

तमसो मा ज्योतिर्गमय

SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY

32.20

BO L149K

३३

V 14

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

**Published under the Authority of
the Government of His Highness
the Maharaja Gaekwad of Baroda**

GENERAL EDITOR :

**B. BHATTACHARYYA, M.A., PH.D.,
RĀJYARATNA, JÑĀNAJYOTI**

No. CII

भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते

कृत्यकल्पतरौ

चतुर्दशो भागः

॥ मोक्षगण्डम् ॥

KṚTYAKALPĀTARU
OF
BHATṬA LAKṢMĪDHARA
Vol. XIV. MOKṢAKĀṆḌA

Edited by

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

Baroda
Oriental Institute
1945

Printed by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar,
Madras, and Published on behalf of the Govern-
ment of His Highness the Maharaja
Gaekwad of Baroda by Benoytosh
Bhattacharyya at the Oriental
Institute, Baroda.

Price Rs. 12

PREFACE

MOKṢAKĀṆḌA is the fourteenth and last section of the *Kṛtya-Kalpataru*. With it Lakṣmīdhara's survey of the obligations laid by the scriptures on all men and women is completed. It is more than a finial of an elaborate structure of Dharma. It deals with the duties of two *āśramas*—those of the forest-dweller and the ascetic—which were not treated of in the previous twelve books, and which relate to the activities of only those who lead a family life. It also attempts to picture the philosophic and theological background against which the injunctions and inhibitions of Dharma have to be viewed. Failure to treat of these matters will leave the digest incomplete. A work like *Manusmṛti* merits its description as a *dharma-samhitā* because of its comprehensive outlook. A *dharma-nibandha* or digest of Dharma, like the *Kṛtya-Kalpataru*, brings within its purview *all* that a *dharma-samhitā*, treats of, and in addition fills up the gaps in individual *smṛtis* by citation of others which fill the omissions; and it prefixes to every pronouncement or dictum its scriptural or *smṛti* authority.

In the Hindu view, the life of man is of value only as providing the opportunity for overcoming the pull of Karma and the trend to rebirth. The self is free only when the fetters of *samsāra* are broken. At every stage of a man's life this aim should be uppermost in his mind. All actions must be purposive in the sense that they are undertaken with this end. Constituted as he is, man cannot be deprived in life of the sources of well-being and pleasure (*artha, kāma*). They are accordingly included in the traditional enumeration of the purposes of man (*puruṣārtha*). In such an enumeration, they are preceded by the signification of Dharma as another aim; the implication is that whatever is desired should be such as would harmonize with Dharma (righteousness). The three constitute *trivarga*,

whose combined effort should be to reach the fourth *puṛuṣārtha*, viz. freedom from rebirth (*mokṣa*). The value of *trivarga* in the cosmic scheme is merely instrumental. In this view, action must be motivated by only one aspiration—viz. the desire for release from *samsāra* or rebirth. *Mukti* (release) or *Mokṣa* must be the pre-occupation of all beings, in all their actions and under all conditions and circumstances. Every one is a potential seeker of freedom, whether he makes the attempt consciously or not. In that sense every being is an aspirant for liberation, a *mumukṣu*. *Mokṣa* is the highest good, because with it ends the endless cycle of birth, suffering and death to which the self has been subjected in milliards of incarnations. The striving for it is a common denominator of all ordained human activity.

The means of attainment of the *summum bonum* are to be found in all stages of life, and the meticulous discharge of ordained duties by a householder (*gṛhastha*) can enable him to reach the goal, without giving up family life. But it is easier to discipline body and mind and bring them 'in tune with the infinite' if one retires from the world to the forest, as a *vānaprastha*, in order that he might find there the seclusion and peace for cultivating the spirit that the distractions of a life in the world are full of, or takes the still more drastic step of renouncing the world (*sanyāsa*) and adopting the life of a mendicant ascetic. The value of the two last *āśramas* is instrumental. One does not attain *mukti* by merely becoming a *sanyāsin*. The description of the last stage in life as *mokṣāśrama* has only the meaning that its discipline and opportunities bring an aspirant nearer release than any other kind of life. The bonds which have tied the self to rebirth do not automatically snap of themselves on the entry into *sanyāsa*. Realization comes only when the opportunities that such a mode of life offers are successfully used to secure the end. Even one who has renounced the world needs to train mind and body and make them help his march to the goal.

Accordingly, after describing the rules for entry into the last two *āśramas* and the discipline to which those who have so entered them should subject themselves, Lakṣmīdhara feels the need to indicate for them as well as to all others the ways in which the requisite training may be secured. The

bulk of *Mokṣakāṇḍa* is devoted to an account of the processes, the first seven chapters alone being given to a description of the duties of those who enter the two last *āśramas*. It may be noted, in passing, that it does not recognize the inhibition of the third *āśrama* for the present age, on the ground that certain institutions or practices which were proper for past ages are not desirable in Kaliyuga. The doctrine of *Kalivarjya* is ignored by Lakṣmīdhara and is tacitly rejected.

That a person might consciously dedicate all his efforts to the attainment of liberation, he should first envisage the nature of *mukti*, i.e., he should know exactly what it is and what its effects, when attained, will be. After providing an authorized definition of *mokṣa*, the next step to be undertaken is to steady the aspirant by presenting to him, side by side, a picture of release and another picture of the unattractive and repulsive thing which passes as "life." When so seen, a feeling composed of disgust for the world and its specious pleasures and so-called joys springs up; and their real nature is understood, and dispassion is created in the aspirant's mind. This is *vairāgya*. Mere command over body and mind, reinforced by even *vairāgya*, are still not enough, for, the *mumukṣu* (aspirant for freedom) is still in the dark about the eternal cosmic laws, which govern the evolution, involution and dissolution of the universe in cycle after cycle. He must also be enlightened as to the nature of ultimate Reality, the relation of the self to the Self (*jīva-brahmātmabhāva*) and the appropriate means of gaining the power to intuit Reality. As authorities have laid down different modes of obtaining this insight or of overcoming the drag of Karma to *samsāra*, a consideration of these is next called for, and their validity is tested in the light of their scriptural sanctions. The claim of a school of thought to be able to furnish this power of visualization is denoted by its being labelled as a *darsana*. Advocates of specific modes have claimed exclusive validity for their own solutions, and denied it to those of others. Does *mukti* result only from meticulous and unfaltering attention to one's enjoined duties (*karma*), or from faith, unalloyed devotion and self-surrender (*bhakti*), or from the cold clear light of knowledge (*jñāna*), which removes

all that obscures the vision and impedes the perception of Reality, as distinct from illusive appearance? Those who advocate each of these ways (*mārga*) claim for it the sanction of scripture, reason and intuition. The same authorities exalt one of the modes at one time, and exalt another in another context. Are these solutions contradictory, or mutually exclusive? Which of them is most securely based on scriptural sanction? Have morals a metaphysical basis? Are the six systems of philosophy (*ṣaḍ-darsana*) rivals or complementary? How far is each of them grounded in tradition and scriptural sanction? Such are the questions that now arise for adjudication, and the guidance of the *mumkṣu*. As the ultimate aim of Dharma is to ensure *mokṣa* to those who accept its guidance, it is incumbent on a *dharma-nibandha* to decide these questions. To enable it to do so with any measure of success, its author must possess a range of learning and powers of philosophical exposition that are rare even among the erudite. He must excel in both Dharmasāstra and in Darsanasāstra, and know how to reconcile the conclusions of both. Such capacity is rare. It is not a matter for surprise that with the exception of Lakṣmīdhara (and his imitator Mitramisra, whose *Mokṣaparakāśa* is a mere elaboration of the *Mokṣakāṇḍa*) no other *nibandhakāra* has made the attempt.

Lakṣmīdhara's contribution is thus unique in the history of both Dharmasāstra and philosophy. In spite of his passion for terseness and disinclination to embark on long explanations or discussions, and judging from this achievement, Lakṣmīdhara is seen to have been well-qualified for this formidable task. In appraising his work, allowance must be made for the differences in the method of presentation in a *dharma-nibandha* and in a philosophical work. When conflicting authorities are available, if only *some* are chosen, which represent one viewpoint to the exclusion of the others, the latter should be regarded as rejected by him. His position has to be inferred as much from what he cites as from what he omits to cite. If he omits to include among valid institutions or forms certain types which his contemporaries or predecessors have advocated, it should not be put down as proof of his unfamiliarity with the views supporting them. Rather must it be deemed an indication of his condemnation of them, not by

express but by implied rejection. An illustration is furnished in certain types of *sanyāsa*, which others have lauded, e.g., *avadhūta*, *paramahansa* etc. and the exemption from *nitya-karma* claimed for such classes. Lakṣmīdhara's disapproval of them is inferrable by his deliberate omission to treat of them in his account of valid types of *sanyāsa*. Again, he rarely argues a point : he simply states a conclusion, cites its authority, and leaves it there. The duty of a *dharmādhikārin* is his : it is to give a *vyavasthā* (decision) on a disputed issue or to give a direction ; it is not to argue in its defence. It is a correct position for one who upholds an established view. It is the dissenter who is called upon to justify dissidence. An illustration may be found in Lakṣmīdhara's treatment of the question of a *sanyāsin* bearing a staff composed of one bamboo (*ekadaṇḍa*), when Manu and other authorities have enjoined the use of a *tridaṇḍa* (three staves). He cites his authority, notices a passage ascribed to Baudhāyana which appears to give an option, and rejects the option by pointing out that the alleged statement of Baudhāyana is unauthentic. Other illustrations may be found noted in footnotes and the Notes appended to the volume. The adoption of this method has led to an underestimation of both the learning and powers of Lakṣmīdhara as compared with those of his famous contemporary Vijñāneśvara, who argues out rules or practices which Lakṣmīdhara curtly dismisses as unauthorized.

Illustrations of Lakṣmīdhara's independence and crudition will be found in the Introduction prefixed to this volume. He subjects to close scrutiny the authorities cited in favour of views which are opposed to tradition, and *smṛti*. Instances will occur in a perusal of the *Mokṣakāṇḍa*. The features are conspicuous in his metaphysical position, and his rejection of views which have been advocated by so famous an authority as S'aṃkara. That he was familiar with the views (and writings) of S'aṃkara is evident in the book but he does not mention him by name or cite his views. They are not permissible in an exposition of Dharma for which the only valid sanctions are found in *smṛtis* and other authorities indicated at the very commencement of his digest in the *paribhāṣā-kāṇḍa*. In his days Lakṣmīdhara must have been the dominating personality at Kāśī, the real capital of his king, Govindacandra. The followers of S'aṃkara

as well as the critics of Śaṅkara must then have been numerous in that ancient centre of learning, which after the sixteenth century became, through the influence and prestige of a group of scholars, the home of *Advaita Vedānta*. It is doubtful if in the days of Lakṣmīdhara, or even for two centuries atleast after his days, this school had attained at Kāśī a position as the accepted creed of the orthodox. Lakṣmīdhara's philosophical views are closest to those of *Bhāskara*, the reviver and popularizer of the *Bhedābheda* view, which is not later than the Advaitic. The critics of Advaita had apparently atleast as much influence in learned and orthodox circles of those days as its defenders and for a long time afterwards. The teachings of Rāmānuja, Madhvācārya and Nimbārka were widely known. To them the views expounded by the Advaitin appeared schismatic. This seems to be Lakṣmīdhara's own position. It is necessary to stress this, in view of the manner in which, from its sources in present-day Kāśī, European studies of *Vedānta* have come to identify it only with its Advaita interpretation. How greatly accidents of scholarship have led to disproportion, will be seen from the almost total neglect of the authorities on whom Lakṣmīdhara relies, (e.g. the smṛtis, Purāṇas) and schools of thought critical of Advaita, like those of Bhāskara and Nimbārka, in modern histories of Indian philosophy.

I recognized even on a cursory perusal of it the importance of the *Mokṣakāṇḍa* in the history of Indian thought. Accordingly, I sought the help of scholars from whose guidance I hoped to determine Lakṣmīdhara's philosophical position and affiliations, but found that they knew only aspects of Advaita. It then became necessary for me to acquire first-hand knowledge of the relevant literature, and to obtain the help of scholars who were proficient in non-Advaitic Vedānta. Among those who have so helped me, I must mention with gratitude my brother-in-law Sri R. Narasimha Aiyangar, my old pupil, Sri A. N. Srinivasaraghava Aiyangar, and a young scholar who has also specialized on Yoga, Sri V. N. Srinivasachar, M.A. My obligations are even heavier to Professor P. N. Srinivasacharya for the guidance that I have derived from his authoritative expositions of the *Philosophy of Viśiṣṭādvaita* and *Philosophy of Bhedā-bheda*. He was also good enough to read

in 'proof' the Introduction and the Notes appended to this volume. The difficult nature of the subject made it necessary to provide these 'Notes,' and I became aware of the need in the course of my discussions. In the earlier stages of the printing of the text, I had the help of Mahāmahopādhyāya Pandit A. Chinnaswami Sastri, Principal, College of Oriental Learning, Benares Hindu University, and at all stages in passing the book through the press I have been assisted by my former pupil Sri A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., of the Adyar Library. The comparative study of the *Mokṣakāṇḍa* side by side with Mitramisra's *Mokṣapṛakāśa* was rendered possible by the generosity of Vaidyaratna, Captain G. Srinivasa Murti, M.B.C.M., B.A., B.L., Honorary Director of the Adyar Library, who authorized me to get the only available manuscript of that work copied for his library, and when the transcript was made, placed it at my disposal.

Between the preparation of the first press copy and the printing of the *Mokṣakāṇḍa* a considerable interval occurred, owing to the discovery of fresh manuscripts which required to be collated. After the text was printed, some further time was needed for the completion of the studies necessitated by the special nature of the work. And lastly, after the Introduction was in print, the need to supplement the work by 'Notes' caused more delay. They have held up the release of a work the text of which was ready three years ago. To Rājāyartna, Jñānājyoti. Dr. B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., Director, Oriental Institute, Baroda and General Editor of the Gaekwad's Oriental Series, in which the *Kṛtya-Kalpataru* is appearing, I am indebted not only for help readily rendered in procuring manuscripts but for his inexhaustible patience in overlooking the delays in the release of the work. The excellence of the printing necessitates an expression of gratitude to Mr. C. Subbarayudu, Superintendent, Vasanta Press, Adyar.

Vasumativilas,
Mylapore, Madras.
20th December, 1945

K. V. RANGASWAMI

CONTENTS

	PAGE
PREFACE	v
INTRODUCTION :	
The Background of Mokṣa	2
The Mumukṣu	5
Preparation of the Mumukṣu	6
Dharmasāstra and Darśanasāstra	8
The Contribution of Lakṣmīdhara	10
Its opportuneness and Value	12
Lakṣmīdhara, S'aṃkara and Rāmānuja	14
Lakṣmīdhara's Philosophical Position	17
Scheme of The Mokṣakāṇḍa	21
What is Mokṣa	22
Lakṣmīdhara's Conception of Liberation	23
The Last Two Āsramas	24
Vairāgya	25
The Knowledge Needed as Preparation	25
Vānaprastha (Hermit)	26
The Ascetic (Sanyāsin)	28
Dispassion (Vairāgyaṃ)	34
The Eradication of Love (Kāmarajanam)	36
The Truth in Creation (Tattva-srṣṭiḥ)	38
Consideration of the Body (S'arīra-cintā)	40
Discrimination between the Body and the Soul (Deha- sārīra-viveka)	41
The Jivātman and the Brahmātman (Jiva-brahmātma- bhāva)	42
The Relative uses of Knowledge and Action (Jnāna- karmopayogaḥ)	43
What Contributes to True Knowledge (Ātma-Jñāna- Hetavaḥ)	46
Yoga and Its Branches (Sa-pallavaḥ)	48

	PAGE
Value of Yoga	49
Definition of Yoga	50
Means of Yoga (Yogāṅgāni)	50
Rules for Food Etc.	52
Dangers in Neglect of Rules	52
How To Do Yoga—Yogavidhi	52
Description of the Successful Yogin (Yuktasya lakṣaṇam)	52
The Subject of Meditation (Dhyeya-svarūpaṁ)	53
Results of Yogic Practice	55
The Man of the Poised Mind (Sthita-Prajña-Caritaṁ)	56
The Destiny of the Person Who Lapses from Yoga (Yogabhraṣṭagatiḥ)	59
Portents of Death (Ariṣṭāni)	59
The Passage of the Soul from the Body (Utkrāntiḥ)	60
Conclusion	61

TEXT :

मङ्गलाचरणम्	१
प्रतिज्ञा	१
१. मोक्षप्रस्तावना	३
२. मोक्षस्वरूपम्	५
३. वानप्रस्थ्यम्	१२
४. वानप्रस्थधर्माः	१७
५. यत्याश्रमः	३०
६. सन्यासविधिः	३३
७. यमिधर्मः	४२
८. वैराग्यम्	६६-८०
अनित्यता	७२
विषयनिन्दा	७४
अर्थनिन्दा	७७
पुत्रदारादिनिन्दा	७८
स्वर्गदूषणम्	७९
९. कामादिवर्जनम्	८१
१०. इन्द्रियजयः	९७

	PAGE
११. तत्त्वसृष्टिः	१००
१२. शरीरचिन्ता	१०९
१३. देहशरीरिविवेकः	११२
१४. जीवब्रह्मात्मभावः	१३०
१५. ज्ञानकर्मयोगः	१४४
१६. आत्मज्ञानहेतवः	१६०
१७. सपल्लवयोगः	१६५-१८६
योगाङ्गानि	१६७
आहारादिनियमः	१७५
दोषचिकित्सा	१७८
योगविधिः	१७९
१८. युक्तलक्षणम्	१८७
१९. ध्येयस्वरूपम्	१८९
२०. योगप्रवृत्तिचिह्नानि	२११
२१. योगोपसर्गाः	२१२
२२. योगविभूतयः	२१६
२३. स्थितप्रज्ञचरितम्	२१९
२४. योगभ्रष्टगतिः	२४६
२५. अरिष्टानि	२४८
२६. उत्क्रान्तिः	२५५
अर्चिरादिमार्गः	२५८-२६२
अनुबन्धः	२६३
Index of Authors and Works cited in the Text	२६५-२६६
Index of Authors and Works cited <i>only</i> in the	
Foot-notes	२६७-२६८
Index of Half-verses	२६९-३२५
Notes	३२७-३४६
Manuscripts of the Mokṣakāṇḍa	३४७-३४८
Supplementary Identifications of Citations	३४९-३५०
Corrections	३५१-३५५

INTRODUCTION

WITH the *Mokṣakāṇḍa* the exposition of Dharma which Lakṣmīdhara had undertaken to furnish in the *Kṛtya-kalpataru* is completed. He deals in the final *kāṇḍa* with the nature and importance of liberation, in the Indian view of life, and the manner in which it should be secured within the ordained social order. Out of its fourteen sections, the *Kṛtya-kalpataru* devotes three to a *direct* treatment of the functions and duties of the castes and stages of life (*varṇāśrama*) on the proper discharge of which both the stability of the established order and the realization of the ultimate aim of existence are held to depend. The first two books of the digest deal respectively with the acolyte (*brahmacārin*) and the householder (*gṛhastha*), and the last book with the two last *āśramas*, which are regarded as pre-eminently those most associated with liberation.¹ The life of the householder, *i.e.*, of the family, is acclaimed as the best of the four, since all the others are borne by it.² It is only the married *dvija* who is in a position to carry out the Vedic injunction to worship the fire all his life.³ It is the only one in which the triple debt to sages, gods and ancestors can be repaid.⁴ The Vedic prayer to Agni to secure immortality through progeny makes family life a recognized means of securing liberation.⁵ These justify the view of Gautama that the life of the householder is the only *āśrama* and that the others are inferior and

¹ 'ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।' (मनु, ६, ३५); "'मोक्षे निवेशयेत्', मोक्षशब्देन प्राधान्यात् प्रव्रज्याश्रमो लक्ष्यते," इति लक्ष्मीधरः ॥ (पृ. ३०)

² ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाः चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः । गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् विभर्ति सः ॥ (मनु, ६, ८७, ८८)

³ 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'; एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रम् (शतपथब्राह्मण, १२, ४, १, १.)

⁴ *Gṛhasthakaṇḍa*, Intrn., pp. 6-8.

⁵ जातवेदो यशो अस्मासु घेहि प्रजाभिरमे अमृतत्वमस्याम् (ऋ. सं., ५, ४, १०) ॥

subsidiary to it.¹ The *Vedāntasūtra* attributes a similar opinion to Jaimini and combats it.² There is the ancient view that he who lives in the family a righteous life and performs, without the desire for reward and in a disinterested spirit, his appointed duties with fulness and earnestness, attains the highest, *i.e.*, liberation.³ But the recognized view of the *āśramas* is that they rise to a climax in the last *āśrama*, *i.e.*, of the ascetic, just as the aims of life (*puruṣārtha*) culminate in *mokṣa*. *Mokṣa* is the ultimate goal of human effort. When it is reached the weary march of the soul (*ātman*) through the endless corridors of time terminates. The self wanders no more. Rebirth ceases ; there is no return to life (*anāvṛtti*).⁴

THE BACKGROUND OF MOKṢA

Dharmasāstra expresses authoritatively the ancient view that the proper approach to liberation is only after a life lived fully in accordance with the precepts of Dharma. It will excuse neither moral lapses nor neglect of appointed duties of station and function. The renunciation (*tyāga*)⁵ which is acclaimed as more effective than any other recognized means of liberation is not the giving up of a moral life or of appointed duties. Even without becoming anchorites, Brāhmaṇas who possess the ten ethical marks of Dharma (*dasa lakṣaṇāni dharmasya*) attain the *summum bonum* (*paramām gatim*).⁶ But apart from moral worth which is an essential condition of release (*mukti*), and which cannot be regarded as over-ruled by rhetorical exaltations of the *paramahansa* or *mukta* (the freed) as above morals and

¹ ऐकाग्र्यं त्वाचार्यः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य । (गौतम, ध. सू., ३, ३६)

² परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि । अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । विधिर्वा धारणवत् ॥ (वे. सू., ३, ४, १८-२०)

³ A. B. Keith, *Religion and Philosophy of the Veda*, 1925, p. 588.

⁴ शान्तिपर्व, २२२, ५७, ५५ (कुंभ. सु. पु.) अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् (वेदान्तसूत्र, ४, ४, २२)

⁵ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमाशुः (कैवल्योपनिषत्, २ ; महा-नारायणोपनिषत्, १०, ५.)

⁶ दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते । अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ (मनु, ६, ९३) See p. 65 *infra*.

conventions,¹ there are certain beliefs that are basic in the Indian attitude to life and *mokṣa*. First among these is the eternity of the self or soul (*ātman*), as contrasted with the perishableness of the body (*śarīra*). Second comes the faith in an ultimate reality or supreme soul (*Paramātman*) to which the self is related, though, as regards the character of the relationship as well as the nature of the phenomenal world and sense experience, there is disagreement among philosophers. Not less important is the third postulate of an eternal and inexorable moral law in the universe, based on the ineffaceable character of action (including thought) or *karma* and the conservation of moral values. The doer vanishes but the deed survives as an influence adhering to the real doer, *i.e.*, the self. The effect of action thus clings to the *ātman*, throughout its wanderings, as an unseen fruition (*adrṣṭa-phala*). One reaps as one sows. He is the real moulder of his destiny. The so-called "natural gifts" that one occasionally notices in persons, are really not gifts or accidental, but manifestations of *adrṣṭa*,² or tendencies springing from previous births (*pūrva-janma-vāsanā*). Progress up the scales of existence (or the reverse) is determined by one's accumulated *karma* (*karma-samcaya*). Good fortune and misfortune, happiness and unhappiness in one's life are only the rewards of one's own action, the fruits of one's *karma*. The law of consequences works inexorably. It allows of no chance, of no cosmic misfit, and of no capricious destiny. One has to live out his *karma*. As seed comes from the tree, and the tree from the seed in endless succession, so action leads to birth, birth to action and action again to rebirth, in tireless sequence, till the circuit is broken, and with it reincarnation is once for all arrested, and stopped for ever. Release from the toils of *karma* is liberation (*mukti*). Time and space

¹ *Infra*, p. 33 : एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ॥ It occurs also in बृहदारण्य-कोपनिषत्, ४, ४, २३. The point is stated thus in an extreme form in कौषीतकी उपनिषत्, ३, १ :—स यो मां विजानीयाद्वास्य केन च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन, न पितृवधेन, न स्तेयेन, न भ्रूणहत्या नास्य पापं च न चकृषो मुखाम्नीलं वेत्तीति ॥ Medhātithi denounces this position : अहंकारममकारत्याग एव संन्यासो वक्ष्यते, नाऽशेषशास्त्रार्थत्यागः । (मनुभाष्य, ६, ३२)

² See J. C. Chatterji, *Hindu Realism*, 1912, p. 113.

have no bounds. Our earth is a speck in the infinity of space, and our life a fraction of a moment in eternity. Created or evolved, the universe and all that it holds of every form of life (including in it the seemingly unsentient as well as super-sentient)¹ are dissolved and again recreated or re-evolved (with all its content) aeon (*kalpa*) after aeon. In an age-long procession of lives that stretches back to infinity the *ātman* (soul) has had milliards of physical "parents," as it will have myriads of "descendants," in unending sequence.³ The retrospect and prospect are awesome. The sorrows of life multiplied to infinity arouse horror and dread. The shock of parturition and the agony of death make the intervening span of life a hyphen between a crisis and a calamity.³ An old belief is that the self has a memory of its past, when it dwells in the womb, and loses it in the shock, when it encounters the blast of the air (*vāyu*) on emerging into the world.⁴ The joys of a transient life are few while its "triple pain" (*duḥkha-trya*) is real and lasting.⁵ To be born is to come to a heritage of *duḥkha*. The contemplation of "life's ironies" should induce a mood of permanent and over-whelming depression, which hardly hopes for a way of escape. That such depression does not settle down into hopelessness is due to the recognition that all the suffering has been born of *karma* and might be ended by a modulation of *karma* or by any means of escaping rebirth. Higher or more joyous forms of existence than man's are attained by the performance of enjoined action.⁶ Man might

¹ See ch. 11, pp. 100-108, *infra*.

² Cf. p. 72 *infra*: गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ; and p. 78.

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

अनुभूतानि संसारे कस्य ते कस्य वा वयम् ॥

³ See p. 67 *infra* (disgusting nature of birth) and p. 70 (agony of death).

⁴ गर्भोपनिषदि (३) यथा—[गर्भस्थितः] 'नवम मासि सर्वलक्षणज्ञानकरणसंपूर्णो भवति । पूर्वजातिं स्मरति । शुभाशुभं च कर्म विन्दति । अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणा. पीड्यमानो महता दुःखेन जातमावस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं च विन्दति' ॥ See also ll. 1-3, p. 68 *infra*.

⁵ Cf. *inf.* pp. 71-2: यावज्जीवति तावच्च दुःखैः नानाविधैः प्लुतः । *et. seq.*; and also p. 170, 'अध्रुवं बहुदुःखं च शरीरं गर्भवाक्त्रिणाम्' ॥

⁶ Cf. p. 8 *inf.* यज्ञेन देवानाम्रोति वैराजं तपसा पुनः ।

lift himself by his own effort even to the realms of the gods. But even then his position there is not for all time. When his stock of merit (*karma-punya*) is exhausted, like the oil which feeds the flame of a lamp, he falls headlong again to lower forms of life.¹ Even the king of the gods (Indra) knows that he must go when a *kalpa* ends. Thousands of Indras, and myriads of worlds, have come and gone.² Where everything dies, even the "immortal, unaging gods" (*amṛtā-nirjarā-devāḥ*) vanish and only the self endures. The seeming felicity of paradise is poisoned by the haunting fear that it must end.³ The highest joy (*paramānanda*) is possible when there is assurance of the stoppage of rebirth, because the self has reached its goal. For this, only birth as a man furnishes the opportunity. Reincarnations can be welcome if viewed as a succession of opportunities⁴ for spiritual ascent to a summit from which there is no descent. In that sense it is said that even the gods envy man.⁵

THE MUMUKṢU

So conceived, it is up to every one to strive to liberate himself and to become a conscious aspirant for freedom or salvation (*mumukṣu*). One is born to see that he is not reborn. Liberation becomes the cardinal problem of philosophy and gives it a practical orientation. The *mumukṣu* (potential seeker) must yoke his desire for liberation to an aptitude for it that he can acquire. He must sterilize the wish to live and overcome a longing to be reborn when the moment comes to part from this stage of existence, and the self is about to quit the body. In Indian belief, the longings that spring at the moment of the dissolution of the tie of body and soul are potent.⁶ If the

¹ *inf.* p. 79.

² *Viṣṇusmṛti*, 20, 24-25 (*inf.* p. 72).

³ *Mārkaṇḍeyapurāṇa*, 11, 26-27, (*inf.* p. 80).

⁴ 'That which gives zest to life is the supreme motive of the joy of self conquest. Samsāra is only a succession of spiritual opportunities.' (Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, I, p. 147.)

⁵ मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः । मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ (शान्तिपर्व, १७८, ८.)

⁶ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भाव-
भावितः ॥ (गीता, VIII, ८.) यथा क्तुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथा इतः प्रेत्य भवति ॥
(छान्दोग्य., III, 14, 1)

yearning takes the form of a desire for a new life, the self gets it. But there is scriptural authority¹ for ascertaining the course taken by the released spirit, in harmony with its record (*karma*). When the soul escapes, it flies away, taking one of three routes, according to its merit-demerit (*puṇya-apuṇya*), which gives it the power of propulsion and direction. The first route is the "way of the gods" (*deva-yāna*) or "the path of light" (*arcirmārga*). It leads through Fire and the Sun to the plane of Brahman, from which there is no returning. Only the soul of the *mukta* (liberated) follows this course. The second route is "the way of the Fathers" (*pitṛ-yāna*) or "the path of darkness," (*dhūma-mārga*). It leads souls that have not earned *mukti* through the world of the moon (Candraloka) to regions to which their merit (*puṇya*) entitles them. After sojourning there till the merit is exhausted, the souls return to the earth and to forms suited to their *karma*, from the worm to man. The third way is that destined for the morally depraved whose souls crawl in darkness through it, and return to loathsome forms of life.

PREPARATION OF THE MUMUKṢU

Aspiration for release has to be linked to capacity for it, before the *Mumukṣu* can become a *Mukta*. Such capacity is rarely inborn, except in divinely inspired souls like those of Prah̥lāda or S'uka,² who had a congenital gift for intuiting Brahman. It has to be acquired and cultivated laboriously, and the end may come after many lives. For an easy upward progress of the *Mumukṣu*, the *varṇāśrama* organization provides an inclined plane. Scrupulous attention to the duties that are laid down in *Dharmasāstra* for his station in life may, in a case of special merit, confer this power directly on even a householder (*grahastha*); but more commonly the capacity emerges from the rigorous discipline involved in the two last stages (*āśrama*) to a person entitled to them, or more naturally in the transit from *āśrama* to *āśrama* in enjoined sequence till that of renunciation (*sanyāsa*) is reached.² Philosophy shows what

¹ *Bṛhadāraṇyakoṇiṣad*, IV, 11; VI, 2, 2 ff., *Kauṣītaki Upaniṣad*, I, 2, 3; *Kāṭhakoṇiṣad*, VI, 14.

² *inf.* p. 64. ll. 6-7; p. 65, ll. 3-4..

gives the power to a Mumukṣu that enables him to attain freedom (*mokṣa*), but Dharmasāstra has the additional function of indicating the manner in which the aspirant must prepare himself before the knowledge of the way to release dawns on him. Whatever be the type of the philosophical solution to the riddle, the prior training of its student (the Mumukṣu) is the function of Dharmasāstra. It is in this sense that from the standpoint of Dharmasāstra, which can be shown to be that of authentic tradition also,¹ the two Mīmāṃsa-darśanas are really parts of one and the same system, of which Pūrva-Mīmāṃsa is the first book and Uttara-Mīmāṃsa or Vedānta is the second. An investigation of the nature and purpose of Dharma is the first step in an enquiry which should culminate in discovering the way of overcoming the pull of *saṃsāra* (metempsychosis) and ending rebirth. In the unified system, the first *sūtra* in the Pūrva (prior) half is the beginning² and the triumphant declaration at the end of the latter (*uttara*) half—affirming that there is “no more return of birth, according to Scripture,” is the final aphorism.³ Whether the redeeming knowledge (*ātma-jñāna*), on which some Vedantists insist as the *only* solvent of the *ajñāna* (nescience), which leads to rebirth, results *directly* from cogitation, or is a by-product of the illumination that experience of living in the world and the hardening effect of the discipline of the *āśramas* as well as yogic practice give, their combination has to be accepted as essential for *mukṭi*. If it was not so, there would be no need for the social organization, and the elaborate rules governing it, which form the pre-occupation of Dharmasāstra. The author of a digest of Dharma must draw equally upon all the orthodox schools of philosophy (*śaḍ-darśana*), the records of the spiritual experience of gifted sages (*ṛṣis*) contained in the epics and the purāṇas, as well as the body of smṛti literature. He cannot ignore even spiritual intuition, which borders on mysticism, because the problems associated with liberation (*mukṭi*) do not all yield to logic.⁴ A digest of Dharma is a guide to conduct.

¹ See Umesh Chandra Bhattacharjee's *The Two Mīmāṃsas*, *Indian Historical Quarterly*, IV (1928), pp. 612-629, where the authorities supporting this view are marshalled.

² अथास्तो धर्मजिज्ञासा ॥ (जे. सू., १, १, १.)

³ अनावृत्तिश्चब्दात् अनावृत्तिश्चब्दात् (वे. सू., ४, ४, २२.)

⁴ See P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Viśiṣṭadvaita*, 1923, pp. 15-17.

It does not differ from a *darsana-bhāṣya* (commentary on aphorisms of philosophy) in this respect ; for to the Indian the value of philosophy lies in its practical outlook, namely to furnish knowledge of the self and of the Absolute as the only means over-coming the pull of metempsychosis. Metaphysics becomes an art of life in its highest and widest sense. Dharma-sāstra and philosophy attack two of the four-fold aims of life (*puruṣārtha*), viz., Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa. As the four reflect the ethical, social, aesthetic and emotional and spiritual sides and needs of man, which have to be cultivated in harmonious co-ordination,¹ so as to maximize the benefit from the cultivation of each and all, they must necessarily come within the scope of any science of social organization, and are not excluded from ethical and metaphysical enquiries. The system of *varṇa* and *āśrama* offers a rough parallel to the *puruṣārtha*. The human make-up as well as the facts of life can be ignored by neither the *darsana* nor the *smṛtikāra*.

DHARMASĀSTRA AND DARSANASĀSTRA

The education of the *Mumukṣu* is as much the function of Dharma-sāstra as of philosophy. Social purpose comprehends the higher aspirations of man. The hypothesis of an eternal sanction for the social system from a superhuman source brings the social organization within the ambit of the philosopher, and metaphysics within the province of the sociologist. In India, the orthodox *darsanas* (i.e., excluding the Cārvāka, Jaina and Bauddha systems) are at one with Dharma-sāstra in accepting the validity of the same sources. Both accept the over-riding authority of *S'ruti* (the Veda) and the value of organized dialectic. They are not mutually antagonistic. Writers on the *darsanas* cite *smṛtis*, while writers on Dharma deal with the metaphysical basis of human relations and duties. In theistic systems ethics and metaphysics cannot be kept apart. In reasoning both follow the logic of the *Nyāya*, and in interpretation the rules of

¹ कौटिलीय अर्थशास्त्रे यथा—धर्मार्थाऽविरोधेन कामं सेवेत न निस्तुल्यस्स्यात् । समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबन्धम् । एको हि अत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ पीडयति ॥ (१, ७)

~~Mīmāṃsa~~ *mīmāṃsa* are accepted as valid by both. Neither rivalry nor antagonism exists between the two. The ultimate practical aim is the same, *viz.*, they show the way to liberation (*mukti*). They borrow extensively from each other. There are differences between them in their approach to problems, the relative weight they attach to their authorities, the stress they lay on modes and means, and in their prescriptions. But the gap between *smṛti* and *darsana-sūtra* is not wider than that between one philosophical text and another. With the exception of the Cārvāka, all recognize the validity and value of moral standards. Whatever be the difference in their conception of salvation, they agree in making the moral life an essential prerequisite to it. Their acceptance of tradition as authority, next to revelation (*smṛti* and *S'ruti*), springs neither from blind loyalty nor from disloyalty to reason. The six orthodox *darsanas* have been viewed as complementary, and they have been grouped into three pairs. The association of *Nyāya* and *Vaisesika* is ancient and natural. The facts of experience cannot be properly explained by logic ignoring physics. *Sāṅkhya* and *Yoga* go together, because by mere analysis we cannot explain the Universe if mental and spiritual experience be ignored. The old view that regards the *Mīmāṃsa* and the *Vedānta* as a unit, can alone explain and justify the parallel streams of tradition which stress the need of *Karma* and *jñāna*, equally or in conjunction for *mukti*. A synoptic view has usually been taken by Indian writers and thinkers of the essentials of the *darsanas*, ignoring differences in detail, so as to bring out the essential unity of doctrine and the inner consistency which is a mark of truth. It is not necessary to seek a reconciliation between the *darsanas* by regarding them as designed to suit varying capacity, or as 'more or less true.' The unity of all systems, which has been seen by modern thinkers in Indian philosophy,¹ has always been accepted in practice in India. Dissent, except where it relates to fundamentals, is not deemed a sign of heresy. This attitude will explain the utilization of *ānvīksikī* or *ātma-vidyā*, which will include not only logic but all metaphysical systems (including the *Vedānta*) as well as *Sāṅkhya*, *Yoga* and *Lokāyata*, by *Arthasāstra*, which is not

¹ Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, II, pp. 769-770,

rejected by Dharmasastra.¹ It may also show that the exposition of different *darsanas* by the same authors (like Vācaspati, Vedānta Desika, Mādhava and Vijñānabhikṣu) has more in it than the desire to display versatility, or dialectical skill.

THE CONTRIBUTION OF LAKṢMĪDHARA

The reciprocal help that *smṛti* and *darsana* can render each other is best seen in the treatment of the problem of ultimate² release (*mukti*) or salvation. Not only premier *smṛtis* like those of Manu and Yājñavalkya, but even those bearing the names of sages like Dakṣa, Hārīta and Devala, deal at length with topics which are religious and philosophical. But, a digest of Dharma which essays to deal with such questions can only be composed by one who is equally at home in both *sāstras*. The great commentators on Manu and Yājñavalkya (Medhātithi and Govindarāja, Viśvarūpa and Vijñānesvara) show an easy mastery of both. But while a commentator need not travel beyond his text, the author of a digest (*nibandha*) must attempt a comprehensive treatment, including a review of *all* relevant topics and opinions. A very unusual combination of Vedic learning, and mastery of philosophy, ritualistic lore and philosophical systems is a prerequisite for one who essays the task of dealing with the fundamental problem of philosophy from the standpoint of Dharmasāstra. The *Kṛtyakalpataru* gives ample evidence of the possession of this competence by Lakṣmīdhara. He has accordingly been able to secure in his digest a completeness and comprehensiveness that no other extant *nibandha* has. Other writers of digests have written more copiously and covered the aspects of Dharma, but none so tersely, completely and logically. *Mokṣa* is dealt with in only one other digest, *viz.*, the *Vīramitrodaya*. Mitrāmīśra, its author, deliberately planned his huge

¹ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । सांख्यं योगं लोकायतं-
चेत्यान्वीक्षिकी ॥ (अर्थशास्त्र. १, १. २) Viśvarūpa and Jimūtavāhana cite Kauṭilya
as an authority.

² The divisions of वीरमित्रोदय are arranged in this haphazard order : परि.
भाषा, संस्कार, आह्निक, पूजा, प्रतिष्ठा, राजधर्म, व्यवहार, शुद्धि, श्राद्ध, तीर्थ, दान, व्रत,
समय, ज्योतिष, शान्ति, कर्मविपाक, चिकित्सा, प्रायश्चित्त, प्रकीर्णक, लक्षण, भक्ति, मोक्ष.
On the logic of Lakṣmīdhara's plan, see *Tīrthakaṇḍa*, Intrn. pp. xix-xx, and
Danakaṇḍa, Int. pp. 17-19.

digest, which consists of 22 sections, on the *Kṛtya-kalṣataru*. He has absorbed almost entire sections of the earlier *nibandha*, when he has had to traverse the same ground as Lakṣmīdhara. But Mitramisra's choice of topics and his arrangement of the different sections of his work do not show the logical sequence that is one of the special features of the *Kṛtya-kalṣataru*.¹ He is a diffuse writer, more acute than critical, and gifted with less subtlety and a lower sense of proportion than his model. Like Aparārka and Hemādri, Mitramisra attempts a *variorum* treatment, which has to discard selection in order to achieve fulness and bulk. Hemādri's work bears the title *Caturvarga-cintāmaṇi*, which implies a plan to deal with *all* the four *ṣuṣārthas*. *Mokṣa* must necessarily have formed the concluding part of a work so designed, if it had been completed. In the introductory verses to two sections of his digest, Hemādri claims to have written on *vrata*, *dāna*, *tīrtha* and *mokṣa*, in sequence.² The claim is repeated in the introductory verses of his commentary on Vopadeva's *Muktāphala*.³ The thoroughness with which he garnered his material has made Hemādri's digest a quarry where later writers have dug for material for their own works. In the *Dānakhaṇḍa* Hemadri has borrowed freely from Lakṣmīdhara. Both were devotees of Viṣṇu. If we had Hemadri's section on *Mokṣa*, a comparison of it with the *Mokṣakāṇḍa* of Lakṣmīdhara's *nibandha* would have been of great interest. That no writer, who composed works on *tīrtha* after the days of Hemādri should have cited his section on *tīrtha* suggests that it was probably not written at all. A similar doubt is suggested by the circumstance that Mitramisra, who invariably lays previous writers under contribution, makes no reference to Hemādri, in the *Mokṣaparakāśa*. We have therefore only two surveys of

¹ 'चतुर्णां' धर्मार्थकाममोक्षाणां 'वर्गः' समूहः, धर्मार्थकाममोक्षम् ॥

² खण्डानि चास्मिन् व्रत-दान-तीर्थ-मोक्षभिधानि क्रमशो भवन्ति । यत्पञ्चमे तत्परिशेषखण्डमखण्डितो यत्र विभाति धर्मः ॥ (II, i, v. 16.)

विष्णुप्रीत्यै चतुर्वर्गचिन्तामण्यामजीगणत् ।

भेदान् व्रतानां दानानां तीर्थानां मोक्षवर्त्मनाम् ॥

Vopadeva's *Bhāgavatamuktāphala*.

³ व्रतादिभेदांश्च क्रमाद् व्रतदानतीर्थमोक्षपरिशेषपूर्वेषु पञ्चसु खण्डेषु, मोक्षवर्त्मनि मोक्षोपायाः is Hemādri's gloss on the above.

Mokṣa, viewed from the standpoint of Dharmasāstra, of which the earlier is a pioneer. An examination of the list of authorities he cites in the *Mokṣakāṇḍa* shows that Lakṣmīdhara had no predecessor, and establishes his claim to the title.

ITS OPPORTUNENESS AND VALUE

It was well that Lakṣmīdhara's attempt should have been made. When he wrote, the *Advaita* philosophy of Śaṅkara was to the fore though its consistency with tradition and authority as well as its validity were also questioned.¹ The rivalries of the *darsanas* were being replaced by the controversies between competing interpretations of the Vedānta. The title of the *aupaniṣada* doctrine was already monopolized by it, though reflections of the ideas of other *darsanas* are also to be found in the Upaniṣads. In the great epic and in the Purāṇas the ideas of the other systems are more prominent.² This is so especially of the *Sāṅkhya*, which is the only one of the five which in metaphysical interpretation challenges the Vedānta. The *Yoga* system accepted the metaphysics of the *Sāṅkhya* with the difference that it gave Īsvara more prominence than even *theistic Sāṅkhya*, while concerning itself mainly with the training of the body and the tuning of the mind with a view to attain the knowledge of the highest truth. The main difference between the *Vedānta* and the others has been said to consist in this: that the latter accept an ultimate and eternal dualism, while, with one exception (*viz.*, the *Mādhva*), the schools of the Vedānta emphasize monism. But, in the popular versions of the *Vedānta*, such as we find in the Purāṇas and the Āgamas, the conception of duality creeps in, when, in addition to the Absolute, mention is made of an eternal *śakti* or *māyā*, whose association brings into existence the phenomenal universe. The conception of the Absolute (Brahman) as *nirguṇa* has had to be supplemented by that of a creator, a *Demiurgus* or *Kārya-Brahman*, who emerges from his association with *māyā* or *avidyā*, the primeval and eternal illusion.³ This doctrine which

¹ e.g., by Rāmānuja's predecessor Yāmunācārya, and even earlier by Bhāskara, who must have flourished about 800 A.D. (P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Bhedabheda*, 1944, pp. 22-23, 31-32, 50-52 and 94-95).

² Keith, *Philosophy of the Veda*, p. 535 ff.

³ A.C. Gough—*Philosophy of the Upanishads*, 2nd edn., 1891, pp. 161-178. Hiranyagarbha is another name for the Brahman manifested in the world.

is an integral part of the monism of S'aṃkara was unacceptable to many Vedāntins who attacked it. The different types of the *Vedānta* are older than S'aṃkara or Rāmānuja or Nimbārka or Madhva,¹ but their enunciation and development into complete self-contained systems was the work of these teachers. If we accept for S'aṃkara the date now generally assigned to him viz., the last quarter of the eighth century A. D., there was time for his interpretation of the *Vedānta* to be firmly established,² before the time of Lakṣmīdhara. Rāmānuja died in 1137 A. D. and tradition assigns to him the great age of 120 years when he passed away. In the case of a great historical character, who is not born of an established dynasty of rulers, there is bound to be more certainty about the date of his death than of his birth. In any case, as the famous commentaries of Rāmānuja were composed in the meridian of his life and apostolate, they must have appeared before the Gāhadrwāla dynasty rose to power in the second half of the eleventh century. The circulation of new ideas and new books was far quicker in ancient and mediaeval India than one could now imagine. The wandering scholar and the pilgrim, the student who had finished his studies and the ascetic who was homeless, carried new ideas to the remotest parts of the Indian continent. Kāśī, the virtual capital of the Gāhadrwāla dynasty, was even then the focus of spiritual and academic light for all India. Even apart from the tradition of his sect which mentions a tour undertaken by Rāmānuja to so remote a region as Kashmir, from his South Indian home, there is no room to doubt that such important works as the *bhāṣyas* of Rāmānuja on two out of three of the fundamental texts of the *Vedānta*, viz. the *Vedāntasūtra* of Bādarāyaṇa and the *Bhagavadgītā*, and his resume of the teachings of the third, viz. the Upaniṣads (*Vedārthasaṃgraha*) had become known to scholars in North India. The question is of importance in determining Lakṣmīdhara's sources and the influences that were abroad in his time.

¹ V. S. Ghatge, *The Vedānta*, 1926, p. 19. P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Viśiṣṭadvaita*, pp. 503-504.

² Sures'varācārya's *Varttika* and *Naiṣkarmya siddhi*, Vācaspati's *Bhāmātī*, Padmapāda's *Pañcapādika*, and Ānandagiri's *Nyayanirṇaya* had appeared soon after S'aṃkara's time.

LAKṢMĪDHARA, S'AMKARA AND RĀMĀNUJA

The name of Rāmānuja does not occur even once in the *Kṛtya-kalpataru*. It is significant that the name of S'amkara or any allusion to him as the *bhāṣyakāra* (authentic commentator) does not also occur in it. There is a solitary reference to an unnamed "*Gītābhāṣya*" (p. 99) in the interpretation of the word "*rasa*" in *Bhagavadgītā*, II, 59, as "*rāga*," and it is cited as from the above named work (*rasavarjamityatra raso rāga iti Gītābhāṣyam*). In a footnote on p. 98 *inf.* the relevant passages from the *bhāṣyas* of both S'amkara and Rāmānuja are extracted. Rāmānuja uses the identical words cited (*raso rāgaḥ*) but S'amkara gives the same interpretation in more words—" *rasa-sabdo rāge prasiddhaḥ*." The allusion, without specification of authorship, must be only to a commentary of recognized eminence. There are other indications, which have been pointed out in footnotes, that seem to show that in some matters Lakṣmīdhara leaned to the views of Rāmānuja and that he accepted interpretations inconsistent with the official exposition of the *Advaita* by S'amkara and his immediate followers, and which indicate more leaning to the views of Rāmānuja. The term '*naiṣkarmyam*' occurring in *Bhagavadgītā*, II, 4, Lakṣmīdhara explains as 'being free of merit and demerit, that is *mokṣa*' ('*naiṣkarmyam*' *pun्यāpunya-rahitatvam mokṣamityarthaḥ*). Mitramisra, who seems to feel that he holds a brief for the *Advaita* of S'amkara quotes this interpretation of the *Kalpataru* but declares that it should be rejected as it is opposed to the *bhāṣya* (*tad-bhāṣya-virodhāt upekṣyam*). The interpretation of Lakṣmīdhara is indeed opposed to that of *S'amkara-bhāṣya*, but as regards the word atleast (though not as regards the general drift of his commentary) it is not in line with that of Rāmānuja either (p. 148 f. n.).¹ His inculcation of the worship of God, *Isvarārāḍhanam* (p. 150), as not opposed to the injunction of the *Bhagavadgītā*—not to be the cause of *karma* being done (*karmahetuḥ*)—*Isvarārāḍhanārtha kriyamāṇe karmaṇi nāsti vaiṣamyam*—and as leading to Viṣṇu's abode (an interpretation of *padam* in *Bhagavadgītā*, II, 51) are in line with Rāmānuja's teaching. It is significant (as pointed out in the note on p. 151)

¹ It seems to lean more to Bhāskara's view; See *Philosophy of Bheda-bheda*, p. 114, as do the other interpretations lower down.

that Mitramisra, who champions the Advaitic view of S'aṃkara and the doctrine of *Jīvanmukti*, which he regards as involved in the text that Lakṣmīdhara had explained differently, has had to stress it against Lakṣmīdhara's own view. Lakṣmīdhara does not show anywhere in his work the acceptance of two *Brahmans*, the Kāraṇa-Brahman or the Absolute and the *Kārya-Brahman* or the Demiurgus, but whenever he conceives of the Param-ātman, who is immanent (p. 103) as Viṣṇu, he refers only to the one Brahman, whose manifestations are the Trimūrtis (p. 106), and of whom *guṇas* are predicated. His interpretation of the "*yoga-yuktaḥ*" in *Bhagavadgītā*, V, 7, as "*advaitadarsane sthitaḥ*" and its elaboration as '*mama nātra kartṛtvamiti dhārayet*' (pp. 153-154) differ from those of both S'aṃkara and Rāmānuja. So also seems the interpretation of the '*adhyātma-cetasā*' in *Bhagavadgītā*, II, 30, cited on p. 157. The expression '*Jīvanmuktaḥ*' (one who is released in lifetime) as defined, from the *Brahmaṣūtra* on p. 209, seems only to be a complimentary exaggeration of *mukti*, described in the earlier context as release *after* the mortal coils are cast off. It is the only place in the *Mokṣakāṇḍa* where *jīvanmukti*, which forms an important idea of the post-S'aṃkara Advaita, occurs. The contradiction is implicit in the idea of *jīvan-mukti*—the co-existence of *jīvātman* with embodiedness that cannot co-exist with *mukti*, which is freedom from it.¹ The Puranic description is a rhetorical compliment to the person who has secured the knowledge (*jñāna*) that liberates, and not an assertion of the possibility of freedom in embodiment.

In these points of divergence, Lakṣmīdhara either follows an independent line of his own, or a tradition older than S'aṃkara. That in the choice of authorities and the value attached to certain rules of conduct, he was unable to support S'aṃkara, whom his younger contemporary Vijñānesvara implicitly follows in both as well as in Advaitic doctrine, is evident from a number of cases in *Mokṣakāṇḍa*. To take the former first : the *prasthāna* (literally starting point, *i.e.*, authority) for S'aṃkara is threefold : *Upaniṣad*, *Vedāntasūtra* and *Bhagavadgītā*. Rāmānuja indeed accepts the *prasthāna-traya*, but he also adds as authorities

¹ P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Viśiṣṭadvaita*, p. 59 and p. 463. Keith holds that the *Upaniṣads* do not show belief in *Jīvanmukti* and they believe in the possibility of perfection only at death (*l. c.* pp. 583-584).

smṛti (i.e. *purāṇa* and *itihāsa*) as well as *āgama*, the *Pāncarātra*, which S'aṃkara held as rejected, and Rāmānuja as endorsed as *siddhānta* (final view) by the author of the *Vedāntasūtra* (II, ii, 42-45). There is not a single reference to any *āgama* in *Mokṣakāṇḍa*.¹ But, the *Viṣṇupurāṇa*, whose authority was accepted by Rāmānuja, is extensively used by Lakṣmīdhara along with the *Narasimhapurāṇa* (another Vaiṣṇava work), the two epics, and some other *purāṇas*, like the *Mārkaṇḍeya*, *Vāyu*, *Matsya*, *Brahma* and *Brahmāṇḍa*. Treatises on the *Vedānta* give the first place to the *prasthāna-traya* and use other works sparingly, more for elucidation than for support. Lakṣmīdhara reverses this order. He cites sparingly both *Samhitā* and *Brāhmaṇa* as well as *Upaniṣad*, the *Vedāntasūtra* only twice, chiefly in elucidation or support of statements culled from the *Mahābhārata*, the *Purāṇas* and the *Smṛtis* (including in the category the *Dharmasūtras*). He follows the *Mīmāṃsaka* in making no distinction between one branch of the Vedic canon and another, while the *Vedāntin* stresses the *Upaniṣad* more than the rest.² There are barely half-a-dozen citations of *Upaniṣads*. The *Mahābhārata* is the work most frequently drawn upon. Tradition in India identifies Bādarāyaṇa (the author of the *Vedāntasūtra* with Vyāsa the author of the *Mahābhārata*. To an orthodox Hindu the one is therefore as good an authority as the other, and the two cannot but be consistent. Among *smṛtis* proper those of Manu and Yājñavalkya are cited most, and Dakṣa, Devala, Hārīta, Yama, and S'aṅkha-Likhita in smaller degree. Of the *Dharmasūtras*, Baudhāyana and Āpastamba are most used, and the former is practically cited in full where it treats of the last two *āśramas*.

As regards practices or rules endorsed by S'aṃkara or his school, some points of divergence between it and Lakṣmīdhara may be mentioned. He is against entry into *sanyāsa* immediately after studentship. He rejects the use of a single *daṇḍa* by the ascetic, and regards as unauthentic a passage in *Baudhāyana*

¹ No *āgama*, Vaiṣṇava or Śaiva, is cited in the entire *Kalpataru*. Later digests have long quotations from them. Lakṣmīdhara relies only on sources, whose authority is unquestioned.

² The Veda being beginningless (*anadi*) and uncreated (*apauruṣeya*), the idea that any part of it can be older than any others cannot occur to an orthodox Hindu. The authenticity of an *upaniṣad* may, for example, be questioned but not its authority, like any other part of the Vedic canon, once it is accepted as genuine.

sūtra, which appeared to allow it (p. 38). Advaita sanyāsins shave their heads completely, and remove the *sikhā* (tuft). Lakṣmīdhara explains a *sūtra* of Gautama, which allows an option in this respect, as only meaning that the removal of the hair excluding the *sikhā* is allowed. Advaitins attach unique importance to *sanyāsa* in the attainment of *mukti*. Lakṣmīdhara regards entry into *mukti* as also possible from *gṛhasthāśrama* and *vanyāśrama* (p. 27). He does not cite any of the authorities on which S'aṃkara relies for holding that an ascetic should cast off his sacred thread (*yajñopavīta*). His view should be presumed to be that it should be retained even by an ascetic. Though he names only the *hamsa* and *paramahansa* class of ascetics, he omits to treat of them altogether. This will be in accord with his view that no one is above rules of Dharma. He does not know of, or approve of the *atyāśramin*, i.e. the ascetic who is beyond all duties of his order. S'aṃkara (and following him Vijñānesvara) quotes the *Jābālopaniṣad* on *sanyāsa*. Lakṣmīdhara ignores it.¹ It is noteworthy that in all these, the ascetics of the school of Rāmānuja follow the rules that Lakṣmīdhara upholds. He will not allow *any* enjoined duty or action to be omitted. This is made clear in his interpretation of *Bhagavadgītā*, II, 47-51 (p. 150) where *karma* is explained as the enjoined duty *appropriate to a man's āśrama*, which *must* be performed. He indicates the sāttvic nature of the performance of a sacrifice (*yajña*) by interpreting *yajñārtha* in *Bhagavadgītā* (III, 9) as *yajña-puruṣa arthāt*, *Yajña* meaning Viṣṇu, according to the Veda (*Yajño vai Viṣṇuḥ*).² Lakṣmīdhara throughout interpretes 'yajña' as *Parama-puruṣa*.

LAKṢMĪDHARA'S PHILOSOPHICAL POSITION

The determination of the exact position of Lakṣmīdhara, from the views expressed in *Mokṣakūṇḍa*, is not very easy. It

¹ Rāmānuja also rejects it, thus : ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरतया ब्रह्मचर्यं दिव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति जाबालानामाश्रमविधि असन्तमिति कृत्वा etc. (श्रीभाष्य, ३४, २०). He does not refer to it as *Sruti*, i.e. *Upaniṣad*, as S'aṃkara does :—अनपेक्ष्येव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयं आचार्येण विचारः प्रवर्तितः । वियत एव तु आश्रमान्तरविधिभ्रुतिः प्रत्यक्षा ॥ शांकरभाष्य, ब. सू., ४, ३, २०.)

² *Taittiriya Samhitā*, I, vii, 8, see pp. 149 and 158 *inf.*

has been seen that he does not bow to the high authority of Śaṅkara, and that his opinions often display a leaning to those of other (and non-Advaitic) schools. It is his practice to allow extracts from authorities, which are themselves chosen with care, to speak for themselves, interposing his explanations and comments only where they are needed to make his own position clear. Most *nibandhakāras* are not so discriminating. We have to infer Lakṣmīdhara's view as much as from what he discards, in the way of *accessible* citation, as from what he actually quotes. Silence on any matter means in *his* case disapproval or at least want of approval. His 'official' attitude to fundamental questions is indicated by the *maṅgala-sloka*, as well (as is usual with him) as his justification of his own *adhikāra* or authority to make an exposition of *Mokṣa*.¹ The possession of a critical knowledge of the teachings of the Upaniṣads (*vedāntoktīviveka*), which removed from his vision the obscuration of delusion (*māyātamas*), and enabled him to realize the Supreme Spirit (*Paramātman*), who is immeasurable knowledge (*ameya-cinmaya*), and made him feel his unity with it (*brah̥maikatā*), is what he there claims to possess. He declares that he felt the sense of union with the Absolute for whom seers like the mind-born son of Brahma, Sananda, who had attained supreme bliss, yearn. He does *not* (it should be noted) describe himself as a *jīvanmukta*, but as one who has only acquired the competence for liberation, *i.e.* when the separation of the soul from the body comes at death. This is *videha-mukti* or *kramamukti* which the developed Advaita regards as inferior.² The use of the word *viveka* in reference to the teachings of the *Vedānta* (*i.e.* the *Upaniṣad*) instead of *jñāna* must be noted. That Lakṣmīdhara was an *aikyavādīn* is clearly seen in many places of his book. His definition of *mukti* as oneness with Brahman (*Brahmaṇā aikyaṃ*, p. 5), his interpretation of the attainment of *Brahma-bhāvanā* (in *Viṣṇupurāṇa*, VI, vii, 95) as the conviction 'I am Brahman' (*Brahmohaṃ asmi*, p. 6), his interpretation of the

¹ Lakṣmīdhara, the excellent Brāhmaṇa speaks of Mokṣa in the fourteenth Section—he whose soul is in unison with the Brahman of the form of inscrutable knowledge, freely manifesting itself when the irremovable darkness of delusion (*Māyā*) drops away as a result of the abundant discriminatory knowledge of the words of the Upaniṣads (*Vedānta*) and for whom Sananda and other sages, who have attained *Brahmānanda* yearn. (Eng. Trn. of the *Maṅgala-sloka*).

² *Kramamukti* is one of the objectives of the worship of a personal God (*Īśvara*). See *Saṅkarabhaṣya*, on V. S., I, 3, 23.

Chāndogya passage (VIII, iii, 4)—*param jyotir upasampadya* (p. 6)—as “becoming (*bhūtvā*) Brahma” (*Brahmasvarūpaṁ bhūtvā*), the expression *brahmībhūtaḥ* (p. 7), in explaining the term ‘*nivṛttaḥ*,’ the interpretation of ‘*sāmyaṁ*’ which would ordinarily be taken as equality as one-ness (*ekatvaṁ*) on p. 9, taking ‘*asatyam*’ (untruth) in *Viṣṇupurāṇa*, II, xii, 45 (cited on p. 142) as the idea of being other than Brahman (*Brahmād-atiriktaṁ*, p. 143, and the suggested (p. 147) equivalence of *svarājyaṁ* (in *Manusmṛti*, XII, 91) as “being Brahma” (*Brahma-bhāvaṁ*) are all indications of affinity to an Advaitic system. But, three doctrines are basic in the Advaita of S’aṁkara. He insists on *Māyā*, which the other schools of Vedānta reject. He postulates a *nirguṇa* Brahman, who is the Absolute, and an *Īsvara* or *Kārya*-Brahman, which the other schools reject. The dicta regarding the attainment of *Brahma-sthānaṁ* etc., for *karma* and *yoga* are treated as relating only to the lower Brahman. Knowledge (*jñāna*) is the *only* means of removing *Māyā* and securing liberation (*mukti*). *Brahmānanda* is bliss which is Brahman. When Brahman is spoken of as *ānandamaya*, the reference is to the secondary, *saguṇa*, Brahman, whom S’aṁkara designates *Īsvara*. Confusion is caused because the name *Īsvara*, which S’aṁkara gives to the Demiurgus (*Saguṇa-Brahman*) is clearly used in many of the passages cited by Lakṣmīdhara, and by Lakṣmīdhara himself, when only the Highest is intended. In such cases, the omission of Lakṣmīdhara to put in caveats against mistaking the lower Brahman for the higher, should be taken as implying that he did not recognize the difference, which is manifestly brought into a literature that is unaware of the distinction. Mitrāmīśra, on the other hand, who wrote in the hey-day of Advaita of S’aṁkara at Benares in the 17th century, always supplies in his comments on such passages the caveat or explanation. In a work of Lakṣmīdhara the omission of qualifying explanations should *not* be regarded as due merely to indifference or carelessness. As to all Vaiṣṇavas, to him also Viṣṇu, the *Supreme* Being, is *ānandamaya*, full of bliss. The *Sāṁkhya* description of creation and destruction as evolution and involution, that he gives in as adapted form in the long extract cited on pp. 102-108, makes it clear that creation, as well as destruction, is the work of the *only* Supreme Being, in

one or other manifestation. In explaining the famous passage in *Bhagavadgītā* (III, 3-9) on *karma-yoga* and *jñāna-yoga*, Lakṣmīdhara quotes with approval a dictum of Yogī-Yājñavalkya (p. 146 and p. 149) that *karma* and *jñāna* should be applied *together*, in support of his comment on the *Gītā* ślokas, and says pointedly (p. 149): "That salvation is *solely* through knowledge (*jñāna*) and that all action (*karma*) enjoined by the Veda and the *smṛtis* should not be done (for this purpose), on the ground that they cause bondage (to rebirth) is hereby condemned."¹ Curiously, in this case, Mitramisra, a pronounced follower of S'aṃkara, criticizes S'aṃkara for prescribing only the way of knowledge (*jñāna-mārga*) for liberation (*mukti*), as *karma* is no less necessary.² As a Dharmasāstra-kāra and Mīmāṃsaka, he could do no less. The acceptance of the idealistic view and its corollaries is subject to its harmony with the teachings of *śruti* and *smṛti*. To prevent a deterioration of the standard of redeeming *karma* by the association of the desire for results (*phalecchā*), when he advocates it, as no less valid than *jñāna*, Lakṣmīdhara applies the doctrine of *sāttvika-tyāga* even in contexts in which it is not applied by Rāmānuja (e.g., *Gītā*, IV, 14-15, and p. 152 *infra*.) The insistence of *Bhagavad-ārādhanam* (worship of God), or *Īśvarārādhanam*, which implies devotion (*Bhakti*) to a *personal* God, as a form of *sat-karma* (p. 148, pp. 150, 151) for reaching the abiding place of Viṣṇu, the Supreme Being (p. 151), implies the inclusion of devotion (*Bhakti*) in action (*karma*), and making *bhakti-yoga* an integral part of *karma-yoga*. *Buddhi-yukta* or *jñāna-yukta karma-mārga* includes the *bhakti-mārga* as well. Mitramisra follows suit, and has provided a section dealing with *Bhakti*, side by side with his *Mokṣa-prakāśa*.³

Lakṣmīdhara's acceptance of other *darsanas* than the *Vedānta* is seen in chapter XI dealing with true creation (*tattva-sṛṣṭi*) in which he follows the *Sāṃkhya* version of creation, ending with a *Mahābhārata* śloka (which, as pointed out

¹ ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिरिति सर्वं ध्यौत स्मार्तं कर्म न कर्तव्यं बन्धहेतुत्वादिति निराकृतम् (पृ. १४९)

² मोक्षप्रकाशे (p. 326)

³ Printed in the Chowkhamba Sanskrit Series, 1936. *Mokṣaparakāśa* is still unpublished. I am editing it.

by Mitramisra), gives the *Vedānta* version.¹ Chapters XVII to XXVI summarize the teachings of *Yoga* by Patañjali on a number of topics connected with Mokṣa.

A learned and thoughtful *āstika*, brought up in the best traditions of Dharma, is in a position to form his own views and evolve for life and the hereafter a system of his own, without succumbing to the temptation to tie himself to doctrinal schools. A *Dharmanibandha* is intended for the guidance of such persons. The *Mokṣakāṇḍa*, with its eclectic tone and temper, is so designed.²

SCHEME OF THE MOKṢAKĀṆḌA

We may now pass on to the consideration of Lakṣmīdhara's plan of exposition of the problem of liberation. Obviously, he does not aim at writing a philosophical treatise. It is far from his purpose, which is to explain how revelation, injunction, tradition, mystic experience, intuition, and philosophy have shown the best way of attaining release (*mukti*). It is the thoughtful that most experience the dread of rebirth, and crave for its arrest. The *bharata-vākyam* of the most celebrated romantic drama in Sanskrit ends with the poet's prayer for the extinction of future birth.³ The knowledge of the means may dawn on a person intuitively, but ordinarily it emerges from a disciplined and rational life, properly lived. Common folk (*loka*) do not easily realize that *sukha* (the sense of well-being) comes only from liberation (*mokṣa*). A verbal frontispiece is provided in the way of an ornate figurative description of a great tree which obstructs the road to *mukti*, and to whose efflorescence life with all its opportunities and temptations is compared. It is only when the tree is cut down by the axe of knowledge (*vidyā-kuṭhāreṇa*) that the obstruction vanishes (p. 3). This forms a characteristic exordium. Many have still fallen (*patanti*)

¹ एवं सांख्यरीत्या परमेश्वराधिष्ठितप्रकृत्युपादानत्वं प्रपञ्चस्योक्तम् । इदानीं वेदान्तरीत्या ब्रह्मोपादानत्वं उच्यते महाभारते 'अक्षरोऽग्रे' इति । मोक्षप्रकाश, (पृ. २१७). *The Vaiśeṣika-darsana*, gives the order of evolution differently: *akṣara*, *vāyu*, *salilānidhi* and *tejas* (*Prasastapadabhaṣya*, ed. Chowkhamba, pp. 21, 22)

² Ghate, *Vedānta*, *passim*, and pp. 49-40.

³ ममापि च क्षपयन्तु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ (शाकुन्तले)

after performing sacrifices, austerities, enduring fasts, and leading restrained lives. To secure lasting peace and freedom from fall, one should wash out the obscuring dust of pre-disposition to rebirth (*vāsanā-reṇu-guṇḥitaḥ*), which has clung to the self in countless births. This can be done only by the cleansing water of knowledge (*jñāna vāriṇā*, p. 4).

WHAT IS MOKṢA ?

Different systems of philosophy have defined in different ways liberation and the means of effecting it. The answer to the question depends upon the philosophical background of the answerer. The Indian materialist (Cārvāka) saw in physical death the end of all suffering, and it was *mokṣa* to him. Indian theistical systems agree to accept ignorance of fundamental reality as the cause of bondage of the self to *samsāra*. *Mukti* may be viewed negatively as the end of suffering and pain, physical, mental, and spiritual ; or, positively, it may be bliss, ensuing from a perfect condition of being to which it has led. The view of the *Mīmāṃsa* and the *Vedānta* is in accord with the latter. The *Nyāya* regards *apavarga*, (*mukti*) as cessation of pain due to birth.¹ To obtain liberation, one must follow the injunctions scripture (*śravaṇa*), establish a knowledge of the self by reason (*manana*) and meditate on the self in accordance with *Yoga*.² According to the Sāṃkhya, ignorance is the cause of suffering and right knowledge secures freedom. Inability to distinguish between the self and the mind-body is the cause of all our troubles. Discrimination between the two (*viveka-jñāna*) gives freedom from suffering. Yogic training enables one to realize the self. Liberation is merely freedom from pain, and not positive pleasure.³ *Mīmāṃsa* promises a *terminable* life in heaven in return for sacrifices performed for desired ends (*Svargakāmo yajeta*). Action for desired ends results in rebirth.

¹ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः (न्यायसूत्र, १, १, २२) ॥ तेन दुःखेन जन्मनाऽत्यन्त-मुक्तिः अपवर्गः.. (वात्स्यायनभाष्य) ॥

² "पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः । तथा हि । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुत्या श्रवणादीनामात्मसाक्षात्कारहेतुत्वबोधनात् ॥ (*Tarkasaṃgraha*, ed. Bodas, 1930, p. 66).

³ Chatterji and Datta, *Int., to Philosophy*, p. 314.

One becomes free and is not born again, only if one realizes that life is misery, gets disgusted with life, desists from forbidden action, acquires knowledge of the self, and performs enjoined duties in a spirit of absolute disinterestedness. The freed soul being dissociated from all organs, including the mind (*manas*) feels pain no more.¹ *Advaita Vedānta* regards the realization of the one-ness of Brahman and the self (*jīva*) as *mukti*. The state of *mukti* is one of indescribable bliss. Rāmānuja holds that *mukti* is through knowledge turned *bhakti* (*bhaktirūpāpānnajñāna*) aided by the performance of enjoined duties in a disinterested spirit (*karma-yoga*) and self-realization² (*ātmasākṣātkāra* or *ātmāvalokana*). The knowledge that leads to liberation consists in the ceaseless remembrance of *Īśvara*, like an uninterrupted flow of oil (*tailadhārāvāt avacchinna smṛtisantāna*). Liberation comes not from human effort but grace divine.³

LAKṢMĪDHARA'S CONCEPTION OF LIBERATION

With these views the definition of *Mukti* or *Mokṣa* furnished by Lakṣmīdhara (ch. II) may be compared. Analysed, the elements of *Mukti*, according to him, are : antecedent knowledge of Brahman, born of one's own effort (and not divine grace, as held by Rāmānuja) ; separation from the common qualities (*guṇa*) which bind the self to *saṃsāra* ; destruction of illusion (*avidyā*) ; union with Brahman ; and endless and indefinable bliss.³ The conviction "I am Brahman" and inability to see anything but the Brahman everywhere, make one get united to Brahman, who is pure bliss and thought. The fruits of knowledge (p. 8) are *sāyujya*, *sālokya*, *prakṛtilaya* and *mokṣa*, in an ascending order. *Mokṣa* is not being born again (*apunarbhavo mokṣah*).

Fusion of the self with the Absolute, on *mukti*, is described by suggestive similes : a piece of impure gold, after purification in the furnace, is beaten up with an ingot of pure gold, till its identity disappears ; flame thrown into flame ; water flung on water ; loss of their identity by rivers when they flow into the

¹ *Ibid.*, p. 450 f.

² *Philosophy of Viśiṣṭādvaita*, *passim*, and especially Ch. XIX, pp. 460-500.

³ See the *s'lokas* from *Markaṇḍeya* and *Viṣṇu* purāṇas cited on p. 5.

ocean (pp. 9-10). The steps in realization of *mukti* are five : divorce from delusion ; extinction of desires ; loss of marks of identity ; disappearance of the tinges of old attachment : and absolute isolation. Clarified butter springs from the churning of milk ; but clarified butter cannot again go back to the condition of milk ; so, the self whose individuality has been lost in union with the Supreme cannot regain it (p. 9). By yoking oneself to an austere life, and thereby abandoning envy, desire and delusion, one attains one-ness with Brahman (p. 11). Austerities are possible only in the solitude of the forest (p. 11).

THE LAST TWO ĀSRAMAS

With these preliminaries, Lakṣmīdhara proceeds to the consideration of the two last stages (*āsrma*) of life, viz., *Vānaprastha* and *Sanyāsa*. Being parts of the enjoined order, they *must* be lived by those who elect them, in a spirit of pure disinterestedness. But, the discipline and incidents of the lives led by hermits and ascetics promote the growth of the knowledge and the spirit that assures to one his *mukti*. This is incidental. On the general hypothesis of *varṇāsrma-dharma*, liberation results from the *niṣkāmya* discharge of the duties of one's *varṇa* and *āsrma*. Three chapters are devoted to the two *āsrmas* (chs. V-VII).

Entry into the two last *āsrmas* is not compulsory ; and liberation is the *summum bonum* to which every one has to direct his effort. It is possible to acquire the psychological, moral and spiritual competence for *mokṣa* by a course of disciplined life, without becoming an hermit or anchorite.¹ Even to the latter such a life is helpful, because self-knowledge and the self-control from which it springs do not necessarily follow a formal entry into the ascetic life. A knowledge of the methods is therefore necessary for every one, as it illuminates the path to liberation. The remaining nineteen chapters of the work deal with this systematic training. The rules of discipline of the lives of the hermit and the *sanyāsin* only concern these two.

¹ The *upakhyāna* of *Suvarcata* in *Sāntiparva*, ch. 224 shows that a *gṛhastha* and his wife attained *mokṣa* by simply attending to their appointed duties.

But the knowledge of the means of *mukti* described in ch. VIII-XXVI concerns all.

VAIRĀGYA

The first step in this training is to cultivate dispassion, (*vairāgyam*) freedom from the desires of sensibility and abandonment of worldly desires. The means for securing it are indicated in *three* chapters (chs. VIII-X). The sub-topics under *vairāgya* are the realization of the impermanence of things (*anityatā*), censure of sensual pleasure (*viśaya-nindā*), condemnation of wealth-seeking (*artha-nindā*), the criticism of family attachments (*putra-dārādi-nindā*), the condemnation of life in worlds of pleasure (*svarga-dūṣaṇam*), abandonment of sex-love and allied attractions, (*kamādivarjanam*).

THE KNOWLEDGE NEEDED AS PREPARATION

A knowledge of the constitution of the world and its evolution is needed for the understanding of further questions. Ch. XI deals with it. Reflections on the physical body (*sārīra-cintā*) and recognition of the difference between body and soul (*deha-sārīra-vivekaḥ*) take up the next two chapters (XII and XIII), which naturally lead on to the discussion of the study of the nature of the self (*jīvātman*) and the universal self (Brahman), which takes up ch. XIV. The uses of the right knowledge and action in securing emancipation (*jñāna-karma-upayogaḥ*) are set out in ch. XV. The foundations of a knowledge of the self and the Self are exposed in Ch. XVI. Chief among them is *Yoga*, which contributes to the illumination. The remaining ten chapters are taken up with its detailed exposition, *Yoga* being conceived figuratively as a plant with sprouting buds (*sapallava*). The characteristics (*lakṣaṇa*) of the adept in *Yoga* (*yukta*), the aspect of the Brahman on which the mind should be concentrated in *Yoga*, (*Dharmas-svarūpam*) the signs of successful *Yoga* (*Yoga-pravṛtti-cihṇāni*), diseases that may attack the yogin (*yogopasargāḥ*), the powers developed by *Yoga* (*yoga-vibhūṭayaḥ*), the description of the behaviour of the man of the poised mind, (*sthita-prajña-caritam*), what

the product of Yogic training is, and the fate of the person who has slipped from Yoga (*Yogabhraṣṭa-gati*) form the successive chapters upto XXIV. The penultimate chapter is devoted to signs and portents of impending physical dissolution of the Yogin, and the last to the passing over, when the mortal body is cast off and the soul leaves it on the path of salvation. With it ends the survey of *mokṣa* undertaken by Lakṣmīdhara.

We may now proceed to consider in sequence the gist of the teachings in the different chapters, and begin with that dealing with the hermit.

VĀNAPRASTHA (HERMIT)

Lakṣmīdhara restricts the third *āśrama* to Brāhmaṇas. In this he follows Manu (p. 28) and Baudhāyana (p. 21). Yama, who is twice quoted (pp. 12 and 29), allots the *āśrama* to the first *varṇa* but later mentions that many *kṣatriyas* had attained salvation, which accords with the traditions of the epics and the *kāvya*s. Entry into it (unlike *Sanyāsa*) can only be from family life. The time for departure to the forest, where the hermit is to dwell, comes only after he has finished half his life, has procreated sons and set them up in life, given away his daughters in marriage, and his hair has begun to turn grey and wrinkles on the skin have begun to appear. The birth of a son's son is suggested by the *Mitākṣarā* as an alternative to the appearance of grey hair, which is to mark the moment for departure to the woods. The view is condemned by Mitrāmīśra.¹ The entry should be in *uttarāyana* (p. 13). The recluse may be accompanied by his wife if she is past the age for procreation. If she is young and fit for co-habitation, she must be left behind with the eldest son. The reason is that *brahmacarya* (continence) is prescribed for the recluse, and under the rules, intercourse with a wife, after her monthly illness is obligatory.² He

¹ अत्र बलफलितवान् जातपौत्रे चेति विकल्पोक्तो विज्ञानेश्वरेण । तत्र वाशब्दाभावात् उत्पन्नकर्मानुवादेन पदार्थद्वयविधाने वाक्यभेदात् । उभाभ्यां च यो विशेषो लक्ष्यते 'जात-पुत्रः कृष्णकेशो ऽमीनादधीत' इति वदति केचित् ॥ (मोक्षप्रकाश, पृ. १६)

² 'ऋतुकालाभिगामी स्यात्' इति मनुः (३, ४५) ॥ 'ऋतुस्मृतां तु यो भार्यां सम्बिधौ नोपगच्छति । घोरयां भ्रूणहत्यायां पतते नात्र संशयः' इति पराशरः (४, १५) ॥

continues his fire-rites in the forest, and takes with him his fires, as well as the accessories for fire worship. The fire sacrifices should continue to be offered but with food fit for hermits. Life should be ascetic. Cooked meat should not be partaken. He can eat only salt that he has himself manufactured. His hut should be for his fire rather than for himself (*agnyartham saraṇam*). He must bathe twice (or thrice) daily, use neither umbrella nor shoes (p. 20), wear his hair braided, maintain silence except when he is reciting the Vedas, never accumulate food for more than a year's use, and practise a graded type of starvation (*cāndrāyaṇavrata*). When inured to forest life, he may begin to practise austerities of progressive rigor, exposing himself to sun, rain, wind and weather. A classification of different types of hermits is given by Baudhāyana (p. 22). The *Rāmāyaṇa* (VI, 2) names types of hermits that S'rī Rāma found in the forest. The hermit's indifference to comfort and pain should be shown by his taking no notice of either torment or rubbing him with sandal paste (p. 26). He should practise *tapas*, and attain *siddhi* by austerities. Hārīta assures the hermit, who knows both the rules of his order and the true soul, of attaining *Brahman*, "the tiniest of the tiny" (*sūkṣmātsūkṣmam*, p. 27). *Vedāntasūtra*, III, iv, 48-49, discusses the eligibility of the hermit to the *mukti*, which seems reserved for the *yati*, and concludes that he has the eligibility, even as qualified householders have. This is why the hermit *āśrama* is named *Brahmāśrama* (p. 27).¹ Mitrāmīśra, who jealously guards the theory of two *Brahmans*, notes on Manu's dictum (VI, 32) that the hermit is happy in *Brahmaloka*, which would suit the *Rāmānujīya* conception of *mokṣa*, that the allusion there is to the attainment of the world of the *Kārya-Brahman*! Suicide by self-cremation, fall from cliffs, or by starvation or walking on till he dies is allowed for the hermit.²

A point of interest in regard to the hermit is this. Among the interdictions of the Kaliyuga (*kalivarjya*) *vānaprasthīyam* is one. The prohibition occurs in late *smṛtis* and *Purāṇas*.

¹ *Sanyāsāśrama* is known as *mokṣāśrama*.

² But not to ascetics. Jain ascetics are enjoined to starve to death. "While Buddhism repudiates suicide, Jainism holds that it 'increaseth life' when *nirvāṇa* is assured one can kill himself." (Radhakrishnan, op. cit., I, p. 337).

Lakṣmīdhara's inclusion of this *āśrama* among those allowed by Dharma would indicate that the idea of *kalivarjya* developed after his time, or if it was known to him, he rejected it. He makes no reference to *kalivarjyas* in any section of the *Kṛtya-Kalpataru*, though the *Smṛticandrikā*, composed a century and a half later, details them.¹

The chief points of difference between the hermit and the *sanyāsin* are these. The hermit cannot wear shoes, while the *yati* can wear wooden sandals. The hermit may take his wife with him to the hermitage, though bound to practise sexual continence there; the *yati* can have no truck with his family nor speak to any woman. The hermit is advised to practise austerities for his soul's *mukti*, but the *sanyāsin* need not go in for *tapas*. The *yati* cannot live in the same place for more than three days, except during the four months of the rains, and must be a wanderer, but the hermit can remain in the same place. The *sanyāsin* is without fire, but the hermit, unless he became one after becoming a widower, must maintain the fires and perform the *pañcayajñas* like the *Grhastha*. In fact he is only a householder, reduced to a life of austerity and self-denial, and exile from his family.

THE ASCETIC (SANYĀSIN)

The fourth stage in a Brāhmaṇa's life is that of the *yati* or ascetic. *Sanyāsa* means renunciation; strictly it means the abandoning of worldly desires and a life in the 'world.' The *Gītā* treats (XVIII, 2) *Sanyāsa* as only renunciation of action for desired ends, and equates it with *tyāga* or abandonment. One should give up doing those things which are done merely for an advantage, and not from a sense of duty and because they are enjoined. One should also renounce in every case the fruits of action. The *yati* is, according to some, freed from duty to do certain enjoined *karma*.² The *Gītā* (XVIII, 6) condemns the abandonment of

¹ *Samskāra-kāṇḍa* (ed. Mysore); p. 30—वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधि-
चोदितः । . . . एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्था-
पूर्वकं बुधैः ॥

² This view is ancient. It is controverted by Āpastamba (*Dharmasūtra*, II, 9, 21, 14-16).

enjoined action, and specifies sacrifices, gifts and austerities (*tapas*) among those that cannot be given up, because of their purifying effect on the spirit.¹ Absolute renunciation of everything can be predicated of only one type of *yati*, viz., the *paramahansa*.² It has been suggested that what is renounced is the fire, which one is enjoined to maintain so long as life lasts, and which an ascetic cannot maintain, though he lives physically after he enters the ascetic order. From the abandonment of the duty to maintain the fire, *tyāga* has extended to the renunciation of all ritualistic action.

Opinion has always been divided on the value of asceticism. The *Aitareya Brāhmaṇa*³ has a depreciatory verse condemning both hermits and ascetics, and emphasizing the duty of wishing for male progeny. When asceticism gained in esteem, it came to be associated with the search for the Absolute, and the *yati* was the only person supposed to be "grounded in Brahman" (*brahmasamstha*). This view which is maintained by S'āṅkara (*Vedāntasūtra-bhāṣya*, III, iv, 18-20) and is modified by Rāmānuja who regards the other *āśramaṣ* also as *brahmasamstha* and as capable of leading to liberation. The horror of dying in debt is also behind the injunction that one should discharge his natal debts before entering the *yatyāśrama*. This means that one should have been a householder before he can become a *sanyāsin*. He who becomes an ascetic without having studied the Vedas, married and begotten sons, and performed sacrifices goes down (i.e., to perdition) declares Manu (VI, 37). Manu rules that normally entry into the ascetic order should only be after going through the others, and in the last quarter of one's life. Medhātithi, whose opinion is supported by Mitramisra,⁴ explains

¹ See *inf.* p. 154. They cannot be given up as they are elements of Dharma (*inf.* p. 146).

² Mitramisra, holds that the *yati* need not perform *Sandhyā*, and mere repetition of the *praṇava* is enough for him. *Skandapurāṇa* says he need not repeat the *Gāyatrī*. The references are obviously to the *paramahansa* only.

³ किं मलं किमजिनं किमु इमश्रूणि किं तपः । पुत्रं ब्राह्मण इच्छध्वं स वै लोको वदावदः ॥ (ऐत. ब्रा. ३३, १)

⁴ तृतीयं भागमिति । कञ्चित्कालं स्थित्वा इत्यर्थः । यावता कालेन तपः सुतप्तं भवति विषयमिच्छाष्व सर्वो निवृत्तः । न हि मुख्यं तृतीयो आयुषो भाग एव अनेन शक्यो ज्ञातुम् । न तु वर्षशतापेक्षाऽऽश्रमाणां, यतो वलफलितापत्योत्पत्ती तृतीयाश्रमप्रतिपत्तौ काल उक्तः । न च सर्वस्य पञ्चाशद्वर्षदेशीयस्य तदुत्पद्यते । उक्तं चान्यत्र तपसि श्रद्धे परिवर्जयेदिति ॥ (मेधातिथिः, ६, ३३)

this as meaning that it need not imply that one should wait to be seventy-five before becoming a *yati* as one need not stay in the third stage the full quarter of his life. All are agreed that normally the *yati* should be of advanced years (*parinatavayasah*, p. 31). The *Mahābhārata* (*S'ānti*, 251, 3) allows one to become an ascetic from any of the other *Āsramas* (p. 31). The *Narasimhapurāṇa* (*inf.* p. 32) allows one who has controlled his tongue, sex-passion, stomach and speech to become a *sanyāsin* straight after *brahmacaryāśrama* i.e., without entering into wedlock. *Sanyāsa* is glorified by the declaration that ninety generations of ancestors and descendants are freed from hell, if one person in the family becomes a *yati* (p. 40). *Sanyāsa* furnishes an opportunity to secure emancipation that one should not miss when he is eligible for it. If he does so, he incurs the sin of suicide (p. 40). The only noteworthy features in Lakṣmīdhara's omissions are his ignoring the *Jābālopaniṣad*, like Rāmānuja, perhaps for the reason that it was not deemed a genuine *uṇiṣad* but a document of the Jābālas, and secondly the provision for allowing persons who are defectives or on sick-bed (*ātura*) to become *sanyāsins*. They have been so allowed by Aṅgiras, as cited by Mitramisra. The justification is that as *virakti* (disgust with life) is the test, and that such persons will have naturally more of *virakti* than those in normal health. On similar grounds, the *Mahābhārata* (p. 64) asks: "What consistency can there be among those who deny *mukti* to the householder when idlers and mean persons, as well as illiterates, can become ascetics?" Manu endorses this view (p. 65). He declares that a Gṛhastha who has stamina, a forgiving disposition, restraint, non-covetousness, control of his senses, modesty, learning, truthfulness and freedom from anger, and who has also Vedic learning, surely attains *mokṣa*.

The competence of all *dvijas* to enter the order has been denied, in a lengthy discussion, by the *Madanapārijāta*.¹ It concludes that the order is open only to Brāhmaṇas. All authorities are agreed that it is not open to *non-dvijas*.

The procedure of initiation is described in chapter VI from Baudhāyana and the *Narasimhapurāṇa*. As a preparatory rite,

¹ ed. *Bibliotheca Indica*, pp. 365-373.

the candidate should perform the Prajāpati *iṣṭi*, followed by eight *srāddhas* to gods, sages, *siddhas*, *bhūtas*, the Manes, the Mothers, and to the self (*ātmasrāddha*).

After these ceremonies and vows, the candidate takes hold of a staff made up of three knotless bamboos, discards his white clothes and puts on clothes dyed ochre, and receives a water pot (*kamaṇḍalu*), a seat, a water-strainer, a *kaupīna*, and a pair of sandals. The *tridaṇḍa* is regarded by Lakṣmīdhara as obligatory (p. 38). Manu gives a spiritual meaning to the *tridaṇḍa*; the three staves stand for restraint of speech, mind and action (p. 42). The *tridaṇḍa* avails not if the spiritual *daṇḍas* are absent in the *yati*.

The rules are intended to provide for solitary meditation for the anchorite, his progressive detachment from the world, his not proving a burden to the community, and his spiritual growth. For eight months he must wander about, moving two to four miles a day, and remain at the same place for four months (during the rains). He should be shaved, leaving a tuft behind. He should eat sparingly, taking only eight mouthfuls a day. He should collect his food in the afternoons, from different houses, as a bee collects honey, (his food is therefore called *Mādhūkāra*) after the fire of the hearth is extinguished and the noise of the pestle engaged in the daily cleaning of the grain for food, ceases. He should offer no hospitality, accept no money, collect no disciples, not engage in lecturing (*vyākhyāna*) for honour or money, and not make any reference to his past life. He should be silent, and never give up his Vedic studies. He should observe no impurity on the death of any relation in his former life (p. 51). He should bestow no blessings, make no salutations, merely say: "Nārāyaṇa when saluted, observe the vow of *ahimsā*, and give an assurance of fearlessness (*abhaya*) to the whole animate world. He should not be alone with women, nor congregate with other ascetics,—not even with one more ascetic, as it leads to frivolous talk. He must not make predictions, explain portents, or give advice. He should use no metal vessels. His begging bowl may be of wood, earth, gourd or leaf, or even the out-stretched palm (p. 60). He should meditate on Vedic texts, and especially the Upaniṣads (p. 62).

He must think constantly on rebirth, and its miseries. His whole aim should be to promote dispassion and turn his mind towards Brahman. The virtues of householders (*yama-niyama*) should also be his. When he enters the order, neither he nor others should weep.

The ascetic's civil position and privileges are dealt with in the *Vyavahārakāṇḍa*¹

The ritual that Lakṣmīdhara describes as governing entry into *sanyāsa* is that laid down by Baudhāyana. In commenting on the rule regarding the nature of the staff to be constantly carried, after the ascetic's entry into the order, Lakṣmīdhara rejects as unauthentic the words "*eka-daṇḍī vā*" in Baudhāyana, which now appears in the text commented on by Govindasvāmin. There is nothing in the ritual or the rules that Lakṣmīdhara gives, which prescribes the abandonment of the *yajñopavīta* (sacred thread) by the *sanyāsin*. He insists on the holding of the *daṇḍa* all through *sanyāsa*, along with a *pavitra* (p. 47), and makes no exception. It has been held by authorities like the *Sanyāsoṇiṣads*, which are known to S'aṃkara and Vijñāneśvara, (with which Lakṣmīdhara must have been conversant) that a *sanyāsin* should cast off his sacred thread, and when he becomes a *parama-hansa*, throw away even the staff (*daṇḍa*). His omission of these relaxations should be regarded as a sign of silent disapproval. As the practices, following the wide-spread influence of S'aṃkara, were becoming general, Lakṣmīdhara must have felt that he could not openly condemn them. The exaggeration of the spirit of renunciation, as outwardly expressed in the behaviour of the ascetic, had gone so far that not only the *paramahansa* but others like the *avadhūta* were allowed already to defy all rules e.g. the prohibition of acceptance of *bhikṣā* from non-Brāhmaṇas. Even in the ninth century, the defiance of ancient rules on the ground that the hermit and the ascetic were *not* bound by them, must have been common. Medhātithi is thereby provoked (Manu, VI, 32), to protest (vol. I, p. 507 edn. Jha) as follows: "It is argued that to the *sanyāsins*, who have entered on the path of *nivṛtti*, the rules of *sāstra* do not exist. This is

¹ Kautilya would punish one who becomes an ascetic without first providing for his family:—पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वस्तादृशदण्डः ॥ (अ. शा., २, १)

not a correct interpretation of the meaning of the *sāstra*. It is only said that *sanyāsa* consists in the abandonment of egotism and sense of possession ; it is not said that it consists in the total defiance of rules of *sāstra*.”¹ The ascetic must follow the advice of S’rī Kṛṣṇa that a leader should set an example by his own conduct, as what he does is followed by all others (*Bhagavadgītā*, II, 21, p. 156).² Social order will be endangered when ascetics claim to be above all law.

Compendia of ascetic behaviour like the *Yatidharma-samgraha* of Visvesvara-sarasvatī (*ante* 1600 A.D.)³ give a number of rules about what an ascetic should *not* do. As these go beyond the older *smṛtis* they probably reflect wrong practices which had crept in and demand condemnation. That many ascetics were only impostors, who endeavoured to exploit the instinctive reverence for the renunciate in India, is shown by the verse of Dakṣa cited by Lakṣmidhara on p. 41 : “ Many persons make a living by the pretext of being holders of the triple-staff (*tridaṇḍa*). He who has no knowledge of Brahman does not deserve to be an ascetic (*i.e.* carry the triple staff).” The list of condemned practices is interesting as reflecting the deterioration. The complete break-away of the ascetic from the world in which he had lived as a layman is shown by the rule that an ascetic should not himself give out his former name, *gotra*, Vedic *carana*, native country, time, learning, lineage, or age, refer to his own past good conduct, and behaviour. Chewing betel by an ascetic is on a par with drinking spirits. He who gives gold to an ascetic is damned. The *Bhikṣuka* (mendicant ascetic), who is immersed in affairs, is untrue to his order. The food of a *yati* should not be eaten by others—it is equal to beef. Women must be avoided, as their very sight intoxicates like drink. The ascetic should be fearless. The collection of disciples, and of furniture, sleeping by day, association with S’ūdras, indulgence in praise and blame of others, practising the arts or medicine, using words of welcome to visitors and granting them leave to

¹ ‘ निवृत्तिमार्गस्थायिनो नैव केचिच्छास्त्रार्थविधयस्सन्ति ’ । नायं शास्त्रार्थः । अहङ्कार-ममकारत्याग एव संन्यासो वक्ष्यते, नाशेषशास्त्रार्थत्यागः ॥ (मेधातिथिभाष्य, ६, ३२)

² The saying ‘ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः ’ is found also in *Sānti parva*, ch. 224, śls. 48 and 59. It was obviously a proverb.

³ ed. Ānandās’rama; 1928.

go, practising astrology, and buying and selling, are all forbidden to the ascetic. He should have no cooking done for him, nor cook food himself. He should not be addicted to pilgrimage or dwelling in holy places (Kāśī is an exception),¹ not practise (for advantage) fasts, and should not indulge in lecturing. He should eat nothing between meals. He should take no interest in the joys or sorrows of even his nearest relations and should ask for no news of them. The ascetic who breaks his vows is lost. He should not speak to evil persons. He should use no conveyance (*yānam*). The *yati* who touches metallic objects (including the precious metals) is liable to expiation. The ascetic who rides in a palanquin, or a horse or elephant or bull, or cart or chariot, must perform a hard expiatory *vrata*. The elaborate penances prescribed for numerous lapses of ascetics show that they *did* occur.² By merely becoming an ascetic one does not get the spirit of renunciation or Brahma-knowledge; nor does he lose his appetite for the pleasures of the world or for life itself. He needs as much discipline as the layman. This is the reason for the detailed exposition of disciplinary measures that lead to the conquest of the body and the spirit and their direction to ways of knowledge and real renunciation. The remaining chapters attempt this task.

DISPASSION (VAIRĀGYAM)

The three chapters which follow may be regarded as designed to help self-conquest and *that* knowledge of reality which ensures the liberation of the self from rebirth. The *Mahābhārata* (p. 66) states that true freedom from worldliness springs from wisdom (*jñānam*). Dispassion is therefore a cause of *mokṣa*. How is it to be secured? It must spring from a correct appreciation of values. Life is beset with afflictions that 'burn' (*tāpa*). They may be classed as those caused by the human constitution, physical and mental (*ādhyātmika*), by outside agencies (*ādhibhautika*), and by super-human agencies (*ādhi-daivika*). There is no suffering to which

¹ अदिहपतनायावत् तत्क्षेत्रं यो न मुंचति । प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न स भूयो विजायते ॥
(*Tīrthakāṇḍa*, p. 17) : See Introduction to that Kāṇḍa, p. lxii.

² *Yatidharmasaṁgraha*, pp. 103-127, for the interdictions and penances.

man is liable that cannot be brought under one or other of these. The number of afflictions is countless. Man's life of misery begins when he is in the womb. In the foetus, the self, which is to be embodied, possesses consciousness and memories of its past; it is also conscious of its surroundings, which fill it with disgust. Birth is nastiness. The baby, which descends foremost from the womb, begins its unhappy experience of the world, by losing its memories of the past, when attacked by the blast of *vāyu*, i.e. the atmosphere. Helplessness is another name for childhood. Adolescence and youth are synonymous with recklessness and the sufferings that come in their train. Manhood continues the servitude to the urges of sex and the stomach (*sisnodaraparāyaṇa*). The approach of old age is an unforgettable nightmare. It is only surpassed by the physical and mental agonies of death. Neglect of duties in life leads to detention in hell. Its torments are indescribable, but known. Pain in heaven is not less real. He who fears to be reborn in a life of suffering feels only pain even when he is in heaven. All is transient but sorrow and suffering. Liability to birth is liability to death. The birthless alone are deathless. In the cycle of 'invincible and relentless time' (*duratikrama kāla*), there is nothing that is permanent. The sands on the bed of the Ganges and the rain drops of the monsoon cloud are easier to count than the ancestors who lived and died. Many Indras, Lords of Daityas and sages, have been 'lost' in the resistless march of Time.

One cannot escape death, unless he is unborn. Ceaselessly strive therefore to arrest birth, for that alone will end eternal suffering. Those whose *karma* has lifted them to paradise will return to rebirth on the earth, because, in heaven, they cannot do any more good *karma* but live there till their stock of merit (*sukṛta*, *puṇya*) is exhausted. Their impermanent felicity is comparable to that of the tree which lives, after its roots, through which it draws nourishment, are cut, from the little moisture which still remains in the trunk (*mūlacchedena bhujyate*). He is foolish who only desires *svarga* (paradise) and performs sacrifices to attain it, in accordance with the *sruti* (*svarga kāmō yajeta*). The multitudes of heaven (*devasaṅgha*) desert the person who has lost his *puṇya*, as friends and relations desert the rich man reduced to poverty (p. 80). From riches expect no

joy. They bring only unhappiness in their train. Hardship is inseparable from their acquisition, protection, expenditure and loss. In wealth recognize a poison tree. If wealth yields no happiness, can the gratification of the senses yield it? Sense pleasures are momentary. They spring in an instant and are gone in an instant. But, after gratification the craving for them remains, even as an old cow, which has lost its appetite, will still yearn for its former pastures (p. 74). Or, if both fail, can you find it in sexual pleasure? Sex-gratification is a delusion. Woman is *māyā* (illusion), and is the spring of jealousy and rage. Learn to recognize in the female body that entrances the senses, the skeleton and the putrid things that lie beneath the skin. He is wise who avoids women as if they were demons (p. 75).¹ Turn to the family, and ask if sons, parents or kin yield any joy that lasts. In its tireless wanderings how many parents, children and wives has not the self acquired? Lastly, is there enduring happiness in friendship? The joy that springs from union turns to grief at separation. Both are inseparable from life. Suffering and sorrow find their roots in friendship. Thus, whichever way one turns in human relations or the gratifications open to man, all is vanity. *Mukti* can alone end them. Therefore, concentrate your thoughts on liberation.

THE ERADICATION OF LOVE (KĀMAVARJANAM)

Sex-passion (*kāma*) is considered in Indian thought the source of many allied evil qualities or manifestations of the spirit. If it is conquered, the others will be rooted out. *Krodha*, (rage), springs from frustrated passion. Love excludes all other feelings. It is all-absorbing. It is the chief foe of the spirit of renunciation.

The Veda describes love (*kāma*) as the God of Fire—an indication of its ardent nature (p. 81). If it is not possible to give up love, transform it into a passion for emancipation (*mumukṣum prati kārya*, p. 82). Anger is akin to sex-passion. In the words of Hanumān in the *Rāmāyaṇa* those alone are fortunate who are able to quench the anger that rises within them, as fire is extinguished by water (p. 83). Lust and anger drive one to sin.

¹ The misogynist views are expressed to discipline the *mumukṣu* and are normal features of the literature of asceticism. For a praise of women, see *Anusāsanikāparva*, ch. 81.

They cloud the understanding. Through the senses, which are their instruments, they bewilder the self (p. 84), and paralyse discrimination and knowledge. Control them. Avarice is an allied vice. It engenders meanness (*paṣunya*) and envy (*matsara*). Formal classifications of virtues and vices, based on psychology, is common in Indian literature. They serve their purpose by emphasizing the gregariousness of virtues as well as of vices. The compromise, which seeks to find solace in the practice of *some* virtues (*yama-niyamāḥ*), while succumbing to some vices, is self-destructive. This is the purpose of such classificatory systems as that of Devala and Hārīta, which Lakṣmīdhara has cited in the *Mokṣakāṇḍa* as well as in the *Gṛhasthakāṇḍa*. Mental vices are classed as twelve, and each of the twelve is the source of other vices (p. 84). Thus, *moha* (delusion) gives birth to ignorance (*ajñāna*), doubt (*samsaya-jñāna*) and false knowledge (*mithyā-jñāna*). The sources of passion (*rāga*) are lust, comfort (*sukha*), attachment (*abhimāna*), irresistible attraction (*sannikarṣa*), ignorance (*ajñāna*) and will (*saṃkalpa*). Hatred (*dveṣa*) takes six forms: fury (*roṣa*), impetuosity (*amarṣa*), envy (*asūyā*), treachery (*droha*), falsehood (*mithyā*) and suspiciousness (*vitarkitā*). Such evil dispositions are born of past *karma* (p. 86). As good *karma* can correct the *vāsanā* (impulse) springing from past *karma*, there is the consoling reflection that one can by his own action live down the bad impulses inherited from his past birth. Devala follows up the consequences of some of these qualities. Chief among them is avidity, or unquenchable thirst (*trṣṇā*), which leads to every kind of sorrow (p. 87). It grows with what it feeds on (p. 88). Contentment (*samtuṣṭi*) is the only remedy for it (p. 89). The intoxication of pride (*mada*) is equally ruinous. It manifests itself in many ways, all of which lead only to sorrow (*śoka*). They spring from the feeling of *mamatā*. The wise man, who knows the non-difference between the self and the not-self, is unaffected by sorrow (p. 90). Realizing it, one like king Janaka, can exclaim: 'See! My wealth is limitless, because I have nothing in the world! When Mithila is burnt down nothing of mine burns' (p. 91). The sense of being one's own (*mamatva*) takes strange forms. The calf, the cowherd, the owner, the thief who steals the cow, and he

who only drinks her milk, refer to it as “my cow” (p. 92). It is only he who realizes that there is no “I” or “Mine” that is not bound to the (wheel) of rebirth. The body is composed of the five elements, and is distinct from the self that inhabits it. Delusion lies in failing to see this. The pre-occupation of man is to act for the good of his body: that is why, when he dies, he gets a new body (after rebirth). It is this *ajñāna*, which is the one and only enemy of man (p. 95). The mental affliction that causes delusion must be removed by the medicine of discernment (*prajñā*, p. 96).

The allied control of the senses (*indriya jayah*) is taken up in ch. X, pp. 97-99. The senses, like sex-passion, are not overcome by exhaustion, i.e. by over-much indulgence. Abstinence is the only means to the end. Even avoiding places where sensual enjoyment takes place, as for example by retiring to the forest, will not lead to sense control (p. 97). Becoming a hermit or a *sanyāsin* is not enough. He who has not tasted pleasures is unaware of their fascination. Sense objects recede from a person when he ceases to feed on them. The mind, like a rudderless ship in the ocean, drifts as it roams among the objects of sensual gratification (p. 99). The mind is the cause of both man's bondage and; so, freedom let it be removed from all sense-objects. The self (*ātmā*) is the only helper of the self. Let the self therefore lift the self (above *saṃsāra*) in this manner (p. 99).

THE TRUTH IN CREATION (TATTVA-SRṢṬIḤ)

A knowledge of the origin and constitution of the cosmos is essential to a right understanding of the self and its relation to the Absolute. In such knowledge lies the wisdom that liberates. This subject is dealt with in the eleventh chapter, from the standpoint of the Sāṃkhya philosophy chiefly. Not only the *purāṇas* and the *Mahābhārata*, but the *smṛtis* have accepted and reproduced, with minor changes, the Sāṃkhya account of the evolution of cosmos and its involution in *pralaya* (dissolution). The *Sāṃkhya*, in its systematic presentation, is dualistic. It recognizes only two ultimate realities, namely *puruṣa* (referred to in the *Purāṇas* by its synonym *pumān*, e.g. *inf.* p. 108) and *prakṛti*

(or *pradhāna*). Both are beginningless and eternal. In their existence, they are independent of each other. *Puruṣa* is pure intelligence. *Caitanya* or intelligence is not a characteristic of *puruṣa* but its very essence. *Prakṛti* is an unconscious principle, which is changing. It is held together in a condition of equilibrium by the three *guṇas*, *sattva*, *rajas*, and *tamas*, which like strands in a rope form constituents of *prakṛti*. The evolution of the universe is due to the association (*saṃyoga*) of *puruṣa* and *prakṛti*. The union disturbs their poise, and moves *prakṛti* to act. From *prakṛti* emerges first *mahat* ('the great one'), the germ of the universe. 'Consciousness of the self is reflected in it.' It forms the intellect (*buddhi*), whose further change brings into being the feeling of "I," (egoism) or *ahaṃkāra*. From *ahaṃkāra* spring the five organs of knowledge (*jñānendriya*), the five organs of activity (*karmendriya*), and the mind (*manas*), which is common to both organs (*ubhayendriya*). From an excess of *tamas* in *ahaṃkāra* are evolved the five subtle elements (*tanmātra*), subtle elements in the *pañcendriya* (sound, touch, color, taste and smell), and the *pañcabhūta* (*pr̥thvī*, *ap*, *tejas*, *vāyu*, *ākāśa*), which are the gross elements. These twenty-five constitute principles of the *Sāṃkhya*. *Puruṣa* is the self. He is not considered to be the cause or effect of anything, but remains only an enjoyer (*bhoktā*) and an on-looker (*sākṣī*). *Avidyā* or *ajñāna* confounds the self with the physical body, the mind and the senses. If a discrimination (*viveka*) between the self and the non-self arises, it ends sensibility, the feeling of joy or sorrow, pain and pleasure. The self then rests in itself, unimplicated by the panorama of world events. This is the state of liberation or *mukti* according to the *Sāṃkhya*.

In the *Mahābārata* and in the *purāṇas* (and especially the *Viṣṇupurāṇa*), *puruṣa* and *prakṛti* are not accepted as ultimate and self-sufficient. No explanation as to why they should move is furnished. Behind them therefore a higher power must be postulated. *Puruṣa*, whose association starts *prakṛti* on the process of evolution, is therefore regarded as an emanation (*aṃsa*) of the Universal Soul (*Paramātman*, p. 108). This *Paramātman* enters of his own accord (*svēccayā*) both *Puruṣa* and *Prakṛti* (*pradhāna*) and shakes them up (*kṣobhayati*), during evolution (*sargakāle*),

and involution (*pralaya*). The dualism is resolved into monism by this importation, and the account of the birth and dissolution of the universe rendered acceptable to Vedantic theism, which is the creed of Lakṣmīdhara and his sources. But, the citation, on p. 102, of a *sloka* from the *smṛti* of Yama, which declares that the *sanyāsins* (*yatis*) who know the twenty-five-principle-truths (*pañcavimsati-tattvajñā*)—of the pure Sāṃkhya—reach the highest place (*param padam*) of Viṣṇu, betrays some inconsistency with the statement on p. 108 that the *yati* attains the world of Viṣṇu, who is behind the twenty-five *tattvas*. In the *sloka* from the *Mahābhārata*, which concludes the chapter, the order of *evolution* is stated in terms of the *Vaiśeṣika* account, namely the imperishable first *i.e.*, Puruṣa and Prakṛti in the Sāṃkhya scheme), thence *vāyu*, from *vāyu jyotis*, (light), from *jyotis* water (*jalam*, *ap*) and from water what carries the world (*jagatī*) and from *jagatī* the universe (*jagat*). The order is reversed in involution.

CONSIDERATION OF THE BODY (S'ARĪRA-CINTĀ)

Reflection on the nature of the evolution and destruction of the world must enable a thoughtful person to obtain a knowledge of the place of the self in the cosmic order. It has to be supplemented by knowledge of the real nature—*i.e.*, unattractiveness—of the body (*sarīra*), which is the temporary abode of the self and with which ignorance confuses the self. If *vairāgya* is to be generated, such knowledge of the real nature of the body is essential. This is why a short chapter is next devoted to it. The bodies of the gods, of men and of animals are differently constituted, while desire, enmity, comfort, sorrow, hunger, thirst (physical and mental), action, fear, birth and death are common to all the beings that have bodies (p. 109). The body is next described in terms that must evoke disgust. It is said, more in sadness than in sarcasm, that whoever has a body clings to it and does not aspire even to the position of the king of the gods! He who has *viveka* (discrimination) is ready to desert a body, propped up by bones, filled with marrow, blood, urine and excrement, covered up by skin, subject to old age, and sorrow, as well as disease and debility, and above all perishable (p. 110).

DISCRIMINATION BETWEEN THE BODY AND THE SOUL
(DEHA-S'ĀRĪRA-VIVEKA)

The demonstration (by authority) of the difference between the body and the self-in-the-body is preceded by an account of twenty-six *tattvas*, of which the twenty-sixth is the Paramātmā.¹ The account is a variation of the Sāṃkhya, and illustrates Lakṣmīdhara's eclecticism. *Jīva* (spirit *i.e.*, the individual soul) is of the minutest dimension (p. 112). The activating power (*śakti*) is of three kinds (p. 113) : *Viṣṇuśakti*, *Kṣetra-śakti* and *Avidyā-śakti*. Mitramisra interprets the three as Īśvara (*Viṣṇuśakti*), *jīva* (*kṣetra-śakti*), and *māyā* or illusion (*avidyā-śakti*). The Paramātmā is Nārāyaṇa. He is the universal soul (*sarvātmā*) and is unaffected by the fruits of action. The other self (*karmātmā*) is united to the impediments to release (*mokṣabandha*). The (individual) soul is a reality, as the elements are (p. 116) ; and this is demonstrable. It exists apart from the body. It is latent in the body as fire is in the faggot, though invisible to the woodman, and is brought out by the friction of the fire-stick, (p. 118). There is no destruction of the soul (*jīvanāśa*) when the body is destroyed. Death is a corruption of the body (*dehabhedah*), and the soul departs to other bodies, when released by death (p. 118). Transit from body to body, life to life, is as natural as boyhood, youth and age in the body. Only the body has an appointed end (*antavanta*). The soul is unborn (*aja*), eternal (*nitya*), permanent (*sāśvata*) and primeval (*purāṇa*). The truth of the difference is enforced by the story of Queen Madālasā's address to her tearful son, on his ill-treatment by his father, in which she described the body as only a jacket (*kañcuka*) for the soul, that can be discarded for other jackets (p. 120).² The picturesque Upaniṣad parable of the chariot and the charioteer, to describe the relations of the body and soul (p. 120), is repeated from a Purāṇa. The soul is tied to rebirth by three chains, *prakṛti-bandha*, *vaikārika-bandha* and *dakṣiṇā-bandha*, explained as

¹ See pp. 108 and 112, *infra* and Keith, *Sāṃkhya system*, p. 55. We have already had the Nyāya, Sāṃkhya and Vedāntic accounts of the evolution of the cosmos. See Pras'asthapāda's *bhāṣya*, pp. 19-23 (*Śṛṣṭi-saṃhāra-prakaraṇam*).

² The imagery occurs in the *Kāthopaniṣad*, I, iii, 2.6. A. E. Gough (*Philosophy of the Upanishads*, pp. 140-142) compares this with the figure in the *Phaedrus* of Plato.

bonds of qualities, bonds of the sense organs and bonds forged by the performance of appointed rites (p. 124). The performance of sacrifices binds a person as much to rebirth as ignorance (*ajñāna*). (This is a hit at the *karma-mārga*, as contrasted with the *jñāna-mārga*). The three *guṇas* (*sattva*, *rajas* and *tamas*) are imposed by *Prakṛti*. They induce in those who are dominated by them (1) fondness for knowledge and comfort, (2) action and (3) heedlessness, indolence and slumber, while a mixture of *guṇas* reacts appropriately on the disposition of the affected self. They determine the type of rebirth of the soul (p. 125). The elaborate description of the effect of the *guṇas* in forming types of character is purposive. It is designed to convey instruction on the need to cultivate only *sattvaguna* as a preparation for *mukti*. The difference in endowment by qualities is reflected in appetites, dispositions, intelligence and knowledge. The *sātvika* is the person who knows what to do and what not to do, and what binds and what releases the soul. The *rājasic* person acts only for anticipated advantages and not disinterestedly. The *tāmasic* nature is dominated by evil qualities. Their respective estimates of values differ also materially. A study of the effects of the *guṇas* is thus helpful in the training for *mokṣa*. Hence, the space given to it in the epic, the *purāṇas* and in the *Mokṣakāṇḍa*.

THE JIVĀTMAN AND THE BRAHMĀTMAN (JĪVA-BRAHMĀTMABHĪVAḤ)

The relation of *Jivātman* and the *Paramātman* is that of the many in one and of the one in many. Dualism is apparent ; monism is real. The immanence of the *Paramātman* can be illustrated by a variety of figures. It is so done in an important chapter of much value to the *mumukṣu*, who has to realize this truth as the most important step in *mukti*. The universal soul is unborn, (because he is eternal) but when he enters a perishable body, he is said to be 'born.' The old Upaniṣad explanation of the way in which the disembodied self is reborn is given by Yājñavalkya (III, 70 ff., p. 130). *Paramātman* has created the five elements (fire, air, water, *ākāśa* and earth), and assumes their forms. The rains nourish plants ; they nourish animals and create the male sperm ; from sperm, becoming a

sixth element, *He* is born. As one sun, when reflected in flowing water, appears as many suns, so does the Self appear to be many selves, when seen through illusion (p. 135). The individual self comes into wordly existence, dominated by ignorance and harassed by passions (p. 133). The unripe cucumber does not taste sweet but the ripe one does. Similarly the self, whose senses are imperfect through *karman*, is unable to have the recollection of past births (p. 133), which the sage has. The one-ness of the self and the universal SELF is shown by a person's feeling what all others feel. Altruism is a witness to the immanence of the Supreme.

He who is free to move anywhere, when confined within the body, voluntarily conforms to the limitations of the body (p. 135). As there are many forms of sugar, so are there many forms or shapes of the Self. The divine illusion is due to *gunas*. It is difficult to overcome. It is vanquished only by those who seek refuge in the Supreme Soul (p. 139). The evolution (*sṛṣṭi*) of the universe after each aeon (*kalpa*), following its involution at the end of the previous aeon, is due to the Universal Soul. The Lord is unstained by action and witnesses them as if unconcerned. When there is a decay of righteousness, the Supreme Being incarnates Himself for the protection of the meek and the removal of the wicked (p. 140). Viṣṇu (the Universal Self) is all that is and all that is not (p. 141). The Lord has declared : "He who is subject to the lure of *karma* (*karmavasyaḥ*) goes everywhere; but he who realizes that Vāsudeva is eternal, immutable and universal, may continue to perform *karma* and still not be subject to rebirth" (p. 142). Lakṣmīdhara declares that the attainment of Vāsudeva (the Supreme Being) should be attempted by knowledge, as mere action can only lead to rewards, like heaven, which are not permanent like *mukti* (p. 143).

THE RELATIVE USES OF KNOWLEDGE AND ACTION (JÑĀNA-KARMOPĀ-YOGAḤ)

The purpose for which knowledge or *karma* is advocated is to secure freedom from re-birth. On the relative efficacy of action (enjoined or voluntary, egoistic or disinterested) and of

knowledge, differences of opinion have existed. The *Gītā*, in particular, has dealt with the problem fully and directly, and it is therefore utilized by Lakṣmīdhara in his exposition, though his interpretation of some terms is different from that of the 'authorized' commentaries.

On the value of action which is voluntary and egoistic there is no difference of opinion. It is worthless. It is such action that is categorically condemned as binding the self to rebirth, Enjoined *karma* is what is Dharmic. Truth, sacrifices, austerities and charity (*satyam, yajña, tapas, dāna*) are declared by Bṛhaspati to be characteristic features of Dharma (p. 146). This is the reason why S'rī Kṛṣṇa has pronounced these as having a purifying effect on the minds of those who perform them, and as therefore obligatory. In no circumstance will any one be justified in giving them up (p. 154). They should be deemed enjoined action (*niyata karma*), being Dharma which is mandatory. There are actions which are undertaken merely for desirable objects, such as to procure an increase of happiness or cause a continuation of earthly happiness (*pravṛtta-karma*); and there is aspiration behind action for the cessation of rebirth and securing the bliss that follows *mukti* (*nivṛtta-karma*). He who does the former attains equality with the gods in *their* worlds. He who does the latter transcends the bounds of 'the five elements' (*pañcabhūtāni*). The performance of enjoined action (*niyata karma*) is obligatory. The universe is declared to be knit together by activity (*karma*). Action is better than quietism. Unless one acts, even to live will to him be impossible. The Veda has declared that Brahman is 'known' by the practice of austerity (*tapas*), and austerity is in action. To keep in mind the purposes of action but to remain inactive at the same time, on the ground that action is not necessary, is mere delusion (p. 148). The *karma-yoga* that has thus been indicated divinely is, explains Lakṣmīdhara, only the worship of God (p. 148).

On the other hand, *jñāna-yoga* has been advocated by some as the *only* effective means of securing liberation. While it is true that knowledge leads to salvation, (*jñānād mokṣodhigamyate*), it is only from action that both the sense of well-being and knowledge spring (p. 146). *Karma* and *jñāna* are correlated, and are not rivals. A middle path has been indicated by Yogi

Yājñavalkya, viz. to *combine the two* : A bird cannot fly on one wing (*na hyekapakṣo viḥgaḥ prayāti*). Such comparisons between the two ways, as is contained in S'uka's speech (p. 145), are only intended to magnify knowledge and not to condemn *karma*. Success is impossible if the two are deemed to be distinct, (*prthak bhāva na sidhyeta*, p. 146). But, declares Lakṣmīdhara, action done *except as an adoration of God* (*Bhagavadārāḍhanam*) is futile, and leads only to bondage to rebirth (p. 149).

The taint is not therefore in action but in the spirit in which it is done. If it is done disinterestedly, it is efficacious. It is even more effective, if the doer is conscious all the time that it is part of divine worship and that it is being tendered as an offering to God. Lakṣmīdhara wants the doer to realize that it is that Paramātmā (Parmesvara) who does the *karma*, for His own satisfaction, and not oneself. This is *sātvika-tyāga*, i.e., the abandonment of the fruit of action, coupled to automatic recognition of the one-ness of the individual self and Brahman. It is in this spirit that Lakṣmīdhara interprets *yogayuktaḥ* (ordinarily taken to mean an 'expert in Yoga),' as one confirmed in non-dualistic perception (*advaita-darsane sthitaḥ*), p. 153.)

The spirit of renunciation (*sanyāsa*) has been praised but its significance is not understood. The real meaning of *sanyāsa*, as explained by S'rī Kṛṣṇa, is this. Surrender (like a deposit) of all actions for wished-for ends is *sanyāsa*, while *tyāga* (abandonment) is merely relinquishment of any claim for the fruits of one's action. To give up action because of a fear of the bodily pain that it may cause is inferior *tyāga*; but not so the action which is done in a spirit of detachment (*saṅgam tyaktvā*) and surrendering the fruits of the action to God. Not to take a dislike to an action because it is unpleasant, or a liking to one because it is agreeable is in the true spirit of *tyāga* (p. 155). He who is unattached to the fruits of action and does it solely from a sense of duty is the real *sanyāsīn*, though he has not abandoned his fires and his *nitya* duties—as a *sanyāsīn* has to do (p. 155). Sages like King Janaka attained salvation *solely* through *karma*. The Lord has nothing to gain from doing enjoined action, and yet, as S'rī Kṛṣṇa, He did it, because

He had to carry the world with Him (*lokasamgraha*), since what a leader does is followed by others (p. 156). Whatever is done should also be done with intense devotion (*śraddhā*) and with conviction. Indifference and doubt ruin action. Knowledge dawns on the mind of the earnest worker. He who has attained self-mastery (*ātmavān*), removed his lurking doubts by knowledge and renounced action by *yoga* is not tied to rebirth by his actions. The self whose individuality has been destroyed by knowledge never more comes back to birth. Seeds burnt by fire do not germinate (p. 159).

WHAT CONTRIBUTES TO TRUE KNOWLEDGE

(ĀTMA-JÑĀNA-HETAVAḤ)

Whether by itself or in association with *karma*, the knowledge of the self is declared the *only* means of attaining liberation. The ways in which this knowledge can be obtained have still to be discovered. *Ātma-jñāna* can spring from intuition. Mystics derive it so. But a normal person has to labour hard to secure it. The long preparation needed for it has first to be gone through by the *mumukṣu*. There is so much in common in the different prescriptions which have been given by *smṛtis*, *purāṇas* and the *Gītā*, that such differences (as exist in the enumerations) are to be construed as due to the circumstance that no list claims to be exhaustive. Spiritual experience is at the back of the advice. It must naturally have varied from sage to sage.

Lakṣmīdhara places first (p. 160) the enumeration of the pre-requisites of the attainment of *ātmajñāna* given by Yājñavalkya. "The practice of Vedic chanting, the performance of enjoined sacrifices (*yajña*), continence (*brahmacaryam*), the practice of austerities (*tapas*), fasting and self-dependence lead to the realization of a knowledge of the Self." (III, 190.) The *Brahmapurāṇa* adds to these a competent knowledge of the meaning of the Veda and its teaching, mastery of Mīmāṃsa and *Dharmasāstra*, the practice of *ahimsā* (non-injury), control of the senses, and learning generally. It affirms that austerities only destroy sin, while by learning (knowledge) immortality (*i.e.*, *mukti*) is obtained. The removal of the demerit flowing from bad actions is the first pre-requisite, according to the

Mahābhārata. The epic adds that without *devout* action, the attainment of knowledge is never obtained. Such devout action is then illustrated by a citation from Yājñavalkya (p. 161) which places first among the duties of the seeker of *mukti* the direction of a spiritual guide (*ācāryopāśanam*), followed by association with good men, 'gentle speech, avoidance of the touch (and even the sight) of women, fellow-feeling for all living beings, relinquishment of family ties with assumption of worn-out red-coloured clothing, giving up contact with objects of sense gratification and idleness and somnolence, dispassion, pure-mindedness (*satvasuddhi*), and desirelessness (*aspr̥hatā*). Obviously, such training implies (except as regards the rule prescribing association with the good) that the advice is only meant for the *sanyāsin*, whereas the indications of the way by other writers are for all—laymen as well as anchorites. The *Gītā* (being a gospel of salvation for all) emphasizes the moral qualities and training which every one must acquire. Pride, guile, violence, hardheartedness, deceit, personal impurity, fickleness, lack of self-control, absence of dispassion, lack of insight into the real meaning of birth, death, old age and illness, attachment to family and friends, and absence of equanimity as well as a feeling of indifference to desirable and undesired things, are all vices or weaknesses that one should shun. Their opposites should be cultivated by the *mumukṣu*. The climax of the advice of Śrī Kṛṣṇa, is reached in His insistence on devotion (*bhakti*) to Him and Him alone, as the most valued possession of the seeker. The *mumukṣu* must also realize the value of seclusion for meditation, of the enduring nature of a knowledge of the self, and of insight into the value of the knowledge of truth (p. 162). A man may have divine or demoniac gifts (*daivāsuriśampat*) and dispositions which are noble or ignoble. The former lead to liberation and the latter to bondage. (p. 163). Deliverance is solely the *gift* of the Lord (*Īśvara*). Knowledge of this truth is hidden from common vision. Place devout worship of God foremost among all enjoined actions (*sarva-dharma*). In self-surrender to Him and Him alone lies your assurance of *mukti*. He gives the intelligence to grasp the truth to those who visualize His being the highest, and identify themselves in thought and deed with Him. His compassion to them lifts the obscuring fog that hides from

them the knowledge that liberates (p. 164). The way of devotion is one that every one may, and *must*, tread, whatever be his *āsrma*, and the truth must be burnt into every aspirant by sight, hearing and mind.

It should be noted that *bhakti-yoga* is thus *included* in *karma-yoga*, and that knowledge of its secret is part of the *jñāna*, which ensures *mokṣa*.

YOGA AND ITS BRANCHES (SA-PALLAVAḤ)

The attainment of the *jñāna* by grace or by intuition should be regarded as exceptional. The ordinary way of securing it lies in a special training. The imparting of this discipline and training, and indicating its stages, purposes and effects are the aims of Yoga. The frequent references to the application of *yoga* as a means are not to ordinary mind-control, such as one may himself obtain in some *small* measure, but the allusion is to the *perfected* system by which *direct* attainment of the condition in which the discriminative knowledge (*viveka-jñāna*) is reached in the state called *samādhi*. The *Yoga-darsana*, which was expounded in his aphorisms by Patañjali, analyses the physiological and psychological bases of the process of reaching this state. It aims at furnishing a practical side to a philosophy of life. The systematization of the practice is very ancient : and Yoga is itself far earlier than its formulation as a system (*darsana*). Its ideas occur in very early philosophical literature. The *Bhagavadgītā* and some other parts of the great epic give the essentials of the Sāṃkhya-Yoga system that is found in a completed form in the aphorisms of the Patañjali. Yoga has always been popular with the earnest seekers. Insistence on the direction of a teacher in the search for the liberating knowledge is to ensure the guidance of an adept, under whose experienced supervision, there will be neither fault nor lapse, such as will not only miss the aim with which the search was begun, but lead to undesirable physical, mental and spiritual consequences. The attempt is not to be made in an amateurish way : for, the hazards in playing with the difficult instrument, which appears as the mind-body, are great. The *purāṇas* have elaborately reproduced the features

of *Yoga* training and philosophy. In fact, the addition of *Īsvara* as the twenty-sixth principle in the *Sāṃkhya* system, p. 102, which it accepted, made the *Yogadarsana* a theistic version of *Sāṃkhya* (*Sesvara-Sāṃkhya*). It made it possible for Vedāntic thinkers to utilize the transformed system as a help in the search for *mukti*.

The value placed by Lakṣmīdhara on the *Yoga*, as a *direct* means of securing the *jñāna* that frees, is shown by the large space he gives to a very condensed statement of its main doctrines and teachings. The concluding chapters of *Mokṣakāṇḍa* are virtually taken up with it. By his time, the system had been perfected by Vyāsa, (c. 4th century A.D.), Vācaspati (9th century) and Bhoja (c. 1,000). The large part that the exposition of the *Yoga* must have had in philosophico-religious training of the Classical Age is indicated by the pre-occupation of the *Mahābhārata* and the *Purāṇas*, which reproduce the features of the system almost in the finished form it assumes in the *Yoga-sūtra*. It is significant that Lakṣmīdhara relies more on them and on *smṛtis*, which had absorbed *Yoga* principles, like those of Viṣṇu, Yājñavalkya, Devala, Dakṣa, S'aṅkha and Hārīta, than on the *Yoga-sūtra*, which he rarely quotes. It is noteworthy that while *smṛti*-commentators of reputation, like Viśvarūpa and Medhātithi, not to mention older writers like Asahāya or Bhārtriyajña, are quoted by Lakṣmīdhara, he makes no citations from or reference to even the more famous *bhāṣyakāras* on the *philosophical* systems. There is an obvious intention behind the discrimination.

VALUE OF YOGA

The "weak" are bound while the "strong" escape the fetters of *samsāra*, as the bigger fish and the bigger animals and birds break away from the nets in which they are entangled, while the smaller are caught (p. 166). Such strength springs in the case of men from *Yogic* training. To the adept in *Yoga*, *mukti* is *certain*; there is no rebirth for him, declares *Yogi-Yājñavalkya*, who, accordingly adjures every one to prefer the *yoga-dharma* to all other forms of *dharma*. He who treads the path of *Yoga* makes the supreme transit on the road which is infested with

many risks (*bahudoṣa*)—even as a well-guided person is able to travel in safety through a forest full of wild animals and robbers (p. 167). Yoga is open to all, irrespective of caste, sex or past way of life; and, by utilizing it, every one can gain the supreme end. The *Gītā* exalts the *Yogin* above the *tapasvin* (practitioner of austerity), the enlightenment seeker (*jñānī*), and the *karmin* (sacrificer); and among *yogins* he who shows devotion to God is the one who is the best of his class (p. 167).

DEFINITION OF YOGA

The direction of the mind by self-training, so as to bring about union with Brahman, is the *Vīṣṇupurāṇa* definition of Yoga. Dakṣa is more technical: the pre-eminent (*mukhya*) Yoga is what would make the mind (*manas*) free of activity, (*vṛttihīna*), unite the *kṣetra-jña* to Paramātman and achieve liberation (p. 166). The subjugation (*vasīkara*) of the world, of the self, and of the senses is what Yoga achieves, says Dakṣa (p. 184). But the triumph does not spring from non-essential and superficial features of Yoga or other training. Yoga cannot come from mere residence in the forest or from much study, or from *vrata* or *yajña*, or from austerity (*tapas*), or even from strictly following the course of physical training indicated in Yogic culture, or from anything else—to one whose mind is steeped in worldly pursuits. It can arise only from application (*abhiyoga*), practice (*abhyāsa*), belief in its virtue, repeated trials and failures, purity, balance of all *satvas* and contemplation of the self. Yoga triumphs only when the Yogin attains self-bliss (*ātmānanda*), is contented only *in* it, and is one with the self, (p. 185). This is definition by *ends*, while the earlier definition was by *process*.

MEANS OF YOGA (YOGĀṄGĀNI)

The eight means of Yoga are stated, in the very words of Patañjali,¹ but it is significant that the citation claims to be from the *Mahābhārata*. The aim is obviously to emphasize its greater authoritativeness because the divine Vyāsa is its

¹ *Yogasūtra*, II, 29.

author. They are: *yama* (restraint), *niyama* (culture), *āsana* (posture), *prāṇāyāma* (control of the breath), *pratyāhāra* (in-drawing of the senses), *dhāraṇā* (fixation of the mind), *dhyāna* (steady contemplation or meditation of the objective), and *samādhi* (the concentration of the mind which ends in its absorption in the object). These are next described with some fulness, in their classical form. The *yama* and *niyama* list of Yoga is not the same as the ethical inhibitions and prescriptions, which every one is to practise, and which are detailed in the *Gr̥hastha-kāṇḍa*¹. The latter is larger, while the former is selective. Among the numerous *āsanas* described in the text-books on Yoga, Lakṣmīdhara selects only three: *padmāsanam*, *mūrdhāsanam*, and *svastikāsanam*, (p. 169). *Prāṇāyāma* (breath-control) is elaborately described along with its virtues, (pp. 169-172). It is claimed that the evils springing from the sense organs are corrected by its cultivation (p. 170). It has three stages: inspiration that is deep (*pūraka*), retention of breath (*kumbhaka*), and deep expiration (*recaka*). The steadiness of the bodily functions of breathing and circulation which it induces conduces to steadiness of mind and helps its concentration. When breathing is completely suspended, the mind attains a condition of absolute concentration. In some conditions of the body or mind *prāṇāyāma* is not to be done: e.g., when one is tired, sleepy, depressed, hungry, ill, unable to stand heat or cold, and excited (p. 170). *Dhāraṇā* is next described (p. 172). It enables one to see the *Brahman* as all—as the good and bad *guṇas* of the soul. *Pratyāhāra* (withdrawal of the senses from their objects) is admittedly a difficult exercise, in which one may succeed only by resolution and long practice. These five constitute in Yoga the external or objective aids (*bahirāṅga*), while the remaining three are subjective (*antarāṅga*). Of the latter, *dhāraṇā* is concentration on an object, internal (like the heart, or forehead) or external, like the sun (p. 174). *Dhyāna*, uninterrupted and steady contemplation, is said to be of two kinds (p. 175). The type of concentration known as *Samādhi* is the final step. In *samādhi* the mind loses itself in its object, losing its sense of individuality completely. The way to *dhyāna* is described in the words of the *Mahābhārata* (pp. 183-184). In *dhyāna*

¹ Ch. XVIII, pp. 302-312.

the *Paramātman*, who shines in the heart like a lamp, should be contemplated, and the words of *śruti* describing Him should be mentally recalled to help in the concentration.

RULES FOR FOOD ETC.

Yoga is helped or hindered by the physical condition of the *sarīra* (body). The selection of suitable food is therefore important. A man's nature and disposition are affected by the type of food he eats. Systematic and progressive fasting (*cāndrāyana*) is beneficial. Only light food should be taken. Chastity should be preserved, and loose thoughts or sights (like those of nude women) should be avoided. The sex-urge, when strong, should be controlled by immersion in water and repeating the *aghamarṣaṇa* prayer (p. 177). The time and the place for Yoga practice should be chosen with care.

DANGERS IN NEGLECT OF RULES

It is risky to play with the mind-body. Deafness, dulness, failure of memory, dumbness, blindness and fever may afflict the ignorant or careless practitioner (p. 177). Such diseases as occur from neglect of rules, may be cured by Yogic processes like *prāṇāyāma* (p. 178). So can demoniac possession cure snake-bite and poisons (p. 180).

HOW TO DO YOGA (YOGAVIDHI)

In the elaborate description of the way to begin Yogic exercises, great stress is laid on making a strenuous attempt to realize the *Paramātman*-in-all, and All-in-Him (p. 182). Such power of concentration is hard to acquire and it can be attained only by practice, combined with dispassion (*vairāgya*).

DESCRIPTION OF THE SUCCESSFUL YOGIN (YUKTASYA-LAKṢAṆAM)

Seen from different angles, he who has been successful in Yoga is both a *yukta* and a *mukta*; for he is in union with Brahman and is liberated from *samsāra*. Eloquent descriptions

of his state are given in ch. XVIII. He is steady as a rock against which the rain beats in vain ; his spirit shines steadily like a flame that does not flicker ; he is deaf to noise, however great and music however entrancing ; if he carries a brimming vessel of oil up a stairway, on which terrifying soldiers with drawn swords, stand on each side, he ascends steadily and does not spill a drop, so steadied is he. He neither sorrows nor rejoices. He does not will anything. He loves nothing. He is insensible ' like a log.' He is above joy and grief. Such a person, to whom gold and dross are alike, is content with attaining knowledge and discrimination. *He* is the *yukta*, the peerless *yogin* (p. 188).

THE SUBJECT OF MEDITATION (DHYEYA-SVARŪPAM)

The subject of Yogic meditation in the *Sāṃkhya* is *Puruṣa* who, in the *Sesvara* modification of it, as in *Yoga*, is identified with the Supreme Being, in a manifestation or by Himself. The mind should be concentrated on aspects of the Supreme Self, one by one, and made to dwell on each aspect. In a year, such meditation will, according to *Viṣṇusmṛti*, effect union with the Supreme Being (p. 190). The *yogin* can vary the mind-pictures of Brahman on which he wishes to concentrate his thoughts. He can visualize Him for instance as Vāsudeva. Worship should however always take the form of a tribute of devout meditation and mental praise of Viṣṇu as Brahman, (p. 191). Every aspect of the Supreme Being, recorded in *S'ruti* and *smṛti*, should be recalled to the mind and dwelt upon with intense concentration. Nārayāṇa must be conjured up before the mind, as seated on a lotus, with diadem, bracelets for the upper arms (*keyūra*), earrings, and necklace, golden-hued, holding the conch and discus, and as ever-present in the orb of the Sun. Viṣṇu may be seen (with the eye of the mind) seated in one's own heart, (p. 193) or in the Sun or in the orb of the moon. Through the grace of Īsvara, He can be *seen* by the mind, as the atom of atoms, as the biggest of the big, in the cave of the human heart. He who sees His resplendence is thenceforth freed from sorrow (p. 193). Many verses, which similarly picture the spiritual visions of the seers of the Upaniṣads, are cited in this chapter. Lakṣmīdhara's purpose in

doing so is to furnish suitable subjects for *dhyāna* to the *mumukṣu*, who practises mental concentration. In depicting the dangers or diseases (*upasarga*) to which the *yogin* is liable, stress is laid on a natural law: one becomes what one intensely longs for. This is as true of the higher as of the lower types of yearning. The need for concentration of the mind on only those aspects of Brahman as seers have testified to, as reflecting best His *vibhūti*, is vital. In Indian hymnology, the so-called prayers, uttered by a *yogin*, do not take the conventional form of begging for gifts, but are commemorative; they merely recall to the mind every aspect of the Divine. The aim is to habituate the mind of the *mumukṣu* to dwell, in constant contemplation, on such aspects as will enable him to *realize* Brahman. The repetition of innumerable names of Supreme Being, each of which is descriptive of one aspect, in the multi-form or omniform Being, has the same end. *Manana* (recalling to the mind), *śravaṇa* (hearing), *saṅkīrtana* (chanting) and *dhyāna* (intensively contemplating) of such names or aspects are accordingly commended as effective forms of spiritual exercise. A *stotra* or hymn of praise is neither a petition for favours, nor an attempt to please by flattery a Being who is above it. It is a flood of ecstatic memory which can carry the mind of the hymner to his spiritual destination. The refrain 'by constant meditation on it, he is liberated' (*sadā dhyāyan vimucyate*, p. 191) occurs, for instance, at the end of every *śloka* in the extract from the *Narasimhapurāṇa*, in which the *yogin* is adjured to think, one after another, of aspects of the Supreme, e.g. His universal lordship, identity with the universe, birthlessness, eternal existence, omniscience, irresistible might, attributelessness (*nirguṇa*) etc., some of which appear to conflict with some others, but are really not inconsistent.

Spiritual experience reflects the power of both thought and mystic instruments, like the *praṇava*, or *omkāra*. After an elaborate explanation and eulogy of the mystic syllable (pp. 196-201), it is declared that he who is constantly associated with it, need entertain no fear of his ultimate release. The *praṇava* is the bow, the self (*ātmā*) is the arrow and Brahman is the target (p. 199).¹

¹ The accounts of the *Praṇava* merely paraphrase the Upaniṣad eulogies of *Omkāra*.

In selecting the *dhyeya-svarūpam*, i.e., the mental picture of the Supreme Being on which his thoughts should concentrate, the seeker is advised to begin with the lower (materialized) forms of Brahman and then ascend to the highest (p. 203).

RESULTS OF YOGIC PRACTICE

After one has practised Yoga for some time, he begins to feel its beneficial reactions on his health, temperament, mental condition and powers of endurance. The effects are also external, and are seen in the friendly attitude of men and animals to the *yogin* (p. 211). These are indications that the *yogin* is on the right road (*yoga-pravṛtti-ciḥnānti*). When he begins to perceive (as with his own eyes) the self and the earth in resplendence, his perfection in the practice is imminent. But, the path is beset with dangers, which are to be treated as diseases (*upasargāḥ*), that require immediate attention if they are to be cured. Physical reactions of an unfavorable kind are less serious than the more insidious mental and spiritual effects, which the Yogin's growing strength has to overcome. The temptation to utilize the new power to gain objects of sense gratification is a common danger. The correctives to the aberrations are briefly indicated in ch. XXI, which ends with the assurance that the *yogin*, who is intent always on Brahman, will be freed from disease (*upasarga*, p. 215).

Super-normal powers are developed in the adept in Yoga. They are classed as eight : *aṇimā*, *mahimā* and *laghimā* ; *prāpti* *prākāmyam*, *īśitvam*, *vasitvam*, and *kāmāvasāyitvam*. Of these the first three are known as *sārīra*, and the rest *aīndriya*. The adept can contract or expand his stature or size ; become lighter than air, making it possible to cover quickly great distances ; gain the power of seeing everything, near or distant, hidden or open, and of moving about in space as he desires, (*yatheṣṭacāritvam*) ; gain command over even superhuman agencies ; prolong life indefinitely ; and lastly subdue to his will any one whose shadow he treads, or enter into the minds of distant persons and pass into the bodies of any one. These great powers constitute a snare. One must practise Yoga not for getting such powers, but to attain *mukti*. The *yogin*

must therefore avoid entanglement in them, and move towards his goal of freedom, recognizing that all that one experiences is unreal (*asat*), and that the only reality is *Brahman*. This knowledge will bring him the tranquillity which culminates in *mukti* (p. 217). The real proof of the fruition of *Yoga* is not the development of such supra-normal powers but the attainment of deathlessness in *mokṣa* (p. 218).

THE MAN OF THE POISED MIND (STHITAPRAJÑA-CARITAM)

The aim of Yogic discipline is to produce the poised mind (*sthitaprajñā*). The acquisition of it is the mark of *yoga-siddhi*, the successful end of the training. He alone gets the serenity that precedes and leads to *mukti*. Mental calm is the gift of the renunciation of objects of desire. From it springs inability to be depressed in sorrow and elated in joy. Passion, fear and anger flee the desireless person. As rivers enter the ocean and go on filling it, without raising its level, so he, whom desires leave unaffected, is the person to whom serenity comes, not the man who desires the desirable.

At the root of renunciation lies the recognition of the nature of the self and of its relation to the universal Self. It is he who has realized this truth that attains the poise, which looks at good and evil in life with equal indifference. His attitude arises from the knowledge that *Brahman*, the immutable and the immortal, and the eternal moral law, are all embodiments of the Supreme, as declared in the *Gītā* (XIV, 27). He sees the Lord in everything and everything in the Lord, (p. 222), losing his sense of duality (*chinnādvaita*). The best *yogin* is he who feels this, and looks at every one and everything with an even eye. Such a person, said, S'ri Kṛṣṇa, was very dear to Him¹. This truth does not dawn upon the human mind easily. It may even take myriads of births before one arrives at an insight into it, and realizes that "All is Vāsudeva (*Brahman*)" and attains Him (*Gītā*, VII, 19).

Having thus summarized the teaching of the *Gītā* on the subject, Lakṣmīdhara proceeds to illustrate the doctrine from a number of legends in the epic and the Purāṇas.

¹ *Bhagavad-gītā*, VI, 32.

The reply of Prahlāda to his father Hirāṇyakaśipu, when asked if he had been properly taught the science of polity by his teachers, (p. 244) as recorded in the *Viṣṇupurāṇa* (I, xix, 34-49), brings out this truth. As the child, in his inexperience and ignorance, takes the fire-fly for fire, so *ajñāna* blinds people to reality, and they mistake appearances for it. If a prince, whose eyes have been opened, is taught the 'best' means of overcoming enemies and gaining allies, he may retort, as Prahlāda did, that in the universe everything is a manifestation of the Paramātman (Govinda), and the distinction of friend and foe is meaningless. Gods, men, animals, birds, and even reptiles are all forms of the Supreme Being (Viṣṇu), existing seemingly detached from Him. He who knows it knows that everything in the universe is identical with himself, and looks upon them all with an even eye. In the face of cosmic unity all such distinctions vanish.

Another apologue relating to Prahlāda is cited from the *Mahābhārata*¹. A sage named appropriately Ajagara (the boa-constrictor) was questioned by Prahlāda on the secret of his equanimity under all conditions. The sage replied that having known how life comes into being and goes out, the decline, progress and destruction of the universe, he had learnt neither to rejoice nor to feel sad. Everything in the universe is tied to death. He had realized the Brahman behind creation and behind destruction. He proceeded to describe in detail how the elements of this knowledge had made him live like an *ajagara*—inert, insensible to pain and joy, to starvation and food, taking all that comes with calmness. Such a mode of life (*vrata*) is the *ajagara-vratam*, which is held out as an ideal to the enlightened. It is not quietism but serenity *in action*, after attaining *jñāna*, that the sage claims for his mode of life.

The legend of Devala and Jaigīṣavya² is next cited to show how equanimity springs from *jñāna*. The sage, whose miraculous powers of transferring himself to other worlds, when apparently he was present all the time in the hermitage of Asita Devala, was a *mahā-yogin*³. His indifference to homage and abuse made Devala ask him the secret of his serenity. His

¹ *Santiparva*, 178, 17-37.

² *Santiparva*, 236.

³ His powers are described in *Salyaparva*, ch. 51.

reply was that he who strives for *mukti* obtains eternal joy by attaining Brahman, is therefore beyond praise and abuse, and can ignore both.

The reply of Jaḍa to Dattātreya, as given in the *Mārkaṇḍeya-purāṇa* (ch. 37), when asked to look into the root of his grief, illustrates another aspect of the truth. Pain and pleasure, joy and sorrow, are all due to the mind only. The self is a thing apart from both the body and the mind. Accordingly, it is unaffected by the joys and afflictions to which they are subject. The same self exists in all bodies, as the same air may be found in different vessels (p. 231).

The fourth illustration is a dialogue between a king and a Brāhmaṇa, who had been pressed into service as bearer, to carry the king's palanquin. Finding the pace slow the king enquired, and was told that it was due to the inability of the short Brāhmaṇa to keep step with the other bearers. The king addressed the Brāhmaṇa and asked him why he could not keep step though he looked strong. The dialogue between the king and the Brāhmaṇa goes to the root of the matter, as the Brahmana does not recognize the distinction between "you" and "I", between *pālki* and the king within the *pālki*, since all are manifestations of the same Brahman. He then instructs the king in the philosophy of the self, eternal and indivisible, which manifests itself in many apparent forms. The word "I" is wrong when used by an individual of himself and right only when used of the *ātman* (p. 234). In all bodies only one Person (Pumān) resides (p. 235). He is immanent (*vyāpī*), attributeless (*nirguṇa*), behind nature, free from birth, *buddhi* and other qualities, is pure knowledge, and is indefinable by name, class and so forth (p. 137).

The conclusion is enforced by the Brāhmaṇa by a story of the sage Ṛbhu and his pupil Nidāgha, whom Ṛbhu used to visit (unrecognized) once every thousand years. When treated to a sumptuous meal, and asked if he was satisfied with the food, the sage pointed out, in his questions and answers, the delusiveness of any distinction between the eater and the food, the host and the guest, as well as the unreality of qualities and sensations. There is only *one* reality *viz.*, the Brahman. When met again, and asked by Nidāgha whether he had seen a king on

an elephant going on a procession into the city, and holding up Nidāgha, who also wished to enter the city, R̥bhu (unrecognized) refused to see the distinction between 'above' and 'below', between 'king' and 'elephant,' and between his questioner and himself (p. 142). Nidāgha then recognized his old teacher, who had come again to teach him this truth.

The drift of these legends, and of this chapter, is that the physical training of the *yoga* is ineffective without the *viveka-jñāna* which liberates. From it alone can spring the poised mind.

THE DESTINY OF THE PERSON WHO LAPSES FROM YOGA (YOGABHŖAṢṬAGATIḤ)

The way of Yoga is hard. If failure in pursuing it can only lead to sorrow, one will be deterred from attempting to tread it. The question of what becomes of a man who makes the attempt and fails to reach perfection (*siddhi*) is therefore pertinent. It was put by Arjuna, and S'rī Kṛṣṇa gave a reassuring answer. Neither in this world nor in the hereafter does a bad time await such a person. No one who attempts the good is ever lost. (The novice in Yoga is termed *Yoga-yuj* by the *Viṣṇupurāṇa*, while the adept is termed *Viniṣṭpanna-samādhiḥ*). He is reborn in a good family, with the impulse of his previous good action clinging to him, and after generations of steady ascent, he becomes a *yogin* again, succeeds in the effort and attains liberation (*mukti*). This is the destiny of the *yogayuj*. The adept, having fulfilled his training, attains *mokṣa* at the end of his life.

PORTENTS OF DEATH (ARIṢṬHĀNI)

The object of Yoga is to conquer death by conquering the tendency to rebirth. Death can therefore have no terrors to the Yogin. But, the knowledge of the time when physical death may happen, and the body die, is helpful to the Yogin. By his mastery of *Yoga*, he is able to prolong his life at will, and determine like Bhīṣma the moment of his death. Death in *Uttarāyana*, when the Sun has set on his northward course, is believed to be helpful in the transit by the path of light (*arcir-mārga* or *devayāna*). Belief in omens, portents and

dreams is ancient. The long recital of such harbingers of death in this chapter may be presumed to reflect the Yogic experience of many adepts, and should be regarded as empirical rather than a mark of superstition.

THE PASSAGE OF THE SOUL FROM THE BODY (UTKRĀNTIḤ)

The *mumukṣu* pants for the time when the self will be released from the body. Death has only an auspicious meaning to him. To the sinner, it opens the way to endless trial and tribulation. The *mumukṣu* is one who has set his face towards *mukti*. He will welcome the separation of soul from body. It will mean for him either *mukti* after death or rebirth, with an acquired impetus to the goal.

Death is to be welcomed with preparations as if receiving a guest. The dying person should abandon fear and depression, purify himself, collect his faculties, turn towards the east or the north, reach a spot to the east or north of his dwelling, which is level and clean, and after receiving the last advice perform a hundred *dhāraṇas* and retain them in the head. When he is tired out by the effort involved in the *dhāraṇas*, the breath will pass out upwards. Abandoned by it, the *Yogin* (as a self filled with the effulgence of the *praṇava*) will attain release (*nirvāṇa*). This is the procedure indicated by Devala (p. 255). The *Mārkaṇḍeya-purāṇa* paraphrases the prescription of the *dhāraṇā* by advising the dying *Yogin* to meditate on Brahman, overcoming in its course the three limiting *guṇas*, and gradually ceasing to use even the mind (p. 256). The *Gītā*, in a rapturous passage, adds the further detail that the departing self should leave, with the mind fixed upon the Lord alone (p. 257). A person who all through has had no other occupation for his mind but thoughts of the Lord, and who dies with them, is assured of *Mokṣa*. Manu compares (for encouragement) the flitting of the spirit from the body to the dropping of the tree into the river on whose bank it has stood, or the departure of the bird from the falling tree (p. 258).

The released self has to march through appointed routes to either *mukti* or to places from which it has to return in rebirth. The Upaniṣads have blazed the ways from the mystic experience

of seers. The Smṛtis and Purāṇas paraphrase the revealed texts that describe the path of the spirit. Yājñavalkya who, by recognition of his compeers, is the *Yogi* among *smṛtikāras*, explains the mode of transit. The soul has many rays, some dark, some red, some variegated, and some purple. Of these rays, one runs upwards, penetrates the solar sphere, transcends the world of Brahman, and passes to beatitude. The rays, which are directed downwards, compel rebirth in the world to reap the fruits of *karma*. The soul that *transcends* Brahmaloka is welcomed by the Supreme Being, and to it there is no rebirth (pp. 258-259). Those who have attained heaven in virtue of the performance of sacrifices, gifts and austerities are, after their sojourn in heaven, transformed into mists, the night, the dark fortnight, and *dakṣiṇāyana* (winter solstice), the regions of the manes (*pitr*), the moon, air, showers, water and the earth. They are then subjected to life on the earth. There is a penalty for those who miss the opportunity that life affords for acquiring the redeeming knowledge: they are driven back to rebirth. Such of them as have done good actions, without acquiring the knowledge that liberates, will be born in positions, which are half-way to the life in which the knowledge will dawn. Those who have lived evil lives, must be reborn as reptiles, insects or butterflies. The indication is only illustrative. The *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* (VI, ii, 15), which Lakṣmīdhara quotes here, allows the way of light even to the elect among householders and *vānaprasthas*, who have learnt the fundamental truth. They too pass from light to day, from day to the bright half of the month, from *sukla-pakṣa* to *uttarāyana*, from it to the worlds of gods, from those worlds to the Sun and from the Sun to the plane of 'lightning.' When they reach the last, a spirit meets them and conducts them to the world of Brahman, from which there is no returning. Lakṣmīdhara interprets the expressions '*ahas*' (day) etc. in the Upaniṣad as references to the divinities whom such souls have, in the last birth, most adored.

CONCLUSION

The *Mokṣakāṇḍa* ends in a note of triumph. The gods, who regard themselves as above man, have not his opportunity,

nor his access to the condition from which there is no return ; for, in the *mahāpralaya* or the dissolution at the end of a *kalpa*, they must perish and come back to their old forms in a new *sr̥ṣṭi*. The *mukta* will never return. In beatitude he experiences the union of all being with the Supreme. The march of the *mukta* to his goal is beyond the vision of even the gods, who vainly covet a destiny beyond their reach. The attainment of Brahman is not a mere incident in *one* person's *janma*. It is a cosmic event of the first magnitude. For, it marks the culmination of a pilgrimage spread through aeons in the indescribable bliss of *Brahmānanda*.

श्री गणेशाय नमः

श्रीलक्ष्मीधरविरचितः

कृत्यकल्पतरुः

मोक्षकाण्डम्

मङ्गलाचरणम्

वेदान्तोक्तिविवेकवैभवगलहुर्वारमायातमः-

स्वैरोन्मीलदमेयचिन्मय¹ परब्रह्मैकतानात्मने ।

ते यस्मै स्पृहयन्ति लब्धपरमानन्दाः सनन्दादयः

काण्डे वक्ति चतुर्दशे द्विजवरो मोक्षं स लक्ष्मीधरः ॥

प्रतिज्ञा

मोक्षप्रस्तावना मोक्षस्वरूपविनिरूपणम् ।

वानप्रस्थं तथा वानप्रस्थधर्माः क्रमादिह ॥

यत्याश्रमोऽथ सन्यासो यतिधर्मो विरागता ।

तद्धेतुः पल्लवोपेतः कामादिपरिवर्जनम् ॥

इन्द्रियाणां जयस्तत्त्वसृष्टिश्शारीरचिन्तनम्² ।

विवेकश्च शरीरस्य जीवब्रह्मात्मता तथा ॥

1 विन्मय—स.

2 शरीरचिन्तनम्—स.

ज्ञानकर्मोपयोगित्वमात्मज्ञानस्य हेतवः ।
 सपल्लवाश्च योगाद्या मुक्तानां लक्षणं क्रमात् ।
 ध्येयस्वरूपं योगस्य प्रवृत्तेर्लक्षणानि च ।
 उपसर्गाः क्रमेणाऽत्र तथा योगविभूतयः ॥
 स्थितप्रज्ञस्य चरितं^१ योगभ्रष्टगतिः पुनः ।
 अरिष्टानि तथोत्क्रान्तिरर्चिरादिपथस्तथा ॥
 इति लक्ष्मीधरः श्रीमानात्मविद्याविशारदः ।
 पर्वणां मोक्षकाण्डे ऽत्र षड्विंशतिमजीघटत् ॥

तत्र मोक्षप्रस्तावना

मार्कण्डेयपुराणे¹

अहमित्यङ्कुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान्² महान् ।
 गृहक्षेत्रादिशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ॥
 धनधान्यमहापत्रोज्जेककालप्रवर्द्धितः ।
 पुण्यापुण्यप्रसूनश्च सुखासुखमहाफलः ॥
 अपवर्गपथव्यापी मूढसंपर्कसेचनः³ ।
 विधित्साभृङ्गमालाढ्यो हृदि जातो महातरुः ॥
 संसाराध्वपरिश्रान्ता ये तच्छायासुपाश्रिताः ।
⁴अन्तर्ज्ञानसुखा धीरास्तेषामालयन्तिकः कुतः ॥
 यैस्तु सत्सङ्गपाषाणशितेन⁵ स महातरुः ।
 छिन्नो विद्याकुठारेण ते गतास्तेन वर्त्मना ॥
 प्राप्य ब्रह्मवनं शीतं नीरजस्कमकण्टकम् ।
 प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञाः निवृत्तिं वृत्तिवर्जिताम्⁶ ।

1 ३८, ८-१३.

2 स्कन्धवान्—ना.

3 मूढसम्पर्कसेचनः—ना ; मूढसंपर्कचेतनः—उद.

4 शान्तिज्ञान ना. भ्रान्तिज्ञान—स.

5 पाषाणशिलेन—स.

6 निवृत्तिं वृत्तिवर्जिताम्—स.

अपवर्गपथव्यापी^१मोक्षमार्गावरोधकः ।

‘विधित्सा’ लिप्सा । ‘शितं’ तीक्ष्णीकृतम् । ‘वृत्ति-
वर्जितां’ मनोव्यापाररहिताम् ॥

महाभारते

सुखं मोक्षस्तु लोकेऽस्मिन् तत्तु^२ लोको न बुध्यते ।

प्रसक्तः पुत्रदारेषु धनधान्यसमाकुलः ॥

यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्ब्रतैश्च

दिवं समासाद्य पतन्ति केचित् ।

तस्मादुपेयं परमं पवित्रं

शिवं हि मोक्षं परमं वदन्ति^३ ॥

विष्णुपुराणे^४

अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन् ।

मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुकुण्ठितः ॥

प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्ज्ञानो^५पवारिणा ।

तदा संसारपान्थस्य याति मोहश्रमः शमम् ॥

मोहश्रमे शमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान् ।

अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥

१ अपवर्गपथव्यापि—उद.

२ तन्तु लोको—ना.

३ विदन्ति—उद.

४ ६. ७, १९-२१.

५ ज्ञानेन वारिणा—ना; ज्ञानोष्मवारिणा—स.

अथ मोक्षस्वरूपम्

तत्र मार्कण्डेयपुराणे^१

ज्ञानपूर्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः ।

सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ॥

^२‘ज्ञान’ मत्र चरमं ब्रह्मसाक्षात्काररूपम् । ‘अज्ञानेन सह वियोगः’ अविद्यानिवृत्तिः । ‘योगी’,—

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।

तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

इत्यादि विष्णुपुराणादि

प्रतिपादितयोगवान् । ‘सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमि’ति योऽयमज्ञानेनाऽविद्यया सह योगिनो वियोगस्तस्मिन् सति या जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण^४ विभूतिरतिशयानन्दाद्यभिव्यक्तिरिति यावत्, स एव मुक्तिशब्दार्थः । प्राकृतैश्च गुणैर्यदनैक्यमात्यन्तिको वियोगः सोऽपि सैव नार्थान्तरमित्यर्थः ।

१ ३९, १.

२ ‘ज्ञानम्’ अत्र परमं ब्रह्मसाक्षात्काररूपम् —ना.

३ ६, ७, ३१.

४ स्वरूपेणाविर्भूतिः—स.

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे

अज्ञानबन्धभेदस्तु मोक्षो ब्रह्मलयस्त्विति ।

प्राकृता गुणाः भगवद्गीतासूक्ताः । तथा—

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ इति ।

विष्णुपुराणे^१

तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मनः ।

भवत्यभेदी भेदश्च तस्याऽज्ञानकृतो भवेत् ॥

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

^२आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यते ॥

‘तद्भावभावना’ ब्रह्माऽहमस्मीतित्यात्मचिन्तनम् ।

दक्षः

अत्राऽऽत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं चेन्न पश्यति ।

ब्रह्मीभूतः स एवेति दक्षपक्ष उदाहृतः ॥

श्रूयते च छान्दोग्योपनिषदि

परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इति ।

अयमत्रार्थः—ब्रह्मसाक्षात्कारज्ञान उत्पन्ने अज्ञान-
स्याऽविद्यापरनामधेयस्य विलयात् ^३तत्कृतभेदप्रत्ययास्तमये
सति परं ज्योतिर्ब्रह्मस्वरूपमुपसम्पद्य भूत्वा ‘स्वेन रूपेण’
स्वाभाविकेन चिदानन्दादिरूपेण ‘अभिनिष्पद्यते’ अभि-
व्यक्तो भवतीति । तथा च

१ ६, ७, ९५-९६.

२ आत्मनो ब्रह्मणाऽभेदम् —ना and स.

३ तत्कृतभेदप्रत्ययविलयात् अस्तमये सति—ना. and स.

वेदान्तसूत्रम्^१—

“सम्पद्याविर्भावः^२ स्वेन शब्दा”दिति ।

तथा च सांसारिकदुःखजातमभिधाय^३ विष्णुपुराणे^४

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।

भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽऽत्यन्तिकी मता ॥ इति ।

महाभारते

निर्वाणं परमं सौख्यं धर्मोऽसौ पर उच्यते । इति

जीवभावात् ‘दुःखान्निवर्तते’ इत्यभिधाय

देवलः

स तथा निवृत्तो निर्गुणदिच्छन्नबन्धो जन्मजरामरण-
दुःखविनिर्मुक्तः सुप्तवत् मत्तवत् विषधूमपानवत् सत्वादि-
हीनः ^५तन्मात्रावस्थितः परमसुखमैकान्तिकमधिगच्छतीति
सांख्यम् ।

‘तथा निवृत्तः’ जीवत्वापादकाविद्योपाधिनिलये सति
ब्रह्मीभूतः । ‘निर्गुणा’दि[पदानां]^६ तत्तत्कार्यकारणादिविशेष-
परत्वेनाऽपौनरुक्त्यम् । जन्मजरामरणदुःख[निर्वृत्तिश्च आ-
त्यन्तिकी जन्ममरणदुःख]^६योरत्यन्ताभावोऽपवर्ग इति पूर्वमेव
देवलेनाऽभिधानात् । स्वप्नादिदृष्टान्तेन स्वगतदुःखानुभवाभावं
दर्शयति ।

१ ४. ४. १.

२ सम्पद्याविर्भूतः—ना.

३ दुःखज्ञानमभिधाय—स.

४ ६, ५, ५९.

५ सन्मात्रावस्थितः—ना. and स.

६ [ ] Supplied by ना. and स.

पुनर्देवलः

सायुज्यं सालोक्यं प्रकृतिलयो मोक्षश्चेति चतुर्विधं
प्रयोजनम् । तेषामैश्वर्यावाप्तियुक्त्या हिरण्यगर्भनारायण-
शिवमहेन्द्रसोमसूर्यस्कन्दज्येष्ठोमादेवीप्रभृतीनां देवताना-
मैकजल्पं(?)सायुज्यम् ॥

तत्सालोक्यमभ्युदयविशेषत्वादनुपदिष्टम् । पृथि-
व्यादिषु भूतेष्वधिदैवतत्वं तद्भावभावित्वं च प्रकृतिलयो
वसुंधराहुतवह्वरुणमारुतसरस्वतीनां पृथिव्यग्न्यम्बुवाय्वा-
काशेष्वधिदेवत्वमधिदैवतत्वं तद्भावभावित्वं च योगविशेषाच्च
भवति । 'अपुनर्भवो' मोक्षः । 'ज्येष्ठा'ऽत्र माहेश्वरी शक्तिः ।

महाभारते

यज्ञेन देवानाम्प्रोति वैराजं तपसा पुनः ।

सन्यासाद्ब्रह्मणस्स्थानं वैराग्यात् प्रकृतौ लयम् ॥

ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति पञ्चैता गतयः स्मृताः ।

'वैराजं' स्थूलमहाभूतशरीरभोक्तृशक्त्यवच्छिन्नपर-
मात्मस्वरूपं विराट् । तस्य स्थानं । ब्रह्म सूक्ष्मं 'प्राणेन्द्रिया-
वच्छिन्नः परमात्मैव । 'प्रकृतिः'सिसृक्षावच्छिन्नः स एव ।

ब्रह्माण्डपुराणे²

पुर्णष्टकेन लिङ्गेन प्राणायामेन स युज्यते ।

तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥

संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिङ्गेन मुच्यते ।

स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्त्वदर्शिभिः ॥

1 ब्रह्मसूक्ष्मभूतं—स. and ना.

2 ४, ३, ५५—५९.

पूर्वो वियोगोऽज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
लिङ्गाभावात्तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरञ्जनः ॥

‘पुर्यष्टकं’ लिङ्गशरीरम् ।

मार्कण्डेयपुराणे^१

यथा हि कनकात्^२ लिङ्गमपद्रव्यवदग्निना ।
दग्धदोषं द्वितीयेन खण्डेनैक्यं ब्रजेन्नुप ॥
न विशेषमवाप्नोति तद्वद्योगात्मना गतिः^३ ।
निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा सह ॥
यदाऽग्निरग्नौ प्रक्षिप्तः समानत्वमनुब्रजेत् ।
तदाख्यस्तन्मयो भावी न गृह्येत विशेषतः ॥
परेण ब्रह्मणा तद्वत् प्राप्यैक्यं दग्धकल्मषः ।
योगी याति पृथग्भावं न कदाचिन्महीयते ॥
यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति ।
तथाऽऽत्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मना^४ ॥

‘कनकात् खण्डं’ पृथग्भूतमिति शेषः । ‘साम्य’मे-
कत्वम् ।

ब्रह्मपुराणे

क्षीरात् समुद्धृतं त्वाज्यं न पुनः क्षीरतां ब्रजेत् ।
पृथक्कृतो^५ गुणेभ्यश्च नाऽऽत्मा भूयो गुणी भवेत् ।

१ ४०, ३७—४१.

२ कनकात् खण्ड—स. and ना.

३ गतिः—स. and ना.

४ परमात्मता—स.

५ पृथक्कृतगुणेभ्यश्च—ना.

क्षीरे क्षीरं जले तोयं पवने पवनो यथा ।
 ब्रह्मभावनया योगी याति तन्मयतां तथा ॥
 एवं तन्मयतां योगी ब्रह्मभावनया गतः ।
 विहाय शोकमोहौ तु सर्वं ब्रह्मैव पश्यति ॥
 यथा स्वप्नभया भाति केवलस्फटिको मणिः ।
 पुरुषस्यापि चिद्दीप्त्या चैतन्यं भाति केवलम् ॥

महाभारते

यथाऽर्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च^१ ।
 न च स्वतां नियच्छन्ति तद्वशः^२ सत्त्वसंक्षयः ॥
 एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावः पुनर्भवेत् ।
 प्रतिसंमिश्रिते जीवेऽगृह्यमाणे विशेषतः ॥
 परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ।
 विमुक्तकर्मा शुद्धेन बुद्धेन च सुबुद्धिमान् ॥
 विमलात्मा स^३ भवति समेत्य विमलात्मना ।
 यदा ह्यसौ दुःखसुखे जहानि
 मुक्तेस्तदाख्यां गतिमेत्यलिङ्गः ।
 श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च
 शेते जरामृत्युभयादतीतः ॥

‘न च स्वतां नियच्छन्ति’ स्वरूपमुदकरूपं न त्यजन्ती-
 त्यर्थः । ‘सत्त्वसंक्षयः’ जीवस्य सम्यक्क्षयो बन्धविच्छेद-
 इत्यर्थः । ‘प्रेत्यभावो’ जन्म । ‘अलिङ्गः’ लिङ्गशरीररहित
 इत्यर्थः ।

१ नामभिः—ना.

२ तादृशः—ना. and स.

३ च for स—ना. and स.

तथा

संयोज्य तपसाऽऽत्मानमीड्यामुत्सृज्य मोहनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च मोहं च ततो ब्रह्मत्वमश्नुते ॥

¹नृसिंहपुराणे

तपो हि यः सेवति काननस्थो
वने महत्सत्त्वसमाधियुक्तः ।
विमुक्तपापो नियतः प्रशान्त-
स्म याति दिव्यं पुरुषं पुराणम् ॥

1 नरसिंहपुराणे ५९, १०—य and ना.

विमुक्तपापो हि मनःप्रशान्तः प्रयाति विष्णोस्मदनं द्विजेन्द्रः ।

इति मुद्रितपाठः

॥ ३ ॥

अथ वानप्रस्थ्यम्

तत्र महाभारते

आश्रमादाश्रमं गच्छेदित्ययं तृदिनो विधिः ।

नित्यं हि मृत्युरागच्छन्न क्रमं संप्रतीक्षते ॥

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा

वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय किञ्चित्¹ ।

स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा

अरण्यमासाद्य मुनिर्भूषेत् ॥

यमः

द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥

गृहमेधी यदा पश्येद्वर्लापलितमात्मनः ।

शिथिलत्वं च गात्राणां तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ।

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ॥

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चाऽपत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाश्रयेत् ।

शङ्खलिङ्गितौ

पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य तेभ्यो वृत्तिं विधाय
दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमावेक्ष्य कृतप्रस्थान-

लिङ्गो वृत्तिविशेषार्थमुत्क्रामेत् । क्रमशो यायावराणां वृत्ति-
मुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणपूर्वपक्षे ।

मनुः^१

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा^२ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं^३ वाऽग्निपरिच्छदम् ।

ग्रामादरण्यं निष्क्रम्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥

‘सर्वं परिच्छदं’ ग्राम्यमित्यर्थः । ‘गृह्यं’ स्मार्तमग्निम् ।
‘अग्निपरिच्छदं’ सुकुसुवादिकम्^४ ॥

यमः

यज्ञाङ्गान्यग्निहोत्रं च धेनू रथपरिच्छदम् ।

समादाय सदारो वा तदाऽऽरण्यं व्रजेद्विजः ॥

पुत्रे ज्येष्ठे गुणवति तत्कुटुम्बं निवेद्य च ।

दारान्निक्षिप्य वा गच्छेन्निर्ममो विजितेन्द्रियः ॥

याज्ञवल्क्यः^५

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सौपासनो व्रजेत् ॥

१ ६, ३-४.

२ मेधातिथि —“परिच्छदः, गवाश्चवस्त्रासनशय्यादिः । यदि भार्याया इच्छा तदा सदगमनम्, अन्यथा एकाकिनः । अन्ये तु तरुणीं निक्षिप्य वृद्धया सहेति वर्णयन्ति ॥ गत्यां भार्यायामर्थं विधिः, पुत्रेषु निक्षेपः वनगमनं वा । अगत्यामपि मृतायां वनयाग आपस्तम्बादिभिः स्मर्यते ‘पुनराधान’ इत्यत्र । यस्याेन्द्रियचापल्यं नास्ति स वानप्रस्थः । इतरः पुनर्दारान् परिगृहीयादिति व्यवस्था ॥” (ed. Jha, I, 497).

३ गृही वाऽग्निपरिच्छदम्—ना.

४ ‘अग्निपरिच्छदं सुकुसुवादि’ (मेधातिथिः, I, 497).

५ ३, ४५.

‘ब्रह्मचारी’ ऊर्ध्वरेताः । ‘साग्निः’ वैतानाग्निसहितः ।
‘सौपासनो’ गृह्याग्निसहितः^१ ।

छागलेयः

पुत्रेषु भार्या संस्थाप्य वनं गच्छेद्यथाविधि ।
अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥

आपस्तम्बः^२

अथ वानप्रस्थः । अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्र-
जति तस्योपदिशन्त्येकाग्निरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुनिः
स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् । तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं
विहितम् । ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्त्तयंश्चरेत् ।
अन्ततः प्रवृत्तानि । ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिःश्रयेत् ।
तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः । अथ वानप्रस्थ-
स्यैवाऽऽनुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति । विद्यां समाप्य दारान्
कृत्वा ऽग्नीनाधाय कर्माण्यारभते सोमावराद्धर्चानि यानि
श्रूयन्ते गृहान् कृत्वा सदारः सप्रजः सहाग्निभिः बहिर्यामा-
द्वसेत् । एको वा शिलोज्छेन वर्त्तेत । न चाऽत उर्ध्वं प्रतिगृह्णी-
यात् । अभिषिक्तश्च जुहुयात् । शनैरपोऽभ्युपेयादभिघ्नन्नि-
मुग्व आदित्यमुदकमुपस्पृशेत् इति सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिः ॥

क्षारलवणमधुमांसानि वर्जयेत्^३ । तस्य द्वंद्वद्रव्याणामेक
उपदिशन्ति पाकार्थं भोजनार्थं वा असिपरशुदात्रादीनाम् ।

१ विज्ञानेश्वरः—“ब्रह्मचारी, ऊर्ध्वरेताः; साग्निः, वैतानाग्निसहितः; तथा सौप-
सनो, गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत्.”

२ २, २१, १८-२०; २, २२, १-२४; २, २३, १-२.

३ Not found in printed आ. ध. सू in this chapter but १, २, २३ reads
तथा क्षारलवणमधुमांसानि (न भुञ्जीत); “‘क्षारम्’ गुडमरीचिलिकुचादि । क्षारलवणं

द्वंद्वानामेकैकमुपादायेतराणि दत्त्वाऽरण्यमवतिष्ठेत् । तस्या-
ऽऽरण्येनैवाऽत उर्ध्वं होमः वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम् ।
येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः । सर्वं चोपांशु
सह स्वाध्यायेन नाऽऽरण्यमभ्याश्रावयेत् । अग्न्यर्थं शरणम् ।
आकाशे खयम् । अनुपस्तीर्णे शय्यास्थाने । नवे सस्ये प्राप्ते
पुराणमनुजानीयात् । भूयांसं वा नियममन्विच्छन्नन्वहमेव
पात्रेण सायं प्रातरन्नमाहरेत् । ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणै-
रिति वर्त्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाकाशमित्य-
भिनिःश्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टः ।

‘अत एव’ ब्रह्मचर्यात् । एकाग्निः यदा ब्रह्मचारी वान-
प्रस्थो भवति तदा लौकिक एकोऽग्निराहार्यः । ‘अनिकेतः’
गृहरहितः । ‘अशर्मा’ सुग्वरहितः । ‘अशरणः’ रक्षकशून्यः ।
‘मुनि’ मौनी । ‘अन्ततः प्रवृत्तानि’ आरण्यैर्नीवारादिभिः
कियन्तमपि कालं नीत्वा ततो मूलादिभिस्तृणपर्यन्तैः कालं
यापयेत् । ‘अन्ततः’ तान्येव मूलादीनि हिंसां विना
वातादिना पतितान्यादाय वर्त्तयंश्चरेत् । ‘अभिनिःश्रयेत्’
भवेत् । ‘सोमावराद्धर्चानि’ सोमयागात् प्राचीनानि दर्श-
पूर्णमासादीनि । ‘अभिषिक्तः’ स्नानः । ‘अभिघ्नन्’ जल-
प्राण्यपसारणाय उदकं पाणिना ताडयन् । ‘तस्य द्वन्द्वं द्रव्या-
णामिति’ । तस्य वानप्रस्थस्य विहितद्रव्याणां दात्रादीनां
युगलमुपादेयमित्युपदिशन्ति । ‘आरण्येन’ फलादिद्रव्येण

असंसृष्टम्” (उज्ज्वला, p. २४७) क्षारलवणं, कृत्रिमलवणमिति कुल्लूकः । निर्णयसिन्धौ
क्षारगणः वर्ण्यतेः—

तिलमुद्रादते शैब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

धान्यकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैक्षवम् ॥

स्विन्नधान्यं तथा पण्यमूलं क्षारगणस्मृतः ।

इति शेषः । 'प्रतीक्षा' आतिथ्यं । 'सर्वं चोपांशुकर्मकाण्डे'
 सर्वमुपांशु कर्म कर्तव्यम् । 'नाऽऽरण्यमभ्याश्रावयेदिति'
 नाभ्यधिकं मन्त्रादिभिः स्वरैः शरणं हविराश्रावयेत् ।
 मन्त्रोऽपि मध्यमाभ्यामेव । 'अग्न्यर्थं शरणं' गृहं कुर्यात् ।
 नात्मार्थं शय्यासने कुर्यादिति शेषः । 'पुराणमनुजानीयात्'
 पुरातनमन्नं ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति शेषः । 'अन्वहमेव
 पात्रेणे'त्यश्वस्तनवृत्तिरुच्यते ॥

॥ ४ ॥

अथ वानप्रस्थधर्माः

तत्र मनुः^१

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेधैः शाकमूलफलेन वा ।
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥
वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा ।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥
यद्भक्ष्यः स्यात्ततो दद्याद्द्वलिं भिक्षां च शक्तिः ।
अमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतम् ॥
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥
वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥
^२ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाऽऽहरेत् ।
उत्तरायणं च क्रमशो दक्षस्याऽयनमेव च ॥
वासन्तशारदैर्मेधैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।
पुरोडाशांश्चरुंश्चैव निर्वपेत्तु पृथक्पृथक्^३ ॥

१ ६. ५—१६.

२ ऋक्षेष्ट्याश्रवणं, इति उद. मा.

३ विधिवन्निर्वपेत् पृथक् इति मुद्रितमनौ.

देवताभ्यश्च तद्वत्वा^१ वन्यं मेध्यतरं हविः ।
^२शेषं समुपभुंजीत लवणं च स्वयंकृतम् ॥
 स्थलजोदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।
 मेध्यवृक्षोद्भवान्यन्यान् ^३स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥
 वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च ।
 भूस्तृणं सिद्धकं^४ चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥
 न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
 न यातयामान्यार्त्तोऽपि ^५पुष्पाणि च फलानि च ॥

‘ऋक्षेष्टयो’ नक्षत्रेष्टयो “ऽग्निर्वा अकामयते”त्यादि
 तैत्तिरीयब्राह्मणोक्ताः । ‘उत्तरायणं’ “संवत्सरं वसन् विधाय
 इष्टी”रित्यापस्तम्बसूत्रोक्तम् । ‘दक्षस्यायनं’ दाक्षायण-
 यज्ञः । ‘भौम’मत्र वने चराणां गोजिह्विकेति प्रसिद्धम् । ‘कव-
 कानां’ द्विजत्वेन निषेधे प्राप्ते पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनामपि
 भक्षणे तत्समप्रायश्चित्तार्थः ।

यमः

अकृष्टोप्तं मूलफलं व्रीहीन् सञ्चित्य चाऽपरान् ।
 हविष्यान्नं प्रयच्छेत्तु महासत्रेषु पञ्चसु ॥
 यस्यै यस्यै यथा दृष्टं देवतायै हविर्द्विजः ।
 तस्यै तस्यै तथा सम्यक् हविष्यं कल्पयेत् पृथक् ॥
 श्रावणेन विधानेन सायं प्रातरुपसृशेत् ।
 वेणुश्यामाकनीवारास्तन्तुयोधगवेधुकाः ॥

१ देवताभ्यस्तु तद्वत्वा इति मुद्रितमनौ.

२ शेषमात्मनि युंजीत इति मुद्रितमनौ.

३ भवान्यद्यात् इति मुद्रितमनौ ; भवान्यस्यात् इति ना. and स.

४ शिशुकम् इति मुद्रितमनौ.

५ मूलानि च फलानि च इति मुद्रितमनौ.

फलानामुपभुञ्जीत पक्वमांसं च वर्जयेत् ।
 मूलं पुष्पं फलं पत्रं दिवा स्थलजतोयजम् ॥
 भक्षयेत् स्वयमाहृत्य कृष्टं च परिवर्जयेत् ।
 यतः पत्रमुपादद्यान्न तत्पुष्पमुपाहरेत्^१ ॥
 यतः पुष्पमुपादद्यान्न ततः फलमाहरेत् ।
 यतश्च फलमादद्यान्न ततः काष्ठमाहरेत् ॥
 यस्य छायामुपासीत न ततः किञ्चिदाहरेत् ।
 न द्रुह्येदंशमशकं हिमातपसहो भवेत् ॥
 शोषयन्नात्मनो देहं तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ।
 न नक्तं किञ्चिदश्रीयादुदकं तृषितः पिबेत् ॥
 सर्वभूतेषु नियतः संवसेत् सततं द्विजः ।

छागलेयः

शाकमूलफलाहारो जर्तिलापुष्पमेव च ।
 नीवारो मांसमथवा आहारो वन्य एव च ॥
 वर्षासु फलधान्यानि उत्सृज्य नवसंग्रहम्^२ ।
^३लवणं च स्वयं कुर्यान्मधुमांसविवर्जितः ॥
 अध्यात्मपरसन्तुष्टो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 रात्रौ ध्यानपरो नित्यं निद्रालस्यं विवर्जयेत् ॥
 अत्र मांसं व्याघ्रादिघातोपजातं भक्ष्यं नेतरदित्युक्तम् ।

याज्ञवल्क्यः^४

दान्तः स्त्रिषवणस्लायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।
 स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥

१ ना. omits this line.

२ नवतत्प्रहम्—स. and ना.

३ मरणं न स्वयं कुर्यात्—स and ना.

४ ३, ४८.

बृहस्पतिः^१

वसीत चर्म चीरं वा छत्रोपानद्विवर्जितः ।

सुमन्तुः

अग्निकार्यमभीषेको भूमिशय्या जटाजिनम् ।

वन्यान्नं वनवासश्च वानप्रस्थस्य कीर्तितम् ॥

वासिष्ठः^२

^३श्रावणकेनाऽग्निमुपसमाधायाऽऽहिताग्नि [ः स्यात्] ।
वृक्षमूलिक ऊर्द्धं षड्भ्यो मासेभ्योऽनग्निरनिकेतनः । दद्या-
द्देवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत् स्वर्गमानन्त्यम् ॥

‘श्रावणकेन’ वैग्वानसं शास्त्रं श्रावणकमिति भर्तृयज्ञः ।
तदुक्तविधिनेत्यर्थः ॥

^४शरण्यः सर्वभूतानां संविभागरुचिः अमत्सरी परी-
वादपैशुन्यमृषावादवर्जितः । शुचिर्ग्रामं न प्रविशेत् । अर-
ण्यनिलयः पश्चर्थे पुरोडाशाँश्चरुं वा निर्वपेत् । ^५पर्वभागेषु
देवान् यथाभागैर्योजयेत् । एकाग्निपरायणः । परैरुत्सृष्टान्या-
श्रमान्तरितानि नाऽभ्यवहरेत् । परिपूतां प्रोक्षितां भूमिमा-
क्रामेत् । संस्कृतानि मन्त्रैरधिश्रयेत् ॥

१ संस्कार., ५५६, पृ. ३०८.

२ ९, १०-१२.

३ श्रावणकेन वृक्षमूलनिकेतन, अनिकेतः, इति मुद्रितवासिष्ठे.

४ ‘शरण्य’ इत्यारभ्य ‘अधिश्रये’दिति पर्यन्तं अत्र वीरमित्रोदये मोक्षप्रकाशे च
वासिष्ठत्वेनोक्तम् । परन्तु मुद्रितवासिष्ठेषु न दृश्यन्ते.

५ पर्वकालेषु for पर्वभागेषु—ना and स.

बोधायनः^१

वनप्रतिष्ठस्सन्तुष्टः चर्मचीराजिनप्रियः^२ ।
 देवविप्राग्निकार्येषु युक्तस्तपसि तापसः ॥
 कृच्छ्रां वृत्तिमसंहार्या सामान्यां मृगपक्षिभिः ।
^३तदहर्जातसंभावां कषायकटुकाश्रयाम् ॥
 परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् ।
 वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नाऽवसीदति ॥
 मृगैः सह परिस्पन्दः सवासश्चैव तैः सह^४ ।
^५तेनैव सहशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥

गौतमः

न फालकृष्टमधितिष्ठेत् ग्रामं च न प्रविशेत्^६ ।

देवलः

सर्वप्राणिष्वनुक्रोशो हृदयतुष्टिरपायचिन्तनं सर्वोप-
 भोगवर्जनम् । भूमिशिलातृणसिकताशर्कराणामन्यतमाधि-
 शयनं सदा सत्त्वबोधो धर्ममार्जवमनर्दनं चेति ॥

‘अनुक्रोशो’ दया ।

पैठीनसिः

वानप्रस्थोऽरण्यमभिब्रज्य ब्राह्मीमिष्टिं कृत्वा अग्निधूम
 इत्युपस्थाय वन्येन जीवेन्नीवारेङ्गुदबदरशाकभक्ष्योऽतिथिपि-

१ ३, ३, १९-२३.

२ जलप्रियः इति मुद्रितबोधायने.

३ तदहर्जनसंभाराम् इति मुद्रितबोधायनीये (पृ. २१८).

४ ‘सवासस्तेभिरेव च’ इति मुद्रितबोधायने (पृ. २२९).

५ ‘तैरेव’ इति ना. स. and मुद्रित बोधायने च.

६ ३, ३२-३३.

तृदेवताभितर्पणं कुर्वन्नक्तं दिवाद्द्वारात्रत्रिचतुर्थप्रभृतीनि कृत्वा
रूक्षो धूम्रः कृशः केशी धमनिसन्ततश्च मृगचर्यया वा चरन्
क्षपयेदिन्द्रियग्रामम् । यायावरीं वा वृत्तिमुपासीत ॥

‘ब्राह्मी’ ब्रह्मदेवत्या । ‘नक्तं दिवेत्यादि’ नैतेषु कालेषु
भोजनविकल्पः । शक्त्यपेक्षयोच्यत इति बौधायनः^१ ॥

अथ वानप्रस्थस्य द्वैविध्यम् । पचमानकाश्चाऽपचमान-
काश्च । तत्र पचमानकाः पञ्चविधाः सर्वारण्यकवैतुषिककन्द-
मूलभक्षाः, फलभक्षाः, शाकभक्षा इति । तत्र सर्वारण्यका
नाम द्विविधाः, विविधमारण्यमाश्रयन्तः, इन्द्रावसिक्ताः
रेतोवसिक्ताश्चेति । तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम वल्लिगुल्मलता-
वृक्षाणामानयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथि-
प्रभृतिभ्यश्च दत्त्वा अथेतरच्छेषभक्षाः । कन्दमूलफलशाक-
भक्षाणामप्येवमेव पञ्चैव—अपचमानका उन्मज्जकाः, प्रवृत्ता-
शिनो मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्चेति । तत्रोन्म-
ज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जं हस्तेनाऽऽदायिनः प्रवृत्ताशिनः ।
मुखेनाऽऽदायिनो मुखेनाऽऽददते । तोयाहाराः केवलतोया-
हाराः । वायुभक्षा निराहाराश्चेति । वैग्वानसानां विहिता दशै-
ता दीक्षाः । स्वशास्त्रविधिमभ्युपेत्य दण्डश्च मौनं हितश्चाऽप्र-
मादः । वैग्वानसाः सिध्यन्ति निराहाराश्चेति शास्त्रपरि-
ग्रहः सर्वेषां ब्रह्मवैग्वानसानाम् ॥

हारीतः

त्रेतां श्रावणकं वाग्निमाधाय बल्कलशाणचर्मचीरकु-
शमुञ्ज^२फलकवासा वानप्रस्थोक्तेन विधिना । वानप्रस्थो

१ ३, १३, १—७; ८—१८.

२ कनकवास—ना, and स.

द्विविधो भवति—स्वानुज्ञायिकोऽनुप्रस्थापिकश्चेति । स्वा-
नुज्ञायिकश्चतुर्विधः—एकवृत्तिः संप्रक्षालक आत्मवृत्ति-
रहिंसकश्च ।

एकवृत्तिर्दीक्षितो गुरुणाऽनुज्ञातो दिशमुपनिष्कम्य
तिक्तामूलवणमधुरकटुकषायादीनां वा मूलफलानां यत्
प्रथमं पश्येत् तेन षण्मासान् यापयेत् । समाप्ते पुनर्ग्रहणम् ।
कन्दमूलफलवेणुश्यामाकनीवाराणां मासपर्याप्तमाहृत्य तद-
हरेवोपयुनक्ति ससंप्रक्षालोदन्तोत्खलिकमृगोपचारी (?)
प्रभृतय आत्मवृत्तयो भवन्ति । शीर्णपर्णशैवालगोमयाद्य-
हिंसकोऽनुप्रस्थापिकश्चतुर्विधोऽर्द्धमाससञ्चयी चातुर्मास्यषा-
ण्मास्यसांवत्सरादित्येकः । एताभिर्वृत्तिभिराहृत्य देवपितृ-
मनुष्यार्थान् कुर्वीत शेषं प्राश्नीयात् । 'श्रावणकं चाऽग्नि'-
मिति पत्नीरहितत्वेन त्रेताग्न्यभावे बोद्धव्यम् । वैखानस-
प्रोक्तेन श्रावणकमग्निमाधायेत्यन्वयः ।

मनुः^१

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥

गौतमः

^२नातिसंवत्सरं भुञ्जीत ।

विष्णुः

^३संवत्सरनिचयी पूर्वनिचयानाश्वयुज्यां जह्यात् ।

१ ६, १५.

२ ३, ३५.

३ ९४, १२.

मनुः

^१अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।
 अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोत्सृज्यलिकोऽपि वा ॥
 नक्तं चाऽन्नं समश्नीयात् दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः ।
 चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वा षष्ठाष्टमासतः ॥
 चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
 पक्षान्तयोर्वा ऽप्यश्नीयात् यवागूं कथितां सकृत् ॥
 पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्त्तयेत्सदा ।
 सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा ॥
 षणमासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ।
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैः वैश्वानसमते स्थितः ॥
 भूमौ विपरिवर्त्तन्त निष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
 स्थानामनाभ्यां विहरेत् सवनेपृषयन्नपः ॥
 ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।
 आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयन्तपः ॥
 उपस्पृशेत् त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च नर्पयेत् ।
 तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥
 'शुक्ले कृष्णे'पक्षे इति शेषः । 'प्रपदैः' पादाग्रैः ।

यमः

एकपादेन निष्ठन्नः केचित्सूर्यमरीचिपाः ।
 पञ्चाग्निधूमपाः केचित् केचिदङ्गुष्ठविष्टिताः ॥
 षट्कालनिरताः केचित् केचिद्वादशकालिकाः ।
 पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः ॥

ऊष्मपाः सोमपाः केचित् वायुभक्षास्तथापरे ।
 शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं कथितां सकृत् ॥
 कृष्णपक्षे पिबन्त्यन्ये भुञ्जतेऽन्ये^१ यथागतम् ।
 पयः पिबन्ति शुक्लेऽन्ये कृष्णपक्षे च गोशकृत् ॥
 एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां महात्मनाम् ।
 चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

वायुपुराणे

वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
 सद्यः प्रक्षालकाः केचित् केचिन्मासिकसञ्चयाः ॥
 वार्षिकसञ्चयाः केचित् केचिद्वादशवार्षिकाः ।
 कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थमेव च ॥

श्रीरामायणे^२

वैग्वानसा वालखिल्याः पृश्नयोऽथ मरीचिपाः ॥
 मुनयः मलिलाहारा वायुभक्षास्तथैव च ।
 अश्मकुट्टाश्च शनपाः^३(?) पत्राहाराश्च तापमाः ॥
 दन्तोत्सृग्वलिनश्चैव दण्डकारण्यवासिनः ।
 ऋषयो हि महाभागा ज्वलनार्कसमप्रभाः ॥
 आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ।
 तथोदरसना दान्तास्तथैवाऽवस्त्रधारिणः ॥
 सजपाश्च महात्मानस्तथा पञ्चतपा द्विजाः ।
 चातुर्मास्यकृताहारा निराहारास्तथैव च ॥
 वृक्षसक्ताग्रपादाश्च ये चरन्ति महत्तपः ।
 अदर्शनेन ये धर्मं चरन्ति नियतव्रताः ॥

१ 'भुजन्त्यन्य'—ना. and स.

२ Name omitted in Udaipur Ms. आरण्यकाण्ड, ६, २ et seq.

३ 'बहवः' इति मुद्रित रामायणेषु.

एकाङ्गुष्ठेन तिष्ठन्ति ये च भूताविहिंसकाः ।

^१सस्यभक्षाः पयोभक्षा निर्दिष्टफलभोजिनः ॥

फलाहारे च निरता वायुभक्षास्तथाऽपरे ।

एते चाऽन्ये च धर्मज्ञा मुनयो धर्मवत्सलाः ॥

शरभङ्गाश्रमे वाममभिजग्मुः समागताः ।

याज्ञवल्क्यः^२

श्रौतस्मार्त्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ।

^३तथा

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैश्च विलिम्पति ।

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥

शङ्खलिखितौ

कृष्णाजिनोत्तरीयः ।

विष्णुपुराणे

^४चर्मकाशकुशैः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।

वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चाऽस्य शस्यते ॥

हारीतः

स्थाण्वेकपादैकपार्श्वोर्ध्वावाग्रीष्मतपनवर्षाभ्रावकाश-
हिमजलशयनकुशप्रस्तरस्थण्डिलशर्करोलूग्वलमुसलकीलक -
शय्याप्रभृतिभिरात्मानं क्षपयेत् ।

१ पुष्पभक्षा—ना and स.

२ ३, ४९.

३ ३, ५३.

४ ३, ९, २० and २२.

अथात्रोदाहरन्ति

रक्तमांसमयो देहः शुक्रयोनिः समुद्भवः ।
 न ह्यनेनैव शक्या वै लोकाः प्राप्तुं कथं चन ॥
 धनभोगपरित्यागाद्रागलोभविवर्जनात् ।
 वैराग्यज्ञान^१ विज्ञानात्तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 कामक्रोधपरित्यागात् स्नेहसङ्गविवर्जनात् ।
 संयमादिन्द्रियाणां च तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 शौचस्नानादिभिर्मन्त्रैर्जपहोमादिभिस्तथा ।
 तपसा सर्वमाप्नोति दिव्यं देहमनुत्तमम् ॥
 तपो दानं तपो यज्ञस्तपः सिद्धिः समुन्नतिः ।
 नाऽशक्यं तपसः किञ्चित् तस्माच्छ्रेष्ठतमं तपः ॥
 नानापुष्पसमृद्धेषु वनेषु मधुगन्धिषु ।
 देवारण्येषु पुण्येषु वानप्रस्थस्तपश्चरेत् ॥
 प्राप्स्यते तपसा लोकः शोधयते तपसाऽशुभम् ।
 तपसा सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति^२ ॥
 वैश्वानसविधानज्ञस्तत्त्वात्मा तु व्यवस्थितः^३ ।
 सूक्ष्मात् सूक्ष्ममवाप्नोति परं ब्रह्म यदव्ययम् ॥

‘स्थाण्वादिनोर्द्धबाहु’ रित्यन्तेनाऽवस्थानप्रकाराः कथि-
 ताः । ‘ग्रीष्मतपनं’ ग्रीष्मकालेऽग्निसेवा ।

शङ्खः

कृच्छ्रैर्वाऽपि नयेत् कालं ब्रह्मचर्यं च पालयेत् ।
 एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥

१ Lacuna in Udaipur Ms. Supplied from ना. and स.

२ मनसेच्छुमिः—ना. and स.

३ अनुव्यवस्थितः—ना. and स.

नाऽग्निशुश्रूषया दान्त्या स्नानेन विविधेन च ।
वानप्रस्थो दिवं याति याति भोजनवर्जनात् ॥

¹मनुः

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतस्थान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥
अप्रयत्नः सुग्वार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधिषु चाऽन्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥
ग्रामादाहृत्य वाऽश्रीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥
एताश्चाऽन्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥
ऋषिभिः वृत्तयस्त्वेता गृहस्थैरेव सेविताः ।
विद्यातपोविवृद्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥
अपराजितां चाऽऽस्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य मुक्तो² वार्यनिलाशनः ॥
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीनशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥
‘अपराजिता’ ऐशानी । ‘अजिह्मगः’ ऋजुगामी ।

1 ६, २७-३२.

2 युक्त इति मुद्रितमानवे.

यमः

वने तपसि युक्तानां महर्षीणां महात्मनाम् ।
 उदीच्यां दिशि दृश्यन्ते विमानानि तपस्विनाम् ॥
 स्वर्गनाश्च तथैवाऽन्ये क्षत्रिया वनवासिनः ।
 पर्णैश्च शाकैर्जलभोजनैश्च
 मूलैश्च कन्दैः फलवायुपुष्पैः ।
 एनैश्च युक्ता उपयुज्यमानै-
 ब्रजेद्द्विजः स्वर्गमितो वनस्थः ॥

इति कृत्यकल्पतरो वानप्रस्थाश्रमपर्व ॥

॥ ५ ॥

अथ यत्याश्रमः

तत्र मनुः¹

वनेषु तु विहृत्येवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत् ॥
आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैः मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥

‘विहृत्य’ अटित्वा, यथोक्तविधिमनुष्ठापयेति यावत् ।
‘परिव्रजेत्’ सन्यासविधिना क्षपयेत् । ‘भिक्षाबलिपरि-
श्रान्तः’ भिक्षाबलिदानेनाऽऽयासितः । ‘मोक्षे निवेशयेत्,’
मोक्षशब्देन प्राधान्यात् प्रव्रज्याश्रमो लक्ष्यते ।

शङ्खलिखितौ

वनवासादृद्धं शान्तस्य परिणतवयसः कामतः परिव्रज्य तमेवाऽग्निं आत्मन्यारोप्य^१ अपगतभयलोभमोहक्रोध-
शोकद्रोहमदमत्सरः कालं नाऽनुचिन्तयेत् । अनवस्थितत्वान्मनसः श्रद्धा ह्यनियता भवति । तस्मान्न श्वःश्व उपासीत ।
तदहरेव सन्यसेत् सर्वारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

महाभारते

काषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु तु त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥
'श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु,' 'ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु ।

^२याज्ञवल्क्यः—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
प्राजापत्यां नदन्ते तानग्नीनारोप्य चाऽऽत्मनि ॥
अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नाऽन्यथा ॥

^३वसिष्ठः

परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणां दत्त्वा प्रतिष्ठेत ।

अथाऽप्युदाहरन्ति ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
तस्याऽपि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥

1 Lacuna supplied by ना. and स.

2 ३, ५६—५७.

3 १०, १—३; द्रव्याणि प्रतिगृह्य च इति मुद्रितवासिष्ठे.

अभयं सर्वभूतेभ्यो यस्तु दत्त्वा निवर्तते ।
हन्ति जातानजातांश्च प्रतिगृह्णाति यस्य सः ॥
'निवर्तते' भ्रश्यते पारिव्राज्यादिति शेषः ।

¹मनुः

अगारादिति निष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥

'पवित्रोपचितः' पवित्रैर्मन्त्रजपैर्युक्तः । 'समुपो-
देषु' उपसंहृतेषु ॥

छागलेयः

रागादिविषयासङ्गः पुत्रदारशुभाशुभम् ।
लोकयात्राभयं चैव त्यक्तं संन्यास उच्यते ॥

नरसिंहपुराणे²

वेदमदारसुतक्षेत्रं सन्यस्तं येन दुःखदम् ।
वैराग्यज्ञानपूर्वं वै लोकेऽस्मिन्नाऽस्ति तत्समः ॥
यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं गिरः ।
सन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् ॥

महाभारते

चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचकषट्पदकौ ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः³ ॥

1 ६, ४१

2 ५८, ३६—३७.

3 सत्तमः—ना. and म.

॥ ६ ॥

अथ सन्यासविधिः

तत्र बौधायनः^१

अथातः सन्यासविधिं व्याख्यास्यामः ।

सोऽन एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजतीत्येकेषाम् । अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् । विधुरो वा । प्रजां स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा सप्तत्या ऊर्द्ध्वं सन्यासमुपदिशन्ति । वानप्रस्थस्य वा कर्मविरामे ।

^२एष 'नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' ॥ इति

अपुनर्भवं नयतीति नित्यः । महदेनं गमयतीति महिमा । केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते । यष्टयः शिख्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमिति । एतत् समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्न्यागारे वाऽऽज्यं पयो दधीति त्रिवृत् प्राश्योपवसेदपो वा ।

१ २, १७, १-१७; १६-३१; ३३-४०; २, १८, १.

२ तै. ब्रा., ३, १२, ९, ७.

ॐभूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐभुवः
सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि । ॐस्वः सावित्रीं
प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् [इति । पच्छोऽर्धर्चशः]^१
ततः समस्तयान्यस्तया चाऽऽत्मानमात्मना आश्रमादाश्रम-
मुपनीय ब्रह्मपूतो भवति इति विज्ञायते ।

अथाप्युदाहरन्ति ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा कृतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षाबलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुकः ॥ इति

स एव भिक्षुरानन्त्याय । पुराऽऽदित्यस्याऽस्तमयाद्गार्हप-
त्यमुपसमाधायाऽन्वाहार्यपचनमाहृत्य ज्वलन्तमाहवनीय-
मुद्धृत्य [अन्यथोपसमाधाय]^२गार्हपत्ये आज्यं विलाप्योत्पूय
स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा^३समिद्वत्याऽऽहवनीये पूर्णाहुतिं
जुहोति [ओं] स्वाहेति । ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ।

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं तृणाणि
संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि सादयित्वा दक्षिणेना-
ऽऽहवनीयं ब्रह्मायतने दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चा-
न्तर्धायैतां रात्रिं जागर्ति । य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य
ब्राह्मणोऽग्नीन् समारोप्य प्रमीयते स सर्वं पाप्मानं तरति
तरति ब्रह्महत्याम् ।

1 Lacuna supplied by ना, स, and मुद्रितबोधायन.

2 [ ] not in printed बोधा. p. 204.

3 सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वास्सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्रास्सप्तधा त्वा
यजन्ति सप्तयोनीरा पृष्ठस्वाष्टतेन ॥ इति समिद्वती ऋक् (तै. सं., १, ५, ३, २).

अथ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय काल एव प्रानरग्निहोत्रं जुहोति । अथ पृष्ठ्यां स्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिः संतिष्ठते ।

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिप्याऽमृण्मयान्यनाय-
सानि । ¹गार्हपत्ये अरणी ‘भवतं नस्समनसा’ वित्यनया ।
अथाऽऽत्मन्यग्नीन् समारोपयति । ²“या ते अग्ने यज्ञिया
तनूरि”ति त्रिस्त्रिरेकैकं समाजिघ्रति । अथाऽन्तर्वेदि तिष्ठन्
ओंभूर्भुवःस्वः सन्यस्तं मया [सन्यस्तं मया सन्यस्तं मया]
इति त्रिरूपांशुक्त्वा त्रिरूचैः । त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञा-
यते । “अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त”इति चाऽपामञ्जलिं
निनयति ।

अथाप्युदाहरन्ति—

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चाऽपीह जायते ॥ इति

स वाचंयमोऽभिब्रजति³ ।

यष्टयदिशक्यं जलपवित्रं च कमण्डलुं पात्रमित्येतत्
समादाय, यत्राऽऽपस्तत्र गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभि-

1 “भवतं नस्समनसौ समोक्तसावरेपसौ । मा. यज्ञ हिंसितं मा यज्ञपतिं जातवेदसं
शिवौ भवतमय नः ॥” (तै. सं., ४, २, ५, १.)

2 तैत्तिरीयादौ ध्रूयमाणमिदम् यथा—“या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेऽहारोहात्मा-
त्मानम् अच्छा वसन्ति कृण्वन्नस्मे नर्या पुरुणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिम्
जातवेदो भुव आजयमानस्सक्षय एहि ॥” (तै. ब्रा., २, ५, ८, ८.)

3 ‘भर्जनि’ इति मुद्रितयोधायने (पृ. २०७) बोधा., २, १०, ३२, is omitted
by लक्ष्मीधर. It runs thus: “सखा मे गोपाय” इति दण्डमादत्ते । ‘यदस्य पारे
रजसः’ इति शिष्यं गृह्णाति । ‘येन देवाः पवित्रेण’ इति जलपवित्रं गृह्णाति । ‘येन
देवा ज्योतिषोर्वा उदायन्’ इति कमण्डलुं गृह्णाति । सप्तव्याहृतीभिः पात्रं गृह्णाति ॥”

मत्याऽञ्जलिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति
मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान्
धारयित्वोत्तीर्य वासः पीडयित्वाऽन्यत् प्रयतं वासः परिधाय
अप आचम्य 'ॐ भूर्भुवःस्वरि'ति पवित्रमादाय तर्पयति—

ॐ भूःतर्पयामि । ॐ भुवस्तर्पयामि । ॐ स्व-
स्तर्पयामि ॐ^१ भूर्भुवस्वर्महर्नम इति देववत् पितृभ्यो
ऽञ्जलिमादाय तर्पयति । “ ॐ भूः स्वधा, ॐ भुवः स्वधा, ॐ
स्वः स्वधा, ॐ भूर्भुवस्वः ^२स्वधा ॐ महः स्वधा, इति ।
अथोदुत्यं चित्रं इति द्वाभ्यामादित्यमुपनिष्ठते । ॐ मिति
ब्रह्म ते ब्रह्म वा एष ज्योतिर्य एष तपत्येष वेदो य एष
तपति वेद्यमेवैतद्य एष तर्पयत्येवमेवैष आत्मानं तर्पयति
आत्मानं नमस्करोति आत्मा ब्रह्माऽऽत्मा ज्योतिः ।

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत् शतकृत्वोऽपरिमि-
कृत्वो वा । ॐ भूर्भुवस्वः इति पात्रमादायाऽपो गृह्णाति ।
न चाऽत ऊर्ध्वमनुद्धृताभिरपरिस्तुताभिरपरिपूताभिरद्भिरा-
चामेत्^३ । नचाऽन ऊर्ध्वं शुक्लं वासो विभृयात् ।

त्रिदण्डी वा । अथेमानि व्रतानि भवन्ति—

अहिंसा सत्यमस्तेयं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इत्येव
पञ्चैवोपव्रतानि भवन्ति—अक्रोधो गुरुशुश्रूषा अप्रमादः
शौचं ^४आहारगुणाश्चेति ।

1 Printed बो. interpolates here instead of ओं भूर्भुवस्वर्महर्नम
इति—‘ ओं महर्तर्पयामि । ओं जनस्तर्पयामि । ओं तपस्तर्पयामि । ओं सत्यं तर्पयामि इति ’ ॥

2 नम for स्वधा in printed बो, घ, सू., २०४.

3 Printed बो. घ. सू. २, १७, ३९ reads—अपरिस्तुताभिः अपरिपूताभि-
र्वा आचामयेत्.

4 Ibid., आहारशुद्धिश्चेत् (बो. घ. सू., २, १८, २).

‘सन्यासविधिं’ चतुर्थाश्रमेतिकर्तव्यताम् । समस्त-
गर्भाधानादि संस्कारः । अत एव ब्रह्मचर्यवान् अविष्टुत-
ब्रह्मचर्यः । ‘एकेषां’ दर्शनमिति शेषः ।

‘विधुरे’ मृतभार्ये पुरुषे सन्यासमुपदिशान्ति इत्य-
न्वयः । ‘कर्मविरामे’ कर्मानुष्ठानसामर्थ्योपरमे । ‘एष’ इति
‘येन सूर्यस्तपतीति’ श्रुत्या अभिहितस्याऽऽत्मनो व्यपदेशः ।
ब्राह्मणस्य संबन्धीति शेषः । अनेन ब्राह्मणस्य सन्यासेऽधिकार
इति दर्शयति । ‘स च नित्य आत्मा’ न कर्मणा वर्द्धते ‘पुण्येन
नो कनीयात्’ पापेनेति शेषः । ‘तस्यैव’ ‘परब्रह्मण’ आत्मा
स्वरूपं ‘पदवित्’ पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदमत्र वेदः ‘उप-
कल्पयते’ संभवति । ‘यष्टय’ स्त्रयो वैणवा दण्डाः । ‘पात्रं’
भिक्षापात्रं । ‘त्रिवृदिति’ संसृष्टमाज्यादित्रयम् । ‘उपवसेत्’
पुनर्भोजनं न कुर्यात् । ‘अपो वे’ त्याज्याद्यभावे विकल्पः ।
‘पच्छः’ पादशः ‘अर्द्धर्चशः’ अर्द्धर्चेन । समस्तया कृत्स्नया
व्यस्तया व्याहृतिरहितया । आत्मानमात्मनेत्यादि । ‘ब्रह्म’
शब्देन सावित्र्योच्यते । ‘पूतो’ विधूतपापो भवत्येवेत्यर्थः ॥

पुनराश्रमग्रहणेन सावित्र्यनुप्रवेशादूर्द्ध्वं पुनरावृत्यभाव
उच्यते । स एष भिक्षुरानन्त्याय कल्पत इति शेषः । ‘उपसमा-
धाय’ प्रज्वालय । आहृत्य भिन्नयोनिपक्षेऽपि अथ आयतने
निधाय समिद्धति(?) । ‘प्रादेशमात्रीं’ पालाशीं समिधमाधाय
उद्धृत्याऽऽहवनीये तृणानि दर्भान् ‘पात्राणि यज्ञायुधानि
कृष्णाजिनं चाऽन्तर्धाय’ दर्भेष्वस्तीर्य ‘अकाल एव’ अनु-
दितएव पृष्ठ्यां स्तीर्त्वागार्हपत्याहवनीययोरन्तरा उलपराजिं

कृत्वा अमृण्मयाश्ममयानि मृण्मयाश्ममयव्यतिरिक्तानि दीर्घीमयानि (?) गार्हपत्येऽरणी प्रक्षिपति इति शेषः । ‘त्रिरुचैर्वदेदि’ति अन्तर्वेदीति शेषः । ‘सुरभिमत्या’ दधिक्राव्ण इत्येतयर्चा । ‘अब्लिङ्गा’ ‘आपोहिष्ठीया । ‘वारुणी, ‘इमं मे वरुण’ इत्याद्या ‘हिरण्यवर्णाः शुचय’ इत्याद्याश्चतस्रः ‘पावमान्यः’ ‘पवमानः सुवर्जनः’ इत्यनुवाकः । ‘अघमर्षणमि’ ‘त्यृतं च^१ सत्यं चेति’ सूक्तम् । ‘पवित्रं’ जलपवित्रम् । ‘देववदिति’ प्राचीनावीतित्वप्रतिषेधार्थम् । ‘ओमिति ब्रह्मेत्यादि’ ‘आत्माज्योतिरित्यन्तं सूक्तम्’ ॐकार इति ।

आदित्योपस्थानानन्तरं सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेत् । ॐ भूर्भुवःस्वरित्यादेः । यदा यदा यो गृह्णातीति तदा सप्रणवाभिर्व्याहृतिभिरेवमादायाऽपो गृह्णीयादिति शेषः । ‘अपरिस्रुताभिः’ जलपवित्रेणामिलिताभिः । ‘अपरिपूताभिः, निरीक्षणादिना अनिरस्तापद्रव्याभिः । ‘एकदण्डी-त्रिदण्डी वेति’ केचित् पठन्ति । “सोऽपपाठः, अधस्तात् दण्डत्रयोपकल्पनस्योक्तत्वा”दिति बोधायनभाष्यकारः^२ । ‘त्यागः’ संगस्येति शेषः ।

1 Folio 6 of Nagpur Ms. ends here, fol. 7 and 8 of it are lost.

2 मित्रमिश्रः मोक्षप्रकाशे (पृ. ६०, अडयार मातृकायाम्) :— “एकदण्डी त्रिदण्डी वा इति पाठः अपरार्कविज्ञानेभिरादिसम्मतः । कृत्यकल्पतरुस्तु ‘एकदण्डी’ इति पाठं नाऽनुमेने । भाष्यकृता उद्धृतत्वात् । त्रिदण्डस्यैवात्र ग्रहणोक्तेश्च ।” See या. अप. p. 949 and या. मि., p. 336, which confirm Mitramisra’s statement. गोविन्दस्वामी (पृ. २०९) accepts the reading ‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा’ :— ‘उक्तेऽपि दण्डत्रिवे विकल्पाभिधानं किमर्थम्? उच्यते—सकलाश्रमधर्मानुष्ठाने सति दण्डसंख्यायां नाऽभिनिवेशः कर्त्तव्यः इत्यभिप्रायः ॥” Manu (XII, 10, 11) and Yājñavalkya (III, 57) prescribe only the *tridanda* to the *Sanyāsīn*. मनुस्मृतिः, १२, १० and 10, 8—(अपरार्क)

नरसिंहपुराणे

^१एवं वनाश्रमे तिष्ठंस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सन्यासविधिना द्विजः ॥
 दिव्यपितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यश्च यत्नतः ।
 दत्त्वा श्राद्ध ऋषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
 इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथाऽपि वा ।
 अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः ॥
 ततः प्रभृति पुत्राद्यैः ^२स्नेहलोभादि वर्जयेत् ।
 दद्याच्च भूमावुदकं सर्वभूताभयंकरम् ॥
 त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वक्च समपर्वकम् ।
 वेष्टितं कृष्णगोवालरज्वा च चतुरंगुलम् ॥
^३ग्रन्थिभिर्वा त्रिभिर्युक्तं जलपूतेन चोपरि ।
 गृह्णीयादक्षिणे हस्ते मन्त्रेणैव तु मन्त्रवित् ॥
 क्षौमं वा कुशसूत्रं वा सूत्रं कार्पासिकं तु वा ।
 तैरेव ग्रन्थितं शिख्यं पद्माकारसमन्वितम् ॥

१ ६०, २—६.

२ स्नेहलोभादि—म.

मनुस्मृतिः—

वाग्दण्डोऽथ मनो दण्डः कर्मदण्डोऽथ ते त्रयः ।
 यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥
 वाग्दण्डो मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डस्त्विहिसनम् ।
 मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विशीयते ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ३, ५७—

सर्वभूतहितश्चान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
 एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥

३ *Ibid.*, ६०, ८-११.

षड्भिर्वा पञ्चभिर्युक्तं मुष्टिभिः शिख्यलक्षणम् ।
 गृहीयान्मन्त्रतो विद्वान् पात्रं वाऽपि कमण्डलुम् ॥
 आसनं दारुजं प्रोक्तं समाग्रं वर्तुलं समम् ।
 शौचार्थमासनार्थं च मुनिभिस्तैरनुष्ठितम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् ।
 पादुके चाऽपि गृहीयात् कुर्यान्नाऽन्यस्य संग्रहम् ।
 एतानि तस्य लिङ्गानि यतेः प्रोक्तानि धर्मतः ॥
 संगृह्य कृतसन्यासो गत्वा तीर्थमनुत्तमम् ।
 स्नात्वाप्याचभ्य विधिवत् जलपूतांशुकेन वै ॥
 वारिणा तर्पयित्वा तु विधिवत् भास्करं नमेत् ।
 आसीनः प्राङ्मुखो मौनी प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
 गायत्रीं वा यथाशक्ति स्वाध्यायेत्परमं पदम् ।

दक्षः

सन्यस्तमिति यत् ब्रूयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 त्रिंशत् परान् त्रिंशदपरान् त्रिंशच्च परतः परान् ॥
 सद्यः सन्यसनादेव नरकात्त्रायते पितृन् ।

महाभारते

एतदेव हि पर्याप्तं भिक्षोरेकान्तशीलिनः ।
 यन्नाऽस्य कश्चिन्म्रियते म्रियते नाऽस्य कस्यचित् ॥
 कृपणं विलपन्नार्तो जरयाऽभिपरिप्लुतः ।
 म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥
 अधिकारिशरीरेण दुष्प्राप्यं प्राप्य यत्नतः ।
 नाऽपक्रामति संसारादात्महा स नराधमः ॥

दक्षः

सत्वोत्कटाः सुरास्तेऽपि विषयैस्तु वशीकृताः ।
 प्रमादिष्वल्पसत्त्वेषु मनुष्येषु तु का कथा ।
 तस्मात्पक्वकषायेन कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥
 इति वस्तु न शक्नोति विषयैरेव हीयते ।
 त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो जनाः ॥
 यो हि ब्रह्म न जानाति न त्रिदण्डार्हको हि सः ॥

॥ ७ ॥

अथ यतिधर्मः

सांख्ययोगयोर्भिक्षो ब्रह्मलयेच्छाप्राप्तिवचनानन्तरं
हारीतः ॥

तदेव तदपवर्गमिच्छन्नात्मस्थानग्रीन् द्रुत्वा मनोवा-
क्कर्मदण्डान् संन्यस्य भूतेभ्यो ऽभयं दत्त्वा ऽरण्यं गत्वा
न प्रत्येयादनग्निरनिकेतोऽश्वस्तनविधानो मुण्डः कषायवा-
सास्त्रिदण्डकुण्डिकाजलपवनपवित्रसूक्ष्मजन्तुनिवारणपाणिः
मनोवाक्कर्मणां या परपीडाकरत्वेन दण्डरूपता तां परित्य-
ज्याऽनृणां ऽभयदानं भूतेभ्यो निरासार्थमरण्यगमनम् ।

तदेतत् ‘कृत्वा न प्रत्येयात्’ । चतुर्थाश्रमं गत्वा
पुनरर्वाचीनमाश्रमान्तरं स्वातन्त्र्यं वा नाऽऽश्रयणीयमित्यर्थः ।
‘अनग्निरिति पाकार्थस्याऽग्नेः प्रतिषेधः । श्रोतस्मार्ताग्न्य-
भावस्य सिद्धत्वात् । ‘कुण्डिका’ कमण्डलुः । ‘पवित्रं’
‘जलपवनार्थम्’ वस्त्रखण्डम् ।

मनुः¹

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः ²कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियताबुद्धिं त्रिदण्डीति स उच्यते ॥

1 १२, १०-११.

2 कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ—इति मुद्रितमनौ.

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ वशे यस्य ततः सिद्धिं नियच्छति ।

दक्षः

नाऽध्येतव्यं न वस्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥

¹मनुः

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतस्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसञ्चयिको² मुनिर्भावसमन्वितः ।
कपालवृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥
समतामेव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
नाऽभिनन्देत मरणं नाऽभिनन्देत जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ।
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥
सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ।
अतिवादांस्तितिक्षेत नाऽवमन्येत कश्चन ॥
न चैनं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुः कुशलं वदेत् ॥
सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचमनृतां वदेत् ।
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥

¹ ६, ४२—४९, ४५—अ.

² असङ्कुसुकः इति कुल्लूकपाठः ; स्थिरमतिः इति व्याख्यातं तैः

आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।
 कल्मषकेशनखाश्मश्रुः ^१दण्डी पात्री कुसुंभवान् ॥
 विचरेन्नियनो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ।
 संरक्षणार्थं तु जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ॥
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।
 ग्रैष्महैमन्तिकान्मासान् अष्टौ प्रायेण पर्यटेत् ^२ ॥
 दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ।

‘एक एवेत्य’नेन पूर्वपरिचितस्य परित्याग उच्यते ।
 ‘असहायवानि’त्यपूर्वस्यापि परित्यागमाह । ‘सिद्धिमेक-
 स्ये’ति एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो ममत्वशून्यस्य सिद्धिं
 पश्यन्नेक एक विचरेत् । अन्यथा पुत्रादिषु कृतममत्वो न
 तान् जहाति न च नैर्हीयत इत्यर्थः । ‘सप्तद्वारावकीर्णा-
 मि’ति षडिन्द्रियाणि । बुद्धिः सप्तमी । ‘एनैर्गृहीतेष्वर्थेषु’
 वाक् प्रवर्तत इति वचो द्वाराण्युच्यन्ते । तेनैर्गृहीतान्य-
 विषयां वाचं न वदेत् किं तु मोक्षाश्रयामेव वदेदित्यर्थः ।
 ‘कुशुंभः’ कमण्डलुः ।

मत्स्यपुराणे

अष्टौ मासान् विहारस्स्याद्यतीनां नियतात्मनाम् ।
 एकत्र चतुरो मासान् वार्षीकान्निवसेत्पुनः ॥
^३अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारो नैव विद्यते ।
 न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥

१ कुण्डी पात्रीति मातृकासु अपपाठः

२ अष्टौ भिक्षुविचक्रमेदिति कुल्लुकपाठः

३ See Tirtha Kāṇḍa of कृत्यकल्पतरु, वारणसीमाहात्म्यम्, पर्व, २.

मनुः^१

अल्पाऽन्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥

यमः

निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निरामिषः ।
य आत्मनाऽसहायेन विचरेत् स सुखी भवेत् ॥
शुचिपिप्पलकं चैव त्रिपिष्टपकमण्डलम् ।
कन्थां पवित्रं पुण्यं च लघुमात्रः परिव्रजेत् ॥
अध्वा सूर्येण निर्दिष्टे कीटवत्पर्यटेन्महीम् ।
एकवासा अवासा च एकदृष्टिरलोलुपः ॥
एक एव चरेद्भैक्ष्यं धर्मवानविहिंसकः ।
अश्वस्तनविधानं तु सुमतिः सुसमाहितः ॥
शून्यागारे गुहावासी पर्वतेषु नदीषु च ।
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा शुचौ देवकुलेऽपि वा ॥
तत्राऽऽसीनः प्रसन्नात्मा धारणास्त्रिविधाश्चरेत् ।
पर्यंकं दण्डकोणेषु युञ्जीताऽसौ यथाविधि ॥
नित्यं स्थण्डिलशायी स्यादनित्यां वसतिं वसेत् ।
अरण्यनित्यो मुण्डस्स्यान्मनसा ज्ञानमभ्यसेत् ॥

तथा

सायं प्रातर्नृप्येत न प्रसज्येत भोजने ।
नेन्द्रियार्थेषु सज्जेत कदाचिदपि कामतः ॥

यो वाऽस्य दक्षिणं बाहुं चन्दनेनानुलेपयेत् ।
 वामं वाऽप्यस्य यस्तक्षेत् समौ तौ पुरुषौ मनौ ॥
 एवमस्य भवेद्भावो नित्यमेव प्रियाऽप्रिये ।
 इष्टे वा यदि वा द्वेष्ये समः सर्वत्र वर्तयेत् ॥
 समः साधौ च पापे च शत्रौ मित्रे समो भवेत् ।
 शीनोष्णसुग्वदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥
 न प्रहृष्यति संमाने नाऽपमाने च क्रुध्यति ।
 रागद्वेषौ समो यस्य स मुनिः सर्वनिस्पृहः ॥
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वाऽऽघ्राय च यो नरः ।
 न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
 अरोषतोषः समलोष्टकाञ्चनः
 प्रहीणशोको गतमन्धविग्रहः ।
 व्यपेननिन्दास्तुनिरप्रिया-
 ऽप्रियश्चरत्युदासीनवदेव भिक्षुः ॥

‘पिप्पलकं’सीवनसूत्रं ‘त्रिपिष्ट्यं’त्रिपदिका ‘लघु-
 मात्रः’ अल्पपरिकरः । अध्वा सूर्येण निर्दिष्टस्तस्य भवेदिति
 शेषः । दिवा गच्छेदिति यावत् । ‘एकवामा’एकपरिधान-
 वामाः । ‘अवामास्तु’वामोरहितः । ‘एकरशाटीपरिहितो
 ऽजिनेन वेति’ वसिष्ठवचनात्^१ । ‘पर्यंकदण्डकोणेऽपि’ति
 पर्यंकः पर्यस्तिकादण्डः, स्तंभादिः ‘कोणो’गृहादीनाम् ।
 एतेषु कृताऽवष्टम्भ इति शेषः । केचित्तु पर्यंकदण्डकोणपदा-
 भिधेयासनभेदेषु मत्सु युञ्जीतेति व्याचक्षते । ‘युञ्जीत’योगं
 कुर्यात् । ‘अनित्यां वसन्ति वसेदित्ये’कत्र न चिरं वसे-

१ वसिष्ठः, १०, ९-१०—एकरशाटीपरिहितः ।

अजिनेन वा गोप्रलूनैस्तृणैरवस्तृतशरीरः ॥

दित्यर्थः । ‘सायंप्रातर्नृत्येन’ इत्यत्रैव वा हेतुः । ‘प्रसज्येन भोजने’ इति ^१तक्षणं शास्त्रेण ।

महाभारते

प्रदक्षिणं प्रसृत्यं च ग्राममध्येन वा चरेत् ।

भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेनितः ॥

वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न सङ्गृह्येन कर्हिचित् ।

येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदासिनः ॥

यत्र कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

‘प्रदक्षिण’ मित्यादि प्रकारत्रयं ‘पर्याकुलभिक्षा’-चरणनिर्वृत्यर्थम् । ‘अनापन्नः’ आपद्रहितः । ‘केनितो’ निमन्त्रितः ।

शङ्खलिखितौ

त्रिदण्डकुण्डी, पक्ष्मपवित्रप्रयोजनापेक्षी, मुण्डः, काषायवामा, भैक्षवृत्तिरसंविभागरुचिरभिशस्तपतितनिन्दितोपकृतवर्जी च, कौपीनमात्रवासा, व्रणमात्रलेपनपरितुष्टः, पक्ककषायः, कालाकांक्षी, सदायुक्त आत्मरतिरसंविधानशीलः, कुहुककल्कदम्भापवर्जितः, सदा नैकग्रामवासी, सङ्गदोषात् पर्यटनशीलः, सदाऽऽत्मज्ञानविवेकार्थकुशल, ऊर्द्ध वर्षाभ्यो नैकस्थानवासाभिरतिः, नैकदेशमूत्रपुरीष उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्यात् । दण्डपवित्रपाणि, द्विपरिधानी, कुशचीरवरफलक, वासो शीतप्रावरणमेकम् ।

‘त्रिदण्डकुण्डी’ त्रिदण्डकमण्डलयुक्तः । ‘पक्ष्मपवित्रप्रयोजनापेक्षी’ । पक्ष्मशब्दोऽत्रगोवालवचनः । पक्ष्म-

पवित्रयोरर्थः प्रयोजनं पात्रशुद्धिजलपावनादि । कौपीनमात्रवासाः' गुदप्रदेशमात्राच्छादनवसनः । 'मात्र'शब्दोऽत्राधिकपरिमाणनिवृत्त्यर्थः । 'व्रणमात्रलेपनपरितुष्टः । 'वृण'शब्दोऽत्र शरीरपरः । 'लेपन'माहारस्तेन शरीरयात्रामात्रेणाऽऽहारेण परितुष्टो भवेत् । न 'रसलालस'इत्यर्थः । 'कालाकांक्षी'जीवितकालप्रतीक्षां कुर्यात् । न तु वैराग्यादिना । 'अविहितोपायेनाऽऽत्मानं व्यापादयेदित्यर्थः । 'असंविधानः' असञ्चयवान् । 'कल्कः'पापम् । 'आत्मज्ञानविवेकार्थकुशलः' । आत्मविषयज्ञानं आत्मज्ञानम् । तत्र 'विवेको' देहाद्यनिरिक्तस्याऽऽत्मतत्त्वस्याऽवबोधः । तस्मिन्नेवार्थे कुशलः । 'द्विपरिधानी'द्वे परिधाने कौपीनकटिवेष्टनाख्ये यस्य स तथा । 'फलकं' वार्क्षं । 'शीतप्रावरणं' शीतनिवारणार्थमुपरि वासो धारयेत् ।

पुनः शङ्खलिङ्गितौ

शीतोष्णवातवर्षाणि नाऽत्यन्तं परिहरेत् । नाऽऽत्मनः प्रतीकारं कुर्यात् । न कारयेन्नानुमन्येत ।

'प्रतीकारं' व्याध्युपद्रवे जान इति शेषः ।

गौतमः^१

अनिचयो भिक्षुः । ऊर्ध्वरेताः ध्रुवशीलो वर्षासु भिक्षार्थी ग्राममियात् । जघन्यमनिवृत्तं चरेत् । निवृत्ताशीः । वाक्चक्षुःकर्मसंयोगः^२ । कौपीनाच्छादनार्थं वासो विभृयात् । प्रहीणमेके निर्णिज्य ।^३ ना विप्रयुक्तमोषधिवनस्पतीनामङ्ग-

१ ३, ११—२५.

२ संयोगः इति मत्स्करिपाठः (पृ. ७०).

३ निर्णिज्य (Ib. पृ. ७१).

मुपाददीत । न द्वितीयामपर्तुं रात्रिं ग्रामे वसेत् । मुण्डः शिखी वा । ^१वर्जयेज्जीववधम् । समो भूतेषु । हिंसानुग्रहयोरनारम्भी ।

‘ध्रुवशीलो वर्षासु’ ग्रामाद्ग्रामान्तरं न गच्छेत् इत्यर्थः । ‘जघन्य’ शब्दोऽत्र गृहस्थभोजनक्रियातः पश्चादर्थः । अनिवृत्तमिति क्रियाविशेषणम् । तेन भिक्षार्थं गतः सन् प्रत्याख्यातो न पुनस्तस्मिन्नेव दिवसे प्रत्यावृत्य भिक्षेतेत्यर्थः । ‘निवृत्ताशी’ रात्मनः परस्य वा ^२शुभाशंसनरहितः । ‘प्रहीणं’ परित्यक्तं । ‘निर्णिज्य’ प्रक्षाल्य ‘अपर्तुः’ वर्पर्तुवर्जः । ‘मुण्डः शिखी वा’ सर्वमुण्डः शिखावर्जं मुण्डो वा । जटिलत्वनिवृत्यर्थोऽयमारंभः । इति भर्तृयज्ञासहायमस्करिणः ^३ ।

विष्णुः

^४निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ।

देवलः

परिव्राजको दीक्षाप्रभृति सर्वारम्भान् परित्यजेत् । चतुर्मासान्तरं केशश्मश्रूण्यपनयेत् । नाऽधौतः श्मश्रुरोमाणि । विद्याचारकुलवयोवृत्तानि परेभ्यो न कथयेत् ।

‘सर्वारम्भान्’ गृहादीनामिति शेषः । चत्वारो मासा अन्तरं यत्र तत्रेति क्रियाविशेषणम् । ‘अधौतः’ अस्नातः ।

१ बीजवधम्—मस्करि (पृ. ७२), and स.

२ शुभाऽशुभाशंसनरहितः—स.

३ This citation is important as it shows that besides *Maskarin*, both *Asahāya* and *Bhartṛyajña* wrote *bhāṣyās* on *Gautama-dharma-Sūtra*. It also furnishes a lower limit to the dates of these two writers. *Bhartṛyajña* is so far known only as the author of a lost *śraद्धकल्प* and a commentary on *Pāraskara-Gṛhya-Sūtra*.

४ ९६, २१-२२.

पुनर्देवलः

स भिक्षुररागानुक्रोशप्रधानः कषायी मुण्डितः
 त्रिदण्डकमण्डलुपवित्रपात्रपादुकासनः, कन्थामालो, ज्ञान-
 रतिरात्महृष्टः, बन्धुभिरसंपृक्तो, निरपेक्षः । परातिक्रम,
 क्षीणविगतपापः, सममृत्काञ्चनः, स्वमात्रा, स्वय्यमक्तो,
 मध्यस्थः, तुल्यारिमितो, निष्परिग्रहो, ब्रह्मवादी, मङ्गल-
 व्यवहारसंस्कारजीव, शिग्वारत्नधनधान्यविषयोपभोगसंपर्क-
 र्घ्यादर्पमोहमायाहर्षविरोधविस्मयविवादत्रासवितर्कतन्द्र-
 श्चेति यतिधर्माः ।

वसिष्ठः^१

मुण्डोऽमोऽपरिग्रहः । ससागाराण्यसंकल्पितानि
 चरेद्भैक्षं विधूमे मन्त्रमुसले । एकशादीपरिहितः । अजिने
 यो गोप्रतूनैस्तृणैरवस्तृतशरीरः । स्थण्डिलशायी । अनित्यां
 वसन्ति वसेत् । ग्रामान्ते देवगृहे शून्यागारे वृक्षमूले वा ।
 मनसा ज्ञानमधीयानः न ग्राम्यपशूनां दर्शने विचरेत् ।
 अथाप्युदाहरन्ति ।

अरण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य

सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।

अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य

ध्रुवा ह्यनावृत्तिरूपेक्षकस्य ॥

अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचारोऽनुन्मत्त उन्मत्तवेषः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो

न चापि लोकग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनगर्वितस्य

न चाऽपि रम्यावसथप्रियस्य ॥

¹न कुघ्नां नोदके सङ्गो न चैले न त्रिपुष्करे ।

नागारे नामने नात्रे यस्य वै मोक्षवित्तु सः ॥ इति ॥

ब्राह्मणकुले यल्लभते तद्भुञ्जीत । मायंप्रातर्मधुमांमवर्जनं,
न च तृप्येत् । ग्रामे वा वसेत् । अजिह्वोऽशठो (शरणो)
संकुसुकः नेन्द्रियसङ्गं कुर्वीत केनचित् । उपेक्षकः सर्वभूतानां
[हिंसानुग्रहपरिहारेण ।] पैशुन्यमत्मराभिमानादंकाराश्रद्धा-
नार्जवात्मस्तवपरगर्हादम्भलोभ [मोहक्रोधासूया] विवर्जनं
सर्वाश्रमाणां धर्मिष्ठः यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः शुचि-
ब्राह्मणात् वृषलान्नवर्जनं न हीयते ब्रह्मलोकात्² ।

‘गो प्रलूनै स्तृणैरवस्तृतशरीरः’, गोभिच्छिन्नैः तृणैराच्छा-
दितशरीरः । ‘न ग्राम्यपशूनां दर्शने विचरेत् ।’ यत्र ग्राम्य-
पशून् पश्यति न तत्र नित्यमासीत् । किंत्वेकान्तनिरतेन
भवितव्यमित्यर्थः । ‘अव्यक्तलिङ्गः’ न लिङ्गविशेषधारण-
एव यत्रपर स्यात् । किं³ तु व्यक्ताचारो भवेत् । शौचादि-
प्रमादी न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं महाभारते

भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राऽऽश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ इति ।

1 Fol. 9 of Nagpur Ms. begins here.

2 १०, २३—३१.

3 किन्तु व्यक्ताचारो भवेत् इति ना, स and वी मि-मोक्ष., पृ ८२.

‘अनुन्मत्त’ उन्मत्तवेषेण चरेदित्यन्वयः । लोके पूजा-
परिहारार्थं चैतत् ‘त्रिपुष्करे’ त्रिदण्ड्यामिति कश्चित् ।
भिक्षापात्रधारे काष्ठत्रये चेति रोगाद्यापत्स्वेकान्नमपि
भुञ्जीतेत्यनुज्ञातम् । ‘धर्मिष्ठः’ धर्म्येषु मध्ये प्रधानतमः ।

हारीतः

ससूर्यचक्षुषोद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्याद्दिवा क्रो-
शादियोजनान्नं गच्छेत् । शून्यदुर्गवर्जम् क्रोशादियोज-
नान्नं गच्छेत् ।

क्रोशादर्वाक् योजनात्परतो न गच्छेदित्यर्थः । ‘शून्यं’
प्रान्तरं यदि न स्यात् ।

पुनर्हारीतः

केतनं चाऽरियोगं^१ च आशिषं कोपमेव च ।

वर्जयेच्च समं दद्याद्भावं सर्वत्र सर्वशः ॥

हिंसाप्रवर्तके चैतान्नियोगात्कर्मसम्भवः ।

आशिषः पुण्यविस्रंसः कोपसिद्धिविनाशकः ॥

भिक्षोदकपवित्राद्या आर्जवं भिक्षुसत्क्रिया ।

नरकाय नियोगाद्या उभयोरप्यसत्क्रिया ॥

पूज्यमानः प्रवृत्तेषु वर्द्धते ब्रह्मतेजसा ।

निवृत्तेस्तूपहन्येत समिद्धोऽग्निरिवाऽम्भसा ॥

फलमग्नौ हुते यद्वत् प्रवृत्तेस्तद्वदाददत् ।

भस्मन्येव हुते यद्वन्निवृत्तेस्तद्वदाददत् ॥

तस्माद्भिक्षुः प्रवृत्तेषु आददीताऽप्यहिंसया ।

१ वेतनं वा नियोगं च—वी मि मोक्ष., ८३ ; ना and स.

‘केतन’मत्र निमन्त्रणम् । ‘नियोगः’ पराज्ञानुष्ठानम् ।
 ‘भिक्षोदकपवित्राद्या’ इति ‘आर्जव’मिति क्रियाविशेषणम् ।
 तेन भिक्षाद्या ऋजुभावेन शोभना । भिक्षुमत्क्रियेत्यर्थः ।
 नरकायेति ‘नियोगाद्या’ अस्मत् क्रिया, उभयोरपि नरका-
 येत्यन्वयः ।

पुनर्हारीतः

अहिंसा नाम सर्वभूतेष्वनभिद्रोहः । चक्षुर्मनोवाक्-
 शरीरकर्मणां न्यासः । कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणां संयमः ।
 अहंकारकामक्रोधलोभोपनिवर्तनम् । आशीःप्रतिष्ठासंगापरि-
 ग्रहो ममत्ववर्जनं कलहवादकुतूहलोपनिवृत्तिः, विनयः
 नित्यं ^१प्रत्याहितत्वं प्राणतत्परता ब्रह्मतद्गतमानसत्वम् ।
 पूर्वापररात्रानुसंधानम् । प्राणायामसेवनं दिवापर्यटनं न
 रात्रौ न वर्षासु प्रकीर्णस्थाने न द्रुतावतरणम् । न विक्षोभणं
 नोत्क्षेपणं सद्ग्रहो भैक्ष्यग्रहणं सुविमृष्टभोजनं सम-
 मानावमानता समदुःखोपभोगता समलोष्टाश्मकाश्चनता
 जन्तूनां शरीरारूढानां, ^२यक्ष्मचासरव्यञ्जनवस्त्रान्तेन नीय-
 माने नाऽपसर्पकरणम् ।

तस्मादचपलगमनासनपरिग्रहेण समदर्शिना भिक्षु-
 णा व्यवहर्तव्यमाह ।

^३अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

तस्य सर्वेभ्यो भूतेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥

अमृतमध्ये वसति भयं तस्य न विद्यते ।

मैत्रश्च सर्वभूतानामहिंसानिरतः शुचिः ॥

१ परहितत्वम्—वी. सि. मोक्ष., पृ ८३.

२ पचामर—ना ; रुक्मचामर वो. सि. मोक्ष., ८३.

३ These two s'lokas are missing in न and स except the first hemistich.

बोधायनः^१

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते [तत्रोदाहरन्ति]—
स्थानमौनवीरामनसवनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टमकालव्रतयुक्त-
स्य ।

कणपिण्याकयावकसक्तुदधिपयोव्रतत्वं चेति ।

तत्र मौने युक्तञ्चैविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभिरन्यैर्वाऽऽश्रमि-
भिर्बहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् संन्धायाऽन्नर्मुग्व एव यावदर्थ
संभावयेन्न यंत्र [यत्र] लोपो भवतीति विज्ञायते ।

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन युक्तो न त्रयं सर्वं
सन्निपातयेत् । यन्त्रगतश्चेद्यावन्मात्रमनुवर्तयेदापत्सु न
यन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते ।

स्थानमौनवीरासनरसनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टमकाल-
वृत्तयुक्तस्य ।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं ^२फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ इति ।

सायंप्रातरग्निहोत्रमन्त्रान् जपेत् । वारुणीभिस्सायं
सन्ध्यामुपतिष्ठेत् मैत्रीभिः प्रातः ।

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः ।

भिक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत् स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ।

१ २, १०, १७—३४.

२ घृतमिति मुद्रित बोधायने (पृ. २१): वी. मि-मोक्ष., पृ. ८३, फलम् इति
पाठ आहतः

विज्ञायते च—¹परिमिता वा ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि यजुषि । अथैनस्यैवाऽन्नो नाऽस्ति यद्ब्रह्म तत् प्रतिगृणत आचक्षीत स प्रतिगर इति ।

एवमेव आशरीरविमोक्षणाद्वृक्षमूलिको वेदमन्यासी ।

वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः ।

प्रणवात्मकं तत् ध्यायन् प्रणवो ब्रह्म ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिः ।

सप्तभिर्व्याहृतिभिः ब्रह्मभाजनं प्रक्षालयेत् इति ।

छागलेयः

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगवृत्तिसमाश्रयम् ।

त्यज धर्मानधर्मं च उभे सत्याऽनृते त्यज ॥

अहिंस्रः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।

महाभारते²

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजति तत्त्यज ॥

त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाऽप्यहिंसया ।

उभे सत्यानृते बुध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥

दक्षः

एको भिक्षुर्यथोक्तस्स्यात् द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम् ।

त्रयो ग्रामाः समाख्याताः ऊर्ध्वन्तु नगरायते ॥

1 तै. सं., ७, ३, ४.

2 Śāntiparva, ३३९, ४४-४५.

नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा^१ ।
 एतत्त्रयं हि कुर्वाणो स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥
 राजादिवार्ता तेषां तु भिक्षा वार्ता परस्परम् ।
 स्नेहपैशून्यमात्मर्षं सन्निकर्षान्न संशयः ॥
 लाभपूजानिमित्तं हि व्याख्यानं शिष्यसंग्रहः ।
 एते चाऽन्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥
 स्नानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता ।
 भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥
 तपोजपैः कृशीभूताः व्याधिनाऽऽवसथार्हकाः ।
 वृद्धा ग्रहगृहीतार्था ये चाऽन्ये विकलेन्द्रियाः ॥
 नीरजाश्च स्ववाचैव भिक्षुर्नाऽऽवसथार्हकः ।
 'पञ्चमं नोपपद्यत' इति एतादृशमुत्कृष्टमित्यर्थः ।

संवर्त्तः

अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ।
 अखिलाः शोधयेत्तास्तु ततोऽश्रीयाद्द्विजोत्तमः ॥
 अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत भक्तवान् ।
 एकाकी संयतो नित्यमन्ये वाङ्मूर्तिभिर्युताः^२ ॥

वसिष्ठः^३

मुण्डोऽममोऽपरिग्रहः । सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरे-
 द्भैक्षम् ।

१ स्मृतम् for तथा—ना.

२ यतिः for युताः—ना. and स.

३ १०, ६—७.

यमः

चरेन्माधुकरिं वृत्तिं बल्मीकनिचयोपमाम् ।
 अक्रोधनप्रहृष्टात्मा तपस्तद्वि सनातनम् ॥
 प्राजापत्यसहस्रं च भैक्षं च तुलयाधृतम् ।
 प्राजापत्यसहस्राद्वि भैक्षमेवाऽतिरिच्यते ॥

मनुः¹

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसह्येत विस्तरे ।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वभिसज्जति ॥
 विधूमे सन्नमुशले व्यङ्गारे भुक्तवर्जने ।
 वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादी स्याद् लाभश्चैनं न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
 अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥

तथा²

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
 नाऽनुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
 न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
³आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥

शङ्खः

सप्तागारं चरेद्भिक्षां भिक्षुकं नाऽनुभिक्षयेत् ।
 नाऽऽस्वादयेद्रसनया नाऽश्रीयात्कस्यचिद्गृहे ॥

1 ६, ५५—५८.

2 मनुः, ६, ५०—५१.

3 Supplied by ना. and स.

याज्ञवल्क्यः^१

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाहेऽनभिलक्षितः ।

वहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ।

^२बोधायनः

अथ भैक्षचर्या—ब्राह्मणानां शालीनयायावराणा-
मप्रवृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत । भवत्पूर्वं प्रचोदयात् ।
गोदोहनमात्रमाकांक्षेत् । अथ भैक्षचर्यादुपावृत्तः शुचौ
देशे न्यस्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याऽऽचम्या ऽऽदित्यस्याग्रं
निवेदयेत् । ‘उदुत्यं^३ चित्रमिति^४’ ब्रह्मणे निवेदयति ।
‘^५ब्रह्म जज्ञानमि’ति विज्ञायत—आधानात् प्रभृति यजमान
एवाऽग्नयो भवन्ति । तस्य प्राणो गार्हपत्यो ऽपानो ऽन्वाहार्य-
पचनोऽन्यान । आहवनीय उदानसमानौ सभ्यावस्थयौ पञ्च
वा ऐतेऽग्नयः । आत्मस्थाः आत्मन्येव जुहोति । स एव
आत्मयज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति
विज्ञायते । भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिः संसृज्यौ-
षधवत् प्राश्नीयात् । प्राश्नयाऽपश्चाऽऽचम्य ज्योतिष्मत्याऽऽ-

१ ३, ५९.

२ २, १, ४.

३ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ तै. सं. १, ४, ४३.

४ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तिरिक्षं सूर्य आत्मा ।

जगतस्तस्थुषश्च ॥ तै. सं., १, ४, ४३.

५ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतस्सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्निया उपमा अस्य विष्टास्सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ (तै. सं., ४, २, ८, २.)

दित्यमुपतिष्ठेत '१ उद्वयं तमसस्परी'ति 'वाङ्म आसन्नसोः प्राण'इति^२ जपित्वा ।

अयाचितमसंकल्पमुपपन्नं यद्रक्षया ।

आहारमात्रं भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ इति

अथाप्युदाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भोक्तुं षोडशाऽऽरण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु ग्रहस्थानाममिनं ब्रह्मचारिणः ॥

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्यः एकान्नं वा द्विजातिषु ।

अपि व सर्ववर्णेभ्यो नत्वेकान्नं द्विजातिषु ॥

देवलः

नित्यं प्रत्यादित्ये निवृत्तमुसलोद्यमे प्रशान्तधूमे काले ग्रामं प्रविश्य, भैक्षार्थं सर्वतः पर्यटन् अग्रतो युगमात्र-मवलोक्य सङ्कल्पितानि विवृतद्वाराणि, अन्यवचनेऽनासक्तः प्रविशेत् । प्रविष्टः संकल्पप्रणयकुहकचिन्मयविलम्बनपरि-हासयाचनाप्रेक्षितादि परिहरेत् । गोदोहनमात्रं त्यक्त्वा व्रजेत् । भिक्षां लब्ध्वा न प्रहृष्येत् । अलब्ध्वा न क्रुध्येत् । अन्यवसायिपरिपन्थि ज्ञातीश्वरप्रेतभूतकभिक्षां नोपलभ्यां प्रतिहतां गृहीयात् । आत्मनः संस्कृतां परवाधाकरीं वर्जयेत् । मधुमांसकुबीजविरहितां गृहीत्वा तद्वैक्षमेकान्ततो नैवपात्रेणान्येन वा तूष्णीं भूत्वा मात्रया भुञ्जीत ।

१ ' उद्वयं तमसस्परी पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यं अगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ तै. ब्रा., २, ४.

२ वाङ्म आसन्नसोः प्राणोक्ष्योश्चक्षुः कर्णयोश्चोत्रं बाहुवो बलमूहवो रोजोऽरिष्टा विश्वा-न्यज्ञानि तनूस्तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हि ॐ सीः ॥ तै. सं., ५, ५, ९, २.

हारीतः

मृदारुविदलालाबुपर्णपाणिपात्रो वा भिक्षार्थं ग्रामं
प्रविशेत् । नोच्छिष्टं दद्यान्नोत्सृजेत् । [न विकुत्सयेत्^१]
नाऽतिमात्रमश्रीयत् ।

शङ्खलिखितौ

काष्ठालाबुविदलपार्थिवानामेकं भैक्षभाजनम् । न तस्य
गोवालरज्ज्वा सोदकं परिघर्षणम् । प्रात्यात्मिकं शौचम् ।
नाऽत्राचामेन्न भूमौ निक्षिपेत् । नाऽशुचिः संस्पृशेत् । भुक्त्वाऽऽ-
चान्तः पुनराचम्य द्रव्याण्यभ्युक्षयेद्युक्तं यच्चान्यदविरुद्धं
स्यात् ।

यमः

हिरण्मयानि पात्राणि कषायसमयानि च ।
यतीनां अन्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः ॥
सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसे शुचिः^२ ।
भिक्षां दत्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥

मनुः^३

अनैजसानि पात्राणि तस्यस्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

नरसिंहपुराणे

^४स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं भिक्षादनमाचरेत् ।
सायाहे काले विप्राणां गृहाणि विचरेन्मुनिः ॥

१ [   ] Supplied by ना and स.

२ कांस्यायसेषु च—ना and स.

३ ६, ५३.

४ ६०, १२.

उद्धाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण च ।
 पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेनाऽवशेषयेत् ॥
 स्यादर्था यावदाप्तेन तावद्भैक्षं समाचरेत्^१ ।
 ततो निर्वर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्यायम्य संयमी ॥
 चतुरङ्गुलैः प्रच्छाद्य ग्रासमात्रं समाहितः ।
 सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं प्रथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
 सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्त्वान्नं प्रोक्ष्यवारिणा ।
 भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वै वाग्यतो यतिः ॥
 वटाश्वत्थार्कपत्रेषु कुम्भीनिन्दुकपर्णयोः ।
 कोविदारकरंजेषु न भुञ्जीत कदाचन ॥
 मलाशाः सर्व उच्यन्ते यतयः कांस्यभोजने ।
 कांसिकस्य तु यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ॥
 कांस्यभोजी यतिः सर्वं प्राप्नुयात् किल्बिषं तयोः ।
 भुक्तपाले यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 न दुष्येताऽस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ।
 अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः उपतिष्ठेत् भास्करम् ॥
 जपध्यानेतिहासेषु दिनशेषं नयेद्बुधः ।
 कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥
 हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ॥
 यतिधर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ।
 प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते ॥

^२याज्ञवल्क्यः

अभ्यसन्नथवा वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।
 अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

१ Lacuna in उद् supplied by ना. and स.

२ अथवाऽप्यभ्यसन् वेदम् इति मिताक्षरपाठः—३, २०४.

तथा

^१ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्नुयात् ।
योगशास्त्रं च यत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ।

^१मनुः

अधियज्ञं ब्रह्मजपेदाधि^२ दैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानादिदमेवं विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गं मिदमान्नत्यमिच्छताम् ॥

‘अधियज्ञं’ यज्ञविधायकं ब्राह्मणम् । ‘आधिदैविकं’
देवताप्रकाशकम् । ‘आध्यात्मिकं’ “अहं मनुरभवमहं रुद्र
इत्यादि” ^३मन्त्रविशेषः वेदान्ते इत्यभिहितः ॥

यमः

दशद्वादशविंशाख्या चतुर्विंशतिमेव वा ।
प्राणायामानभ्यसेच्च लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
अहोरात्रेण विज्ञाना ज्जंतून्निहस्याद्यदा मुनिः ।
प्राणायामान् दशाष्टौ वा प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
चाक्षुषे दश कुर्वीत वाच्ये विंशतिमेव च ।
मानसे त्रिशतं कुर्याच्छतं वाऽपि यथाविधि ॥

१ अवाप्तवानिति मितान्तरायां—३, ११०, सरस्वतीभवन मातृकायां च.

२ ६, ८३—८४.

३ बृहदारण्यकोपनिषदि, (१, ४, १०).

“तद्वैततत्पश्यन्नुषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत् सूर्यश्चेति” । ब्रह्मसूत्रे, १, १,
३१—“शास्त्रदृष्ट्या तूद्देशो वामदेववत्”.

¹मनुः

अह्ना रात्र्या च यान्जन्तून् हिनस्यज्ञानतो यतिः ।
 तेषां स्नात्वा विशुद्धचर्यं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दह्यन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

²तथा

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
 विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
 जरया चाऽभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहादुत्क्रमणं चाऽस्मात् पुनर्गर्भे च संभवम् ।
 योनिकोटिसहस्रेषु सूतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
 अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्मार्थप्रभवंचैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
 सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥

महाभारते

आहारार्थं कर्मकुर्यात् । निन्द्यं कुर्यात् । आहारं प्राण-
 संधारणार्थम् प्राणाधार्यास्तत्त्वजिज्ञासार्थम् । तत्त्वं जिज्ञासं
 येन भूयान्नभूयः³ ।

1 ६, ६९-७१.

2 ६, ६१-६५.

3 वी. मि. मोक्ष., ८५ adds— एवं धर्मरतस्यैव सिद्धिरित्युक्तम्.

¹भूषितोपि चरेद्धर्मं यत्रतत्राश्रमे वसन् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिंगं धर्मकारणम्² ॥
 फलं कृतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बु प्रसादकम् ।
 न नाम ग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥

तथा

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
 स विधूयेद् पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

³याज्ञवल्क्यः

न्यायार्जितधनस्त्वं तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
 श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि⁴ मुच्यते ॥

महाभारते

कस्यैषा वाग्भवेत् सत्या मोक्षो नास्ति ग्रहादिति ।
 अश्रद्धधानैरज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ॥
 अलसैरर्वणैरल्पज्ञैः स्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
 समस्योपरमोदृष्टः प्रव्रज्यानामपण्डितैः ॥
 'समस्य' सर्वस्य ।

⁵मनुः

एषधर्मोऽनुशिष्टो वै यतीनां नियतात्मनाम् ।
 वेदसन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥

1 Ascribed to *Manu* wrongly by वी. मि. मोक्ष., ८५.

2 धर्मलक्षणम्—ना.

3 ३, २०५.

4 विमुच्यते for हि मुच्यते इति अपराकपाठः

5 ६, ८६-९६.

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
 एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥
 सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रमनुष्ठिताः ।
 यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥
 सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
 गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् विभर्ति हि ॥
 यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ।
 तथैवाऽऽश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥
 चतुर्भिरपि चाऽप्येतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
 दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥
 धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥
 दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
 अधीत्य चाऽनुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।
 वेदान्तान् विधिवद्भुत्वा सन्यसेदन्तुणो द्विजः ॥
 सन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।
 नियतो वेदमभ्यस्यन् पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ॥
 एवं सन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।
 सन्यासेनाऽपहृत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

इति श्रीभट्टहृदयधरात्मज श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
 मोक्षकाण्डे यतिधर्माः ।

॥ ८ ॥

अथ वैराग्यम्

तत्र महाभारते

वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।

ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥

‘परमो विधिः,’ परमं साधनम् । ‘ज्ञानात्’ संसारस्य दुःखमयत्वादिविज्ञानात् ।

अथ वैराग्यहेतवः । तत्र तापभेदाः । तत्र विष्णुपुराणे¹ ।

आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।

²उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥

आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।

शारीरो बहुभिर्भेदैः भिद्यते श्रूयतां च सः ।

शिरोरोगप्रतिश्याय³ ज्वरशूलभगन्दरैः ॥

⁴त्रिद् काशश्वाससफतुच्छर्द्यादिभिरनेकधा ।

तथाऽक्षिरोगातीसारकुष्ठाद्यामयसंज्ञितैः ॥

1 ६, ५, १—४२.

2 उन्मत्तज्ञानवैराग्यः—स.

3 प्रतिश्याय=पीनस.

4 गोरखपुर वि. पु. पृ. ५१३, reads—

गुल्मार्शः श्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ।

भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि^१ ।
 कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ॥
 शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभवस्तथा ।
 मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ॥
 इत्येवमादिभिर्दोषैः तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ।
 मृगपक्षिमनुष्यैश्च पिशाचोरगराक्षसैः ॥
 सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः ।
 शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः ॥
 तापो द्विजवर श्रेष्ठैः कथ्यते चाऽऽधिदैविकः ।
 गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ॥
 दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ।
 सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ॥
 उत्त्वसंवेष्टितो भग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणै^२ मातृभोजनैः ॥
 अतितापिभिरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ।
 प्रसारणाकुञ्चनादौ नाऽङ्गानां प्रभुरात्मनः ॥
 शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ।
 निरुद्धासः सचैतन्यः स्मरन्जन्मशतान्यथ ॥
 आस्ते^३ गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ।
 जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ॥
 प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ।
 अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूनिमारुनैः ॥

१ इच्छसि इति उद. मातृका.

२ मातृभाजनै—उद. मा.

३ *vide* गर्भोपनिषत् and भागवत, ३, ३१.

क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ।
 मूर्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना ॥
 विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
 कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ॥
 पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रमिको यथा ।
 कण्डूयनेऽपि चाऽशक्तः ^१परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ॥
 स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
 अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिः सदा ॥
 भक्ष्यमाणोऽपि नैतेषां समर्थो विनिवारणे ।
 जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ॥
 बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।

‘तापत्रयं’ दुःखत्रयम् । ‘उत्पन्नज्ञानवैराग्यः’ उत्पन्ने
 ज्ञानवैराग्ये यस्य सः तथा । ज्ञानं चात्र ब्रह्मविषयकम् ।
 ‘आत्यन्तिको लयो’ मोक्षः ।

तथा

अज्ञानतमसाऽऽच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः ।
 न जानाति कुतः कोऽहं काऽहं गन्ता किमात्मकः ॥
 केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
 किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते ॥
 कोऽधर्मः कश्च वै धर्मः कस्मिन् वर्तेत वा कथम् ।
 किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
 एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् ।
 अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्रोदरपरायणैः ॥

अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः ।
 अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोभाश्च भो द्विज ॥
 नरकं कर्मणां लोपे फलमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चाऽमुत्र चोत्तमम् ॥
 जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः ^१पुमान् ।
 विगलच्छीर्णदशनो बलिस्त्रायुशिरावृतः ॥
 दूरप्रणष्टनयनो व्योमान्तर्गतनारकः ।
 नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्विपुः ॥
 प्रकटीकृतसर्वाङ्गो नतपृष्ठास्थिसंहतिः ।
 प्रशान्तजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥
 कृच्छ्राच्चक्रमणोत्थानशयनामनचेष्टितः ।
 मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रो गलल्लालाविलाननः ॥
 अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुग्वः ।
 तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताऽखिलवस्तुनाम् ।
 सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः ॥
 श्वासकाशमहायाससमुद्भूतप्रजागरः ।
 अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेद्यते जरी ॥
 भृत्यात्मपुत्रदाराणामपमानपराकृतः ^२ ।
 प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः ॥
 हास्यः परिजनस्याऽपि निर्विण्णाशेषबान्धवः ।
 अनुभूतमिवाऽन्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ॥
 संस्मरन् यौवनेऽत्यर्थं निश्वासित्यतितापितः ।
 एवमेतानि दुःखानि जरायामनुभूय वै ॥

१ क्रमात्—इति मुद्रित पाठः—वि. पु. कलकत्ता. पृष्ठम् ८२९.

२ आस्पदीकृतः—मु. वि. पु., पृ. ५१५.

मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
 श्लथग्रीवांग्रिपादोऽथ व्याप्तो वेपथुना नरः ॥
 मुहुर्ग्लानीपरवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ।
 हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ॥
 एते कथं भविष्यन्तीत्यतीव ममताकुलः ।
 मर्मभिद्भिस्तथा रोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ॥
 शरैरिवाऽन्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुबन्धनः ।
 विवर्तमानताराक्षिर्हस्तपादं मुहुः क्षिपन् ॥
 संशुष्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ।
 निरुद्वकण्ठो दोषौघैः उदानश्वासपीडितः ॥
 तापेन महता व्याप्तः तृषा चाऽऽर्तस्तथा क्षुधा ।
 क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ॥
 ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
 एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् ॥

'कार्यारम्भप्रवृत्तयो' ऽत्र निषिद्धकाम्यगोचराः । 'कर्म-
 लोपो' नित्यनैमित्तिकाकरणम् ।

देवलः

यदुःखं म्रियमाणस्य यदुःखं मातुराशये ।
 नाऽन्यत्र ह्युपमा लोके जीवतामन्तरे तयोः ॥

विष्णुपुराणे

¹ गर्भवासादि यावत्तु पुनर्जन्मोपपादनम् ।
 समस्तावस्थकं तावदुःखमेव हि देहिनाम् ॥

क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् ।
 मन्यते बालबुद्धित्वात् दुःखमेव हि तत्पुनः ॥
 अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैषिणाम् ।
 भ्रान्तिज्ञानावृताङ्गानां^१ प्रहारोऽपि सुखायते ॥

तथा

^२अग्नेः शीतेन नोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा ।
 क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्वि लोपस्य चेतारैः ॥

तथा

^३नरके यानि दुःखानि पापहेतुद्भवानि वै ।
 प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र तेषां संख्या न विद्यते ॥
 न केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्धतिः ।
 स्वर्गोऽपि तात भीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥
 पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनः पुनः ।
 गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति च ॥
 जातमात्रश्च म्रियते बालभावेऽथ यौवने ।
 मध्यमं वा वयः प्राप्य वार्धके च ध्रुवा मृतिः ॥
 यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः श्रुतः ।
 तन्तुकारणपक्षमौघैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥
 द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च सदा नृणाम् ।
 भवन्त्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥
 यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते ।
 तदेव दुःखवृक्षस्य मूलत्वमुपगच्छति ॥

१ अक्षाणाम्—मुद्रि वि. पु. पाठः, कलकत्ता, पृष्ठम् १६७.

२ १, १७, ६४.

३ विष्णुपुराणे, ६, ५, ४९—६०.

कलत्रमित्रपुत्रात्मगृहक्षेत्रधनादिकैः ।
 क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथा सुग्वम् ॥
 इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ।
 विमुक्तिपादपच्छाया मृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥
 तदस्य त्रिविधस्याऽपि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥
 निरस्तातिशयाह्लादसुग्वभावैकलक्षणा ।
 भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽऽत्यन्तिकी मता ॥
 तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
 तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ॥

'पक्ष्मौघै रंशुसमूहैः' निरस्तातिशयाह्लादिसुग्वभावै-
 कलक्षणा' निरतिशयसुग्वरूपेत्यर्थः । 'आत्यन्तिकी' सर्व-
 मतीत्योच्चैः पदे स्थिता ।

अथाऽनित्यता

तत्र विष्णुः^१

एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ।
 न तत् भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्भ्रुवा ॥
 गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे ।
 शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥
 चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।
 सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥
 बह्वीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।
 विनष्टानीह कालेन मनुजेष्विह का कथा ॥

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥
 ये समर्था जगत्स्मिन् सृष्टिसंहारकारणाः ।
 तेऽपि कालेन हीयन्ते कालो हि ^१बलवत्तरः ॥

महाभारते

अविश्रान्तमनालम्बं अपाथेयमदैशिकम् ।
 तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥
 यदा विसंज्ञः स्थिरनिश्चलेक्षणः
 प्रयत्नहृक्कः श्वसनावधिष्ठितः ।
 तमो महान् श्वभ्रमिवोपनीयसे
 तदा क दाराः क सुताः क बान्धवाः ॥
 निराधिनोऽय ध्रुवजीवितस्य
 किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
 विहाय योगक्षति सर्वमेव
 क्षणेन गत्वा न निवर्त्तते च ॥
 किं ते धनैः किं तव बन्धुभिर्वा
 किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
 आत्मानमिच्छंश्च गुहां प्रविष्टं
 पितामहास्ते क गताः पिता च ॥
 तुल्यजानिवयोरूपान् हृतान् पश्यसि मृत्युना ।
 कथं ते नास्ति निर्वेदो लोहो हि हृदयं तव ।
 मस्तकस्थापितं मृत्युं यदि पश्येदयं जनः ॥
 आहारोऽपि न रोचेत किमुताऽकार्यकारिता ।
 न ते पुत्रक निर्वेदो मुमूर्षोर्न भविष्यति ॥

१ दुरतिक्रमः—मुद्रितपाठः

विमूढेन्द्रियवर्गस्य स तु नाऽर्थं करिष्यति ।
 बहुकृत्यो निरुद्योगः जागर्तव्ये प्रतप्तकः ॥
 विश्रंभकभयस्थाने हा पुत्रक विहन्यसे ।
 मृत्योर्विभेषि किं मृत्युर्न स भीतं विमुञ्चति ॥
 अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ।
 महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया ॥
 पारं क्लेशोदधेर्गन्तुं त्वर यावन्न भिद्यते ।
 एवमत्याहिते लोके कालेनोपनिपीडितैः ॥
 सुमहद्वैर्यमास्थाय मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

‘अदैशिकं’ मार्गोपदेशरहितम् । ‘तमः कान्तारं’ तमसा
 दुर्गम् । ‘स्थिरनिश्चलेक्षणः’ स्थिरो निश्चेष्टो निश्चलेक्षणश्चासौ
 स तथा । ‘गुहां प्रविष्टं’ दहरविद्योपदिष्टम्^१ ।

अथ विषयनिन्दा

तत्र महाभारते

विषयाणां च दौरात्म्यादिन्द्रियाणां च चापलात् ।
 मनसश्चाऽनवस्थानात्सर्वः कृच्छ्रेषु वर्त्तते ॥
 विषयान् प्रत्यनुसरन् प्राप्नोति सुमहद्भयम् ।
 श्येनच्छायामनुपतन् कपिश्चल इवाऽतपे ॥
 जन्मान्तरशताभ्यस्ता विषयेषु रतिर्नृणाम् ।
 जरद्गौरिव सस्येषु सा हि दुःखेन वार्यते ॥

1 Cf. छान्दोग्योपनिषत्—८, १, १.

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन्य-
 दन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् । इत्यारभ्योक्तम् ॥

देवलः

भुक्तानि यानि तान्येव भोक्तव्यानि पुनर्नृभिः ।
इति दृष्टार्थतत्त्वस्य पुनरुक्तमिदं जगत् ॥

महाभारते .

इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिस्मृता ।
दर्शने रसने घ्राणे श्रवणे च विशेषतः ॥
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षणात्मिका ।
कण्ठनालात्प्रलुठितं स्वाद्वस्वाद्वशनं समम् ॥
आस्वादस्य हि सर्वस्य जिह्वाग्रे सन्धिविग्रहः ।
दिवसे दिवसे चैव रात्रौ रात्रौ तथा सदा ॥
भोक्तव्यमिति यत्तन्तो (?) दोषबुद्धिः स उच्यते ।
जिह्वोपस्थनिमित्तं हि पतनं सर्वदेहिनाम् ॥
अहेरिव गणाङ्गीनो मिष्टान्नाच्च विषादिव ।
राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामभिगच्छति ॥
'इषुप्रपातमि'त्यल्पकालोपलक्षणम् ।

तथा

¹मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥
यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
'मात्रास्पर्शाः' विषयसम्बन्धाः ।

दक्षः

विषयासक्तचित्तस्तु कश्चिन्मोक्षं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासङ्गं तस्माद्योगी विवर्जयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे

¹हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्म-
मत्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनायाः ।
कुचादि पीनं पिशितं घनं तत्
स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ॥

महाभारते

यस्य जिह्वा सहस्रं स्याज्जीवेच्च शरदां शतम् ।
अनन्यकर्मा स्त्रीदोषाननुकृत्वा निधनं व्रजेत् ॥
अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान् ।
ये ऽत्र सक्ता विलीनास्ते ये स्थितास्ते दिवं गताः ॥
न सुप्तेन जयेन्निद्रां न पानेन तृषां जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न कामेन स्त्रियं जयेत् ॥
यान्येव मलवाहीनि पूतिछिद्राणि योषिताम् ।
तान्येव ग्वलु काम्यानि अहो पुंसां विडम्बना ॥
येषु येषु प्रदेशेषु कायोऽत्यन्तं जुगुप्सितः ।
तेषु सत्तरतो लोको वैराग्यं केन यास्यति ॥
स्त्री नाम मायाविकृतिः क्रोधमात्सर्यविग्रहम् ।
दूरान्त्यजेदनार्या तां ज्वलनामेध्यवद्बुधः ॥

1 २५, १७. “तत्कलुषं वयासाः” (१) इति उदयपुर मातृकायाम्.

अथाऽर्थनिन्दा

तत्र महाभारते

¹अर्थानामार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणे ।
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् शोकवर्धनान् ॥
 विमोहयन्ति संपत्सु तापयन्ति विपत्तिषु ।
 खेदयन्त्यर्जने काले कदा भोगाः सुखावहाः ॥
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैः तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥
 राजतः सलिलादग्रेश्चौरतः खजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥

तथा

कार्पण्यदर्पमानौ च भयं वा भ्रममेव च ।
 अर्थजान्बिबिदुः प्राज्ञा दोषानेतास्तु देहिनः ॥
 अर्थलोभेन पुरुषैर्वेषः स्त्रीभिरिव स्वयम् ।
 आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥

तथा

संपदः प्रमदाश्चैव तरंगोत्संगभंगुराः ।
 कस्ताखहिफलच्छत्रछायास्विव रमेद्बुधः ॥
 को हि नाम श्रियं बाञ्छेत् फुल्लां विषलतामिव ।
 सविषस्येव पानस्य वश्यः सन्न्यसनो मदः ॥
 नैषा गुणेषु रमते नैर्गुण्यान्न निवर्त्तते ।
 उन्मत्ता गौरिवाऽन्धा श्रीः कचिदेवाऽवतिष्ठते ॥

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कश्चिदुपतिष्ठते ।
कश्चित् कर्मापि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥

तथा

सार्वभौमश्च यो राजा यात्रामात्रपरश्च यः ।
उपभोगस्तयोस्तुल्यः क्लेशधर्मौ तु विस्तरौ ॥

अथ पुत्रदारादिनिन्दा

तत्र महाभारते

संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
एकः क्लेशानवाप्नोति परत्वेह च दुःखितः ॥
पुत्रदारकुटुम्बेषु मग्नाः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्नाः शीर्णा वनगजा इव ॥
पुत्रनाशेऽर्थनाशे वा ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ॥

तथा

माता पितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनुभूतानि संसारे कस्य ते कस्य वा वयम् ॥
ब्रजमानो यथाऽध्वानं छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्बद्धूतसमागमः ॥
सहजेन विरज्यन्ते पत्ररागेण पादपाः ।
अन्येनाऽन्यस्य विश्लेषः कथन्तु न भविष्यति ॥
नायमत्यन्तसंवासः कस्यचित् केनचित्सह ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुताऽन्यैः पृथग्जनैः ॥

संयोगा विप्रयोगास्तु जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
 बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥
 अलं परिग्रहेणेह दोषवांस्तु परिग्रहः ।
 कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् ॥
 यावतः कुरुते बन्धुः सबन्धान्मनसः प्रियान् ।
 तावतोऽस्य निग्वन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥
 मानसं दुःखमूलं हि स्नेह इत्युपलक्ष्यते ।
 स्नेहाद्विसृज्यते जन्तुः दुःखयोगमुपैति च ॥
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकहर्षौ तथाऽऽयासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्तते ॥

अथ स्वर्गदूषणम्

तत्र महाभारते

स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते सततं श्रुतिः ।
 फलं प्रकल्प्याऽपूर्वं हि ततो यज्ञः प्रवर्तते ॥
 अत्राऽपि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ।
 न तत्राऽप्यस्ति सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियम् ॥
 कृतस्य कर्मणः स्वर्गे भुज्यते कर्तृभिः फलम् ।
 न चाऽन्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥
 सुखव्याप्तमनस्कानां सहस्ताभ्यागतापदाम् ।
 संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ॥
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ।
 आब्रह्मभवनादेते दोषा ब्रह्मन् सुदारुणाः ॥
 स्वर्गभाजः प्राप्नुवन्ति तस्मात् स्वर्गं न कामयेत् ।

सुहृज्ज्ञातिसजातीयैर्यथोरु-

क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवो हि ।

तथा तस्मिन् क्षीणपुण्यं मनुष्यं

त्यजन्ति सर्वे सेश्वरा देवसंघाः ॥

‘रजसा च प्रधर्षणं’ रजोगुणेनाऽभिभवः ।

मार्कण्डेयपुराणे

¹स्वर्गेऽपि दुःखमतुलं यदारोहणकालतः ।

प्रभृत्यहं पतिष्यामित्येतन्मनसि वर्तते ॥

नरकांश्चापि संप्रेक्ष्य महद्दुःखमवाप्यते ।

एतां गतिमहं गन्तेत्यहर्निशमनिर्वृतः ॥

॥ ९ ॥

अथ कामादिवर्जनम्

तत्र महाभारते

¹हृदि कामद्रुमश्चित्ते मोहसंचयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विचिकित्सात्वगावृतः ॥
तस्य चाऽज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।
अभ्यसूयापलाशो हि पूर्वदुष्कृतसारवान् ॥
संमोहस्कन्धविटपः शोकशाग्वाभयङ्करः ।
मोहिनीभिः पिपासाभिर्लताभिः परिवेष्टितः ॥
तस्याऽनुशयमूलस्य मूलमभ्युक्षरेद्वलात् ।
त्यागप्रसादतीक्ष्णेन सौम्येन परमासिना ॥
'सौम्येन' शान्तिकरेण ।

हारीतः

संकल्पात् कामः संभवति । आशयाच्च वर्द्धते स्नेहान्नि-
बध्नाति स ह इच्छालक्षणो ऽनेकविधः कामो येनाऽभिभूतः ।
अतृप्त इव कामानां लोको ह्यनेन जन्मसंसारकामावर्ते
निमज्जति । स एषोऽनलः कामः 'कामो हि भगवान्
वैश्वानर' इति श्रुतिः । तस्याऽसंकल्पो नियमनम् ।

¹ हृदिकामद्रुमाद्भद्रो—स. ना.

महाभारते

सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोविघ्नार्थमुद्यतौ ॥
 स्वादुकामुककामानां वैतृष्यं किं न वाञ्छसि ।
 मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपानं किं न पश्यसि ॥
 यद्यत्यजति कामानां तत्सुखस्याऽतिपूर्यते ।
 कामानुसारी पुरुषः कामननुविनश्यति ॥
 यः कामानामुयात् सर्वान् यश्चैतान् सकलान्त्यजेत् ।
 प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

¹कामः सर्वात्मना हेयो हातुं चेत् स न शक्यते ।
²मुमुक्षां प्रति कार्यः स स वै तस्याऽपि भेषजम् ॥

हारीतः

क्रोधाग्निनाभिभूतः, स्वेषामप्यबहुमतो, नाऽधिगम-
 नीयोऽविश्वसनीयश्च भवति । कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि
 न वितर्कयति । हितवादिनो गुरुनप्यतिक्रामत्यत्याविष्टः ।
 प्रेतलोकायाऽऽत्मानं नयति । तत्र घोरां निरयप्रायां यातना-
 मनुभूय क्रूरक्रव्यादासु निर्यग्योनिषु जायते । तत्र सर्वासां
 प्रजानां वध्यो भवति । क्रमात् मनुष्यतां प्राप्य सर्व-
 जनविद्विष्टतामुपैति । क्रोधो हि तमोरूपस्तस्य क्षमा
 नियमनम् ।

1 ३७, २४.

2 प्रतिकर्तव्यः, स. ; प्रतिसंस्कार्यः—ना.

विष्णुपुराणे

¹मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः ।
हन्यते तात कः केन यतः सुकृतभुक् पुमान् ॥

महाभारते

न पंडितः क्रुध्यति नाऽभिषज्जते
न चाऽपि संसीदति न प्ररुष्यति ।
ना चाऽतिकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाऽचलः ॥

श्रीरामायणे²

धन्यास्ते पुरुषव्याघ्र ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवांऽभसा ॥

³महाभारते

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः ॥

श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥
धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥

1 १, १, १७.

2 सुन्दरकाण्डे, ५५, ४.

3 भगवद्गीता, ३, ३६—४१.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥
 तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
 पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

तथा [महाभारते]

एको लोभो महाग्राहो लोभात् पापं प्रजायते ।
 ततः पापादधः प्राप्तिस्ततो दुःखं प्रपद्यते ॥
 पापानां विध्यधिष्ठानं लोभमेकं नराधिप ।
 लोभात्पापानि कुर्वन्ति सुविद्वांसोऽपि मानवाः ॥
 क्रोधो लोभश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।
 एवमेतानि राजेन्द्र लुब्धानामकृतात्मनाम् ॥
 असन्तोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
 ततोऽस्य नश्यते प्रज्ञा विद्येवाऽभ्यासवर्जिता ॥

देवलः

अथानः पापदोषान् मनोवाक्यशरीरजान् व्याख्या-
 स्यामः । तत्र मोहरागद्वेषमानलोभमदशोकममत्वाऽहंकार-
 भयहर्ष ^१मोघवित्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषां च त्रिविधो मोहसंभवः सर्वपाप्मनाम् ।
 अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥
 विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।
 दोषैरधर्षणं चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥
 अश्रेयःश्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संशयो भवेत् ।
 मिथ्याज्ञानमिति प्राहुरहिते हितदर्शनम् ॥

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्यातश्च संशयः ।
 उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं पापिष्ठमुपजायते ॥
 अज्ञानाहुःश्वसंप्राप्तिः संशयाद्वध्यते पुनः ।
 मिथ्याज्ञानात्पतत्येव मूढस्तामिन्द्रियोनिषु ॥
 आवृत्ता विषयाः सर्वे दोषैर्दोषैर्यथा तनुः ।
 गुणतो हृदि तान्कृत्वा रागो रागस्य लक्षणम् ॥
¹स सन्निकर्षादज्ञानात् सङ्कल्पादभिमानतः ।
 सुखाच्च जायते रागो विषयेषु शरीरिणाम् ॥
 ज्ञानद्वेषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यप्रसंगतः ।
 वियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्तते ॥
 निवर्तते चेद्रागोऽयं पुंसो द्वेषादिहेतुभिः ।
 भूयो ह्युत्पद्यते सङ्गात् ज्ञानान्नश्यति केवलम् ।
 अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ॥
 परस्त्रीषु परस्वेषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ।
 रोषोऽमर्षोऽभ्यसूया च द्रोहो मिथ्या वितर्कितम् ॥
 दुःखार्हं श्रेति दोषज्ञैर्दोषः षोढाऽभिधीयते ।
 य उष्मा हृदये जन्तोः समुत्तिष्ठति वैकृतः ॥
 परानिष्टचिकीर्षायां स रोष इति संज्ञितः ।
 पुराभावसमुत्थेन दोषेणैवाऽभिदेशितः ॥
 किञ्चिद्दृष्ट्यैव यो द्वेषस्तदमर्षस्य लक्षणम् ।
 परस्य हृद्वा श्रुत्वा वा स्वगुणाभ्यधिकान्गुणान् ॥
 नाऽभिनन्दति यो द्वेषात् साऽभ्यसूयेत्युदाहृता ।
 सुहृदामपि यो नित्यमर्थानपि जिघांसति ॥

1 Lacuna from स सन्निकर्षात् to शोकाद्धर्मात् विनिवर्तते.

असौहृदमतिः पापस्तदाहुर्द्रोहलक्षणम् ।
 यः साधूनपदोषांश्च मन्यते दोषकारिणः ॥
 मिथ्या वितर्कितं चेति तदाहुर्भावदोषजम्^१ ।
 लोभाद्वेषाच्च सङ्कल्पः चिन्तनं पापकर्मणाम् ॥
 दुःस्वार्हमिति विज्ञेयं पूर्वदुष्कृतसम्भवम् ।
 दुःस्वाद्व्याभिघाताच्च दोषोऽयं षड्विधो भवेत् ॥
 ज्ञानात् कालात्ययात् धर्मात् प्रीतेश्च विनिवर्त्तते ।

विष्णुपुराणे

^२तापत्रयेणाऽभिहतं य एतदखिलं जगत् ।
 तदाऽशोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥
 अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहंपरम् ।
 मुदं तथाऽपि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥
^३सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
 परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

देवलः

अतत्त्वग्रहणं तापो वेपथुर्ज्ञानसंप्लवः ।
 स्वेदोऽक्षिरोगः पारुष्यं ग्रासश्च द्वेषदोषजाः ॥
 सर्वत्रोत्कृष्टमात्मानं सर्वेभ्यो यो निबध्यते ।
 समान इति विज्ञेयो यथेष्टस्पष्टवाक्क्रियः ॥
 परान्नं परभोगांश्च परसामर्थ्यमेव च ।
 दृष्टा श्रुत्वा च या तृष्णा जायते लोभ एव च ॥

१ दोषकम्—ना and स.

२ १, १७, ८०.

३ १, १९, ३७.

नास्ति तृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
 तस्मात्तु लोभसञ्जातां तृष्णां विद्वान् परित्यजेत् ॥
 प्राप्यापि मेदिनीं कृत्स्नां तृष्णा नाऽस्य प्रशाम्यति ।
 विवर्द्धते हि भूयोऽपि सा शिखेव विभावसोः ॥
 दुःखादित्वात् दुरन्तत्वात् अधर्मत्वादतृप्तिः ।
 पश्चाच्छोकावहत्वाच्च न कचिच्छ्रेयसी तृषा^१ ॥

वृद्धशातातपः

कस्तृष्णां शमयेद्भौभैर्दीर्घैरुत्तरलङ्घनम् ।
 पुरो दीर्घा पदन्यासे छायां सायन्तनीमिव ॥

^२विष्णुपुराणे

^३मनोरथानां न समस्तिरस्ति
 वर्षाशते नाप्यथवाब्दलक्षैः ।
 पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवाना-
 मुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥
 पङ्क्त्यां गता यौवनीनश्च जाता
 दारैश्च संयोगमिता प्रसूता ।
 दृष्टा सुतास्तत्तनयं प्रसूतिं
 हसं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥
 द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं
 मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
 पूर्णेऽपि तत्राऽप्यपरस्य जन्मनः
 निवार्यते केन मनोरथस्य च ॥

१ ईदृशा इति ना. पाठः

२ Udaipur Ms. omits the name.

३ ४, २, ११६-११९.

आमृत्युतो नैव मनोरथाना-
 मन्तोऽस्ति विज्ञानमिदं ममाऽद्य ।
 मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं
 न जायते वै परमार्थसंज्ञम् ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
 तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा मम तेष्वेव जायते ॥
 तस्मादेतानहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
 निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥

महाभारते

तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा निलोद्वेगकरी मता ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुवर्धिनी ॥
 आशा हि पुरुषं बाल नाऽऽलापयति तस्थुषी ।
 तस्माद्वैकल्यमासाद्य ध्रुवो मृत्युर्न संशयः ॥
 आसन्नान् परतो भावान् दर्शयित्वा पदे पदे ।
 छागो हरितमुख्येव दूरं नीतोऽस्मि तृष्णया ॥
 यौवनं जरया ग्रस्तमारोग्यं व्याधिभिर्हतम् ।
 जीविनं मृत्युरभ्येति तृष्णैका निरुपद्रवा ॥
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
 जीर्यते जीर्यतः सर्वं तृष्णैका तु न जीर्यते ॥
 यथा शृङ्गं तरोः काले वर्धमानस्य वर्द्धते ।
 एवं हि तृष्णा वित्तेन वर्द्धमानेन वर्द्धते ॥
 अकर्तव्येषु साध्वीवत् तृष्णा प्रेरयते नरम् ।
 तमेव सर्वपापेभ्यो लज्जा मानेव रक्षति ॥
 अकृतस्याऽऽगमो नास्ति कृते नाशो न विद्यते ।
 अकस्मादेव लोकोऽयं तृष्णे दासीकृतस्त्वया ॥

तृष्णा ग्वनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते ।
या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव ग्वन्यते ॥

तथा

सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुग्वम् ।
आशां निराशतः कृत्वा मुग्वं स्वपिति पिङ्गला ॥
सर्वत्र संपदस्तत्र मन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥
अन्तो नास्ति पिपासायाः मन्तोषः परमं सुग्वम् ।
तस्मात् मन्तोषमेवेह धनमिच्छन्ति पण्डिताः ॥
यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवन्त्रियः ।
नाऽलमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥
'नालमेकस्ये'त्यलंशब्दः पर्याप्तौ ।

देवलः

कुलबुद्धिवपुर्विद्यावित्तैश्वर्यविभूतिभिः ।
स्वैरेनैर्बाधते योऽन्यं तन्मदस्येह लक्षणम् ॥
देवासुरमनुष्याणामुत्तिक्ता मदहेतवः ।
मदेनैव विनेशुस्ते तस्मात्त्याज्यो मदो बुधैः ॥
हर्षोत्सेकावलेपाश्च दंभो दर्पोऽथ गर्विता ।
अन्ये च ते द्विधा भावास्ते मदस्य विकल्पजाः ॥
अनिष्टयोगजात् द्वेषात् स्नेहादिष्टवियोगजात् ।
क्लेशाद्वा हृदि यदुःखं स शोक इति पठ्यते ॥
अनित्याः सर्वभावाश्चेच्छोकस्तत्र निरर्थकः ।
अथवा यदि नित्याःस्युः कुतः शोकः प्रवर्तते ॥

नैवं हि शोचेत्सत्त्वस्थस्तामसे वाऽपि केवलम् ।

शोकाहुःश्वमवाप्नोति समासेनेह रागतः ॥

‘नैवं हि शोचे’दित्येवमुक्तप्रकारेण पर्यालोचयन्न
हुःश्वमवाप्नोति इत्यर्थः ।

महाभारते

यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विदारयेत् ।

स्यान्मे हर्षश्च शोकश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥

भूतानां निधनं दिष्ट्या स्रोतसामिव सागरे ।

नैतत्सम्यग्विजानाति न वा मुह्यति वज्रधृक् ॥

नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुः ।

सोऽयं पचति मां कालो वृक्षे फलमिवाऽऽगतम् ॥

दग्धमेवाऽनुदहति हतमेवाऽनुहन्यते ।

नश्यते नष्टमेवाऽथ लब्धव्यं लभते नरः ॥

बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् ।

दानं जितेन्द्रियं वाऽपि शोको न स्पृशते नरम् ॥

बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं कविं जडम् ।

दुर्बलं बलवन्तं च भाव्यर्थो भजते नरम्¹ ॥

देवलः

इदं ममेति यत्स्वाम्यमात्मनोऽर्थेषु मन्यते ।

अजानंस्तदनित्यत्वं ममत्वमिति तद्विदुः ॥

अहमित्यभिमानेन यः क्रियासु प्रवर्तते ।

कार्यकारणयुक्तासु तदहंकारलक्षणम् ॥

1 भाव्यं नो भजते नरम्—ना and य.

अहंकारममत्वाभ्यां बध्यन्ते सर्वदेहिनः ।
संसारविनियोगेषु ताभ्यां मुक्तस्य मुच्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

¹यस्मिन् यस्मिन् ममत्वेन संवित् पुंसः प्रजायते ।
ततस्ततः समादाय दुःखान्येव प्रयच्छति ॥
मार्जारभक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे ।
न तादृङ्ममताशून्ये कलविकेऽथ मूषिके ॥

महाभारते

नाऽत्यक्त्वा सुग्वमाप्नोति नाऽत्यक्त्वा विन्दतं पदम् ।
नाऽत्यक्त्वा चाऽभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥
हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुंजरो हतः ।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥
प्रत्यूषपटहो राज्ञः सामान्यः सुग्ववासिभिः² ।
ममेदमिति यो भावस्तस्य स प्रीतिकारकः ॥
अपि च भवति मैथिलेन गीतं

नगरमुपाहितमग्निनाऽभिवीक्ष्य ।
मम न खलु तुषोऽपि दह्यतेऽस्मिन्
स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः ॥
अनन्तं बत मे वित्तं पश्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन दह्यते ॥

1 ३८, ३.

2 पुरवासिभिः ना and स.

यङ्किरुवाच

आत्माऽपि चाऽयं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
 यथा मम तथाऽन्येषामिति मत्वा न मे व्यथा ॥
 एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ^१हृदम् ।
 शाम्भ्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥
 धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
 पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥

देवलः

अहं ममेति चाऽऽत्मानं संसारे परिवर्तते ।
 नाऽहं कश्चिन्न मे कश्चिदिति पश्यन्न बध्यते ॥

विष्णुपुराणे

^२अहं ममेत्यविद्यया व्यवहारस्तथाऽनघ ।
 परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरे वचसां न मः ॥

तथा

^३अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः ।
 अविद्यानरुसंभूति बीजमेतत् द्विधा स्थितम् ॥
 पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ।
 अहमेतदित्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥
 आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते ।
 आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कलेबरे ॥

१ हृदम्, which is the *Sruti* expression—म. ना; but Udaipur Ms. has गृहम् in place of हृदम्.

२ ६, ८, १०.

३ ६, ७, ११.

कलेबरोऽप्यभोग्यं हि गृहक्षेत्रादिकं च कः ।
 अदेहेऽनात्मनि प्राज्ञो ममेदमिति मंस्यते ॥
 इत्थं च पुत्रपौत्रादौ तदेहोत्थापिते तु कः ।
 करोति पण्डितः स्वाम्यमनात्मनि कलेबरे ॥
 सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः ।
 देहं चाऽन्यद्यदा पुंसः तदा बन्धाय तत्परम् ॥
 मृण्मयं हि यथा गेहं लिप्यते वै मृदंभसा ।
 पार्थिवोऽयं तथा देहो मृदं भोलेपनं स्थितिः ॥
 पञ्चभूतात्मकैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः ।
 अथाऽऽप्यते यदि ततः पुंसो गर्वोऽत्र किंकृतः ॥

देवलः

आत्मबाधाकरं श्रुत्वा हृष्टा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्वेगो जायते यस्तु हृदये तद्भयं स्मृतम् ॥
 तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
 आगतं तु भयं हृष्टा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्मव्यतिकृतिः ।
 इत्येवं दृष्टतत्त्वानां न कचिज्जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदयं हृष्टा परस्य व्यसनानि वा ।
 आनन्दो मानसो जानो हर्ष इत्यभिधीयते ॥
 सर्वद्रव्येष्वतीतेषु क्षणिकेषु धनेषु च ।
 न हर्षस्याऽवकाशोऽस्ति विमृश्य यदि पश्यसि ॥
 माध्यस्थ्यमपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
 किं पुनर्मूढभावेन प्रमोदः परविद्रवे ॥
 यो वृथा चिन्तयेदर्थान् मनसा ह्यपरस्परान् ।
 मोघचिन्तेति तामाहुर्द्धर्मकर्मोपघातिनीम् ॥

¹भोगैश्वर्यमदादीनि लोभाद्यः संस्मरेद्वृथा ।
 स मोघचिन्तयाऽऽत्मानं हन्ति बुद्धिं च कर्म च ॥
 तस्मात् विदूराणां चिन्तां त्यक्त्वा शोकं च कर्मजम् ।
 आरभेन शिवं कर्म ध्रुवं प्राप्तुं च सर्वशः ॥
 रागसङ्कल्पजान् ग्रन्थीन् हृदयेषु दृढार्पितान् ।
 उच्छिद्येत्तास्तु मेधावी तत्त्वज्ञानामिनाऽद्भुतम् ।
 आत्मदोषक्षयोपायमनित्यामेध्यतां तनोः ॥
 हिनं च सर्वभूतानां चिन्तयेन्मनसाऽसकृत् ।
 एते मनोभवा दोषा द्वादशाऽशिवहेतवः ॥
 मोहादयः समाख्याता देवासुरविमोहनाः ।
 तत्संयोगान्मनो गुप्ते ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ॥
 त्यागाच्च व्यसनादीनां हानिर्गच्छति मानसम् ।
 अप्रकाशकरो बुद्धिं तमसाऽऽवृत्य सर्वशः ॥
 प्रथमं जायते मोहो देहिनां हृदि पाप्मजः ।
 मोहादुत्पद्यते रागो रागाद्वेषः प्रवर्तते ॥
 त्रिभिरेतैर्भवत्येव पापं शरीरवाङ्मयम् ।
²तस्मान्दृशीह सर्वेषु मानसे स्वपिति स्वयम् ॥
 सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं त्रीनेतान् प्रथमं त्यजेत् ।
 'अपरस्परान्' सानत्येनाऽपरापरान् ।

³महाभारते

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

1 भोगैश्वर्यधनादीनि—म and ना.

2 ना. and म read तस्मान् वरीयस्मर्वेषु मानसेष्वपि तन् त्रयम्.

3 भगवद्गीता, २, ६२-६३.

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

तथा

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्
अज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनाऽऽवृतः कुरुते संप्रमत्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥
रागो द्वेषः काममोहौ पापानां चैव या क्रिया ।
विचिकित्सा क्रोधमोहौ दम्भोऽसूया मदस्तथा ॥
ईर्ष्या हिंसा च मात्मर्थं कुत्सा तंद्रा तथैव च ।
अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं तृष्णा मोहोपसेवनम् ॥
क्षमया क्रोधमुच्छिन्त्यात् कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्वीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥
अप्रमादाद्भयं भक्षेद्वासं क्षेत्रज्ञसेवनात् ।
ईर्ष्या द्वेषं च कामं च शौर्येण विनिवर्तयेत् ॥
भ्रमं प्रमोहमावर्त्तमभ्यासाद्विनिवर्त्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिमां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥
उपद्रवांस्तथा रोगान् हितजीर्णमिताशनात् ।
लोभं मोहं च सन्तोषाद्विषयं तत्त्वदर्शनात् ॥
अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
आयत्या च जयेदाशां दम्भं सङ्गविबर्जनात् ॥
अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनाऽऽत्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥
उत्थाय च जयेत्तन्द्रां वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ।
मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं त्यजेत् ॥

द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
 ताननाद्रियमाणस्तु स्नेहबन्धाद्विसुच्यते ॥
 दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
 अनिष्टवर्द्धितं पश्येद्यथा क्षिप्रं विवर्धते ॥
 दुःखोपघाते शारीरे मानसे वाऽप्युपस्थिताः ।
 यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नतस्तान्विचिन्तयेत् ॥
 भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्नाऽनुचिन्तयेत् ।
 चिन्तमानं हि नश्येति(?) भूयश्चाऽपि प्रवर्तते ॥
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं निर्वलैः समतामियात् ॥

तथा

यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
 त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
 सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
 निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥
 यां यामवस्थां पुरुषोऽभिगच्छेत्
 तस्यां च मेधापरिनप्यमानः ।
 एवं प्रवृद्धे प्रणुदेन्मनोजं
 सन्तापमायासकरं शरीरे ॥
 धृत्वा शिश्रोदरं वक्षे पाणिपादं च चक्षुषा ।
 चक्षुःश्रोत्रेषु मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥
 निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ।
 स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाऽभिभूयते ॥

॥ १० ॥

अथेन्द्रियजयः

मनुः¹

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संगमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयः ।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाऽभिवर्द्धते ॥
न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया ।
विषयेषु प्रदुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा धृत्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनाऽस्य क्षरति प्रज्ञा हतेः पादादिवोदकम् ॥

‘कामो’भिलाषः । ‘कामानां’ काम्यानां ‘विषयाणां’
शब्दादीनाम् । ‘इति’² भस्त्रा² ।

1 २, ८८, ९३, ९४, ९६, ९८, ९९.

2 इति: ‘चर्मनिर्मितं उदकपात्रम्’ इति कुल्लुकः ।

महाभारते

न ग्वल्वप्यरसज्ञस्य कामः कचन जायते ।
 श्रवणाद्दर्शनाद्वाऽपि स्पर्शनाद्वाऽपि जायते ॥
 न त्वं स्मरसि वारुण्या लावकाणां च पक्षिणाम् ।
 ताभ्यां चाऽप्यधिको भक्ष्यो न कश्चिदिह विद्यते ॥
 ‘अरसज्ञस्य’ तज्जन्यसुग्वानभिज्ञस्य । [च]

तथा^१

२विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥
 यतनो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
 रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥
 प्रसादे सर्वदुःस्वानां हानिरस्योपजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥

१ भगवद्गीता, २, ५९-६१, ६३-६५.

२ “इन्द्रियाणां आहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जम् विनिवर्तन्ते; रसो रागः, विषयरगो न निवर्तत इत्यर्थः । रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥” (श्री रामानुजभाष्यम्).

“यद्यपि विषयाः विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानि इन्द्रियाणि निराहारस्य अनाहियमाणविषयस्य, काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनः देहवतः रसवर्जम् रसो रागो विषयेषु यः तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः ‘स्वरसेन प्रवृत्तः, रसिकः रसज्ञः’ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनारूपः सूक्ष्मः अस्य यतोः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा उपलभ्य ‘अहमेव तत्’ इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः” (श्री शाङ्करभाष्यम्).

इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाऽम्भसि ॥

‘रसवर्जमि’त्यत्र रसो राग इति गीताभाष्यम्^१ । ‘परं दृष्ट्वा’ परमात्मानं साक्षादवगम्य ।

^२विष्णुपुराणे

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धस्य^३ व्यसनासङ्गि मुक्तो निर्विषयात्मनः ॥

^४महाभारते

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥

जिनात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥

1 This comment appears to show that Lakṣmidhara was conversant with the bhāṣyas of both Śaṅkara and Rāmānuja, and that he leaned in his views to the latter since he explains परं दृष्ट्वा as परमात्मानं साक्षादवगम्य, an interpretation opposed to *Advaita*.

2 ६, ७, २८.

3 विषयासङ्गि—स.

4 भगवद्गीता, ६, ५—७.

अथ तत्त्वसृष्टिः

तत्र देवलः

तत्र सांख्यानामेका मूलप्रकृतिः । सप्त प्रकृतिविकृतयः । ^१महदहंकारौ । पञ्च तन्मात्राणि । षोडश विकाराः । ^२पञ्चेन्द्रियाणि । अर्थाश्च पञ्चभूतविशेषाश्च त्रयोदश करणानि । तेषां त्रीण्यन्तःकरणानि । दश बहिःकरणानि ।

‘पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि’ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि इत्येवं दश ।

‘अर्था’ रूपादयः । ‘भूतविशेषाः’ पृथिव्यादयः ।

तथा

अथ मूलप्रकृतिरव्यक्तं महानहंकारः । पञ्च तन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः । शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, ^३गन्धतन्मात्रमिति । तन्मात्राणि द्विविधानि । इन्द्रियाणि मनो भूतविशेषाश्च विकाराः । चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वचो बुद्धीन्द्रियाणि । रूपरसगन्धस्पर्शस्तेषामर्थाः । वाक्, पाणि, पाद, पायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि ।

1 Omitted in Nagpur Ms. and Sarasvatibhavan Ms.

2 पञ्चपञ्चेन्द्रियाणि—स. and ना.

3 Omitted in Sarasvatibhavan Ms.

भाषणं क्रिया गमनमुत्सर्गः प्रीतिरिति कर्मेन्द्रियार्थाः ।
वाय्वरग्न्यम्बाकाशपृथिव्यो भूतविशेषाः । दशेन्द्रियाणि
बुद्ध्यहंकारमनांसि च करणानि । तेषां मनोबुद्ध्यहंकारा-
श्चाऽन्तःकरणानि दश बहिःकरणानि । इन्द्रियाणि च ।

गुणसाम्यलक्षणमव्यक्तम् प्रधानं प्रकृतिः विधान-
मित्यनर्थान्तरम् । अध्यवसायलक्षणो महान् ^१बुद्धिर्मतिरुप-
लब्धिरित्यनर्थान्तरम् । अभिमानलक्षणोऽहंकारो वैकारिकोऽहं-
कारोऽभिमान इत्यनर्थान्तरम् । सत्तामात्रलक्षणानि तन्मा-
त्राणि स्वानुग्रहलक्षणानीन्द्रियाण्यक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते ।
संकल्पलक्षणं मनः । इन्द्रियार्थलक्षणा विषयविशेषा भूता-
नीत्यनर्थान्तरमिति ।

सर्वपूर्विका प्रकृतिः । प्रकृतेर्महानुत्पद्यते । महतोऽहं-
कारः । अहंकारात्तन्मात्राणि इन्द्रियाणि च । तन्मात्रेभ्यो
विशेषा इत्युत्पत्तिक्रमः ।

‘गुणसाम्यलक्षणं’ सत्त्वरजस्तमसां साम्यमविकृति-
त्वम् । तदेव लक्षणं यस्य तत्तथा ।

‘सर्वपूर्विका’ सर्वेभ्यः प्रथमा ।

यमः

मनो बुद्धिरहंकारः श्वानिलाग्निजलानि भूः ।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशाऽपरे ॥
श्रोत्राक्षिरसनघ्राणत्वचः सङ्कल्प एव च ।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ॥

पादावुपस्थ इति ते विकाराः षोडशाऽपरे ।
 चतुर्विंशकमित्येतत् ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥
 पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः ।
^१एतज्ज्ञात्वा सुमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः ॥
 पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो याति विष्णोः परं पदम् ।

याज्ञवल्क्यः^२

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्ता ततोऽहङ्कारसंभवः ।
 तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि तु ॥
 शब्दस्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।
 यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥

‘एकोत्तरगुणानि’ एकेनैकेन गुणेन उत्तरोत्तरमधिकानि आकाशादीनि भूतानि ।

विष्णुपुराणे^३

अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।
 प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥
^४अव्यक्तं नाऽन्यदाधारममरमजरं ध्रुवम् ।
 शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतम्^५ ॥
 त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाऽव्ययम् ।
 तेनाऽग्रे सर्वमेवाऽऽसीद्वाप्तं वै प्रलयादनु ॥

१ एतज्ज्ञात्वाऽऽशु मुच्यन्ते—ना and ग.

२ ३, १७९: ‘गुणानि च’ इति विज्ञानेश्वरपाठः: व्याख्यातं च—“च शब्दार्थ-कारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां उत्पत्तिः” इति.

३ १, २, १९—२३, २५-६२.

४ ‘अक्षयं’ इति मुद्रित (गोरखपुर) पुस्तके (पु. ७.)

५ ‘असंहितं’ इति मु. पु.

वेदवादविदो विद्वन् नियता ब्रह्मवादिनः ।

पठन्ति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥

नाऽहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-

र्नासीत्तमो ज्योतिरभूच्च चान्यत् ।

श्रोत्रादिवुध्याद्युपलभ्यमेकं^१

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतः प्रलये तु यत् ।

तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥

अनादिर्भगवान् कालो नाऽन्तोस्य^२ द्विज विद्यते ।

अत्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते स्वर्ग^३ स्थित्यन्तसंयमाः ॥

गुणसाम्ये ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते ।

कालस्वरूपरूपं तत् विष्णोः मैत्रेय वर्त्तते ।

ततस्तु तत् परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः ॥

सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ।

प्रधानं पुरुषं^४ चाऽपि प्रविश्य स्वेच्छया हरिः ॥

क्षोभयामास संप्राप्तेः सर्गकाले व्ययान्ययौ ।

यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ॥

मनसो नोपकर्तृत्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः ।

स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषो मतः^५ ॥

स सङ्कोचविकासाभ्यां प्रधानत्वेऽपि संस्थितः ।

^६विकाराश्च स्वरूपैश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा ॥

१ बुद्धयानुलभ्यमिति—मु. पु.

२ नाऽतो for नान्तो in स.

३ सर्गस्थित्यन्तसंयमाः इति मु. पु.

४ पुरुषो चापि इति मु. पु.

५ पुरुषोत्तमः इति मु. पु.

६ विकासाणुस्वरूपैश्च इति मु. पु.

व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
 गुणसाम्यात्ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान् मुने ॥
 गुणव्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ।
 प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ॥
 सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।
 प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवाऽऽवृतम् ॥
 वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
 त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ॥
 भूतेन्द्रियाणां हेतुः स त्रिगुणत्वान्महामुने ।
 यथा प्रधानेन महान् महता स तथाऽऽवृतः ॥
 भूतादिस्तु विकुर्वाणः ^१संगतात्मा त्रिकं ततः ।
 ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥
 शब्दमात्रमथाकाशं भूतादिः समावृणोत् ।
 आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ॥
 बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।
 आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समावृणोत्^२ ॥
 ततो वायुर्विकारेण रूपमात्रं ससर्ज ह ।
 ज्योतिरुत्पद्यते वायुस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥
 स्पर्शमात्रस्ततो वायूरूपमात्रं समावृणोत् ।
 ज्योतिश्चाऽपि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥
 संभवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि तु ।
 रसमात्राणि चाऽम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत् ॥
 विप्रकुर्वाणि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे ।
 संघातो जायते यस्मात् तस्य गन्धो गुणो मतः ॥

१ शब्दतन्मात्रकमिति सु. पु.

२ Line missing in Udaipur Ms.

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रात्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
 तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्तनो हि ते ॥
 न शान्ता नाऽपि घोरास्ते न मूढा न विशेषिणः ।
 भूततन्मात्रसंज्ञोऽयं^१ अहंकारात्तु तामसात् ॥
 तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
 एकादशं मनश्चाऽत्र देवा वैकारिकास्तथा^२ ॥
 त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र तु पञ्चमम् ।
 शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विजः ॥
 पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी ।
 विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां प्रचक्षते^३ ॥
 आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ।
 शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥
 शान्ता मूढाश्च घोराश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
 नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ॥
 नाऽशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
 समेत्याऽन्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ॥
 एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ।
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्ताऽनुग्रहेण च ॥
 महदाद्या विशेषान्ताः ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।
^४उत्क्रमेण विरुद्धं च जलबुद्बुदवत्समम् ॥
 भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशयम् ।
 प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥

1 In the three Mss. सर्गोऽयम् इति मु. पु.

2 स्मृताः for तथा in मु. पु.

3 च कथ्यते इति मु. पु.

4 तत्क्रमेण इति मु. पु.

तत्राऽव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपी जगत्पतिः ।
 विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
 मेरुरुल्बमभूतस्य जरायुश्च महीधराः ।
 गर्भोदकं सुमुद्राश्च तस्याऽऽसन् सप्त चात्मनः ॥
^१अद्रिद्वीपसमुद्राश्च सञ्ज्योतिर्लोकसंग्रहः ।
 तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानवः ॥
 वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ।
 वृत्तैर्दशगुणैरण्डे भूतादि ^२महता तथा ॥
 अव्यक्तेनाऽऽवृतो ब्रह्मन् तैः सर्वैः संहितो महान् ।
 एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥
 नारिकेलफलस्याऽन्तर्बीजं बाह्यदलैरिव ।
 जुषन्नजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ॥
 ब्रह्मा भूत्वा स जगतो विसृष्टौ संप्रवर्तते ।
 सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत् कालविकल्पना ॥
 सत्त्वभुग् भगवान् विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ।
^३सर्गस्थित्यन्तकरणाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
 स्वसंज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
 स्रष्टा सृजति चाऽऽत्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च ।
 उपसंहरते चाऽन्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥

१ साद्रिद्वीप इति सु. पु.

२ भूतानि for भूतादि—स.

३ १, २, ६६-७० ; सु. पु पाठः सृष्टिस्थित्यन्त इति.

स एव सर्वभूतेशो^१ विश्वरूपो यतोऽव्ययः ।

^२सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ॥

स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता

स एव पालयति च पाल्यते च ।

ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्ति-

र्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥

[तथा^३]

^४महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये ।

कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥

आपो ग्रसन्ते वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ।

आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥

प्रनष्टे गन्धतन्मात्रैर्भवत्युर्वी जलात्मिका^५ ।

अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा लीयते तु सः ॥

तथा

ज्योतिर्वायौ लथं याति यात्याकाशे समीरणः ।

आकाशं चैव भूतादि ग्रसते तं तथा महान् ॥

महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विज ।

गुणसाम्यसमुद्रिक्तमन्यूनं च महामुने ॥

१ भूतात्मा इति सु. पु.

२ संज्ञादिकम् इति स. मातृकायाम् (fol ३५.)

३ There should be तथा here to indicate a break in the quotation.

The verses which follow are from the sixth ams'a, chapter 4, s'l. 13 ff.

४ ६, ४, १३-१५, १७, ३२-४०.

५ These three lines are omitted in the Ms.

आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महास्वनाः ।

सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥

सलिलेनोर्मिमालेन लोका व्याप्ताः समन्ततः ।

प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ।
 इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
 व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मिन् मैत्रेय लीयते ।
 एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ॥
 सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ।
 न मन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ॥
 सत्तामात्रात्मके^१ ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ।
 स ब्रह्म तत्परं धाम परमात्मा स चेश्वरः ॥
 स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नाऽऽवर्त्तते यतिः ।
 प्रकृतिर्या मया रव्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
 पुरुषश्चाऽप्युभावेतौ लीयते परमात्मनि ।
 परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ॥
 विष्णुनाम्ना स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ।

महाभारते

अक्षरोऽग्रे ततो वायुः वायोज्योतिस्ततो जलम् ।
 जलात्प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥

अथ शरीरचिन्ता

तत्र देवमनुष्यतिर्यगनुवृत्तौ देवलः

तेषां त्रिविधो मूर्तिविशेषो-द्युतिमत्, सुगन्ध्यनिष्पाद्य-
मनाविलमनिमिषमस्वेदं, क्षुत्पिपासानिद्रालस्यवर्जितं, यथे-
ष्टाकृतिबलसन्नहनमूर्जस्वि, निर्मलं, परमपुष्कलं, सुकृत-
निमित्तं, देवताशरीरम् । अनित्यमशुभं, सर्वरोगायतनं, दुः-
खभाजनमनेकबाधमस्थिसंघातशिरास्त्रायुनद्धं, मांसावल्लिप्तं,
त्वक्प्रतिच्छन्नं, अन्नरसनानाशोणितमेदोमांसमज्जारेतःपि-
त्तानिलश्लेष्मांत्रगुदबस्तियकृत्प्लीहक्लेदस्वेद^१ मूत्रपुरीष कृमि-
पूर्णं, नवच्छिद्रं, सन्तताश्रावं, केशरोमनखपर्यन्तं, दुर्गन्धि,
नित्यसंस्कार्यं, जरामरणवशमिति मानुषशरीरम् । सन्त-
तोद्विग्रमसंस्कारं, विधृतनिष्यदं, क्षुत्पिपासावशं, मूढे-
न्द्रियगोचरं, दुष्कृतायनमज्ञानमकर्मण्यमिति तिर्यग्योनि-
शरीरम् ।

तथा^२

इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखं क्षुत्तृष्णा चेष्टितं भयम् ।

उत्पत्तिर्मरणं चेति सामान्यं सर्वदेहिनाम् ॥

१ स and ना omit स्वेद.

२ Nagpur Ms. has तथा.

अवश्यं प्राणिनः सर्वे रमन्ते स्वासु योनिषु ।
 असत्समाविशिष्टानां न जातिरिति निश्चयः ॥
 अमेध्यमतिदुर्गन्धि निस्सारं दुःखभाजनम् ।
 अधुवं बहुदुःखं च शरीरं गर्भवासिनाम् ।
 विष्णुमूत्रकृमिसम्पूर्णं रोगायतनमातुरम्^१ ।
 शरीरं यापयन्तीह सदा स्नानाशनादयः ॥
 शय्या च क्रमणं स्थानमासनं च यथाक्रमम् ।
 खजानिं न परित्यक्तुमिच्छन्ति प्राणिनः क्वचित् ॥
 देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीहते ।
 तस्मात्कीदोऽपि जन्तूनां खजात्या रमन्ते भृशम् ॥

'यथेष्टाकृतिबलसन्नहनं' यथेष्टं जातिसामर्थ्यावयव-
 संघाता यत्र तत्तथा ।

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
 चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

बिष्णुपुराणे

^१क शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां समा च यः ।
 क कान्तिशोभासौरभ्यं कमनीयादयो गुणाः ॥
 मांसास्थ्यशृग्वसापूयस्नायुविष्णुमूत्रसंहतौ ।
 देहे चेत् प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥

१ भाजनम्—ना.

२ १, १७, ६२.

^१मनुः

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
 ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥
 अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयस्मृताः ।
 पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥
 गुच्छगुल्मं च विविधं तथैव तृणजातयः ।
^२प्रतानाश्चैव वलयश्च वीरुधः परिकीर्तिताः ॥
 तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
 अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुग्वदुःखसमन्विताः ॥

महाभारते

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
 प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टितम् ॥
 त्वङ्मांसं च तथाऽस्थीनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चमः ।
 इत्येतदिह संख्यातं शरीरं पृथिवीमयम् ॥
 नेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरुष्मा तथैव च ।
 अग्निर्जरयते चाऽपि पञ्चाऽऽग्नेयाः शरीरिणः ॥
 श्रोत्रं घ्राणमथाऽऽस्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।
 आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥
 श्लेष्मपित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
 इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥
 प्राणात्प्राणयते प्राणी व्यानाद्व्यानयते सदा ।
 गच्छत्यपानोऽर्वाङ्गेव समानो हृद्यवस्थितः ॥
 उदानादुद्ध्वसिति च ध्वनिभेदश्च जायते ।
 इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्ति च देहिनम् ॥

१ १, ४६-४९.

२ 'बीजकाण्डरूपाण्येव प्रतानावत्य एव च' इति कुल्लूकपाठः

॥ १३ ॥

अथ देहशरीरविवेकः

तत्र शङ्खः

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चैतानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः ॥
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात् पञ्चैवाऽस्मिन् शरीरके ॥
मनो बुद्धिस्ततश्चात्मा अव्यक्तं च तथैव च^१ ।
इन्द्रियेभ्यः पराण्याहुश्चत्वारि कथितानि तु ॥
शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धं तथैव च ।
इन्द्रियाऽर्थं विजानीयात् पञ्चैव सततं बुधः ॥
हस्तपादावुपस्थं च जिह्वा पायुस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यमस्मिन् शरीरके ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि एतानि कथितानि तु ।
तथाऽऽत्मानं तु तं विद्धि पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥
^२बालाग्रशतिमो भागः कल्पितस्तु सहस्रशः ।
तस्याऽपि शतिमाद्वागाज्जीवः सूक्ष्म उदाहृतः ॥

१ अव्यक्तं चैवमेव च—ना. and स.

२ स. बाला ग्रहातियोभागः ; ना. बालग्रहा इति यो भागः

विष्णुपुराणे

¹विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।

अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा चेष्टिता नृप सर्वगा ।

संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान् ॥

तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।

²सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन लक्ष्यते ॥

³‘विष्णुशक्तिः परा’ ब्रह्मस्वरूपात् क्षेत्रज्ञाख्या ।

‘अपरा’ जीवस्वरूपा ⁴मायाऽविद्याकर्मसंज्ञा ।

⁵मनुः

⁶अस्याऽऽत्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥

‘अस्याऽऽत्मनः’ शरीररूपस्य आत्मार्थत्वादात्मशब्दो-

ऽत्र गौणः⁷ । ‘कारयिता’ स्पन्दात्मिकासु चेष्टासु प्रवर्तयिता ।

स्वप्रयत्नद्वारेण । ‘भूतात्मा’ पृथिव्यादिभूतसंघातत्वात्

शरीरम् । ‘जीवसंज्ञोऽन्तरात्मा अन्यः’ अन्तःकरणं मनो

रूपं जीवोऽन्तरात्मा चाऽयमेव । ‘तदर्थत्वात्’ तस्य चान्तः-

1 ६, ७, ६१.

2 सर्वभूते तु—स.

3 विष्णुशक्तिः परा परं ब्रह्मस्वरूपा—स. and ना.

4 यया अविद्यया कर्मस्वरूपा—ना.

5 १२, १२-१३.

6 योऽस्यात्मनः कारयिता इति—मु. मनौ.

7 शब्दोऽगौणः (?)—ना.

करणत्वात् । 'येन वेदयत' इति करणविभक्त्या निर्देशः ।
'सहजः' आमोक्षप्राप्तेस्तत्संबन्धात् ।

महाभारते

तत्र यः परमात्मा हि ^१स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥
न लिप्यते कर्मफलैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥
स सप्तदशकेनाऽपि राशिना युज्यते पुनः ।

'सप्तदशकेन' दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिः प्राणाद्याः
पञ्च वायव इत्यनेन गणेन ।

तथा

स चेतनं ^२जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते च म्रियते च नित्यम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्रावर्त्तयन्तो भुवनानि सप्त ॥

तथा च महाभारते

तथा च भरद्वाज उवाच—

^३यद्यग्निसारुतौ भूमिः स्वमापश्च शरीरिषु ।
जीवः किं लक्षणस्तत्वेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥
यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥

१ सततं for सनित्यं—ना.

२ यत्र गुणं for जीवगुणं—ना. and स.

३ शां—१८५, ११.

^१यद्युष्मभावमाग्नेयो ह्यग्निना पच्यते यदि ।

अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥

जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।

^२वायुरेव जहात्येनमुष्मभावश्च नश्यति ॥

यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।

वायुमण्डलवद्दृश्येद्गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥

‘वायुमण्डलवद्दृश्येदि’ति वातोपम जीवपक्षे दूषणम्^३ ।

‘वायुसंश्लेषो जीव’ इत्यत्र पक्षे वायुमण्डलवद्दृश्येदिति उत्क्रान्तिकालवातसमूहवत् स्पर्शने नोपलभ्यत इत्यर्थः ।

‘^४गच्छेत्सह मरुद्गणै’रिति यां दिशं वायुसमूहाः यान्ति तां दिशं गच्छेत्, न चैवं धर्माऽधर्मवशेन स्वर्गनरकप्राप्तेः श्रुति-प्रतिपादितत्वात् । तथा—

भृगुरुवाच ।

^५न पञ्च साधारणमत्र किञ्चित्

शरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।

स वेत्ति गन्धांश्च रसान् श्रुतिश्च

स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥

पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी

स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।

1 omits the verse beginning यद्युष्मभाव—वी. सि. मो., पृ. २२४.

2 वायुरेष—वी. सि. मोक्ष., पृ. २२४ B,

3 From here to नोपलभ्यते इत्यर्थः is missing in ना. and स.

4 The explanation beginning ‘गच्छेत्सहमरुद्गणैः’ is appropriated by वी. सि. मो., पृ. २२५.

5 शां, १८५, १७.

स वेत्ति दुःखानि सुखानि चाऽत्र
तद्विप्रयोगं तु न वेत्ति देहः ॥

‘न पञ्चसाधारणं अत्र किञ्चि’दिति नाऽत्र शरीरे
पञ्चभूतेष्वेकं भूतं साधारणम् गन्धाद्यनेकार्थानुसन्धात्
विद्यते । अस्ति चाऽनेकार्थानुसन्धात् अस्ति चाऽनेकानु-
सन्धानम् । अतः एतेभ्योऽन्योऽन्तरात्मा गन्धादीनामनु-
सन्धाता विद्यत इत्यर्थः । वहते धावति । ‘अन्ये गुणाः’
सुखादयः ।

याज्ञवल्क्यः^१

महाभूतानि सत्यानि यथाऽऽत्मापि तथैव हि ।
^२कोऽन्यं चैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥
वाचं वाँ को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुतम् ।
अतीताऽर्थे स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥
जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।
^३शक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसाऽपि वा ॥

तथा^४

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।
आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥
श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।
निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥

१ ३, १४९—१५१.

२ ‘कोऽन्यर्थैकेन’ इति मिताक्षरावीरमित्रोदय पाठः सरस्वतीभवनमातृकयाऽऽहतः ।

३ ‘शब्दादि विषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा’ इति मिताक्षरापाठः ; मूलमातृकापाठः

मित्रमिश्रेणाऽऽहतः ।

४ A break is indicated by तथा—याज्ञ., ३, १७०—१७६.

तारानक्षत्रसंचारैर्जाग्रजैः स्वप्नजैरपि ।
 आकाशपवनज्ज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥
¹मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या ²मन्वन्तरफलैरपि ।
¹वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥
 अहंकारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।
 इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा ³मरणजीविने ॥
 स्वर्गः स्वप्नः स्वभावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।
 निमेषश्चेतनायत्त आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥
 यत एतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते परमात्मनः ।
 तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥

‘एकनेत्रेणेति’ एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वपरेण
 स्पर्शनेन्द्रियेण विजानाति । योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति
 ‘वित्ताऽऽत्मान’मात्मानमेतैः कारणैर्विजानाति⁴ ।

महाभारते

यथैव कश्चित् परशुं गृहीत्वा
 धूमं न पश्येत् ज्वलनं च काष्ठे ।
⁵तद्वच्छरीरोदरपाणिपाद-
 च्छन्नं न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥
⁵अन्यत्काष्ठानि यदा विमत्थ्य
 धूमं च पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।

1 Missing in स.

2 ‘मन्त्रौषधिकलैरपि’ इति मिताक्षरापाठः, मित्रमिश्रेण च आहतः

3 ‘धारण’ for मरण—मिताक्षरापाठः

4 Cf. मिताक्षरा—“एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति यमहं अद्राक्षं तमहं स्पृशामीति ।”

मित्रमिश्र cites the explanation of विज्ञानेश्वर.

5 Omitted by ना. and स.

तद्वत्सुबुद्धिः स सदिन्द्रियत्वात्
 ध्रुवं परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥
 यथाऽऽत्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
 स्वप्नान्तरे पश्यति चाऽऽत्मनोऽन्यत् ।
 श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धिः
 लिङ्गात्तदा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥
 यदिन्द्रियैस्तूपहितान् पुरस्तात्
 प्राणान् गुणान् संस्मरते चिराय ।
 तेष्विन्द्रियेषु प्रहतेषु पश्चात्स-
 बुद्धिरूपात् परमप्रभावः ॥
 यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समस्तान्
 नाऽऽपद्यते कृत्स्नमनल्पकाले ।
 यथाबलं सञ्चरते स विद्वान्
 तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥
 यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
 न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति^१ तावता ॥
 तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
 अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चाऽसौ नास्ति तावता ॥
 न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे विनश्यति ।
 यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥
 न जीवनाशोऽस्ति हि देहनाशे
 मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।
 जीवस्तु देहान्तरगः प्रयाति
 दशार्द्धतेवास्य शरीरभेदः ॥

यथाऽर्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगाः
 मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चाऽऽपः ।
 गच्छन्ति चाऽऽयान्ति च सन्ततास्तु
 तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥
 'दशार्द्धता' पञ्चता, मरणमित्यर्थः ।

तथा^१

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥

तथा

नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्याऽस्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥
 य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
 उभौ तौ न विजानीतो नाऽयं हन्ति न हन्यते ॥
 न जायते म्रियते वा कदाचिन्
 नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
 वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
 कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

१मार्कण्डेयपुराणे

सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनम् ।
 उल्लापनच्छलेनाऽऽह रुदमानमविस्मयम्^२ ॥
 शुद्धोऽसि रे तात न ते ऽस्ति नाम
 कृतं हि तत् कल्पतयाऽधुनैव ।
 पञ्चात्मकं देहमिदं न तेऽस्ति^३
 नैवाऽस्य त्वं रोदिषि कस्य हेतोः ॥
 न वा भवान् रोदिति विश्वजन्मा
 शब्दोऽयमासाद्य महीसमूहम्^४ ।
 विकल्प्यमानो विविधैर्गुणानैः^५
 गुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु ॥

१ २५, १०-१८.

२ अविस्वरमिति मुद्रित पुराणे (जीवान्दमुद्रिते).

३ 'इदं तवैतत्' इति सु. पु., पृ. १५८.

४ 'महीशसूनुम्' इति. सु. पु., पृ. १५८.

५ 'विकल्प्यमाना विविधा गुणास्तेऽगुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु।' इति सु. पु. १५८.

भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि
 वृद्धिं समायान्ति यथैव पुंसाम् ।
 अन्नाम्बुपानादिभिरेवमस्य^१
 न तेऽस्ति वृद्धिर्न च तेऽस्ति हानिः ॥
 त्वं कञ्चुके शीर्यमाणे निजेऽस्मिन्
^२विमूढभावं सहसा मा व्रजेथाः ।
 शुभाशुभैः कर्मभिर्देहमेतन्
 मदादिमूढैः कञ्चुकस्तेपिनद्धः ॥
 तातेति किञ्चित् तनयेति किञ्चित्
 अम्बेति किञ्चिद्वयितेति किञ्चित् ।
 ममेति किञ्चिन्न ममेति किञ्चित्
 त्वं भूतसंघं बहुधा नयेथाः ॥

^३तथा

यानं क्षितौ यानगतश्च देहो
 देहेऽपि चाऽन्यः पुरुषो निविष्टः ।
 ममत्वमत्या^४ न तथा यथा स्वे
 देहेऽतिमात्रं बत मूढतैषा ॥

^५तथा

^६मशकोदुम्बरेषीका मुञ्जमत्स्याम्भसां यथा ।
 एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनो भवेत् ॥

१ कस्य for अस्य in सु. पु., १५८.

२ 'तस्मिंश्च देहे मूढतां मा व्रजेथाः' इति सु. पु., १५८.

३ Two Ślokas are omitted by the text.

४ 'ममत्वबुद्धिः' इति. सु. पु., १७९.

५ Corrected by बी. सि. मो., पृ. २३२ and ना. and स.

६ ४८, १६.

‘एकत्वेऽपि’ संश्लेषवशेनैकत्वाभिमानेऽपि ।

महाभारते

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ।
 सृजतेति गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥
 ततो वै हृदयग्रन्थि बुद्धिचित्तमयं दृढम् ।
 विमुच्य सुखमासीत विमुक्तश्छिन्नसंशयः ॥

¹याज्ञवल्क्यः

अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।
 शरीरेण च नाऽऽत्माऽयं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥
 वर्त्याधारस्लेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।
 विक्रियाऽपि च दृष्टैव अकाले प्राणसंक्षयः ॥
²यदाणुमात्रको भूत्वा बीजस्थस्तु चरिष्णुना ।
 समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे

³ततः प्रयाणकाले हि दोषैर्नैमित्तिकैस्तथा ।
 उष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥
 शरीरमुपवृत्त्याऽथ कृत्स्नान् दोषान् रुणद्धि वै ।
 प्राणस्थानानि निर्भिन्दन् पुनर्मर्माण्यतीत्य च ॥
 शैल्यात् प्रकुपितो वायुरूद्धं च क्रमते ततः ।
 स चाऽयं सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः ॥

1 ३, १६४-१६५.

2 Not found in याज्ञवल्क्यस्मृति and बी. मि. मो.

3 ४, ३, ६४-६९.

तमसा संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्मसु ।
 सजीवोनाऽभ्यधिष्ठानाच्छक्यते मातरिश्वना ॥
 स जीवश्चाव्यमानश्च कर्मभिः स्वैः पराक्रमैः ।
 अष्टाङ्गां प्राणवृत्तिं तां सम्यग्गव्यावयते^१ पुनः ॥
 शरीरं प्रजहत्येवं निरुद्धासं ततो भवेत् ।
 एवं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते ॥
 यथा बलाहकान् व्योम्नि खद्योतं च ततस्तुतः ।
^२प्रावृट्काले पृथग्त्वेन पश्यन्ति हतचक्षुषः ॥
 पश्यन्त्येवंविधं जीवं सिद्धा दिव्येन चक्षुषा ।

^३महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
 मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥
 शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
 गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥
 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
 अधिष्ठाय मनश्चाऽयं विषयानुपसेवते ॥
 उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
 विमूढा नाऽनुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

तथा

पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्तेषु भावेषु वर्तते ।
 कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥

1 This is also the reading of ना. and वी. मि. मो., पृ. २३२; स. reads सम्यग्वारयते पुनः ।

2 ४, ३, ७७.

3 भगवद्गीता, १५, ७-१०.

न सुखेन न दुःस्वेन कदाचिदपि वर्तते ।
 इन्द्रियाणां स्वकार्ग्येभ्यो^१ श्रमादुपरमो यथा ॥
 भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ।
 इन्द्रियाणामुपरमात् मनोऽनुपरतं यथा ॥
 सेवते विषयानेव तद्विन्द्यात् स्वप्नदर्शनम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे

^२अतत्त्वदर्शनात्तत्त्वं त्रिविधं बध्यते सदा ॥
 प्राकृतेन च वक्त्रेण^३ तथा वैकारिकेण च ।
 दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विवर्द्धते ॥
 हृथ्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा अज्ञानहेतवः ।
 अनित्ये नित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनम् ॥
 अस्वे स्वमिति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः ।
 रागद्वेषविवृद्धिश्च तदज्ञानमुदाहृतम् ॥

देवलः^४

प्रकृतिबन्धो, वैकारिकबन्धो, दक्षिणाबन्ध इति बन्ध-
 त्रयी । तत्राऽन्यक्तादिभिरष्टभिर्बन्धः प्रकृतिबन्धः । इन्द्रि-
 यैरिन्द्रियार्थेषु बन्धो वैकारिकबन्धः । इष्टापूर्तादिभिर्बन्धो
 दक्षिणाबन्धः । तत्र प्रकृतिषु बन्धो देवतानां दक्षिणाभि-
 राश्रमिणां वैकारैरन्येषां धर्मोऽज्ञानानि^५ च बन्धहेतवः ।

१ स्वकर्मभ्यः—स and ना.

२ ४, २, ३७-४० ; अतत्त्वदर्शनात् सोऽथ—वी. मि. मो., पृ. २४१.

३ चक्रेण for वक्त्रेण—वी. मि. मो., पृ. २४१, and स.

४ वी. मि. मो—पृ., २४१-२४२.

५ वी. मि. मो—पृ., २४२.

¹महाभारते

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः² ।
 निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चाऽनघ ॥
 रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
 तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥
 सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
 ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयेत्युत ॥
 रजस्तमश्चाऽभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥
 लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
 तदोत्तमविदांल्लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि सूढयोनिषु जायते ॥

1 भगवद्गीता—१४, ५-१८.

2 प्रकृतिहेतवः इति उदयपुरमातृकायाम्.

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
 सत्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
 ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्थाः ^१अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

मनुः^२

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
 यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः ॥
 यो यथैषां^३ गुणो देहे साकल्येनाऽतिरिच्यते ।
 स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
 एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः^४ ॥
 यच्च दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 तद्रजो प्रतिघं^५ विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥
 यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तं स व्यक्तविषयात्मकम् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥
 तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥

1 ना. follows Śaṅkara's reading वृत्तिस्थाः ; स. adopts Rāmānuja's reading वृत्तिस्थाः ; Udaipur Ms. has वृद्धिस्थाः

2 १२, २४-३८.

3 यदैवामिति कुल्लूकपाठः

4 १२, २७ is omitted here by *Lakṣmīdhara* and brought in later.

5 प्रतिपम् इति कुल्लूकपाठः

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
 अद्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥
 आरम्भरतिता^१ ऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयोपसेवा चाऽजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥
 लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
 याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
 इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥
 यत्कर्म कृत्वा कुर्वश्च करिष्यंश्चैव लज्जते ।
 तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥
 येनाऽस्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिं गच्छति पुष्कलाम् ।
 न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥
 यत्सर्वं नेच्छति ज्ञातुं लज्जते न यदाचरन्^२ ।
 येन तुष्यति चास्याऽऽत्मा तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ट्यमेषां यथाक्रमम्^३ ॥

‘सत्त्वं’ ज्ञानमित्यादि—‘ज्ञानं’ विवेकः । ‘अज्ञानं’
 मोहः । ‘उभयरूपं’ रजः । ‘रागद्वेष’ शब्देनोभयकर्मयोग
 मुच्यते । सामान्यमेतदेषां लक्षणम् व्यापि सर्वप्राणिषु ।
 अप्रतर्क्यं तर्कोऽनुमानम्, तदगोचरः । सात्त्विकं लक्षणमिति ।

१ आरम्भरुचिता इति कृत्लूकपाठः

२ यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् इति कुत्लूकपाठः

३ ‘यथोत्तरम्’ इति कुत्लूकपाठः

सत्त्वगुणमेतल्लक्षणमित्यर्थः । ‘आरम्भरतिता’ कर्मणां काम्यानां दृष्टार्थानां चाऽऽरम्भाभिरतित्वम् । ‘अधैर्य’ स्वल्पेप्युपद्रवहेतौ चेतसो ऽसमाश्वासः । ‘असत्कार्य’ परिग्रहः । ‘लोकशास्त्रविरुद्धकर्माचरण’ स्वल्पेऽप्यपराधे वैरानुबन्धः । ‘भिन्नवृत्तिता’ शीलभ्रंशः । ‘याचिता’ याचनशीलत्वम् ।

महाभारते^१

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः ।
 रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥
 कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
 आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
 यानयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाऽमेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

तथा^२

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
^३हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः^३ ॥
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
 विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥
 बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
 प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥

१ भगवद्गीता, १७, ८-१०.

२ तथा omitted in the Mss. १८, २६-४०.

३ Lacuna from this point in सरस्वतीभवन Ms.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
 बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाऽकार्यमेव च ।
 अयथावत् प्रजानानि बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
 सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥
 धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
 यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
 प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥
 यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमते यत्र दुःस्वान्तं च नियच्छति^१ ॥
 यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥
 विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
 परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥
 यदग्रे चाऽनुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
 निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥
 न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥

१ निगच्छति इति शांकरपाठः

अथ जीवब्रह्मात्मभावः

¹तत्र याज्ञवल्क्यः

²निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गकाः ।
 सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥
 तत्राऽऽत्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित्स्वभावनः ।
 करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥
 निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।
 अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते ॥
 सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुर्ज्योतिर्जलं महीम् ।
 सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि ॥
 आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सूर्याद्दृष्टिरथौषधीः ।
 तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमुपगच्छति ॥
 स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
 पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् प्रभुः ॥
 इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
 धारणं प्रेरणं दुःखं इच्छाऽहंकार एव च ॥
 प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
 तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥

1 ३, ६७-७४.

2 निश्चरन्तीति मिताक्षरादतपाठः

[¹तथा]

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।

नानारूपाणि कुरुते तथाऽऽत्मा कर्मजास्तनूः ॥

[²तथा]

आकशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथाऽऽत्मैकोऽप्यनेकश्च ³जलपात्रेष्विवांऽशुमान् ॥

[⁴तथा]

बुद्धीन्द्रियाणि सर्वाणि⁵ मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।

अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥

अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्याऽस्य निगद्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां ⁶सदसत् सदसच्च यः ॥

‘आत्मानः प्रभवन्ति’ शुभाशुभकर्मवशेन स्थूल-
शरीराभिमानिनो जायन्ते । ‘⁷स्वयं किञ्चित् करोति’ हिता-
हितप्राप्तिपरिहारार्थं स्वातंत्र्येण यावत् करोति । ‘⁸स्वभावतो’
जाल्याद्युपाधिवशेन यत् करोति यथोष्ट्रस्य कण्ठकाशनशील-
ताभ्यासवशेन । ‘यत्किञ्चित्’ दानाध्ययनादीनि ‘गुणी’

1 ३, १६२.

2 ३, १४४.

3 जलाधारे इति मिताक्षरापाठः

4 ३, १७८-१७९.

5 सार्थानि for सर्वाणि in printed या. मि.

6 सन्नसन्सदसच्च यः इति सु. मिताक्षरापाठः

7 वी. मि. मोक्षप्रकाशः—पृ. २६७ः—

“स्वयं किञ्चित् करोति” स्तन्यपानयोः अन्वयव्यतिरेकानुसन्धाननिरपेक्षस्सन् प्राग्भवी-
यानुभवजन्यसंस्कारोद्भूतस्मरणादेव प्रवर्तितः स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसन्धिनिरपेक्षं
पिपीलिकादिभक्षणं करोति ” इति विज्ञानेश्वरः

8 “स्वभावतः, जातिवशतः, यथोष्ट्रस्य कण्ठकाशनशीलता इति” कल्पतरुः
मुद्रितमिताक्षरायां तु पाठोऽन्यथा दृश्यते.

शक्तिद्वारेण सत्त्वादिगुणयोगी 'वशी' स्वतन्त्रः । 'पञ्च
धातून्' पञ्च भूतानि । 'धृतिः' चित्तस्थैर्यम् । 'भवः'
धनपुत्रादिसंपत्तिः । तद्विपर्ययश्चाऽभवः । 'भरतो' नटः ।
'सर्वाणि' शब्दाद्यर्थसहितानि ।

१ महाभारते

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञं चाऽपि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तत् ज्ञानं मतं मम ॥

२ तथा

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नाऽसदुच्यते ।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

[तथा^३]

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाऽप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥

[तथा^४]

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्राऽवस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥

१ भगवद्गीता, १३, १-२.

२ भगवद्गीता, १३, १२-१३.

३ भगवद्गीता, १३, २२.

४ भगवद्गीता, १३, ३१-३३.

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

तथा (?)

^१एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वद्गुण्य बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

^२तथा

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद् वदति तथैव चाऽन्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

याज्ञवल्क्यः^३

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
^४ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टः^५ संप्रयुज्यते ॥
करणैरन्वितस्याऽपि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥

[^६तथा]

रजसा तमसा चैव^७ समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥

१ कठोपनिषत्, ३, १२ ; 'तथा' is wrong as it is not found in the *Gītā*.

२ भगवद्गीता, २, २९.

३ ३, १२९—

४ Lacuna in Sarasvatibhavan Ms. ends here.

५ अनिष्टैः इति मिताक्षरापाठः

६ ३, १४०—१४३.

७ एवं इति मिताक्षरापाठः

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

[तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः]^१

कदेर्वारौ यथाऽपक्वे मधुरः सन्नसोऽपि न ॥

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नाऽपक्वकरणे ज्ञता ।

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ॥

योगी युक्तश्च सर्वासां यो न चाऽऽप्नोति वेदनाम् ।

‘यद्येवं सति’ यद्यात्मैव जीवभावं भजते, तर्ह्यसौ पापयोनिषु शूकरादिकासु जायते ।

‘यद्येव’ मित्यादिनोक्तप्रश्नत्रये क्रमेणोत्तरमाह—
‘रजसा तमसा चे’त्यादिना ।

‘कदेर्वारौ’ तिक्तकर्कटिकायाम् । ‘निजदेहे’ स्वकर्मोपा-
र्जितशरीरे । ‘योगी युक्तश्चे’त्यादि यश्च योगी युक्तो भवति
सर्वासां वेदनानां वेदिता भवति । न च दुःखोपभोक्तेत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे

एक एव परात्माऽसौ द्विधा भिन्नस्तु दृश्यते ।

भोक्ता भोज्यं च लोकेऽस्मिन् स एव परमेश्वरः ॥

कुर्वन्त्यचेतनाः कर्म देहेन्द्रियगुणाः समाः ।

चेतनस्तदधिष्ठाता शान्तात्मा न करोत्यसौ ॥

चलत्यचेतनं शस्त्रं ग्रामके निकटस्थिते ।

देहे च करणग्रामे चेष्टते तदधिष्ठितः ॥

आदित्येऽभ्युदिते लोकः कर्माणि कुरुते रविः ।

^२न तानि कुरुते नाऽन्यत् कारयत्यपि कुत्रचित् ॥

1 [ ] missing in the Mss.

2 Four lines from this are confused in स.

किन्तु स्वभाव एवैष नैतिकः सूर्यलोकयोः ।
 चिन्मात्रः सूर्यवद्ज्ञेयो लोकवत् करणान्यपि ॥
 चैतन्यबोधितस्याऽपि ममतामूर्छितस्य च ।
 प्रभवे सुखदुःखेषु भावना मनसो भवेत् ॥
 द्रष्टृत्वे चाऽऽत्मकर्तृत्वे भोक्तृत्वे कर्मणामपि ।
 उत्तमाधममध्यानां ममाऽहमिति मूढवत् ॥
 सर्वगोऽपि शरीरस्थस्तद्ज्ञानमनुवर्त्तते ।
 नानाविधानां वर्णानां वर्णं धत्ते सुनिर्मलः ॥
 स्फटिको न च ते तस्मादुत्पन्नास्तेऽपि नाप्यसौ ।
 रजस्तमोभ्यां तत्त्वस्य यथोपाधिश्च निर्मितः ॥
 तस्य भारं विभुर्धत्ते न ते तस्य न तस्य सः ।
 चले चलः स्थिरे निष्ठंस्तोये चन्द्रार्कबिम्बवत् ॥
 आत्मा तु करणग्रामे दृश्यते न च तत्तथा ।
 अदृश्यो दृश्यतामेति राहुश्चन्द्रार्कमण्डले ॥
 आत्मा सर्वगतो बुद्धौ दृश्यते चाऽपि संस्थितः ।
 दर्शने निर्मले लोको निश्चैतन्यैः स्वमाननम् ।
 पश्यत्यात्मानमात्माऽयं निर्मलायां धियि त्वयि ॥
 वर्णाश्रमास्तथा वासः स्वर्गे नरक एव च ।
 पुरुषस्य न सन्त्येते परमात्मनः कुत्रचित् ॥
 दृश्यते च जगद्रूपमसत्यं सत्यवन्मृषा ।
 तोयवत् मृगतृष्णास्तु तथा मरुमरीचिषु ॥
 एक एव सूर्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
 आभाति परमात्मैव सर्वाधारेषु संस्थितः ॥
^१ब्रह्म चैव शरीरेषु बाह्ये चाऽभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आकाशमिव कुम्भेषु बुद्धिगम्यं न चाऽन्यथा ॥

एवं सति यया बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
 अनात्मनात्मनो भ्रान्त्या सा स्यात् संसारबन्धना ॥
 सर्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरामरः ।
 प्रशान्तो व्योमवद् व्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः ॥
 शर्करा गुडखण्डा वा यथैवेक्षुरसोद्भवाः ।
 तथाऽवस्थाग्रभेदाश्च बहुरूपा इहाऽऽत्मनः ॥
 प्राणोऽचिरादविज्ञानमन्तर्याम्यविकारकः ।
 देशकालशरीराग्निं तस्याऽवस्थाभिधानवत् ॥
 प्राणायनन्तभेदैश्च स्वमात्मानं तु जालवत् ।
 विहृत्य संहर्त्येष क्रीडमानः स्वयं हरिः ॥
 अप्राप्तैरादिमध्यान्तैर्भ्रमभूतैस्त्रिभिः सदा ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैश्च छादितं विश्वतेजसम् ॥
 तुर्यं तु परमात्मानमव्यक्तं शाश्वतं पदम् ।
 ज्ञेया जाग्रदवस्था च प्रजागरणजाग्रवत् ॥
 स्वप्नावस्था च हृद्व्योम्नि सूक्ष्मनाड्या स्थितस्य च ।
 देहेन्द्रियगुणानां च परित्यागः सुषुप्तता ॥
 संबोधः सर्वभावानां तुर्यं चिन्मात्रमुच्यते ।
 धूमाभ्रधूलिभिर्व्योमं यथा न मलिनीयते ॥
 प्राकृतैरपमृष्टो न विकारैः पुरुषस्तथा ।
 यथैकस्मिन् घटाकाशे मलैर्धूमादिभिश्चिते ॥
 नाऽन्ये यान्ति मलिनतां दूरस्थाः कुत्रचित्कुचित् ।
 तथा द्वन्द्वैरनेकैश्च जीवे च मलिनीकृते ॥
 एकस्मिन्नाऽपरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित् ।

‘भोज्यं’ पृथिव्यादि विकारजातम् । ‘शस्त्रं’ लोहम् ।
 ‘तत्स्वभावानुगं मनः’ स्वभावानुगः । ‘धियि’ बुद्धौ

महत्तत्त्वे । ‘अभिधानवत्’ देवदत्तादिनामवत् । ‘दूरस्थाः’
घटाकाशाः ।

तथा

एकस्मादेव चैतन्याज्जाताः क्षेत्रज्ञजातयः ।
लोहात् ज्वलनसन्दीप्तान्मरीचय इवाऽऽस्तृताः ॥
विभागत्यागसंयोगजन्ममृत्युसमागमैः ।
वर्जितः सर्वभूतात्मा नभः कुम्भेष्ववस्थितः ।
तत्र सक्तस्तु पुरुषो बध्यते प्रकृतेर्वशात् ॥
चौरसंसर्गदोषेण बध्यते शीलवानिव ।
तुषारो बुद्बुदः फेनो जलस्य सहजास्त्रयः ॥
अग्नेर्धूमस्तथा विष्णोर्मयैषा सहजा सदा ।
एतां विमोहनिर्व्यक्तां मायां द्वैतस्वरूपिणीम्^१ ॥
अद्वैतं भावयेद्ब्रह्म सकलं निष्कलं सदा ।

^२महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥

१ “एतां व्यामोहिनीं व्यक्तां मायां वै तस्य रूपिणीम्” इति ना.

२ भगवद्गीता, १३, १९-२१.

^१प्रकृतिस्तेजोबललक्षणा प्रवाहरूपेणाऽनादिः, सर्गः पुनः प्रलयः पुनरिति संसारस्याऽनादित्वात् । पुरुषः परमात्मांशोऽनादिरभिन्नोऽपि सन् परमार्थतो न कदाचिद्व्यक्त-पूर्वः । ‘कर्माऽविद्याभ्यामि’ति, कार्यं शरीरं, कारणानीन्द्रियाणि, तयोः कर्तृत्वे निर्वर्तकत्वे प्रकृतिः कारणं । एतेन भोग्यवर्गः सर्वः प्रकृतितो जायत इत्युक्तं भवति । ‘प्रकृतिस्थः’ कार्यकारणसङ्घातस्थः । ‘भुंक्ते ^२प्रकृतिजान्’ प्रकृतितो-जातान् सुखदुःखमोहान् भुंक्ते । ‘गुणेषु’ कार्यकारणलक्षणेषु ‘सङ्गो’ विपरीतग्रहोऽहंममेति प्रत्ययः सदसद्योनिप्राप्तिषु कारणमित्यर्थः । ‘सद्योनयो’ देवाद्याः, ‘असद्योनय’ स्तिर्यगाद्याः, मध्ययोनयस्तु मनुष्या इति ।

^३तथा

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

१ वी. मि. मोक्षप्रकाश, पृ. २६३—“कल्पतरुस्तु—प्रकृतिस्तेजोबललक्षणा अनादिः पुनस्सर्गः पुनः प्रलय इति प्रवाहरूपेण । पुरुषो जीवः अनादिः परमात्मनोऽंशो-ऽभिन्नोपि सन्नविद्यया पूर्वं न कदाचिद्व्यक्त इति व्याचरव्यौ”.

२ वी. मि. मोक्षप्रकाश, पृ. २६३—“प्रकृतिर्माया । सा मिथ्यैव । तादात्म्येनोपगमः । ‘प्रकृतिस्थ’ इति भाष्यकारः । कार्यकारणसङ्घातस्थ इति कल्पतरुः ; “‘प्रकृतिस्थः’, प्रकृतिसंसृष्टः” इति श्रीरामानुजभाष्ये ; “‘प्रकृतिस्थः’ प्रकृतौ अविद्यालक्षणायां स्थितः प्रकृतिस्थः” इति श्रीशाङ्करभाष्ये.

३ भगवद्गीता, ७, ४-७.

मत्तः परतरं नाऽन्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
 मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥
^१ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
 मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥
 त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
 मोहितं नाऽभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥
 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

[तथा]

^२मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
 मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ॥
 न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
 भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥
 यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥
 सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
 भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥
 न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
 उदासीनबदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥

१ भगवद्गीता, ७, १२-१५.

२ भगवद्गीता, ९, ४-१३.

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥

[तथा]

^१अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य सम्भवाम्यात्ममायया ॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

‘जीवभूतां’ जीवत्वं प्राप्ताम् । भोक्तृत्वेनाऽवस्थितां
चेतनाम् । ‘प्रोतं’ ग्रथितम् ।

विष्णुपुराणे

^२विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥

तथा

^३ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंग्रहे ॥

१ भगवद्गीता, ४, ६-८.

२ १, २७, ८४.

३ १, ५, ४०.

^१ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः
 वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
 नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं
 यदस्ति यन्नाऽस्ति च विप्रवर्य ॥
 ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
 वशेषमूर्तिर्न च वस्तुभूतः ।
 ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
 जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
 यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं
 कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
 तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
 भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
 वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्य-
 पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
 यच्चाऽन्यथात्वं द्विज याति भूयो
 न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम्^२ ॥
^२मही घटत्वं घटतः कपालिकाः
 कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।
 जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
 रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र तत्त्वम्^३ ॥
 तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
 क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातम् ।

१ विष्णुपुराण (गोरखपुर) २, १२, ३८-४७.

२ Sentence confused in all three manuscripts: restored from printed वि. पु.

३ वस्तु इति मु. पु., पृ. १७५.

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
 विभिन्नवृत्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥
 ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक-
 मशेषलोभादि निरस्तसंज्ञम् ।
 एकं सदेकं परमं परेशः
 स वासुदेवोऽस्ति यतो न किञ्चित्^१ ॥
 सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो
 ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
 एतत्तु यत् संव्यवहारभूतं
 तत्राऽपि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥
 यज्ञे पशुर्वहिरशेष ऋत्विक्
 सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामः ।
 इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं
 भूरादिभोगाश्च फलानि तेषाम् ॥
 यच्चैतत् भुवनगतं मया तवोक्तं
 सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः ।
 ज्ञात्वैतत् ध्रुवमचलं स चैकरूपं
 तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम् ॥

‘ज्ञानस्वरूपं’ ज्ञानं चित्स्वरूपं, ब्रह्म तदात्मकं जगत् ।
 यथा मृतस्वरूपो घटः । ‘अबुद्ध्यः’ अतत्त्वज्ञाः । ‘^२अर्थ-
 स्वरूपं’ यत् स्वभावं प्रकृत्याद्यर्थोपादनतया तत्स्वरूपम् ।

१ ‘स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति’ इति मु. पु., पृ. १७५.

२ वी. सि. मोक्षप्रकाश, पृ. २७१ :—

“अर्थस्वरूपं प्रवृत्त्याद्यर्थकार्यकारित्वेन सद्वृत्तं मन्यमानाः ‘मोहसंज्ञे’ अज्ञानसागरे,
 मिथ्याज्ञानसागरे इति कल्पतरुः”

‘मोहसंश्लवे’ मिथ्याज्ञानसागरे । ‘यदस्ति यन्नास्ति चे’ति यद्भावस्वरूपं तत्सर्वं स एवेत्यर्थः । ‘न च वस्तुभूतः’ न यत् पृथिव्यादिभिः भूतः । ‘नो वस्तुषु वस्तुभेद’ इति न क्रियाकारकवस्तुषु पृथिव्यादिषु जातस्वभावेऽप्येव सत्सु वस्तुभेदात् घटादयो भवन्ति । किन्तु संकल्पवशेनेत्यर्थः ।

तथा च श्रुतिः

‘संकल्पादेवाऽस्य पितर उपतिष्ठन्ति’ इति ।

व्याख्यातश्चेदं ‘संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः’ इत्यत्र वेदान्तसूत्रे । ‘असत्यमन्य’दिति अन्यद्ब्रह्माद्यतिरिक्तमसत्यमन्यथात्वं भजते विनश्यतीत्यर्थः । ‘सद्भाव एवं’ इत्यादि श्लोके कर्मकालस्याऽनित्यत्वात् ‘ज्ञानेन वासुदेवप्राप्तौ यत्नः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

इति कृत्यकल्पतर्गे मोक्षकाण्डे वैराग्यपर्व^१ ।

1 This is mentioned thus in the विषयनिर्द्देश.

॥ १५ ॥

अथ ज्ञानकर्मोपयोगः

तत्र महाभारते

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महर्षिभिः ।
ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ॥
कर्मनिष्ठां वदन्त्यन्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ।
प्रहायोभयमप्येतद्ज्ञानं कर्म च केवलम् ॥
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ।

तथा

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।
एतद्योऽन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि सुताऽक्षरौ ॥
यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
शृणुष्वैकमनाः पुत्र सङ्करं ह्येतदन्तरम् ॥
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

कर्मणा जायते प्रेत्य सूर्तिमान् षोडशात्मकः ।
 विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥
 कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।
 तेन ते देहजातानि वशयन्त उपासते ॥
 ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
 न ते कर्म प्रपश्यन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥
 कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
 विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥
 यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
 न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्द्धते ॥

‘धर्मनैपुण्यदर्शिनः’ परमं धृतिसाधनं तारतम्यं वि-
 जानन्तः ।

यथाऽऽह मनुः^१

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनमिति ।

‘भवाभवौ’ जन्ममरणे । ‘विद्यया’ ब्रह्मज्ञानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे

पुत्र उवाच

एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात संकटे ।

ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारणम् ॥

विज्ञायतेऽत्र सर्वोऽयमृग्यजुःसामसंज्ञितः ।

‘ऋग्यजुःसामभिः’ बोधितः ।

1 Not found in मनुस्मृति but it is in the याज्ञवल्क्यस्मृति, १, ८.

योगियाज्ञवल्क्यः

परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
 कायक्लेशमयश्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः ॥
 ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पूरुषम् ।
 पृथग्भावे न सिध्येत उभे तस्मात् समाश्रयेत् ॥
 ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
 कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
 तस्मात् द्वयोरेव भवेत्तु सिद्धिः
 न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥
 'न सिध्येत' न मुच्येत । 'उभे' ज्ञानकर्मणी ।

बृहस्पतिः^१

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ।
 धर्मात्सुग्वं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

^२उपयोगेन पुण्यानामपुण्यानां च पार्थिव ।
 कर्तव्यमिति नित्यानामकामकरणात्तथा^३ ॥
 असञ्चयादपूर्वस्य क्षयात्पूर्वार्जितस्य च ।
 कर्मणो बन्धमाप्नोति शरीरं च पुनःपुनः ॥
 'अकामकरणात्' काम्यकर्माकरणादित्यर्थः ।

^४मनुः

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।

१ संस्कारकाण्ड, ३.

२ ३९, ६-७.

३ अकालमरणात्तथा—ना.

४ १२, ८८—

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
 इह चाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते^१ ॥
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सात्मताम्^२ ।
 निवृत्तं सेवमानं तु भूतान्यत्येति पञ्चमे ॥
 सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
 समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥
 यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥
^३एतद्विजस्य सामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नाऽन्यथा ॥

‘सुखाभ्युदयिकं’ इत्यत्र सुखस्याऽभ्युदय उत्पत्तिः
 फलमस्यास्तीति मत्वर्थीयष्टन् । ‘नैःश्रेयसिकं’ निःश्रेयसं
 मोक्षः प्रयोजनं यस्य कर्मणस्तत्तथा । ‘प्रवृत्तनिवृत्ते
 कर्मणी’ यथाक्रमं संसारप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूते उच्येते ।
 सात्मतां समानशक्तित्वम् । ‘स्वाराज्यं’ इति स्वयमेव राजते
 प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मभावं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ।

महाभारते

^४लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
 ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

१ उपदिश्यते इति सु. पु, पृ. ४०३.

२ साम्यतामिति सु. पु, पृ. ४०३.

३ ‘एतद्वि जन्मसाफल्यं’ इति. सु. मनौ (पृ. ४०४.)

४ भगवद्गीता, ३, ३-९.

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।
 न च सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥
 यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥

‘लोकेस्मिन्’ अपवर्गमार्गाधिकृते । ‘निष्ठा’ स्थितिः ।
 ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां’ सम्यक् ख्यातवन्तः साक्षात्कृता-
 त्तमत्त्वाः सांख्याः, तेषां प्राधान्येनस्थितिरुक्ता । कर्माऽपि
 यथाप्राप्तमाश्रमविहितं ज्ञानपरिपाकार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं
 चाऽस्त्येव । ‘कर्मयोगेन योगिनां’मिति सत्त्वयोगवतामीश्वरा-
 राधनार्थं कर्म कुर्वतां कर्मप्राधान्येन स्थितिः । आत्मसाक्षा-
 त्कारविज्ञानोपायत्वात् । तथा चोक्तम्—

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
 यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्येदात्मानमात्मनि ॥

‘आत्मनि’ बुद्धावित्यर्थः । पापक्षयश्च धर्मात् ‘धर्मेण
 पापमपनुदति । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’ इति श्रुतेः ।
 ज्ञानमपि सामान्यरूपमस्तीति क्वचित् किञ्चित् प्रधानमिति
 विशेषो न समुच्चये ।

ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पूरुषम् ।

पृथग्भावेन सिध्येत उभे तस्मात् समाश्रये

दिति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् । ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिरिति सर्वं श्रौतं स्मार्तं कर्म न कर्तव्यं बन्धहेतुत्वादिति निराकृतम् । “न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं” इत्यादिना, नैष्कर्म्यं, पुण्यापुण्यरहितत्वं, मोक्षमित्यर्थः^१ । ‘सन्यसनात्’ उत्तमाश्रमग्रहणात् । ‘असक्तः’ फलसङ्गरहितः । “यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्रे”ति ‘यज्ञ’ शब्देन यज्ञपुरुष उच्यते । ‘यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ।^२ तेनेश्वराराधनार्थं कर्म वर्जयित्वाऽन्यत् स्वर्गादिफलार्थं कर्म बन्धाय भवतीत्यर्थः ।

नथा च

^३यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥

‘यत्करोषि’ स्नानादि । ‘यदश्नासी’ त्यत्राऽशनं प्राणाहुतिरूपम् ।

१ वी. सि. मोक्षप्रकाश, पृ. २९९ :—“कल्पतरुस्तु ‘न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यम्’ इत्यादिना, ‘नैष्कर्म्यं’ पुण्यरहितत्वं मोक्षम् इति व्याचक्ष्यौ । तद्भाष्यविरोधात् उपेक्ष्यम् .”

शङ्करारामानुजभाष्ययोः तत्पदस्य ज्ञाननिष्ठापरत्वेनोक्तत्वात्, मित्रमिश्रखण्डनं युक्तमिति प्रतिभाष्यम् । परन्तु आनन्दतीर्थभाष्ये, नैष्कर्म्यपदस्य मोक्षार्थकत्वं लक्ष्मीधरवदुक्तम् ।

२ ईश्वराराधनत्वेन कर्मानुष्ठानं अङ्गीकुर्वता लक्ष्मीधरेण, ‘परमपुरुषाराधनवेषस्य’ इत्युक्तवतां श्रीरामानुजाचार्याणां मतमनुसृतमिति शङ्का.

३ भगवद्गीता, ९, २७-२८.

तथा

^१कर्मण्येवाऽधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
 मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥
 योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥
 दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥
 बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
 तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥
 कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
 जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥

‘कर्मण्येवेति’ कर्मण्येव आश्रमोचिने नवाऽधिकारोऽव-
 श्यकर्तव्यत्वात्, न तु कर्मफलेषु । मा ते फलेष्वधिकार
 इत्येतस्याऽर्थं स्फुटयति—‘मा कर्मफलहेतुर्भूरिति’ । कर्मफलं
 कामयमानः ‘कर्महेतुः’ कर्मणोऽनुष्ठाना । ‘मा भूस्त्वमिति’
 फलेच्छा त्वया मा कर्तव्येत्युक्तं भवति । ‘मा ते सङ्गोऽ-
 स्त्वकर्मणीति’ न चैवं सति कर्मकरण आसक्तिस्त्वया न
 कर्तव्या, किं तु कर्तव्यान्येव कर्माणीत्यर्थः । कथं तर्हि
 कर्माणि कर्तव्यानि ? इत्याकांक्षायामाह—‘योगस्थ’ इत्यादि ।
 यानि नित्यानि कर्माणि सन्ध्यावन्दनादीनि ‘योगस्थः’
 फलसङ्गं त्यक्त्वा कर्मफलसिद्ध्यसिद्ध्योः हर्षविषादरहित-
 त्वेन समो भूत्वा कुरु । ईश्वराराधनार्थं च क्रियमाणे कर्मणि
 नाऽस्ति वैषम्यम् । स एव कर्त्ता तदात्मकं च कर्मेति

क्रियमाणं तत्प्राप्तिहेतुत्वं भजत इत्यर्थः । तदिदं समत्वं योग उच्यते ।

समत्वबुद्धियुक्तादस्मात् कर्मणो दूरेण ज्ञानरहितं कर्म जघन्यम् । ‘बुद्धौ शरणमन्विच्छ’ बुद्धिमाश्रयेत्यर्थः । ‘फल-हेतवः’ । फलं प्रवृत्तिहेतुर्येषां ते तथा । ‘बुद्धियुक्त’ इति ईश्वराराधनार्थं कर्मेत्यनया बुद्ध्या युक्तः कर्म कुर्वन् । नाऽऽरब्धे शुभाशुभे कर्मणी जहानीत्यर्थः । ‘योगाय युज्यस्व’ समत्वयोगाय यतस्व । ‘कर्मसु कौशल’मिति । इदं यद् ब्रह्मणि समर्पणं कर्मणः फलसङ्कल्पपरहितता च । ‘कर्म-जमि’ति शुभाशुभकर्मजं^१ ‘फलं त्यक्त्वा’ जन्मलक्षण-रहिताः सर्वोपद्रवशून्यं विष्णोः स्थानं गच्छन्ति इत्यर्थः ।

तथा

^२न मां कर्माणि लिपन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥

‘न मां कर्माणीति’, न मां कर्माणि लिपन्ति यतो मम कर्मफले स्पृहा नाऽस्ति । एवमन्योऽपि यः स्वव्यापारे

१ वी. सि. मोक्षप्रकाश, पृ. ३१३:—“सर्वोपद्रवशून्यं विष्णोस्स्थानं गच्छतीत्यर्थः” इति कल्पतरुः”

मित्रमिश्रः अद्वैतानुसारिस्वमतं उपन्यस्य लक्ष्मीधरस्य भिन्नाभिप्रायं दर्शयत्यत्र.

‘कर्मजं बुद्धियुक्ता’ इति श्लोकव्याख्यानशाङ्करभाष्ये, जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः, “जीवन्त एव जन्मबन्धाद्विनिर्मुक्ताः सन्तः ‘पदं’ परमम् विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति । ‘अनामयं’ सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः” इति.

२ भगवद्गीता, ४, १४-१५.

वीतफलतृष्णः 'परमेश्वरायेद'मिति कर्मणि प्रवर्त्तते सोऽपि कर्मभिर्न बध्यत इत्यर्थः^१ ।

^२तथा

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्व्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥
सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यक् उभयोर्विन्दते फलम् ॥
यत्सांख्ये^३ प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाऽधिगच्छति ॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

१ सात्त्विकत्यागविषये शङ्कररामानुजानन्दतीर्थानतिवर्त्तते लक्ष्मीधरोऽत्र ; यथा—अत्र सात्त्विकत्यागस्य भाष्यकारैः अननुसन्धीयमानत्वात् .

२ भगवद्गीता, ५, १-१२.

३ यत्सांख्यैः इति गीतापाठः

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्

अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इति । कृतानां कर्मणामीश्वरे सन्न्यासो य उक्तस्तस्माद्ब्रह्मैव कर्तृ कारकान्तरं च कर्म चेति यः कर्मयोगः स विशिष्यते । कथम्? द्वैतविषयो हि संन्यासः, कर्मयोगः पुनरद्वैतविषयः, साक्षात् सम्यग्दर्शनाश्रय इत्यर्थः । ‘निर्द्वन्द्वो’ रागद्वेषादिद्वन्द्वरहितः । ‘सन्न्यासस्थितिः’ सन्न्यासयोगव्यतिरेकेणाऽनुष्ठीयमानो दुःखं प्राप्तुं भवति न तु ब्रह्मसाक्षात्कारायेत्यर्थः । ब्रह्म नचिरेणाऽधिगच्छति ब्रह्माऽचिरेण साक्षात् करोति । ‘^१योगयुक्तः’ अद्वैतदर्शने स्थितः । ‘विशुद्धात्मा’ निर्मलीकृतबुद्धिः । ‘विजितात्मा’ जितमनोवृत्तिः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्विवति । ‘एतेष्विन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणि वर्तन्ते’ मम

* Passage between asterisks cited by Mitramisra, मोक्षप्रकाश, पृ. ३१५.

१ “योगेन युक्तः योगयुक्तः” इति । “वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः” इति च श्रीशङ्करभाष्ये । योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः इति श्रीरामानुजभाष्ये.

नाऽत्र कर्तृत्वमिति चित्तं धारयेत् । 'योगयुक्तो' मन्येतेत्यर्थः ।
'शान्तिं प्राप्नोति नैष्ठिकीं' सुखमात्यन्तिकं प्राप्नोति ।

¹तथा

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिपूदन ॥

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं क्वयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चाऽपरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चिनं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
 त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥
 न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
 यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥
 अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥

‘सङ्गं त्यक्त्वा हि कथ्यन्ते’ पूजादि फलं त्यक्त्वा
 फलानि चाऽदृष्टार्थानि । ‘नियतस्य’ नित्यनैमित्तिकस्य ।
 ‘न द्वेष्ट्यकुशलं’ इति दुःखसाधनमवमानाक्रोशताडनादि ।
 ‘न द्वेष्टि’ पूर्वकर्मफलं मया भुज्यत इति मत्वा शाम्यति ।
 ‘कुशले’ सत्कारपूजादिसुखसाधने ।

१तथा

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स संन्यासी च योगी च न निरग्रिर्न चाऽक्रियः ॥
 यं संन्यासमिति प्राहु र्योगं तं विद्वि पाण्डव ।
 न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

२तथा

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चाऽस्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

१ भगवद्गीता, ६, १-३.

२ भगवद्गीता, ३, १७-२६.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
 न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नाऽनवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
 यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम बर्त्माऽनुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
 उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥

आत्मन्येव रतिर्यस्य न विषयेषु स 'आत्मरतिः' ।
 आत्मन्येव तृप्तो नाऽन्नरसादिना स आत्मतृप्तः । आत्मन्येव
 सन्तुष्टः 'आत्मसन्तुष्टः', नाऽर्थलाभेन तस्य कार्यं विद्यते ।
 परं ज्योतिरूपसंपन्नस्य लोकव्यवहाराभावात् तस्य कर्तव्यं
 नाऽस्ति । अधिकारहेत्वभावात् अकृतेन निषिद्धाकरणेन
 तत्करणनिमित्तप्रत्यवायानुत्पत्तिलक्षणोऽर्थो नास्ति । 'अर्थ-
 व्यपाश्रयः' प्रयोजनापेक्षा । यतो लोकव्यवहारानुगतस्य
 कर्मत्यागानुत्पत्तिः तस्मात्कर्मफलेच्छारहितोऽवश्यं कर्तव्यं

कर्म कुर्वित्याह-तस्मादसक्त इत्यादिना । 'कर्मणैव' न कर्म-
त्यागेन लोकसंग्रहं लोकपरिपालनं । जोषयेत् सेवयेत् ।

१^{तथा}

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याऽध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥

‘अध्यात्मचेतसा’, ब्रह्मैवेदं सर्वं कार्यकरणजातमित्य-
भेददृष्ट्या ।

२^{तथा}

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

‘निराशी’ निर्गतफलासङ्गः । ‘यतचित्तात्मा’ संय-
तात्मा । ‘कार्यकारणसङ्घातः’ । शारीरमात्रं शरीरनिर्वृत्यं ।
शास्त्रोक्तं कर्म केवलं फलरहितम् । ‘नाऽऽप्नोति किल्बिषं’
संसारं नाप्नोतीत्यर्थः । मुक्तस्य रागादिद्वेषैरिति शेषः ।

१ भगवद्गीता, ३, ३०.

२ भगवद्गीता, ४, २०-२४.

‘यज्ञाय’ परमात्मने । ‘ब्रह्मार्पणं’ सुक्सुवादि । अपर्यते
अनेनेति व्युत्पत्त्या । ‘ब्रह्मकर्मसमाधिना’ ब्रह्मैव कर्मेति
समाधियुक्तेन ।

१तथा

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुग्वं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥
नाऽऽदत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥

२तथा

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्माऽखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनः तत्त्वदर्शिनः ॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥

१ भगवद्गीता, ५, १३-१७.

२ भगवद्गीता, ४, ३३-४२.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥
 श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
 ज्ञानं लब्ध्वाऽपरां शान्तिमचिरेणाऽधिगच्छति ॥
 अज्ञश्चाऽश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
 नाऽयं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥
 योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
 आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥
 तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं^१ ज्ञानाग्निनाऽऽत्मनः ।
 छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥

^२तथा

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः^३ ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा कृत्स्नैर्नाऽऽत्मा संयुज्यते पुनः ॥

१ कृत्स्नमिति मातृकासु, नादतः, यतः भाष्यकारैः आदतः पाठः हृत्स्थमेव.

२ This s'loka is not from भगवद्गीता.

३ Three lines ending with this are wanting in स.

॥ १६ ॥

अथात्मज्ञानहेतवः

¹याज्ञवल्क्यः

वेदार्थवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।
शुद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥

ब्रह्मपुराणे

अधीत्य वेदांश्च तदीयमर्थं
बुद्ध्या गृहीत्वा च स शब्दविच्च² ।
श्रुत्वा च मीमांसकधर्मशास्त्र-
मात्मा लभ्यो दुर्लभोऽयं त्रिलोके ॥
अहिंसयेन्द्रियासंगैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥
तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

महाभारते

³ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥

1 Mitākṣara and Aparārka read वेदानुवचनं and श्रद्धोपवासः—३, १९०.

2 स शब्दवित् सः—ना.

3 शां—२०२, ९.

मत्स्यपुराणे

^१अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह विद्यते ॥

^२याज्ञवल्क्यः

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्य च विवेचनम् ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिः गिरः शुभाः ॥
स्थ्यालोकारम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥
^३विषयेन्द्रियसंयोगतन्द्रालस्यविवर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥
^४रजस्तमःक्षयः सत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहता दमः ।
एतैरुपायैः संसिद्धः स तु योग्यमृतीभवेत् ॥
तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् सत्त्वयोगात् परिक्षयात् ।
कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते ॥

‘शरीरपरिसंख्यानं’ शरीराशुद्धित्वास्थिरत्वादिदोष-
परत्वेनाऽनुसन्धानम् । ‘प्रवृत्तिषु’ गमनागमनादिकासु सूक्ष्म-
प्राणिवधादिदोषदर्शनम् । ‘तत्त्वस्मृतेः’ आत्मतत्त्वचिन्त-
नात् । ‘उपस्थानात्’ अवधारणात् ।

^५महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

१ ५२, ११.

२ ३, १५५-१६०.

३ विषयेन्द्रियसंरोध इति अपरार्क मिताक्षरापाठः

४ नीरजस्तमता इति अपरार्क मिताक्षरापाठः

५ भगवद्गीता—१३, ७-११.

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषार्थदर्शनम्^१ ॥
 असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।

‘आत्मविनिग्रहो’ मनोवृत्तिनिरोधः । ‘असक्तिः’
 वैराग्यम् । ‘अभिष्वङ्ग’स्तत्परता । ‘तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्’
 आत्मज्ञानार्थं यच्छास्त्रस्य पर्यालोचनम् । ‘एतज्ज्ञानं’ इदं
 ज्ञानसाधनम् ।

तथा

नैतादृशं ब्राह्मणस्याऽस्ति वित्तं
 यथैकता सत्यताऽममता च ।
 शीलस्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
 ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

^२सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स वै त्यक्तुं न शक्यते ।
 सद्भिः सह स कर्तव्यः सतः सङ्गो हि भेषजम् ॥

१ दोषानुदर्शनमिति श्रीशङ्करभाष्यपाठः

२ ३७, २३.

^१महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
 दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
 अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
 दया भूतेष्वलोभित्वं^२ मार्दवं क्लीबचापनम्^३ ॥
 तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नाऽभिमानिता ।
 भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥
 दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
 अज्ञानं चाऽभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥
 दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।
 'तेजः' प्रभुत्त्वम् ।

^४तथा

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतमं मया ।
 विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
 इष्टोऽसि मे वदमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

१ भगवद्गीता—१६, १-५.

२ अलोभित्वं इति ना. स. and शङ्करभाष्यम्

३ हीरचापलम् इति ना. स. and शङ्करभाष्यम्

४ भगवद्गीता,—१८, ६१-६६.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामैवेष्ट्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
 सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

‘सर्वधर्मान् परित्यज्ये’ति । सर्वधर्मान् परिहाय
 ममाऽऽराधनं कुर्विति । भगवदाराधनं कुर्विति^१ भगवदारा-
 धनप्राधान्यप्रतिपादनपरमिदम् ।

२तथा

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च नमन्ति^३ च ॥
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
 तेषामेवाऽनुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
 नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

४याज्ञवल्क्यः

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
 द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥

१ “कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिश्चयेयमाराधनभूतान्
 मदाराधनत्वेन अतिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन
 परित्यज्य मामेकमेव कर्तारं आराध्य प्राप्त्युपायं चानुगन्धत्स्व । एष एव सर्वधर्माणां
 शास्त्रीयपरित्याग इति”—इति श्रीरामानुजभाष्ये.

२ १०, ८-११.

३ नमन्ति इति, स. च रमन्ति च इति, ना., श्रीशङ्करभाष्यपाठः

४ ३, १९१.

॥ १७ ॥

सपल्लवयोगः

अथ योगः । तत्र देवलः

देवमनुष्ययोः द्विविधः पुरुषार्थोऽभ्युदयो निःश्रेयस-
मिति । तयोरभ्युदयः पूर्वोक्तः द्विविधः । निःश्रेयसमिति
सांख्ययोगौ । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं सांख्यम् । विषयेभ्यो
निवृत्त्याऽभिप्रेतेऽर्थे मनसोऽवस्थापनं योगः । उभयत्राऽपवर्गः
फलम् ।

विष्णुपुराणे

¹आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

दक्षः

वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

विष्णुपुराणे

तदेतत्कथितं राजन्नविद्याया मया तव ।
क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते ॥

योगियाज्ञवल्क्यः

सर्वधर्मान् परित्यज्य योगधर्मं समाश्रयेत् ।

सर्वे धर्माः सदोषास्तु पुनरुत्पत्तिकारकाः ॥

^१नेहाऽतिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

‘अतिक्रमः’ अनारम्भः नाशोऽत्र नैष्फल्यम् ।

महाभारते

^२यथा वाऽनिमिषाः स्थूला जालं भित्वा पुनर्जलम् ।

प्राप्नुवन्ति तथा योगात्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥

‘अनिमिषाः’ मत्स्याः ।

तथैव वागुरां भित्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।

प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥

लोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विताः ।

^३भित्वा योगात् परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् ।

यथा च शकुनाः सूक्ष्माः प्राप्य जालमरिन्दमम् ।

तत्राऽशक्ता^४ निबध्यन्ते विमुच्यन्ते बलान्विताः ।

कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्व्योगाः परन्तप ॥

अबलाश्चैव नश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ।

^५अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ॥

१ गीतायामपि दृश्यते—२, ४०.

२ शां—३०६, १०.

३ शा—३०६, १७.

४ ‘तत्र शक्ता’ इति ना. and स; तत्र शक्ता इति मु. महाभारते.

५ शा—३०६, ३१.

युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
^१यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ॥
 श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ।
 अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ॥
 पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाऽतिपतेन्नरः ।
 योगमार्गं समाश्रित्य यः कश्चिद्भजते द्विजः ॥
 क्षेमेणोपरमं मार्गं बहुदोषो हि स स्मृतः ।

तथा

अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वाऽधर्मकाक्षिणी ।
 तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥

^२तथा

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चाऽयुक्तस्य भावना ।
 न चाऽभावयतः ज्ञान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

^३तथा

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि ततोऽधिकः ।
 कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥
 योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनाऽन्तरात्मना ।
 श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

अथ योगाङ्गानि

तत्र महाभारते

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध-
 योऽष्टाङ्गानि योगस्य ।

१ शा—३०६, ५१-५३.

२ भगवद्गीता—२, ६६.

३ भगवद्गीता—६, ४६-४७.

मार्कण्डेयपुराणे

¹प्रागेवाऽऽत्माऽऽत्मना ज्ञेयो योगिनां स हि दुर्जयः ।

कुर्वीत तज्जये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥

प्राणायामैर्दहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनाऽनीश्वरान् गुणान् ॥

‘दोषान्’ स्वेदवेपथुप्रभृतीन् । ‘संसर्गान्’ विषय-
संबन्धान् । ‘अनीश्वरान्’ प्राकृतान् ।

देवलः

रागद्वेषमोहाः कषाया उच्यन्ते । तेषां यमनियम-
लक्षणेन तपसा पञ्चविधेन तत्त्वज्ञानेन चाऽपकर्षणम् । कषाय-
पाचनम् ।

विष्णुपुराणे

²ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।

सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां सुमना नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च च कीर्तिताः ।

विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ॥

एकं तत्राऽऽसनादीनां समास्थाय गुणैः पुनः ।

³यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥

1 ३९, ९-१०.

2 ६, ७, ३६.

3 समाख्यैः इति उद. मातृ.

वायुपुराणे

¹पद्ममूर्द्धासनं वाऽपि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

²प्राणापाननिरोधश्च प्राणायाम उदाहृतः ।

विष्णुपुराणे

³प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते हि यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ।
'सबीजो' मन्त्राद्यालम्बनः ।

बृहस्पतिः

⁴बद्धाऽऽसनं नियम्याऽसून्समृत्वा चर्ष्यादिकं तथा ।
सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
⁵आदानं बोधमुत्सर्गं वायोस्तिस्रः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात् ॥
रक्तं⁶ पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् ।
श्वेतं त्र्यक्ष्यं हरं चैव संसारार्णवतारणम् ॥

1 ११-१३.

2 ३९, १२.

3 ३, ७, ४०.

4 आचारकाण्डम्—३१, ३२.

5 संस्कारकाण्डम्—५५९.

6 आचारकाण्डम्—३८ ; प्रजापतिमिति मु. पु. पाठः

अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टांस्तिरोहितान् ।
 विजानातीन्दुसूर्यक्षं ग्रहाणां ज्ञानसंपदम् ॥
 तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
 तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः ॥
 यान्ति प्रसादं येनाऽस्य मनः पञ्च च धातवः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥
 'पञ्चधातवः' पृथिव्यादि पञ्चभूतानि ।

तथा

^१प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साऽभिधीयते ।
 द्वे धारणे स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
 सर्वदोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
 वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांस्तु गुणान् पृथक् ।
 व्योमादिपरमाणुश्च तथाऽऽत्मानमकल्मषम् ॥
 इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जितां जितासनो भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
 दोषान्मोहं तथा व्याधिमाक्रान्ता भूरनिर्जिता ।
 विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्मितम्^२ ॥
^३उपायश्चाऽत्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
 येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
 यथा तोयार्थिनस्तोयं पद्मनालादिभिः शनैः ।
 आपिबेयुस्तथा योगी पिबेद्वायुं जितश्रमः ॥

१ ३९, ३५.

२ अनिर्जिताम्—स.

३ ३९, ४२-४६.

प्राङ्नाभ्यमुदरे चाऽथ तृतीया च ततोपरि^१ ।
 कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
 किञ्चित् परस्यात्तस्मिंस्तु धारणा परमा स्मृता ।
 दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
^२प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम उदाहृतः ।
 धारणेत्युच्यते ज्ञेयं धार्यते यन्मनोऽनया ॥
 शब्दादिभ्योऽनिवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः ।
 प्रत्याहियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततस्स्मृतः ॥

‘अनिवृत्तानि’ स्वविषये संसक्तानि । ‘योगेन चित्त-
 वृत्तिनिरोधेन’, ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इति पातञ्जलेऽभि-
धानात् ।

देवलः

अणुत्वाच्चापल्याल्लाघवाद्दलवत्वाद्वा योगभ्रष्टस्य मनसः
 पुनः प्रत्यानीयार्थं योजनं प्रत्याहारः ।

‘अर्थो’ त्राऽत्मा ।

विष्णुपुराणे

^३शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याणीति योगवित् ।
 कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
 पश्यता परमा तेन जायतेति च नात्मनाम् ।
 इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥

१ तथोरसि इति स.

२ ३९, ४०-४१.

३ ६, ७, ४३.

देवलः

शरीरेन्द्रियमनोबुध्यात्मनां धरणद्वारणा ।

हारीतः

मनसो धारणं अन्तःशरीरे, हृदि, ललाटे, परंब्रह्मा-
त्मज्योतिरादित्यमहीनभस्सु जलभाजनवन्मनसस्त्वेकधार-
णाद्वारणा ।

‘अन्तर्देहे’, हृदयादौ, बहिर्वापहतपाप्मादि गुणक
परंब्रह्मादौ, यन्मनसो धारणं सा धारणा । ‘जलभाजनवत्’
इति, यद्भाजनगतं जलं तस्य भाजन एव स्थितिः । एव
मेतेषु सत्सु, गतिर्मनसोऽवस्थितिरेकत्र देशविशेषे धारणा-
ज्जायत इति । ‘एवं च देशवन्न चित्तस्य’ यः साधारण
उक्ता स्यात् । तथा च पातञ्जलसूत्रम् । “देशवन्न चित्तस्य
धारणा” इति ।

शङ्खः

मनस्संयमनं तज्ज्ञैर्धारणेति निगद्यते ॥

विष्णुपुराणे

¹प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः ।

वशीकृतं ततः कुर्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥

महाभारते

²सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महामते ।

धारणासु सुयोगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥

1 ६, ७, ४५.

2 शा—३०६, ५४.

विपन्ना धारणा यस्मान्नयन्ति न शुभां गतिम् ।
 नेत्रहीनं यथा नारं पुरुषाणां तु वै नृप ॥
 यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
 मरणं जन्मदुःखं च सुखं च परिमुञ्चति ॥
 योगकृत्येषु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
 तथाऽपि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥
 एकाग्रभावं मनसः प्राणायामास्तथैव च ।
 तद्रूपप्रत्ययायैकसन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ॥
 तद्व्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ।
 तस्यैव कल्पनाहीनस्वरूपग्रहणं हि यत् ॥
 मनसा ध्याननिरताद्यः समाधिः सोऽभिधीयते ।

अथाहारादिनियमः

तत्र मार्कण्डेयपुराणे

¹भैक्षं यवागू तक्रं वा पयो यावकमेव वा ।
 फलं मूलं विपक्वं वा कणपिण्याकसक्तवः ॥
 इत्येते वै शुभाहारा योगिनां सिद्धिकारकाः ।

महाभारते

²कणानां भक्षणो युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।
 स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥
 भुञ्जानं यावकं भक्ष्यं दीर्घकालमरिन्दम ।
 एकदाऽसौ विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥

1 ४१, ११.

2 शा—३०६, ४३-४५.

पक्षान्मासान् ऋतून् स्थित्वा सञ्चरंश्च ग्रहांस्तथा ।
अपः पीत्वा पयोमिश्राः योगी बलमवाप्नुयात् ॥

वायुपुराणे

^१योगिनां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं चान्द्रायणं स्मृतम् ।
एकंद्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् ॥

महाभारते

मोक्षधर्मेषु नियतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणःस्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥

तथा

सदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवर्त्तमुदीर्णं च निगृहीयाद्विजोत्तमः ।
योषितां न कथा श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ॥
कथञ्चिद्दर्शनादासां दुर्बलानां^१विशेद्रजः ।
रागोत्पत्तौ चरेत्कृच्छ्रमहस्त्रिः प्रविशेदपः ॥
मग्नः स्वप्ने^२ च मनसा त्रिर्जपेदधमर्षणम् ।
पाप्मानं त्रिर्दहत्येवं अन्तर्भूतरजोमयम् ॥

‘दुर्बलान्’ अजितेन्द्रियान् । ‘स्वप्ने च’ स्त्रीविषयानु-
रागोत्पत्तौ इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे

^३शून्येष्वेवावकाशेषु वनेषु च गुहासु च ।
नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपाक्रमेत् ॥

१ १६, १६.

२ स्वप्नेन मनसा—ना. and स.

३ ४१, २१.

१ सशब्देऽग्निजलाभ्याशे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
 शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ॥
 सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ।
 देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥

महाभारते

२ विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
 सपूर्वापररात्रिषु धारयेन्मनसाऽऽत्मनि ॥
 ३ मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
 त्रिकालं नाऽभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

४ नाऽऽध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।
 युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिध्यर्थमाहृतः ॥
 नाऽतिशीते न चोष्णे वा द्रुन्दे नाऽप्यनिलात्मके ।
 कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
 ५ सत्त्वस्याऽनुपपत्तौ च देशे काले विवर्जिते ।
 नाऽसतो दर्शनं योगे तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
 दोषानेताननाहत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ।
 विघ्नाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
 बाधिर्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्धता ।
 ज्वरश्च जायते सद्यः तद्ब्रह्मज्ञानयोगिनः ॥

1 ३९, ४८, ५०.

2 शा—३११, १३.

3 शा—३११, ९.

4 ३९, ४६-४७.

5 ३९, ५०-५३.

अथ दोषचिकित्सा

तत्र वायुपुराणे

¹तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणां च यथाक्रमम् ।
 यथा शाम्यन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः ॥
 स्निग्धां यवागूमत्युष्णं भुक्त्वा तत्र तु धारयेत् ।
 अनेन क्रमयोगेन वातगुल्मं प्रणश्यति ॥
 तदावर्त्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 सर्वगात्रप्रकंपेन समारब्धस्य योगिनः ॥
 इमां चिकित्सां कुर्वीत यथा संपद्यते सुखम् ।
 मनसा पर्वतं काये विष्टम्भीकृत्य धारयेत् ॥
 उरोघाते ²रसस्थाने कण्ठदेशे च धारयेत् ।
³वचोघाते तथा वाचि बाधिर्ये श्रोत्रयोस्तथा ॥

‘समारब्धस्य’ क्रान्तस्य । विष्टंभीकृत्य धारयेत् पर्वतं धारयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे

⁴अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेद्यदि ।
 वाय्वग्निधारणादेनं देहसंस्थं विनिर्दहेत् ॥
 ‘अमानुषं सत्त्वं’ रक्षःपिशाचादि ।

वायुपुराणे

⁵कृष्णसर्पोपबाधे तु धारयेत् हृदयोदरे ।
 महर्जनस्तपःसत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥

1 ११, ३९.

2 उरस्स्थानं, इति, मु. पाठः

3 त्वचोऽवघाते तां वाचि बाधिर्ये श्रोत्रयोस्तथा, इति, मु. पाठः

4 ३९, ६०.

5 ११, ५५.

विषस्य तु पलं पीत्वा विशल्यां धारयेत्ततः ।
 सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥
 हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वाश्च देवताः ।
 सहस्रेण घटानां तु युक्तः स्नायीत योगवित् ॥
 उदके कण्ठमात्रे तु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 प्रतिस्रोतोपविष्टस्तु^१ धारयेत्सर्वगात्रकम् ॥
 शीर्णार्कपर्णपुटकैः पिबेत् वल्मीकमृत्तिकाम् ।
 चिकित्सितविधिर्ह्येष^२ क्रमशो योगिनां हितः ॥
 व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन हेतुना ।

अथ योगविधिः

^३तत्र महाभारते

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
 एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चाऽनवलोकयन् ॥
 प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥

१ विषाविष्टो for पविष्टस्तु in printed वायुपुराण.

२ विश्रुतो योगनिर्मितः इति, मु. पाठः

३ भगवद्गीता—६, १०-१४.

वायुपुराणे

^१ॐकारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च ।
 आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
 समजानुरेकजानुर्वा उत्तानस्वस्तिकोऽपि वा ।
 समो द्वादसनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ॥
 पाष्णिभ्यां वृषणौ च्छाद्य तथा प्रजननं ततः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनः पञ्च च मारुतान् ॥
 निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ।
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
 तथाऽत्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मना ।
 पूरयित्वा समीरं तु सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥
 आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ।

^२याज्ञवल्क्यः

ऊरुस्थोत्तानचरणः सन्ध्ये न्यस्येतरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य^३ मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥
 निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशेत्^४ ।
 तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥
 सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामो नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥
 'सत्त्वस्थः' कामक्रोधादिरहितः ।

१ ११, १३.

२ ३, १९८-२००.

३ उन्नम्य इति विज्ञानेश्वरपाठः, उन्नम्य इति अपरार्कपाठः

४ संस्पृशन् इति अपरार्कमिताक्षरापाठः

देवलः

देवतायतनं शून्यागारगिरिकन्दरनदीपुलिनगुहारण्या-
नामन्यतमे शुचौ निराबाधे विभक्ते समुपस्तीर्णमानसं
कृत्वा, तस्मिन्लघ्वाहारो निरामयः, शुचिः शिरोग्रीवापाणि-
पादौ च समास्थाप्य, शरीरमृजुं समाधाय, शिश्रुवृषणाव-
पीडयन्, यत्किञ्चिदपाश्रित्य स्वस्तिकं भद्रकं मण्डलं वाऽधि-
ष्ठाय, उदङ्मुखः, प्राङ्मुखो वा, दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य, अक्षि-
भ्यामव्यक्तमनुन्मील्य च, मुखनासिकाभ्यां ऐक्यावसन्ना-
ग्रस्थितदृष्टिः, सर्वेन्द्रियाणि संहृत्योर्ध्वं प्राणानुदीर्य, मनसा
तच्चिन्तनं ध्यानम् ।

¹महाभारते

नाऽत्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।
न चाऽतिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाऽर्जुन ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥
तथाच देवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण वृद्धेन यो ह्यात्मा स नसंशयः ॥

दक्षः

कषायमोहविक्षेपलज्जाशङ्कादिचेतसः ।
व्यापारास्तु समाख्याताः तैर्हीनं वशमानयेत् ।
कुटुम्बैः पञ्चभिर्ग्रामिषष्ठं तत्र महान्मनः ।
देवासुरमनुष्यैर्वा संजेतुं नैव शक्यते ॥

बलेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शूरस्तु नोच्यते ।

¹जितेन्द्रियेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः ॥

महाभारते

²श्रीभगवानुवाच ।

सङ्कल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥
 शनैःशनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥
 युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
 सुखेन ब्रह्मनिर्वाणमत्यन्तं³ सुखमश्नुते ॥
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
 ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
 सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते⁴ ॥
 आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

1 जितो येनेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः—ना. and स.

2 भगवद्गीता—६, २४-२८-३५; श्रीभगवानुवाच appears only at the beginning of the chapter.

3 ब्रह्मसंस्पर्शम् इति ना. स. and श्री शङ्करभाष्यपाठश्च.

4 उदयपुरमातृकायां 'न स भूयोऽपि जायते' इति पाठः

अर्जुन उवाच ।

यो यो योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याऽहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वागोरिव सुदुष्करम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥

‘न प्रणश्यामि’ न तिरो भवामि । ‘सर्वथा वर्तमानोऽपि’
मयि वा बुद्धिविकारे वा प्रपञ्चे ब्रह्मबुद्ध्या । ‘चेतसा वर्त-
मानो’ मय्येवाऽसौ वर्तत इत्यर्थः ।

तथा

पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ।
शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं चाऽपि न वेदयेत् ॥
रूपं न चक्षुषा विन्द्याज्जिह्वा च रसांस्तथा ।
श्रेयांस्यपि च सर्वाणि जह्याद्योगेन योगवित् ॥
पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ।
तमो मनसि संसृज्य पञ्चवर्गविचक्षणः ॥
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियार्थैः सपञ्चभिः ।
निःसंसारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ॥
पूर्वध्यानपथे धीरः सदा दध्यान्मनोन्तरम् ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ॥

एवं ध्यानपथः पूर्णो मया समनुवर्णितः ।
 तस्य तत्पूर्वसंरुद्धमात्मषष्ठमनोन्तरम् ।
 स्फुरिष्यति समुद्रान्तं विबुदम्बुधरो यथा ॥
 जलबिन्दुर्यथा लोकपर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
 एवमेवाऽस्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥
 समाहितं क्षणं किञ्चित् स्थानवर्त्मनि निष्ठति ।
 पुनर्वायुपथभ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ॥
 अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्री विमत्सरः ।
 समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥
 विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
 मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमात्मनः ॥
 मनसा क्लिश्यमानस्तु स समाधानकाम्यया ।
 न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवाऽऽत्मनो हितम् ॥
 स्वयमेव मनश्चैकं पञ्चवर्गश्च भारत ।
 पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥
 न तत्पुरुषकारेण न च देवेन केनचित् ।
 सुखमेव्यसि तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥
 सुखेन तेन संयुक्तो वंस्यते ध्यानकर्मणि ।
 'पिण्डीकृत्य' प्रत्याहृत्य ।

दक्षः

लोको वशीकृतो यैस्तु यैरात्मा च वशीकृतः ।
 इन्द्रियार्थान् यतस्तेषां योगं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नाऽरण्यसेवनाद्योगो नाऽनेकग्रन्थचिन्तनात् ।
 व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिर्वा न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥

न वै पद्मासनाद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
 न वै शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन भवति क्वचित् ॥
 न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः कुसृतैस्तथा ।
 लोकयात्राभियुक्तस्य न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥
 अभियोगात्तथाऽभ्यासात्तस्मिन्नेव विनिश्चयात् ।
 पुनः पुनरनुद्वेगाद्योगः सिध्यति नाऽन्यथा ॥
 आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च ।
 सर्वसत्त्वसमत्वेन योगः सिध्यति नाऽन्यथा ।
 यस्त्वात्ममिथुनो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ॥
 आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः ॥
 आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तुष्टो नाऽन्यमानसः ।
 आत्मन्येव च तृप्तस्य योगः सिध्यति नाऽन्यथा ॥
 स्वप्नेऽपि योऽभियुक्तश्च जाग्रदेव विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥

¹याज्ञवल्क्यः

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
 ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ॥
 यथाविधानेन पठन् सामगायत्र्यमन्ययम्² ।
 सावधानस्तथाऽभ्यासात्³ परमात्माऽधिगच्छति ॥
 अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा ।
 आवैणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि तु ॥
 ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ॥

1 ३, १११-११६.

2 सामगायमविच्युतम् इति विज्ञानेश्वरपाठः ;

सामगायत्यविस्वरम् इति अपरार्कपाठः (पृ. ९९०.)

3 तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति इति मिताक्षरापाठः

गेयमेतत्तदभ्यासकारणान्मोक्षसंज्ञकम् ।
 वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥
 तालज्ञश्चाऽप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ।
 गीतज्ञो यदि गीतेन नाऽऽप्नोति परमं पदम् ।
 रुद्रस्याऽनुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥

‘अपरान्तकमुल्लोप्यम्’ अत्र प्रकर्यो रेणकानि स्वर-
 बिन्दुसहितमुत्तरं चेति । एतानि प्रकरणाख्यानि सप्तगीत-
 कानि ऋग्गाथाद्याः चतस्रो गीतिकाः । एतदपरान्तकादि-
 गीतजातं परमात्मतया चिन्तितं मोक्ष साधनत्वान्मोक्ष-
 संज्ञकं ज्ञातव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रताप्रतिपादनद्वारेणौ-
 त्सुक्यापत्तिहेतुत्वात् । ‘श्रूयत’ इति । श्रुतिर्द्वाविंशतिधा ।
 सा तु स्वरेषु । तथाहि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुः
 श्रुतयः । ऋषभधैवते प्रत्येकं त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ
 प्रत्येकं द्विश्रुती । जातयस्तु षड्जातयः शुद्धाः । सङ्कर-
 जास्त्वेकादश । एवमष्टादशविधाः । ‘गीतज्ञो यदि’ इति ।
 गीतिज्ञो यदि कथञ्चिद्विघ्नतो योगस्थः सन्मुच्यते तदा
 रुद्रानुचरत्वं लभत इत्यर्थः ।

युक्तलक्षणम्

तत्र महाभारते

युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत् ।
 निर्वर्ति तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ॥
 निश्चलोर्द्ध्वशिखस्तद्व्युक्तमाहुर्मनीषिणः ।
 पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः ॥
 नालं चालयितुं शक्यः तथा युक्तस्य लक्षणम् ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः विविधैर्गीतवादिनैः ॥
 क्रियमाणैर्न कम्पेच्च युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ।
 तैलपूर्णं यथा पात्रं कराभ्यां धारयन्नधः ॥
 सोपानमारुहेद्भीतः तर्ज्यमाणोऽसिपाणिभिः ।
 संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्विन्दुमुत्सृजेत् ॥
 तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा ।
 स्थिरत्वादिन्द्रियाणां च निश्चलत्वे तथैव च ॥
 एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत् ।
 संयुक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम् ॥
 महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभम् ।
 एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् ॥
 कालेन महता राजन् श्रुतिरेषा सनातनी ।

तथा

स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।
 मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥

स्थाणुवच्चाऽप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चाऽपि निश्चलः ।
 बुद्ध्या विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥
 न शृणोति न चाऽऽघ्राति न रंस्यति न पश्यति ।
 न च स्पर्शं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ॥
 न चाऽभिमन्यते किञ्चिन्न बुद्धयति च काष्ठवत् ।
 तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥

तथा

^१यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाऽवतिष्ठति ।
 निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 वेत्ति यत्र न चैवाऽयं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥
 यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं मन्यते नाऽधिकं ततः ।
 यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥
 तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विघ्नचेतसा ॥

तथा

^२ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
 'कूटस्थो' निर्विकार इत्यर्थः ।

१ गीता—६, १८-२३.

२ गीता—६, ८.

॥ १९ ॥

अथ ध्येयस्वरूपम्

¹विष्णुः

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करं इतरं न्यस्य तालुस्था-
चलजिह्वो दन्तैर्दन्तान् संस्पृशन्, स्वं नासिकाग्रं पश्यन्,
दिशश्चाऽनवलोकयन्, विगतभीः, प्रसन्नात्मा,² चतुर्विं-
शत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत् ॥ १ ॥ नित्यमतीन्द्रियमगुणम् ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीतं, सर्वस्थमतिस्थूलम् ॥ २ ॥ सर्व-
गमतिसूक्ष्मम् ॥ ३ ॥ सर्वतः पाणिपादं, सर्वतोऽक्षिशिरो-
मुखं, सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम् ॥ ४ ॥ एवं ध्यायन् ॥ ५ ॥
ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ॥ ६ ॥
अथ निराकारे लक्षबन्धं कर्तुं न शक्नोति तदा पृथिव्यप्-
तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्या-
त्वा तत्र लब्धलक्षः तत्तत् परित्यज्याऽपरमपरं ध्यायेत् ॥ ७ ॥
एवं पुरुषध्यानमारमेत ॥ ८ ॥ अत्राऽप्यसमर्थो हृदयपद्मस्या-
ऽधोमुखस्य मध्ये दीपवत्पुरुषं ध्यायेत् ॥ ९ ॥ तत्राऽप्यसमर्थो

1 All three Mss. attribute what follows to the *Viṣṇupurāṇa*. The passage is from *Viṣṇusmṛti*, अ. १७, १— . Even *Vīramitrodaya*, *Mokṣaparakāśa*, p. 359 refers to this passage as from the *Viṣṇupurāṇa*.

2 प्रशान्तात्मा इति मु. पु. (पृ. २००).

भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनं गदिनम् । श्रीवत्सा-
ङ्गं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्र-
गदापद्मधरं ध्यायेत् ॥ १० ॥ यद्यद्ध्यायेत् तदाप्नोति ध्यान-
गुह्यम् ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वाऽक्षरमेव ध्यायेत्
॥ १२ ॥ न च पुरुषं विना किञ्चिदपि अक्षरं अस्ति ॥ १३ ॥
तं प्राप्य मुक्तो भवति ॥ १४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात्पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १५ ॥
प्राग्रात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायेत्तु पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥ १६ ॥
सर्वतत्त्वात्मगम्यं च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।
[^१सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।]
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥ १७ ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चाऽन्तिके च तत् ॥ १८ ॥
अविभक्तं च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभक्ष्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १९ ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ २० ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते^२ ॥ २१ ॥

1 [ ] Not found in printed विष्णुस्मृति.

2 All three manuscripts are unintelligible in parts. Text restored from printed *Viṣṇusmṛti*.

नरसिंहपुराणे

महेश्वर उवाच ।

^१ज्ञातामृतं परं गुह्यं रहस्यमृषिसत्तम ।
 वक्ष्यामि हृदि दुःखघ्नं सर्वबन्धभयापहम् ॥
 तृणादि चतुरास्यान्तं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 चराचरं जगत्सर्वं सुषुप्तं यस्य मायया ॥
 तस्य विष्णोः प्रसादेन यदि कश्चित्प्रबुध्यते ।
 स निस्तरति संसारं देवानामपि दुस्तरम् ॥
 भोगैश्वर्यमदोन्मत्तः तत्त्वज्ञानपराङ्मुखः ।
 संसारे सुमहापङ्के जीर्णा गौरिव मज्जति ॥
 यस्त्वात्मानं निबध्नाति कर्मभिः कोशकारवत् ।
 तस्य मुक्तिं न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ॥
 तस्मान्नारद सर्वेशं देवानां देवमव्ययम् ।
 आराधयेत्सदा सम्यग्ध्यायन् विष्णुं समाहितः ॥
 यस्तं विश्वमनाद्यन्तमजं स्वात्मनि संस्थितम् ।
 सर्वज्ञमचलं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 स्वग्राह्यमक्षरं नित्यं निर्गुणं तमसःपरम् ।
 सर्वदृक् शाश्वतं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 निर्विकल्पं निराभासं निष्प्रपञ्चं निरामयम् ।
 वासुदेवं सदा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 निरञ्जनपरं शान्तमच्युतं भूतभावनम् ।
 वेदगर्भं विभुं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 सर्वभावविनिर्मुक्तमप्रमेयमलक्षणम् ।
 निर्वाणमनघं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥

अमृतं परमानन्दं सर्वपापविवर्जितम् ।
 ब्रह्म ज्ञेयं शिवं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 योगेश्वरं पुराणारूढं स्वशरीरगुहाशयम् ।
 अमात्रमव्ययं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 शुभाशुभविनिर्मुक्तमूर्मिषट्कपरं प्रभुम् ।
 तं वेद्यममलं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तं सर्वदुःखविवर्जितम् ।
 अप्रतर्क्यं सदा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 अनामगोत्रमद्वैतं चतुर्थं परमं पदम् ।
 तं सर्वहृद्गतं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 अरूपं सत्यसङ्कल्पं शुद्धमाकाशवत् परम् ।
 एकाग्रमनसा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 सर्वात्मकं स्वभावस्थमात्मचैतन्यरूपकम् ।
 शुभ्रमेकाक्षरं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 कालातीतं त्रिकालज्ञं विश्वेशं लोकसाक्षिणम् ।
 सर्वस्मादुत्तरं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ।
^१विष्णौ प्रतिष्ठितं विश्वं विष्णुर्विश्वे प्रतिष्ठितः ॥
 विश्वेश्वरमजं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ।

तथा

^२ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

शङ्खः

हृत्स्थस्य ध्यानयोगेन देवदेवस्य दर्शनम् ।
 ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि ध्यानयोगमतः शुभम् ॥
 हृदिस्था देवतास्सर्वा हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः ।
 हृदि ज्योतींषि सूर्यश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 स्वदेहमरणं कृत्वा प्रणवं तूत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मन्थनाभ्यासाद्विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितम् ॥
 रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।
 तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥

¹अणोरणीयान्महतो महीयान्

आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।

तेजोमयं पश्यति वीतशोको

धातृप्रसादान्महिमानमीशम् ॥

एष देवस्तु मर्त्यानां पटैरिव विधीयते ।

अज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयैः श्रुतिः ॥

एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।

एष धाता विधाता च प्रधानं निष्कलः शिवः ।

²वेदाऽहमेतं पुरुषं महान्त-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तं वै विदित्वा न बिभेति मृत्यो-

र्नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

1 तैत्तिरीयारण्यकम्—२, ४, १०, १०, १.

महानारायणोपनिषत्—८, ३.

कठोपनिषत्—२, २०; श्वेताश्वेतरोपनिषत्, ३, २०.

2 तैत्तिरीयारण्यकम्—३, १२, ७; १३, १.

श्वेताश्वेतरोपनिषत्—३, ८; वाजसनेयिसंहिता (वेबरं) ३१, १८.

ब्रह्माण्डपुराण

^१यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 अव्यक्तं तत्परोक्षत्वाद्गहनं तु दुरासदम् ॥
 भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि दृष्टे तस्मिन् परावरे ॥

^२याज्ञवल्क्यः

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
 धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणा धारयन् बुधः ॥

^३तथा

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।
 हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥
 मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाऽचलः ।
 स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥

नरसिंहपुराणे

^४योगाभ्यासरतस्येह नश्यन्ते पातकानि च ।
 तस्माद्योगपरो भूत्वा ध्यायेन्नित्यक्रियान्तरे ॥
 प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
 धारणाभिर्वशीकृत्य पूर्वं दुर्धर्षणं मनः ॥
 एकं कारणमानन्दं बोधरूपमनामयम् ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ध्यायेत् जगदाधारमच्युतम् ॥

१ 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति तैत्तिरीयोपनिषदि—२, ४, १; ९, १; ४, ४, ११.

२ ३, २०१.

३ ३, १०८-१०९.

४ ६१, ३-१३.

आत्मानमरविन्दस्थं तप्तचामीकरप्रभम् ।
 रहस्येकान्त आसीनो ^१ध्यायेदभिरणादणुम् ॥
 यः सर्वप्राणचित्तज्ञो यः सर्वेषां हृदि स्थितः ।
 यश्च ^२सर्वावरज्ञेयः सोऽहमस्मीति चिन्तयेत् ।
 आत्मलाभसुखं यावत् तावद्व्यानमुदाहृतम् ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म तदूर्ध्वं तु समाचरेत् ।
 यथाश्वरथहीनस्तु रथश्चाऽऽश्वैर्विना यथा ॥
 एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या ^३वाऽप्यतपस्विनः ।
^४यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु वाऽन्नेन संयुतम् ॥
 एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ।
 उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पततां गतिः ।
 तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥
 विद्यातपोभ्यां संपन्नो ब्राह्मणो योगतत्परः ।
 देहद्वयं ^५विहायाऽऽशु मुक्तो भवति बन्धनात् ।
 न देवयानमार्गेण यावत्प्राप्तं परं पदम् ॥
 न ^६तावद्विहङ्गदेहस्य विनाशो विद्यते क्वचित् ।

‘नित्यक्रियान्तरे’ नित्यानां कर्मणामन्तराले, नित्य-
 कर्मकाल एवेत्यर्थः । ^७‘आरणै’रुपनिषद्भिः ।

१ ध्यायेदात्महृदि स्थितम्—इति मु. पाठः

२ सर्वानवरज्ञेयः—ना ; सर्वावरज्ञेयः—स ; सर्वावरणज्ञेयः—मु. पाठः

३ एवं तपश्चविद्या च उभावपितपस्विनः—इति मुद्रितपाठः

४ यथाऽऽज्यं मधुसंयुक्तं मधुचाऽऽज्येन संयुतम्—ना.

५ द्वन्द्वं—इति मु. पाठः

६ न तावदेहविहङ्गस्य इति मु. पाठः

७ नेदं पदं वचनेषु दृश्यते.

तथा

^१उत्पन्नवैराग्यबलेन योगी

ध्यायन् परब्रह्म सदा क्रियावान् ।

सत्यात्मकं चित्सुखरूपमाद्यं

विहाय देहं पदमेति विष्णोः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः

^२ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

तस्य च मात्रास्तिम्बो व्यक्ताऽव्यक्ता तथाऽपरा

सूक्ष्मा ।

अध्यात्मा मधिभूता मधिदेवीं तां विजानीयात् ।

ॐकारप्रणवस्तारः अक्षरः प्रणवः परः ।

उद्गीथश्च तथाऽऽदित्यो हंसो नारायणो विभुः ॥

पर्यायैश्च तथाऽन्यैश्च शास्त्रेभ्यः संप्रतीयते ।

ॐकारसंज्ञं त्रिविधं त्र्यक्षरं च त्रिदैवतम् ॥

त्रिब्रह्म च त्र्यवस्थानं त्रिकालं त्रिप्रतिष्ठितम् ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणास्तैस्त्रिगुणाः स्मृताः ॥

अकारश्चाऽप्युकारश्च मकारश्चाऽक्षरं त्रयम् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिदैवत्य उदाहृतः ॥

अग्निवायुरविभ्यश्च त्रिमात्र इति संज्ञितः ।

ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्म इति कीर्तितः ॥

१ नरसिंहपुराण—६१, २२.

२ गीता—१७, २३-२४.

भूर्भुवःस्वस्व्यवस्थानं हृत्कण्ठतालुकास्तथा ।
 तुर्ये प्राणे तथाऽऽदित्ये त्रिषु चैव प्रतिष्ठितः ॥
 भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिकालस्तेन चोच्यते ।
 अन्तःप्रज्ञो बहिःप्रज्ञो घनप्रज्ञ उदाहृतः ॥
 गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः त्रिधात्मकः ।
 शान्तो घोरस्तथा मूढस्त्रिरवस्थ इति स्मृतः ॥
 स्त्रीपुंनपुसकं चैव तत् त्रिलिङ्गमिति स्मृतम् ।
 त्रिप्रकारं विदित्वा तु ॐकारं मुच्यते द्विजः ॥
 एकैकाऽत्र भवेन्मात्रा बहुधा सा^१ तु वै पुनः ।
 तासां सर्वं वाङ्मयं तु ओतं प्रोतं व्यवस्थितम् ॥
 प्रथमा तस्याऽकारेण वाक् सत्त्वं भू हुताशनः ।

विष्णुः

स्थूला जाग्रदृत्तिर्विज्ञेया योगतत्त्वज्ञैः ॥
 ब्रह्माऽन्तरिक्षसंज्ञो मनोरजः सोमसंज्ञित उकारः ।
 मात्रा स्वप्नविकल्पा सृष्टिः संज्ञा द्वितीया स्यात् ॥
 रौद्री मकारसंज्ञा प्राणाख्या तामसी तृतीया स्यात् ।
 संहरति जगत् कृत्स्नं सा सौषुप्ताख्या महानिद्रा ।
 आद्या परा तु सूक्ष्माशां तार्यावयवालक्ष्म्याः (?) ।
 सौम्या मकारसंज्ञा विज्ञाता काश्च संबन्धा (?) ।
 अ उ म इति तिस्रो मात्रा मकारश्चाऽर्द्धमात्रिकः ।
 तिस्रो मात्रा लयं यान्ति अर्धमात्रे न संशयः ।
 अर्द्धमात्रा त्वमात्रे सा लयं याति निरामये ।
 अकारे पीड्यमाने तु उकारं प्रतिपद्यते ।
 उकारे पीड्यमाने तु मकारं प्रतिपद्यते ।

मकारे पीड्यमाने तु अर्धमात्रा तदा भवेत् ।
 जिह्वायां पीड्यमानायां निरालम्बस्तदा भवेत् ।
 एकमात्रं द्विमात्रं वा त्रिमात्रं कृत्स्नमेव च ।
 ह्रस्वं दीर्घं लुप्तं शान्तं शान्तेन मनसोद्भवेत् ।
 समाहितमना भूत्वा तत्त्वध्यानपरायणः ।
 ॐकारं यस्त्वभिध्यायेदाध्यात्मिक इति स्मृतः ।
 यथा वै शंकुना पर्णाः संपूर्णा एव सर्वशः ।
 एवं सर्वास्तु वै वाचः ^१संतृण्णाः प्रणवेन तु ।
 क्लेशकर्मविपाकैस्तु वासनाभिस्तथैव च ।
 अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ।
 वाच्यस्तस्येश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
 वाचकेन तु विज्ञातो वाच्य एव प्रसीदति ।
 तदर्थं प्रणवो जप्यो ध्यातव्यः सततं बुधैः ।
 ईश्वरः पुरुषस्तेनोपासितः संप्रसीदति ।
 यथा हि गौर्वत्सरुतं निशम्य
 हुंकृत्य वत्साभिमुखी प्रयानि ।
 ब्रह्माऽपि तद्वत्प्रणवोपहृतं
 वक्तारमागच्छति चाऽशु वक्त्रे ॥
^२द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माऽधिगच्छति ।
 अन्तःशरीरप्रभवमुदानप्रेरितं च यत् ।
 वागुच्चार्यं श्रोत्रवृत्ति शब्दवृत्तिस्तदुच्यते ।
 शब्दब्रह्म परं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
 तदक्षरं सदा ध्यायेद्यदीच्छेद्योगमात्मनि ॥

१ संपूर्णाः—ना.

२ विष्णुपुराणे ६, ५, ६४.

अकारश्चाऽप्युकारश्च मकारो विष्णुरेव च ।
 मात्रार्द्धत्रययोगाच्च प्रणवः पञ्चलक्षणः ।
^१वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
 तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ।
^२यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ।
^३प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
 अप्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ।
 खदेहमधरां^४ कृत्वा प्राणमेवोत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निरूढवत् ।
 कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्तिं करोति वै ।
 तदाराधनसिद्धयर्थं प्रतिमां व्यञ्जिकां तथा ॥
 धातुदार्वदिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् ।
 भक्त्या श्रद्धादराभ्यां च तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥
 ॐकारेण तदा ह्यात्मोपासितः संप्रसीदति ।
^५एतदालेवनं श्रेष्ठमेतदालेवनं परम् ।
 एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
 तस्योँकारः परं नाम तेनाऽऽहूतः प्रसीदति ॥
 तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि पदान्येतानि तस्य तु ॥

१ महानारायणोपनिषत्—१०, ८.

२ तैत्तिरीयोपनिषत्—२, ४, १.

३ मुण्डकोपनिषत्—२, २, ४.

४ अरणिं कृत्वा इति श्वेताश्वतरोपनिषत्—१, १४.

५ कठोपनिषदि, २, १७ :—“एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥”

बहिःप्रज्ञस्तथाऽतश्च घनप्रज्ञस्त्रिधा भवेत् ।
 दक्षिणाक्षिमुखे विष्णोर्मनस्यन्तस्तु तेजसः ॥
 आकाशे तु हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ।
 स्थूलं वैश्वानरो नित्यं तेजसोऽन्तःप्रवृत्तिभुक् ॥
 आनन्दभुक् तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं विजानता ।
 स्थूलं तु सर्वतो विश्वं प्रविभक्तं तु तैजसम् ॥
 आनन्दं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं विजानत ।
 त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ॥
 उभयं विन्दते यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ।
 यस्तु शब्दमयोङ्कार उच्चार्यः स्थूल एव सः ॥
 अमात्रश्चाज्यमुच्चार्यः पर उँकार उच्यते ।
 तिस्रः सार्द्धास्तथा मात्राः स गृह्णाति यथाक्रमम् ॥
 परब्रह्म तदेवाहुः स्वात्मानं ब्रह्मचिन्तकाः ।
 यत्पूर्वं तु समुद्दिष्टमौकारेऽग्रे व्यवस्थितम् ॥
 अक्षरैश्च पदैश्चैतदतीतं परमं पदम् ।
 यत्प्राप्य न निवर्त्तन्ते उँकारपरमाश्रिताः ॥
 मनस्तत्र समाधाय शरीरं लिङ्गमात्रकम् ।
 सङ्कल्पाध्यवसायं च अभिमानाख्यमेव च ॥
 चेतनाधिष्ठितं सूक्ष्मं तथा सूक्ष्मैः सहैव तत् ।
 उँकारं पद्मनालेन हृद्यद्भृत्य नियोजयेत् ॥
 परे व्योम्नि अनन्ताख्ये सर्वसङ्कल्पवर्जिते ।
 तस्मिंस्तावन्निबोद्धव्यो मनश्चोँकार एव च ॥
 निर्मलस्तां गतो यावदेष योग उदाहृतः ।
 मनो युञ्ज्यात्तथोँकारे उँकारं प्रणवे तथा ॥
 प्रणवं ब्रह्मणि स्थाप्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

अप्राणो विमलः शुद्धो निश्शब्दो ब्रह्मसंज्ञितः ॥
 तस्मादुत्पद्यते प्राणः पुनस्तत्रैव लीयते ।
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥

¹मनुः

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चाऽसच्च समाहितः ।
 सर्वमात्मनि संपश्यन्नाऽधर्मे कुरुते मनः ॥
 आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥
 खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
 पंक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहे योगं च मूर्तिषु ॥
 मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे पादे विष्णुं बले हरम् ।
 वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥
 प्रशासितारमेतेषां अणीयांसमणोरपि ।
 रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषोत्तमम्² ॥
 एतमेके वदन्त्यग्निममुमेके प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥
 एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिव्याप्य मूर्तिभिः ।
 जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥
 एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
 स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माऽभ्येति सनातनम् ॥

‘कर्मफलसम्बन्धः’ सर्वमात्मनि संपश्येदिति युक्तम् ।
 तत्र विशेषमाह—‘खं सन्निवेशयेत् खेष्विति’ बाह्यमाकाशं
 शरीरगतनवच्छिद्राकाशेन सहैकत्वेन भावयेत् । एवं चेष्टा-

1 १२, ११८-१२५.

2 पुरुषं परमिति—मु. पु.

स्पर्शकारणभूतेन दैहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यम् ।
 अशितपीतान्नपाकहेतुभूतकोष्ठचाक्षुषतेजोभ्यां सह प्रकृष्ट-
 तेजसः आदित्याख्यस्य ऐक्यं शारीराभिरद्भिः सह बाह्याना-
 मपामैक्यम् । शारीरैश्च कठिनैर्भागैः पार्थिवैः सह बाह्यायाः
 पृथिव्या अप्यैक्यम् । मनसा सह चन्द्रस्य श्रोत्रेण सह
 दशदिशां पादेन्द्रियेण सह विष्णोः वीर्येण सह तस्यैक्यं
 भावयेत् । एवमाध्यात्मिकभूम्यादिभिः सहाऽऽधिभौति-
 काधिदैविकानामैक्यं भावयित्वा तेषां प्रशासितारं ब्रह्मा-
 दिस्तम्बपर्यन्तानां व्यवस्थाकारिणां तथा च “तस्याक्षरस्य
 शासने गार्गी”त्यादि ब्राह्मणं परमाणोरपि सकाशात्
 सूक्ष्मतरममूर्तत्वात् सुवर्णवत् शुद्धरूपं उर्मिषट्करहि-
 तत्वात् सुषुप्तावस्थाविज्ञानोपमेयस्वरूपं परमात्मानं जानी-
 यात् । यादृक् सुषुप्तावस्थायां प्रत्यस्तमितसुखदुःखविकल्पं
 क्षेत्रज्ञस्वरूपमेवं सर्वदा परमात्मनः । एनं परमात्मानमग्नि-
 त्वेनोपासते याज्ञिकाः ।

अन्ये पुनः ‘सर्वत एवाऽऽत्मानो व्युच्चरन्ती’ति स्रष्टृत्व-
 श्रुतेः मन्वाख्यप्रजापतिरूपतयोपासते । अपरे पुनरैश्वर्य-
 योगादिन्द्ररूपतयोपासते । केचित् ‘प्राणमुद्गीथमुपासीते’ति
 श्रुतेः प्राणात्मनैनमुपासते । अन्ये पुनः परमात्मतयेति ‘एष
 परमात्मा सर्वान् प्राणिनः’ पंचभिः पृथिव्यादिभिर्भूतैः
 शरीराभकैः परिगृह्य स्वार्जितकर्मपेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशै-
 रसकृन्नियोजयतीत्यर्थः ।

महाभारते

इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।

मनस्तथैवाऽहंकारे प्रतिव्याप्य नराधिप ॥

अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ।
 एवं च परिसंख्याय ततो ध्यायेच्च केवलम् ॥
 विरजसममलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ।
 तस्थुषं परमं तत्त्वमभेद्यमजरामरम् ॥
 शाश्वतं चाऽव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म तत्परम् ।

विष्णुपुराणे

^१आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वरूपतः ।
 भूष मूर्तममूर्तं च परं चाऽपरमेव च ॥
^२अक्षीणेषु समस्तेषु^३ विशेषज्ञानकर्मसु ।
 विश्वमेतत्परं त्वन्यद्भेदभिन्नं दृशां नृप^४ ।
 प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
 वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसम्मितम्^५ ।
 तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याऽऽद्यमक्षयम् ।
 विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ।
 न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः ॥
 ततः स्थूलं हरेरूपं चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ॥
 मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ।
 गन्धर्वयक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ॥
 मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्रास्सरितो द्रुमाः ।

१ ६, ७, ४७.

२ ६, ७, ५२.

३ समस्तेषु—ना and स. ; मु—पाठश्च.

४ भेदभिन्नदृशां नृपः इति मु. पाठः

५ संज्ञितम्—ना—स. ; मु—पाठश्च.

^१भूभृतान्यप्यशेषाणि भूतानां पञ्चहेतवः^२ ।
 प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
 एकपादं द्विपादं च बहुपादमपादपम्^३ ।
 मूर्त्तमेतत्त्वदो रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
 तच्च सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
 परं ब्रह्म स्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
^४एतान्यशेषरूपाणि कथितान्यस्य पार्थिव ।
 यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ॥
 द्वितीयं विष्णुरूपस्य योगिध्येयं महामते ।
 अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः ॥
 समस्तविषयाश्चैते नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
 तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेर्मतम्^५ ॥
 समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
 देवनिर्यङ्मनुष्याद्यैः चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥
 जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।
 चेष्टा तस्याऽप्रमेयस्य ^६व्यापिन्यविहतात्मिका ॥
 तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगजुषा नृप ।
 चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकल्मषनाशनम् ॥
 यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा चित्तस्थितो विष्णुः योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥

१ नृपभूतानि इति मु. पा.

२ ये च हेतवः इति मु. पा.

३ तथैव च for अपादपम्—ना and स. ; अपादकम्—इति मु. पा.

४ ६, ७, ६८.

५ महत् for मतम्—ना. and स. ; मु—पाठश्च.

६ व्यापिन्यव्याहतात्मिका इति मु. पाठः

तस्मात्समस्तशक्तीनामाकारे^१ तत्र चेतसः ।
 कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
 शुभाश्रयस्य चित्तस्य सर्वगस्य तथाऽऽत्मनः ।
 त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥
 अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः ।
 अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
 मूर्ते भगवतो रूपे सर्वापाश्रयनिस्पृहे ।
 एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं यत्र धारयेत् ॥
 तच्च मूर्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ।
 तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा तूपपद्यते^२ ॥
 प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रोपमेक्षणम् ।
 सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटं कनकोज्ज्वलम् ॥
 समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
 कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥
 वलीविभङ्गिनाभग्रनाभिना चोदरेण च ।
 प्रलंबाष्टभुजं विष्णुमथवाऽपि चतुर्भुजम् ॥
 समस्थितोरुजङ्घं च सुस्थिरांगिकराम्बुजम् ।
 चिन्तयेद्ब्रह्मरूपं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
 किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम् ।
 शार्ङ्गशङ्खगदाचक्रखट्वाक्षवलयान्वितम् ॥
 चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायाऽऽत्ममानसम् ।
 तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ।
 वदतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ॥

१ आधारे—मु. पाठः

२ नोपपद्यते—ना and स. ; मु. पा.

नाऽपयाति यदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ।
 ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ॥
 चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ।
 सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती तदा ॥
 किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ।
 तदेकावयवं देवं चेतसो हि पुनर्बुधः ॥
 कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ।

तथा

मैत्रेय उवाच ।

¹भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यथैतदखिलं जगत् ।
 विभर्ति भगवान् विष्णुः तन्ममाऽऽख्यातुमर्हसि ॥

पराशर उवाच ।

नमस्कृत्याऽप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 कथयामि यथाख्यातं वसिष्ठेन ममाऽभवत् ॥
 आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
 विभत्रिकौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
 श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
 प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥
 भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाऽहङ्कारमीश्वरः ।
 विभर्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
 बलस्वरूपमत्यन्तं जवेनाऽन्तरितानिलम् ।
 चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णोः करे स्थितम् ॥

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
 सा भूतहेतुसङ्घाता भूतमाला च वै द्विज^१ ॥
 यानीन्द्रियाण्यनेकानि बुद्धिकर्मात्मिकानि वै ।
^२शवरूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥
 विभर्ति यच्चाऽसिवरमव्यक्तोऽत्यन्तनिर्मलम् ।
 विद्यामयं तु तद्ज्ञानमविद्याकोशसंस्थितम् ॥
 इत्थं पुमान् प्रधानं च बुध्यहङ्कारमेव च ।
 भूतादीनि हृषीकेशे मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
 विद्याऽविद्ये च मैत्रेय सर्वमेतत् समाश्रितम् ।
 अन्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितम् ॥
 विभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ।
 सविकारं प्रधानं च यत्पुमांश्चाऽखिलं जगत् ॥
 विभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ।
^३या विद्या या यथाऽविद्या यत्सत्यं चाऽसमव्ययम् ॥
 तत्सर्वं सर्वभूतेश मैत्रेय मधुसूदने ।

दक्षः

बहिर्मुखानि सर्वाणि कृत्वा चाऽन्तर्मुखानि वै ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं स्वात्मना विनियोजयेत् ॥
 सर्वभावविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
 एतद्व्यानं च योगं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥
 चतुर्णां सन्निकर्षेण फलं यत्तदशाश्वतम् ।
 द्वयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ॥

१ भूतमाला वै द्विज—ना. and स.

२ शेषरूपाणि—ना. ; शररूपाणि—मु. पाठः

३ या विद्यायातथा विद्या यत्सद्यच्चासदव्य—पम् इति मु. पाठः

यन्नाऽस्ति सर्वलोकस्य तदस्तीति विरुध्यते ।
 कथ्यमानं तथाऽन्यस्य हृदये नाऽवतिष्ठते ॥
 सुसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्री मुखं यथा ।
 अयोगी नैव जानाति जाल्यन्धो हि यथाघटम् ॥
 नित्याभ्यसनशीलस्य सुसंवेद्यं हि तद्भवेत् ।
 तत्सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥

‘चतुर्णामिति’ आत्ममनोविषयेन्द्रियाणामिति । ‘द्वयोः’
 आत्ममनसोः ।

ब्रह्मपुराणे

गुणेन्द्रियशरीरैश्च भूततन्मात्रजातिभिः ।
 सुखदुःखैरहं नित्यमपरामृष्ट एव हि ॥
 चिद्रूपो विमलो व्यापी द्रष्टा श्रोता च सर्वशः ।
 घ्राता स्पर्शयिता देही तथा रसयिताऽस्मि च ॥
 नित्यं कर्ता न कर्त्ता च ग्रहीता देहवर्जितः ।
 तैश्वर्ययोगमेतन्मे स्थितोऽम्स्येकस्त्वनेकधा ॥
 आकाशं यदिदं सर्वं व्याप्यमस्थाणुजङ्गमम् ।
 आत्मैवाऽहं जगत्सर्वं निष्कलं सकलं हि यत् ॥
 इति भावनया योगी यदा स्यात्सुहृदीकृतः ।
 विमुक्तो देहगहनात्तदा स्यात् परमेश्वरः ॥
 शुभेऽशुभे च संक्षीणे दग्धे जीवे च जन्मनाम् ।
 प्रयाति परमात्मानं तद्विष्णोः^१ परमं पदम् ॥
 मोक्षस्य नैव किञ्चित्स्यादन्यत्र गमनं क्वचित् ।
 स्थानं वा धाम परमं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥

१ बीजे इति उदयपुरकोशपाठः

अज्ञानं बन्धभेदस्तु मोक्षो ब्रह्मलयस्त्विति ।
 त्यक्त्वा सर्वविकल्पांस्तु आत्मस्थं निश्चलं मनः ॥
 कृत्वा शान्तो भवेद्योगी दग्धेन्धन इवाऽनलः ।
 अगाधबुद्धिं पृथिवीं विचरेद्भगनाकृतिः ॥
 उपगम्य स्वमात्मानं नाशोत्पत्तिविवर्जितम् ।
 यस्मिन्काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ॥
 तस्मात्कालात्समारभ्य जीवन्मुक्तोऽभिधीयते ।

¹महाभारते

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥
 ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
 सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥
²क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥
 ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।
 अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

1 भगवद्गीता—१२, २-१२.

2 These three lines are missing in the Udaipur Ms. but are found in the other two Mss.

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ॥
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
 मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
 अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
 सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरम्^१ ॥

मार्कण्डेयपुराणे

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत्कर्मसाधनम्^२ ।
 ज्ञानानां बहुता येऽयं योगविघ्नकरी हि सा ॥
 इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।
 अपि कल्पसहस्रैस्तु^३ न स ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥

महाभारते

यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
 स तमेवाऽभिजानाति नाऽन्यं भरतसत्तम ॥

१ अनन्तरमिति शङ्करभाष्यपाठः; स. पुस्तके च.

२ कार्यसाधकम्—ना. and स. ४१, १८-१९.

३ सहस्रेषु—ना and स.

॥ २० ॥

अथ योगप्रवृत्तिचिह्नानि

तत्र मार्कण्डेयपुराणे

¹अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वम्

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।

कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च

योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥

अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् ।

न बिभ्यति च सत्त्वानि सिद्धेर्लक्षणमुत्तमम् ॥

शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न जायते ।

न भीतिमेति चाऽन्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥

प्रवृत्तिर्लक्षणाख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।

विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥

वायुपुराणे

²आत्मानं पृथिवीं चैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।

भूतान्याविशते चैव विन्द्यात् सिद्धिमुपस्थिताम्

1 ३९, ६३.

2 ११, ६४.

अथ योगोपसर्गाः

तत्र देवलः

¹[नि?]ष्टाभिभवो निद्राबाधाभयानकोत्पत्तिर्ज्ञानपीडा । भोगातिशयः कोपनैपुण्यमैश्वर्यविशेषो धर्ममहत्वं विद्यास्थानानि यशोदीप्तिरिति योगिनां दशोपसर्गाः ।

‘ज्ञानपीडा’ स्मृत्यादिभ्रंशः ।

मार्कण्डेयपुराणे

²उपसर्गाः प्रवर्तन्ते हृष्टेऽप्यात्मनि योगिनः ।
 ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि समासेन निबोध मे ॥
 काम्याः क्रियास्तथा कामान्मानुषानभिवाञ्छति ।
 स्त्रियो दानफलं विद्या मायाः कुप्यं धनं दिनम् ॥
 देवत्वममरेशत्वं रसायनवयःक्रियाः ।
 मरुत्प्रपतनं यज्ञो जलाग्न्याविशनं तथा ॥
 श्रद्धानाशकदानानां फलानि नियमास्तथा ।
 तपोपवासपूर्वं च देवतेज्या धनानि च ॥
 तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य उपसृष्टोऽभिवाञ्छति ।
 चित्तमित्थं प्रवर्तन्ते येन योगी निवर्तयेत् ॥

1 All Mss. read like this. निष्ठाभिभव is suggested.

ब्रह्मसङ्गि मनः कुर्वन्नुपसर्गात्प्रमुच्यते ।
 उपसर्गैर्जितैरेभिरुपसर्गास्ततः पुनः ॥
 योगिनः संप्रवर्तन्ते सात्वरजसतामसाः ।
 प्रातिभः श्रावणो देवो भ्रमावर्तौ तथा परौ ॥
 पञ्चैते योगिनो योगविघ्नाय कटुकोदयाः ।
 वेदान्तशास्त्रकाव्यात्मविद्याः शिल्पान्यनेकशः ॥
 प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः स तु योगिनः ।
 शब्दार्थानखिलान्वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् ॥
 योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः सोऽभिधीयते ।
 अष्टौ यदा तु दृश्यन्ते समन्ताद्देवयोनयः ॥
 उपसर्गं तमप्याहुर्देवमुत्तमवद्बुधाः ।
 भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः ॥
 समस्ताधारविभ्रंशाद्भ्रमः स परिकीर्तितः ।
 आवर्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदाऽऽकुलः ॥
 चित्तनाशकृदावर्त्त उपसर्गः स उच्यते ।
 एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः ॥
 उपसर्गैर्महाघोरैरावर्तन्ते पुनः पुनः ।
 प्रवृत्त्यालम्बकं शुक्लं योगी तस्मान्मनोमयम् ॥
 चिन्तयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवणं मनः ।
 योगयुक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
 सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मूर्द्धि धारयेत् ।
 धरित्रीं धारयन् योगी तत्सौक्ष्म्यं प्रतिपद्यते ॥
 आत्मानं मन्यते चोर्वीं तद्गन्धं च जहाति सः ।
 तथैवाऽप्सु रसं सूक्ष्मं तद्ब्रूयं च तेजसि ॥
 स्पर्शं वायौ तथा तद्वह्निभ्रतस्तस्य धारणा ।

व्योम्नस्सूक्ष्मप्रवृत्तस्य शब्दं तत्र जहाति च ॥
 मनसा सर्वभूतानां मन आविशते यदा ।
 मानसीं धारणां बिभ्रन्मनः सौक्ष्म्यं जहाति च ॥
 एतद्बुद्धिमशेषाणां सत्त्वानामेत्य योगवित् ।
 परित्यजति संप्राप्य बुद्धिसौक्ष्म्यमनुत्तमम् ॥
 परित्यजति सूक्ष्माणि सप्त त्वेतानि योगवित् ।
 सम्यग्विज्ञाय यो तर्कं [तत्त्वं?] तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥
 एतासां धारणानां तु सप्तानां सौक्ष्म्यमात्मवान् ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां भजेत्^१ ॥
 यस्मिन् यस्मिंश्च कुरुते भूते रागं महीयते ।
 तस्मिंस्तस्मिन् समासक्तिं सम्प्राप्य स विनश्यति ॥
 तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परं परम् ।
 परित्यजति यो योगी स परं प्राप्नुयात्पदम् ॥
 एतान्येव तु बन्धाय सप्त सूक्ष्माणि पार्थिव ।
 भूतादीनां विरागोऽत्र सद्भावज्ञस्य मुक्तये ॥
 गन्धादिषु समासक्तमित्येतदखिलं जगत् ।
 पुनरावृत्तये भूप स ब्रह्म स न मानुषम्^२ ॥
 सप्तैव धारणा योगी समतीत्य यदिच्छति ।
 तस्मिंस्तस्मिन् लये सूक्ष्मे याति भूते नरेश्वर ॥
 देवानामसुराणां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 देहेषु लयमायाति सङ्गं नाऽऽप्नोति च क्वचित् ॥

‘मानुषाः कामाः’ सत्त्वादयः । ‘दारफलं’ पुत्रादिकं ।

‘विद्या’ आध्यात्मिकातिरिक्ताः । ‘माया’ इन्द्रजालादि ।

१ त्यजेत् इति—ना.

२ स ब्रह्ममनमानुषम्—ना. and स.

‘कुप्यं’ हेमरूप्यव्यतिरिक्तं कांस्यादि । ‘मरुत्प्रपतनं’
मरुद्गमनम् ।

वायुपुराणे

^१विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गे च महेश्वरम् ।

प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः

स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिं च विभुर्विभुज्ञाः

षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गैः प्रमुच्यते ।

अथ योगविभूतयः

तत्र देवलः

अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्र कामावसायित्वं चाऽष्टावैश्वर्यगुणाः । तेषामणिमामहिमालघिमास्त्रयः शरीराः । प्राप्त्यादयः पञ्चैन्द्रियाः । तत्र स्वशरीरत्वमणिमा^१ अणुभावात् सूक्ष्माण्यप्याविशति । शरीरमहत्त्वं महिमा । महत्त्वात् सर्वशरीराण्यावृणोति । शरीराशुगामित्वं लघिमा । तेनाऽतिदूरस्थानपि क्षणेनाऽऽसादयति । विश्वविषयावाप्तिः प्राप्तिः । प्राप्त्या सर्वप्रत्यक्षदर्शी भवति । यथेष्टचारित्वं प्राकाम्यम् । प्राकाम्येन सर्वभोगवरानामोति । अप्रतिहतैश्वर्यमीशित्वम् । ईशित्वेन दैवतान्यप्यतिशेते । आत्मवश्यता वशित्वम् । वशित्वेनाऽपरिमितायुर्वश्यजजन्मा च भवति । यत्र कामावसायित्वं त्रिविधम्—छायावेशः अवध्यानावेशः अङ्गप्रवेश इति । यत् परस्य छायाप्रवेशमात्रेण चित्तं वशीकरोति स छायावेशः । यद्दूरस्थानामपि अनुध्यानेन चित्ताधिष्ठानं, सोऽवध्यानावेशः । यत्सजीवस्योभिस्ते [?] जीवस्य वा शरीरानुप्रवेशनं

सोऽङ्गप्रवेशः । यत्र कामावसायित्वेन मूर्तद्रव्यं चाधितिष्ठ-
तीति ऐश्वर्यावस्थानं तच्च प्रकृति-पुरुषोत्तरहेतोर्द्वैततेजोज्ञान-
विशेषात् । ^१सातिशयेन संभूतं चैश्वर्याद्भवतीति । एवमेता-
नैश्वर्यगुणानधिगम्योद्धूतकल्मषः छिन्नसंशयः प्रत्यक्षदर्शी
धर्मपरावरज्ञः कूटस्थः सर्वमिदं असदनित्यमिति ज्ञात्वा स्वय-
मेव शान्तिमधिगच्छतीत्यैश्वर्यान्याप्तिः^२ ।

^३अल्पकश्च यथा राजन् बहिः शाम्यति दुर्बलः ।
आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगो हि नु प्रभो^४ ॥
स एव च यथा राजन् बहिर्जातबलः पुमान्^५ ।
समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत् क्षिप्रं महीमिमाम् ॥
न त्वजातबलो योगी दीप्ततेजो महाबलः ।
अन्तकाल इवाऽऽदित्यः कृत्स्नं संशोधयेज्जगत् ॥
दुर्बलश्च यथा राजन् स्रोतसा ^६हियते नरः ।
बलहीनस्तथा योगी विषयैः क्रियतेऽवशः ॥
तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति रावणः ।
तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान् बहून् ।

१ 'सातिशयं न भूतं चैश्वर्याद्भवति'—ना. and स.

'सातिशयं नवभूतं चैश्वर्यात् भवति—वी. सि. मोक्ष., पृ. ४४९.

२ "तेषां इति—पूर्वपूर्वोक्तानां ऐश्वर्याणां शरीरेन्द्रियत्वेन विभाग उक्तः । तत्र 'अणु-
शरीरत्वं' इत्यारभ्य 'सोऽङ्गप्रवेशः' इत्यन्तेन अष्टानामपि लक्षणान्युक्तानि । 'प्रकृतिपुरुषोत्तर
हेतोरिति । ईश्वरत्वेन हि प्रकृतिपुरुषनियामकत्वं भवति । तेनैव हेतुना धर्मतेजोज्ञानविशेषाः
उत्पद्यन्ते । तेनैव सातिशयो भवतीति समुदायार्थः ॥"—वी. सि. मोक्ष., पृ. ४४९.

३ शा—३०६, १९.

४ वी. सि. मोक्ष., पृ. ४५०, reads 'तद्वद्योगबल प्रभोः' ।

ना. and स. read 'तद्वद्योगो न प्रभोः'.

५ पुनः इति वी. सि. मो., ना. and स. पाठः

६ वी. सि. मो., पृ. ४५०, हियते; ना. and स., क्रियते.

[^१तथा]

विशन्ति परशल्यार्थं ^२योगायोगबलान्विताः ।
 प्रजापतीनृषीन् देवान् महाभूतानि चेश्वराः ॥
 न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः ।
 ईशते नृपते सर्वे योगस्याऽमिततेजसः ॥
 आत्मानं तु सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
 योगं कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्^३ ॥
 प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुःखं तपश्चरेत् ।
 संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव^४ ॥

^५याज्ञवल्क्यः

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः दृष्टिश्रोत्रज्ञता तथा ।
 निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥
^६अन्धानां छन्नतां (?) दृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ।
 सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥

१ वी. मि. मोक्ष., पृ. ४४९.

२ Ibid., परमोद्योगार्थम्.

३ Ibid., महीचरे.

४ Ibid., गणानि च.

५ ३, २०२-२०३.

६ 'अर्थानां छन्दतः सृष्टिः' इति मिताक्षरापाठः

॥ २३ ॥

अथ स्थितप्रज्ञचरितम्

तत्र महाभारते

¹अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्वत्राऽनभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाऽभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चाऽयं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
²या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

1 भगवद्गीता—२, ५४-५८.

2 भगवद्गीता—२, ६९-७२.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

‘या निशे’त्यादि निशेव निशा ब्रह्मतत्त्वं । तत्र हि सर्वभूतानां दर्शनाभावः । तस्यां जागर्ति तद्ब्रह्मस्वरूपमनुभवति । ‘संयमी’योगध्यायीत्यर्थः । ‘यस्यां जाग्रति’ विषया-सत्तिलक्षणायां निशायामुन्मीलिताक्षाणि भूतानि च यस्यां तस्यां तद्दर्शनवृत्तेर्निरोधादित्यर्थः । ‘अचलप्रतिष्ठमिति’ । अचला प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तं अचलप्रतिष्ठम् । आपो यथा प्रविशन्ति विक्रियामनापादयन्त्यस्तथा योगिनः चित्तविक्रियामकुर्वन्तः कामविषया उपतिष्ठन्ते इत्यर्थः ।

¹तथा

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाश्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरः तुल्यनिन्दार्थसंस्तुतिः ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
 मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
 स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याऽव्ययस्य च ।
 शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

प्रकाशस्य धर्मो ज्ञानं । प्रवृत्ती रजसो धर्मः । मोहस्तु
 तमसो धर्मः । 'संप्रवृत्तानि' सुखनिमित्तानीति शेषः ।
 'निवृत्तानि' सुखदुःखनिमित्तानीति शेषः । 'नेङ्गते' न
 चलति ।

¹तथा

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तथा ॥

[तथा]

²विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥
 इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥
 न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाऽप्रियम् ।
 स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥
 बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥

1 भगवद्गीता—१३, ३०.

2 भगवद्गीता—५, १८-२५.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
 आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥
 शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
 कामक्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥
 योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
 स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥
 लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥
 कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ।

[तथा]

¹सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

[तथा²]

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
 सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥
 आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

‘यदा भूतपृथग्भावमि’ति भूतानां पृथग्भावमेकस्थं
 प्रलयावस्थायां परमकारणेऽनुपश्यति तत एव चैकस्मा-

1 भगवद्गीता—६, ९.

2 भगवद्गीता—६, ३०-३२.

त्परमात्मनो विस्तारं । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूत^१” इति सृष्टिप्रलयविद्वद्ब्रह्म संपद्यते इत्यर्थः । ‘पण्डिताः
समदर्शिनः’ ब्राह्मणादिषु ब्रह्माऽवस्थितं समदर्शिनो भवन्ति ।
सर्वभूतेष्वआकाशवद् ब्रह्मरूपमनुगतं पश्यन्तीत्यर्थः ।

^२तथा

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
‘सर्वं वासुदेवमि’तिज्ञास्तेषामित्यर्थः ।

^३तथा

चरन्तं ब्राह्मणं कंचित् स्वल्पवित्तमनामयम् ।
पप्रच्छ राजा प्रह्लादो बुद्धिमान् बुद्धिमत्तरम्^४ ॥

[^५प्रह्लाद उवाच ।]

स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विधित्सोऽनसूयकः ।
सुवाक् प्रगल्भो मेधावी^६ प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥
नैव प्रार्थयसे लाभमानीते नाऽनुशोचसि^७ ।
नित्यतृप्त इव ब्रह्मन् न किञ्चिदभिमन्यसे ॥
स्रोतसा हियमाणासु प्रजासु विमना इव ।
धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव शिष्यसे^८ ॥

१ तैत्तिरीयोपनिषत्, आनन्दवल्ली—२, २.

२ भगवद्गीता—७, १९.

३ महाभारत, शान्तिपर्व—१७०, ३-१०.

४ प्राज्ञसत्तमः—मु. भा. (कुम्भकोर्ण)

५ Omitted in text.

६ बहुमतो लोके—मु. भा.

७ नाऽलामेऽनुशोचसि—मु. भा.

८ लक्ष्यसे—ना., मु. भा.

नाऽनुनिष्ठसि धर्मार्थौ न कामं वाऽनुवर्त्तसे ।
 इन्द्रियार्थाननाहत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥
 का नु प्रज्ञा श्रुतं वाऽपि वृत्तिर्वा का नु ते मुने ! ।
 क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रेयो यदिह मन्यसे ॥

[^१भीष्म उवाच ।]

अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥
 पश्यन् प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
 हासं ^२वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥

[^३तथा]

दिवि सञ्चरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।
 ज्योतीर्णीष्यपि यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥
 इति भूतानि संपश्यन् अनुषक्तानि मृत्युना ।
 सर्वं सामान्यतो विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वपे ॥
 सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।
 शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥
 आशयन्त्यपि मामन्नं पुनर्वहुगुणं बहु ।
 पुनरल्पं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥
 कणं कदाचित् खादामि पिण्याक्रमपि च ग्रसे ।
 भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान् बहून् ॥
 शये कदाचित् पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
 प्रासादे वाऽपि शय्या मे कदाचिदुपपद्यते ॥

1 Omitted in text.

2 वृद्धिविनाशं—ना. and मु. भा.

3 महाभारत, शान्तिपर्व, १७७, १७-३७.

धारयामि च चीराणि शाणक्षौमाजिनानि च ।

महार्हाण्यथ वासांसि धारयाम्यहमेव च^१ ॥

न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।

प्रत्याचक्षे न चाऽप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ॥

अचलमनिधनं शिवं विशोकं

शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।

अनभिमतमसेवितं च मूढैः

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मात्

परिमितसंसरणः परापवर्गः^२ ।

विगतभयकषायलोभमोहो

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

अनियतफलभोज्यभक्ष्यपेयं

विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।

हृदयसुखमसेवितं कदर्यैः

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

इदमिदमिति तृष्णयाऽभिभूतं

जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।

निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

बहुविधमनुद्दश्य चाऽर्थहेतोः

कृपणमिहाऽऽर्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।

उपशमरुचिरात्मवान् प्रशान्तो

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

१ एकदा—मु. भा.

२ परावरजः—मु. भा.

सुखमसुखमलाभमर्थलाभं
 रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
 विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 अपगतभयरागमोहदर्पो
 धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।
 उपगतफलभोगिनो निशाम्य
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 अनियतशयनासनप्रकृत्या
 यमनियमव्रतशौचसत्ययुक्तः ।
 अपगतफलसञ्चयः प्रहृष्टो
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 अपगतमसुखार्थमीहनाथैः
 उपगतबुद्धिरवेक्ष्य चाऽऽत्मसंस्थः ।
 तृषितमनियतं मनो नियन्तुं
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 न हृदयमनुरुध्यते मनो वा
 प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।
 तदुभयमपि लक्षयन्निवाऽहं
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 बहुकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः
 कविभिरतिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।
 इदमिदमिति तत्र तत्र हन्त
 स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥

तदिदमनुनिशम्य विप्रपातं
 पृथगभिपन्नमिहाऽबुधैर्मनुष्यैः ।
 अनवसितमनन्तदोषपारं
 नृषु विहरामि विनीतदोषतृष्णः ॥

[¹भीष्म उवाच ।]

अजगरचरितव्रतं महात्मा
 य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
 अपगतभयमन्युलोभमोहः
 स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥

²तथा

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपराक्रमः ।
 प्राप्नोति ब्रह्मणस्स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 आप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥
 अत्राऽप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत³ ॥
 जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
 अकुद्धच्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥

1 Omitted in the text.

2 महाभारत, शान्तिपर्व—२३६, १-२६.

3 The following s'loka occurs immediately after भारत in the Kumbhakonam edition of the *Mahābhārata* :—

महादेवान्तरे वृत्तं देव्याश्चैवान्तरे तथा ।

यथावच्छृणु राजेन्द्र ज्ञानदं पापनाशनम् ॥

¹देवल उवाच ।

न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसे ।
का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं ते तस्याः परायणम् ॥

भीष्म उवाच ।

इति तेनाऽनुयुक्तस्तमुवाच स महातपाः ।
महद्वाक्यमसन्दिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥

जैगीषव्य उवाच ।

या गतिर्या परा निष्ठा या शक्तिः² पुण्यकर्मणाम् ।
तामहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥
निन्दत्सु च समा नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।
निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च यत् ॥
उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते हितम् ।
प्रतिहन्तुं च नेच्छन्ति हन्तारं च मनीषिणः ।
नाऽप्राप्तान्यनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चाऽतीतानि शोचन्ति नैतानि प्रतिजानते ।
संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ॥
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तो धृतव्रताः ।
पक्वविद्या महाप्रज्ञाः जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥
मनसा कर्मणा वाचा नाऽपराध्यन्ति कर्हिचित् ।
अनीर्षवो न चाऽन्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ॥
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ।
निन्दाप्रशंसे नात्यर्थं न वदन्ति परस्य च ॥

1 Not found in सु. भा.

2 शान्तिः—सु. भा.

न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ।
 सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ॥
 न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति नाऽपराध्यन्ति कस्यचित् ।
 विमुच्य हृदयग्रन्थिं संक्रमन्ते यथासुखम् ॥
 येषां न बान्धवास्सन्ति येऽन्येषां च न बान्धवाः ।
 अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चाऽमित्रा न कस्यचित् ॥
 य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
 धर्ममेवाऽनुरुध्यन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥
 ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यंत्युद्विजन्ति च ।
 आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि तत्कथम् ॥
 निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ।
 यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादधिगच्छन्ति मानवाः ॥
 न मे निन्दा प्रशंसाभ्यां हासवृद्धी भविष्यतः ।
 अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य तत्त्ववित् ॥
 विषस्येवोद्विजेन्नित्यं सम्मानस्य विचक्षणः ।
 अवज्ञातः सुखं शेते इह चासुऽत्र चोभयोः ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स बुध्यते ।
 परां गतिं च ये केचित् प्रार्थयन्ति मनीषिणः ॥
^१एतद्ब्रह्म समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ।
 सर्वतश्च समाहृत्य ऋतून् सर्वान् जितेन्द्रियः ॥
 प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ।
 नाऽस्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
 पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥

^१मार्कण्डेयपुराणे

दत्तात्रेय उवाच ।

दुःखापहारमद्यैव करोमि तव पार्थिव ।
सत्यं ब्रूहि किमर्थं ते दुःखं च पृथिवीपते ॥

[^२जड उवाच ।]

^३कस्य त्वं कस्य वा दुःखं तत्त्वमेवं विचार्यताम् ।
^४अङ्गानीमानि देहस्य सर्वाङ्गानि च चिन्तय ॥
इत्युक्तश्चिन्तयामास स राजा तेन धीमता ।
त्रिविधस्याऽपि दुःखस्य स्थानमात्मानमेव च ॥
स विमृश्य चिरं राजा पुनःपुनरुदारधीः ।
आत्मानमात्मना वीरः प्रहस्येदमुवाच ह ॥
^५नाऽहमुर्वी न सलिलं न ज्योतिरनिलो न च ।
नाऽऽकाशं किन्तु शरीरं न मेऽद्य सुखमिष्यते^४ ॥
तथा च ^६ममतात्यक्ते विशेषेणोपलभ्यते^७ ।

१ ३७, २९-४२.

२ Not found in the manuscripts.

३ Not found in printed edition.

४ A. S. B. Ms. G. 10645 begins here.

५ The following lines, found in the printed Mārkaṇḍeyapurāṇa, are omitted here :—

न्यूनातिरिक्तां याति पञ्चकेऽस्मिन् सुखासुखम् ।
यदि स्यान् मम किं नस्यात् अन्यस्थेऽपि हितं मयि ॥
नित्यप्रभूतसद्भावे न्यूनातिव्यान् नतोन्नते ।

६ A. S. B. समता for ममता ; तत्वावमयत्यक्ते—ना ; तथा च ममता त्यक्ते—स.

७ The following lines are omitted here :

तन्मात्रावस्थिते सूक्ष्मे तृतीयांशे च पश्यतः ।
तथैव भूतसद्भावं शरीरं किं सुखावहम् ॥

मनस्यवस्थितं दुःखं सुखं वा मनसा श्रितम्^१ ।
 यतस्ततो न मे दुःखं सुखं वा न ह्यहं मनः ॥
 नाऽहङ्कारो न च मनो बुद्धिर्नाऽहं यतस्ततः ।
 अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं मम तत्कथम् ॥
 नाहं शरीरं न मनो यतोऽहं
 पृथक् शरीरात् मनसस्तथाहऽम् ।
 तत्सन्तु चेतस्यथ वाऽपि देहे
 सुखानि दुःखानि च किं ममाऽत्र^२ ॥
 न यस्य हस्तादिकमप्यशेषं
 न मांसमस्थीनि^३ सिरादिभागः ।
 कस्तस्य नागाश्वरथादिकोशैः
 खल्पोऽपि संबन्ध इहाऽस्ति पुंसः ॥
 तस्मान्न मेऽरिर्न च मेऽस्ति दुःखं
 न मे सुखं नाऽपि पुरं न कोशः ।
 न चाऽश्वनागादिबलं न तस्य
 नाऽन्यस्य वा कस्य मया विनाऽस्ति^४ ॥
^५यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थ-
 माकाशमेकं बहुधा विभाति ।
 तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहं
 मन्ये च देहेषु शरीरभेदैः ॥

१ मनसाश्रयं—A. S. B. ना. स ; मानसं च यत्—मु. पु.

२ This s'loka appears in the printed text of the Purāṇa :

राज्यस्य वांशं कुरुतेऽप्रजोऽस्य देहस्य चेद् पञ्चमयस्स राशिः ।

गुणप्रवृत्त्या मम किं तत्र तत्स्थः स चाहं च शरीरतोऽन्यः ॥

३ त्वोराहि भागः—A. S. B. ; शिराविभागः—मु. पु.

४ कस्यचिद्वा ममास्ति—मु. पु.

५ यदा यथा for यद्यपि. U., A. S. B. and म. प.

विष्णुपुराणे^१

राजोवाच ।

किं ^२श्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम ।
किं मया स सहो नत्वं पीवानसि ^३निरीक्ष्यसे ॥

ब्राह्मण उवाच ।

नाऽहं पीवा न वै वोढा शिबिका भवतो मया ।
न श्रान्तोऽस्मि न चाऽऽयासः सोढव्योऽसि महीपते ॥

राजोवाच ।

प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवा नाऽद्यापि शिबिका त्वयि ।
श्रमश्च भारोद्धहने भवत्येव हि देहिनाम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

प्रत्यक्षं भवता भूप यद्दृष्टं मम तद्वद ।
बलवानबलश्चेति वाच्यं पश्चाद्विशेषणम् ।
त्वयोढा शिबिका चेति त्वय्यद्याऽपि च संस्थिता ॥
मिथ्यैतदत्र तु भवान् शृणोतु वचनं मम ।
भूमौ पादयुगस्याऽऽस्था जङ्घे पादद्वये स्थिते ।
ऊरू जङ्घाद्वयावस्थे तदाधारं तथोदरम् ॥
वक्षःस्थलं तथा बाह्व स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ ।
स्कन्धाश्रितेऽयं शिबिका मम भारोऽत्र किंकृतः ॥

1 Mitramisra omits entirely the quotation from विष्णुपुराण, evidently as the passage goes against the Advaita doctrine. *Lakṣmīdhara's* rejection of Advaita is also presumable from his selection of this passage. Rāmānuja cites the identical passages in his सिद्धित्रयम्—२, १३, ६१.

2 यातोस्यल्पं for श्रान्तोस्यल्पं—A. S. B. and मु. पु.

3 निरीक्ष्यसे—A. S. B. and मु. पु.

शिबिकायां स्थितं चेदं वपुस्त्वदुपलक्षितम् ।
 तत्र त्वमहमप्यत्र प्रोच्यते चेदमन्यथा ॥
 अहं त्वं च तथाऽन्ये च^१ भूतैरूह्यामहे वयम् ।
 गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गेऽपि यात्ययम् ॥
 कर्मवदया गुणाश्चैते सत्वाद्याः पृथिवीपते ।
 अविद्यासंचितं^२ कर्म तच्चाऽशेषेषु जन्तुषु ॥
 आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
 प्रवृद्ध्युपचयौ नाऽस्य एकस्याऽखिलजन्तुषु ॥
 यदा नोपचयस्तस्य न चैवाऽपचयो नृप ।
 तदा पीवानसीतीत्थं कया युक्त्या त्वयेरितम् ॥
 भूपादजङ्घाकट्यूरुजठरादिषु संस्थिते ।
 शिबिकेयं यदा स्कन्धे तदा^३ भावसमस्त्वया ॥
 तथाऽन्यजन्तुभिर्भूष शिबिकोत्था न केवलम् ।
 शैलद्रुमगृहस्थोऽपि^४ पृथिवीसंभवोऽपि वा ॥
 यदा पुंसः पृथग्भावः कारणैः प्राकृतैर्नृप ।
 सोढव्यस्तु तदाऽऽयासः कतरो नृपते मया ॥
 यद्द्रव्या शिबिका चेयं तद्द्रव्यो भूतसंग्रहः ।
 भावतो मेऽखिलस्याऽस्य ममत्वेनोपबृंहितः ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्त्वाऽभवन्मौनी स बहन् शिबिकां द्विजः ।
 सोऽपि राजाऽवतीर्योर्व्यां तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥

१ च for वा—A. S. B.

२ संचितं कर्म for संचितं कर्म ; A. S. B. संचिते कर्म ना.

३ भावसमस्त्वया for भावसमस्त्वया—ना. स. and A. S. B.

४ गृहोऽपि for गृहस्थोपि—A. S. B.

राजोवाच ।

भो भो विसृज्य शिविकां प्रसादं कुरु मे द्विज ।
 कथ्यतां को भवानत्र ^१जाल्मरूपधरः स्थितः ॥
 यो भवान् यन्निमित्तं च यदागमनकारणम् ।
 तत्सर्वं कथ्यतां विद्वन्मह्यं शुश्रूषवे तथा^२ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

श्रूयतां कोऽहमित्येतद्वक्तुं किञ्चिन्न शक्यते ।
 उपभोगनिमित्तं च सर्वत्राऽऽगमनक्रिया ॥
 सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादकौ ।
 धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥
 सर्वस्यैव हि भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम् ।
 धर्माधर्मौ यतस्तस्मात् कारणं पृच्छ्यते कुतः ॥

राजोवाच ।

धर्माधर्मौ न सन्देहः सर्वकार्येषु कारणम् ।
 उपभोगनिमित्तं च देहदेशान्तरागमः ॥
 यदेतद्भवता प्रोक्तं कोऽहमित्येतदात्मनः ।
 वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्तते ॥
 योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन् कथं वक्तुं न शक्यते ।
 आत्मन्येष न दोषाय शब्दोऽहमिति यो द्विज ॥

ब्राह्मण उवाच ।

शब्दोऽहमिति दोषाय नाऽऽत्मन्येव तथैव तत् ।

१ जाल्मरूप for जाल्मरूप—A. S. B.,

२ त्वया for तथा—A. S. B., ना and स.

अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो^१ वा भ्रान्तिलक्षणः ॥
 जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुकं नृप ।
 एतेनाऽहं यतः सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥
 किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाऽहमिति स्वयम् ।
 तथाऽपि वाङ्नाहमेतद्वक्तुमित्थं न युज्यते ॥
 पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः ।
 ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन् करोम्यहम् ॥
 यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ।
 तदेशोऽहमयं^२ चाऽन्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥
 यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।
 तदा हि को भवान्कोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥
 त्वं राजा शिबिका चेयं वयं बाह्याः^३ पुरःसराः ।
 अयं च भवनो लोको न सदेतन्नृपोच्यते ॥
 वृक्षादारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता ।
 क्व वृक्षसंज्ञा याता स्याद्दारुसंज्ञाऽथवा^४ नृप ॥
 वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः ।
 न च दारुणि तिष्ठन्तं^५ ब्रवीति शिबिकागतम् ॥
 शिबिका दारुसङ्घातो रचनास्थितिसंस्थितः ।
^६अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्देदे शिबिका त्वया ॥
 एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृश्यताम् ।
 क्व यानं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

१ शब्दादाभ्रान्तिलक्षणः—A. S. B.

२ तद्देशोऽयं चान्यो A. S. B.

३ बाह्याः for बाह्याः—A. S. B.

४ वा तस्याः—ना.

५ दारुवितिष्ठन्तं—A. S. B.

६ अधिष्यतां—A. S. B.

^१पुमांस्त्री गौरजो वाजी कुञ्जरो विहगस्तरुः ।
 देहेषु लोके संज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥
 पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।
 शरीराकृतिभेदास्तु भूपैने कर्मयोनयः ॥
 वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् ।
 तथाऽन्यच्च नृपेत्थं तन्न सत्संकल्पमात्रकम् ॥
 यत्तु कालान्तरेणाऽपि नाऽन्यसंज्ञामुपैति वै ।
 परिणामादिसंभूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥
 त्वं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपोरिपुः ।
 पत्न्याः पतिः पिता सूनोः कं त्वां भूप वदाम्यहम् ॥
 त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव ततोदरम् ।
 किमु पादादिकं त्वं वै न वैनत् किं महीपते ॥
 समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूतो व्यवस्थितः ।
 कोऽहं त्वं चेति निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥
 एवं व्यवस्थितोऽतत्त्वे मयाऽहमिति भावितम् ।
 पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृप ते कथम् ॥

'तदुपलक्षितस्त्वयात्मनाऽहं त्वया गृहीतः । तन्न त्व-
 मिति' । तत्र त्वमहमत्रेत्यन्यथोच्यते । यतो नावयोर्वाच्य-
 वाचकभावोऽस्तीति भावः । 'गुणप्रवाहः' गुणपरिणाम-
 स्रोतः । 'शुद्धः' केवलो वस्त्वन्तरसंसर्गशून्योऽसंज्ञीत्यर्थः ।
 'अक्षरो'ऽविनाशी । 'शान्तो' रागद्वेषरहितः । 'निर्गुणो'
 गुणातीतः । 'प्रकृतेः परः' अचेतनादत्यन्तविलक्षणः । 'भूपा-
 लेत्यादि' । यद्यन्येन ध्रियमाणे भावे परस्याऽपि भारो भवेत्,

तदा मदुपलक्षितस्कन्धाश्रिते भर्त्तव्ये तवाऽपि भारः^१
 स्यादिति भावः । तथाऽन्यजन्तुभिर्भारः सम इत्यन्वयः । न
 केवलं शिबिकोत्थः भारः समः । किन्तु शैलभारोऽपि समः ।
 'जाल्मः' असमीक्ष्यकारी^२ यन्निमित्तमित्यागमनहेतुविषयः ।
 'किमागमनकारणमिति' उद्देश्यप्रश्नः । 'शब्दोऽहमि'ति
 दोषायेत्यादि । 'अहमि'ति शब्दोऽयमात्मनि स्वप्रयोक्तारि
 वर्त्तमानो न दोषाय भवति । किन्तु अनात्मन्यात्मविज्ञानं
 भ्रमः । तथाऽऽत्मशब्दस्याऽप्यनात्मनि प्रयोगो भ्रान्तिलक्षण
 इत्यर्थः । 'एते जिह्वादयः' शब्दाभिव्यक्तिहेतवो नाऽहं
 कर्तृकत्वादशरीरत्वात् (?) अशरीरत्वाच्चाऽहमिति शब्द-
 विज्ञानयोरन्यदानयनमित्यर्थः ।

तथा

^३परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपात् श्रूयतां मम ।
 एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥
 जन्मबुध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ।
 परज्ञानमयोऽसद्भिः नामजात्यादिभिर्विभुः ॥
 न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते ।
 तस्याऽऽत्मपरदेहेषु सतोऽप्येकतमं हि तत् ॥
 विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैततोऽतत्त्वदर्शिनः ।
 वेणुरन्ध्रविभेदश्च यथा षड्रजादिसंज्ञितः ॥
 अभेदव्यापिनो^४ वायोस्तथा तस्य महात्मनः ।

१ भावः इति उदयपुरमातृकायाम्.

२ असमीक्षकारी.

३ २, १४, २८.

४ अमेदयायिनो—A. S. B.

तथा

^१श्रूयतां नृपशार्दूल यद्गीतमृभुणा पुरा ।
 प्रतिबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥
 ऋभुर्नामाऽभवत्पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 विज्ञाततत्त्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते ॥
 तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत्पुलस्त्यतनयः पुरा ।
 प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥
 अवाप्तज्ञानतत्त्वस्य न तस्याऽद्वैतवासना ।
 स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वरः ॥
 देविकायास्तटे वीर नगरं नाम वै पुरम् ।
 समृद्धमतिरम्यं च पुलस्त्येन निवेशितम् ॥
 रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन् पार्थिवोत्तम ।
 निदाघनामा योगज्ञ ऋभुशिष्योऽवसत्पुरा ॥
 दिव्यवर्षसहस्रे तु समतीतेऽस्य तत्पुरम् ।
 जगाम स ऋभुः शिष्यं निदाघमवलोककः ॥
 स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे ।
 स्थितस्तेन गृहीतार्थो निजवेश्म प्रवेशितः ॥
 प्रक्षालिताङ्घ्रिपद्मं च कृतासनपरिग्रहम् ।
 उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम् ॥

ऋभुरुवाच ।

भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदत्र भवतो गृहे ।
 तत्कत्थ्यतां कदम्बेषु नः प्रीतिः सततं मम ॥

निदाघ उवाच ।

सक्तु^१ यावकवाद्यानामपूपानां च मे गृहे ।
यद्रोचते द्विजश्रेष्ठ तद्भक्षय यथेच्छया ॥

ऋभुरुवाच ।

कदन्नानि द्विजैतानि मिष्टमन्नं प्रयच्छ मे ।
संयावपायसादीनि द्राक्षाफाणितवन्ति च ॥

निदाघ उवाच ।

हे हे शालिनि मद्देहे यत्किंचिदतिशोभनम् ।
भक्ष्योपसाधनं मिष्टं तेनाऽस्याऽन्नं प्रसाधय^२ ॥
इत्युक्ता तेन सा पत्नी मिष्टमन्नं द्विजस्य तत्^३ ।
प्रसाधितवती तस्य भर्तुर्वचनगौरवात् ॥
तं भुक्तवन्तमिच्छातो मिष्टमन्नं महामुनिम् ।
निदाघः प्राह भूपाल प्रश्रयावनतः स्थितः ॥
अपि ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च ।
अपि ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज ॥
कनिवासो भवान्विप्र क्व वा गन्तुं समुद्यतः ।
आगम्यते वा भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम् ॥

ऋभुरुवाच ।

क्षुद्यस्य तस्य भुक्तान्ने^४ तृप्तिर्ब्राह्मण जायते ।
न मे क्षुन्नाऽभवत्तृप्तिः कस्मान्मां द्विज पृच्छसि ॥

१ यावकवाद्यानां—A. S. B.

२ प्रसादय for प्रसाधय—A. S. B.

३ यत् for तत्,—A. S. B.

४ भुक्तेने—A. S. B. makes a better reading.

वह्निना पार्थिवे धातौ क्षयिते क्षुत्समुद्भवः ।
 भवत्यम्भसि^१ च क्षीणे नृणां तृप्ति[र्न]र्जायते ॥
 क्षुत्तृष्णे देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज ।
 ततः क्षुत्संभवाभावात्तृप्तिरस्त्येव मे सदा ॥
 मनसः सुस्थता तुष्टिश्चित्तधर्मो न मे द्विज ।
 चेतसो ये तु^२ तत्प्रश्न पुमानेभिर्भ युज्यते ॥
 क्व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्ताऽसि च यः त्वया ।
 कुतश्चाऽऽगम्यते ह्यत्र त्रितयेऽपि निबोध मे ॥
 पुमान् सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः ।
 कुतः कुत्र क्व गन्ताऽसि ते तदप्यर्थवत्कथम् ॥
 नाऽहं गन्ता न वाऽऽगन्ता^३ नैकदेशनिकेतनम् ।
 त्वं चाऽन्ये च न च^४ त्वं तं नाऽन्येऽन्येवाऽहमप्यहम् ॥
 मिष्टान्नमिष्टमित्येषा जिज्ञासा मे कृता तव ।
 किं वक्ष्यसीति तत्राऽपि श्रूयतां द्विजसत्तम ॥
 किमस्वाद्वथवा मिष्टं भुञ्जनोऽन्नं द्विजोत्तम ।
 मिष्टमेव यदाऽमिष्टं तदेवोद्वेगकारणम् ॥
 अमृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः ।
 आदिमध्यावसानेषु किमत्र रुचिकारणम् ॥
 मृन्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत् ।
 पार्थिवोऽयं यदा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥
 यवगोधूममुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि ।
 गुडः फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥

१ भवत्यांभसि for भवत्यम्भसि—A. S. B.

२ यस्य for यत्नु—A. S. B.

३ नचागन्ता for नावगन्ता—A. S. B.

४ त्वं त्वं for न च त्वं तं—A. S. B.

तदेतद्भवता ज्ञात्वा मिष्टाऽमिष्टविचारि यत् ।
 तन्मना समतालम्बी कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥
 इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थान्वितं नृप ॥
 प्रणिपत्य महाभागो निदाघो वाक्यमब्रवीत् ।
 प्रसीद मद्वितार्थाय कथ्यतां कस्त्वमागतः ॥
 नष्टो मोहस्समाकर्ण्य वचांस्येतानि वै द्विज ।

ऋभुरुवाच ।

ऋभुरस्मि तवाऽऽचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज ।
 हहाऽऽगतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥
 एकमेवमिदं ब्रह्मन्नभेदि सकलं जगत् ।
 वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥
 तथेत्युक्तो निदाघेन प्रणिपानपुरस्सरम् ।
 पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रययौ ऋभुः ॥
^१पुनर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर ।
 निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥
 नगरस्य बहिः सोऽथ निदाघं दृष्टो मुनिम् ।
 महाबलपरीवारे पुरं विशति पार्थिवे ॥
 दूरे स्थितं महाभागं जनसम्मर्दवर्जकम् ।
 क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात् ससमित्कुशम् ॥
 दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याऽभिवाच्य च ।
 उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ॥

निदाघ उवाच ।

भो विप्र जनसंमर्दो महानेष नरेश्वरे ।
 प्रविविक्षौ पुरं रम्यं तेनाऽन्न स्थीयते मया ॥

ऋभुरुवाच ।

नराधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः ।

कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो मनो मम ॥

निदाघ उवाच ।

योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तं अद्रिशृंगमिवोच्छ्रितम् ।

अधिरूढो नृपेन्द्रोऽयं परलोकस्तथेतरः ॥

ऋभुरुवाच ।

एतौ हि गजराजानौ युगपद्दर्शितौ मम ।

भवता न विशेषेण पृथक्चिह्नोपलक्षितौ ॥

तत्कथ्यतां महाभाग विशेषो भवताऽनयोः ।

ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ॥

निदाघ उवाच ।

गजो योऽयमजो ¹ब्रह्मन्नुपर्यस्यैष भूपतिः ।

वाह्यवाहकसम्बन्धं को न जानाति वै द्विज ॥

ऋभुरुवाच ।

जानाम्यहं यथा ब्रह्मन् तथा मामवबोधय ।

अधश्शब्दनिगद्यं किं किं चोर्ध्वमभिधीयते ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तस्सहसाऽऽरुह्य निदाघः प्राह तं ऋभुम् ।

श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥

उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुञ्जरस्तथा ।

अवबोधाय ते ब्रह्मन् दृष्टान्तो दर्शितो मया ॥

ऋभुरुवाच ।

त्वं राजवद्विजश्रेष्ठ स्थितोऽहं गजवद्यदि ।

तदेव त्वं समाचक्ष्व कतरस्त्वमहं तथा ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तस्सत्त्वरस्तस्य प्रगृह्य चरणानुभौ ।

निदाघः प्राह भगवानाचार्यस्त्वं ऋभुर्ध्रुवम् ॥

नाऽन्यस्याऽद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ।

यथाऽऽचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥

ऋभुरुवाच ।

तवोपदेशदानाय पूर्वशुश्रूषयाऽऽहतः ।

गुरुस्तेऽहमृभुर्नाम निदाघ समुपागतः ॥

तदेतदुपतिष्ठन्ते संक्षेपेण महामते ।

परमार्थसारभूतं यत् तदद्वैतमशेषतः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् निदाघं स ऋभुर्गुरुः ।

निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाऽद्वैतपरोऽभवत् ।

सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनः ॥

तथा

परब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ।

तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्यात्मरिपुबान्धवः ॥

भव सर्वगतं जानन्नात्मानमवनीपते ।

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ॥

भ्रान्तदृष्टिभिरात्माऽपि तथैकस्सन् पृथक् पृथक् ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्
 तदच्युतो नास्त्यपरं ततोऽन्यत् ।
 सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
 दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

तथा प्रह्लादचरिते^१

प्रह्लाद उवाच ।

ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नाऽत्र संशयः ।
 गृहीतं च मया किं तु न सदेतन्मतं मम ॥
 साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथाऽपरौ ।
 उपायाः कथिता ह्येते मित्रादीनां च साधने ॥
 तदहं च न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः ।
 साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥
 सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
 परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥
 त्वय्यस्ति भगवान्विष्णुर्मयि चाऽन्यत्र चाऽस्ति सः ।
 यतस्ततोऽयं मित्रं मे शशुर्वेति पृथक् कुतः ॥
 तदेभिरलमत्यर्थं दुस्तरे^२ तूक्तिविस्तरे ।
 अविद्यान्तर्गतैर्यत्नः कर्तव्यस्तात शोभने ॥
 विद्या बुद्धिरविद्यायामज्ञानात्तात जायते ।
 बालोऽग्निं किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते ॥
 तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ।
 आयासायाऽपरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥

१ विष्णुपुराण, १, १९, ३४—४९.

२ दुष्टारम्भोक्तिविस्तरः—मु. पु., पृ. १०६.

तदेतदवगम्याऽहमसारं सारमुत्तमम् ।
 निशामय महाभाग प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥
 न चिन्तयति को राज्यं को धनं नाऽभिवाञ्छति ।
 तथाऽपि भाव्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः ॥
 सर्व एव महाभाग महत्त्वं प्रति सोद्यमः ।
 तथाऽपि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ॥
 जनानामविवेकानामश्रृण्वानामपि प्रभो ।
 भाग्यभोगानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥
 तस्माद्यतेत धर्माय^१ यदीच्छेन्महतीं श्रियम् ।
 यतितव्यं^२ समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छता ॥
 देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ।
 रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥
 एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
 द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥
 एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः ।
^३प्रसीदति ततस्तत्र प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥

१ पुण्येषु—मु. पु.

२ समत्वे च—मु. पु.

३ प्रसीदत्यच्युतः तस्मिन्.

॥ २४ ॥

अथ योगभ्रष्टगतिः

तत्र महाभारते^१

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्याऽस्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नाऽमुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति श्रीमताम्^२ ।
एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

१ भगवद्गीता—६, ३७-४५.

२ 'श्रीमतां' इति भाष्यकाराः पठन्ति.

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥
 पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते^१ ह्यवशोऽपि सः ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माऽतिवर्तते ॥
^२प्रसन्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
 अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

विष्णुपुराणे

^३योगयुक् प्रथमं योगी युंजानस्त्वभिजायते ।
 विनिष्पन्नसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
 यद्यन्तरायदोषेण मुच्यते नरमानसम् ।
 जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वैव जायते ॥
 विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
 प्राप्नोति योगी योगान्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥

१ क्रियते हि अवशोऽपि सः— A. S. B.

२ प्रयत्नाद्यतमानस्तु—A. S. B., स. ना. भाष्यकाराश्च.

३ ६, ७, ३३-३५.

अथाऽरिष्टानि^१

तत्र देवलः

^२अथाऽरिष्टं प्रवक्ष्यामि यथावद्योगकर्मणि ।
यथोक्तमृषिभिः पूर्वमायुर्विज्ञानमादितः ॥
अरुन्धनीं ध्रुवं चैव सोमच्छायां महापथम् ।
यो न पश्येन्न जीवेत्स द्विज संवत्सरात्परम् ॥
अरश्मिमन्तमादित्यं रश्मिमन्तं च पावकम् ।
यो न पश्येन्न जीवेत्स ^३मासमेकादशात्परम् ॥
रुक्मशाखान् द्रुमान् हृष्ट्वा गन्धर्वनगराणि च ।
पश्येत् प्रेतान् पिशाचांश्च दश मासान् स जीवति ॥
सदा मूत्रं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम्^४ ।
प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने नव मासान् स जीवति ॥
अकस्माद्वा भवेत् स्थूलो योऽकस्माद् वा भवेत्कृशः ।
प्रकृते विकृतो यो वै सोऽष्ट मासांस्तु जीवति ॥
पांशुस्थं कर्दमे वाऽपि यस्य खण्डं पदं भवेत् ।
अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि सप्त मासान्स जीवति ॥

१ अथ अरिष्टानि—A. S. B.; अनिष्टमिति उदयपुरकोशम्.

२ अरिष्टं—Ib.

३ मासदेकदशात्परम्—Ib.

४ प्रमे for प्रभम्—A. S. B.

काकः कपोतो गृध्रो वा विलीनो यस्य मूर्द्धनि ।
 क्रव्यादाः पक्षिणश्चैव षण्मासान्स तु जीवति ॥
 मृदिते वायुवर्षेण पांसुवर्षेण वा पुनः ।
 छायां वा विकृतां पश्येत् पञ्च मासान् स जीवति ॥
 अभेद्यां विद्युतं पश्येत् दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।
 मासान् स चतुरो जीवेद्योगी तत्र न संशयः ॥
 रक्तगन्धाम्बरः स्रग्वी गच्छेद्वा दक्षिणामुग्वः ।
 ग्वरोष्ट्रमपि चाऽऽरोहेत् त्रीन्मासान्नाऽनिजीवति ॥
 जले चेन्द्रधनुर्वाऽपि यदि पश्येन्नरोऽहनि ।
¹मासद्वयेन म्रियते नास्ति तत्र विचारणा ॥
²यस्य वै स्नातमात्रस्य उरू पादौ च शुष्यतः ।
³अप्सु वा यदि वाऽऽदर्शं च्छायां पश्यति नाऽऽत्मनः ॥
 छायां वा विकृतां पश्येन्मासमेकं स जीवति ।
⁴मस्तके वा भवेद्भूमोऽर्द्धमासं स तु जीवति ॥
 शवगन्धं भवेद्भात्रं दन्तसादोऽपि यस्य च ।
 दृष्ट्वाऽऽत्मानं मृतं स्वप्ने द्वादशाहं स जीवति ॥
 यस्य कृष्णौ करौ जिह्वा पद्माभासं च वै मुग्वम् ।
 गण्डे च पिटका रक्ताः स जीवेच्चतुरो दिनान् ॥
 मारुतो यस्य गात्रेषु परं मर्माणि कृन्तति ।
 जीवेज्यहं तु विप्रः सन् संदेहश्च ततो⁵ भवेत् ॥
 अद्भिः स्पृष्टो न हृष्येत सोऽहनी द्वे च जीवति ।

1 A. S. B., ना. and स. supply this line.

2 A. S. B. omits this line.

3 स. and ना. omits two lines here.

4 A.S.B. omits this line and the next, and supplies it as an addition

5 तथा for ततः—A. S. B., स. and ना.

घोषं ^१न शृणुयात्कर्णे ज्योतिर्नेत्रे न पश्यति ।
सद्योजीवः स वै विप्रः शुभकर्माणि कारयेत् ॥

वायुपुराणे

^२ऋक्षवानरयुक्तेन रथेनाऽऽशां तु दक्षिणाम् ।
गायन्नथ व्रजेत्स्वप्ने विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
कृष्णाम्बरधरा श्यामा गायन्ती वाप्यथाऽङ्गना ।
यं नयेदक्षिणामाशां स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
छिद्रं वासश्च कृष्णं च स्वप्ने यो बिभृयान्नरः ।
नयं वा श्रमणं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
'श्रमणः' क्षपणकः ।

आमस्तकतलाद्यस्तु निमग्नः पङ्कसागरे ।
दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्ने सद्य एव न जीवति ॥
भस्मांगारांश्च केशांश्च नदीं शुष्कां भुजङ्गमान् ।
पश्येद्यो दशरात्रं तु न च जीवति तादृशः ॥
कृष्णैश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
पाषाणैस्ताड्यते स्वप्ने यः स सद्यो न जीवति ॥
सूर्योदये प्रत्युषसि प्रत्यक्षं यस्य वै शिवाः^३ ।
क्रोशंत्यभिमुग्धाऽभ्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥
यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदयं बाध्यते क्षुधा ।
जायते दन्तवर्षं च तं गतायुषमादिशेत् ॥
भूयोभूयस्त्रसेद्यस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा ।

१ घोरं for घोषं—A. S. B., स. and ना.

२ १९, १३.

३ शिराः for शिखाः—A. S. B.

दीपगन्धं च नाऽवैति विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
 रात्रौ चित्राम्बरं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् ।
 परनेत्रेषु चाऽऽत्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥
 नेत्रमेकं स्ववेद्यस्य कर्णौ नासा च भ्रम्यते ।
 नासा च वक्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥
 यस्य कृष्णा खरा जिह्वा पद्माभासं च वै मुखम् ।
 गण्डयोः पिटके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

¹ यस्य गते पतितस्य स्वप्ने भावो निधीयते ।
 न चोत्तिष्ठति वै श्वभ्रातृदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 उद्धा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना ।
 मुखस्य चोष्मा सुषिरा च नाभिः
 शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
 स्वप्ने ऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते पुनः ।
 जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
² स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पश्येत्तथाऽसितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमासन्नं तस्याऽपि हि विनिर्दिशेत् ॥
 स्वभाववैपरीत्यं च प्रकृतेस्तु विपर्ययः ।
 कथयन्ति मनुष्याणां तदाऽऽसन्नौ यमान्तकौ ॥
 येषां विनीतः सततं येऽस्य पूज्यतमाः स्मृताः ।
 तानेव चाऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥

1 ४३, २९-३९.

2 वा for च—A. S. B.

देवता नार्चते वृद्धान् गुरुन् विप्रांश्च निन्दति ।
 मातापित्रोरसत्कारं जामातृणां करोति च^१ ॥
 योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषां च महात्मनाम् ।
 प्राप्ते तु काले पुरुषस्तद्विज्ञेयो विचक्षणैः^२ ॥

ब्रह्मपुराणे

यदा च^३ कृष्णाम्बरपीतवर्णं
 ब्रह्मद्वारे कृकलासं प्रपश्येत् ।
 तदा तच्छरीरं प्रजहाति बालं
 च त्व नाथे रभया दरण्ये ? ॥
 सूर्योदये चाऽस्तमये निशायां
 चन्द्रच्छाया मस्तकेप्यवोतस्तु^५ ।
 आत्मच्छायां बाहुदण्डौ प्रसार्य
 दृष्ट्वा कबन्धं प्रजहाति देहम् ॥
 पश्यंश्च तां दक्षिणबाहुहीनां
 विसर्जयेद्भातरमग्रभूतम् ।
 पश्यंस्तु तां वामभुजोज्झितांच
 पुत्रौ दारांश्चाऽथ विवर्जयेत्^६ ।
 अरुन्धतीं न पश्यन्ति दृष्टपूर्वा कथञ्चन ।
 तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ॥

१ ४३, ३३-३७.

२ तद्विज्ञेयं विचक्षणैः—ना. स. and A. S. B.

३ यदावकृष्णां च—A. S. B.

४ It is also defective.

५ Has चन्द्रश्चयामथवो—तस्तु—Ibid.

६ The end is defective in both mss.

ग्वण्डपादं दक्षिणतस्ते हि संवत्सरायुषः ।
 परचक्षुषि चाऽऽत्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ॥
 आत्मच्छायाकृतिं चैव तेऽपि संवत्सरायुषः ।
 अतिद्युतिरतिप्रज्ञाऽप्रज्ञा वाऽद्युतिस्तथा ॥
 प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ।
 दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥
 कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ।
 शीर्णनाभिर्यथाचक्रं छिद्रं सोमे प्रपद्यति ॥
 तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
 शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ॥
 देवतायतनस्थश्च षड्रात्रेण स मृत्युभाक् ।
 कर्णनासाविचलनं दन्तस्पृष्टिर्विरागिता ॥
 संज्ञालोपो निरुष्मत्वं^१ सद्योमृत्युनिदर्शनम् ।
 अकस्माच्च स्फुरेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ॥
 मूर्ध्निश्चोत्पद्यते धूमः सद्योमृत्युनिदर्शनम् ।
 एतावन्ति खनिष्ठानि विदित्वा नर आत्मवान् ॥
 निशिरात्मनि ? आत्मानं योजयेत् परमात्मनि ।
 प्रतीक्षमाणः तत्कालं यत्कालं प्रति तद्भवेत् ॥
^२यथाऽस्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ।
 सर्वगन्धात्रसांश्चैव धारयेत्तु समाहितः ॥
 तथा मृत्युमुपादाय तत्परेणाऽन्तरात्मना ।
 आधाय धारणांचैव विदित्वा मनुजर्षभ ॥

१ निरुष्यात्वं—A. S. B. The correct reading is probably निरुष्णत्वम्.

२ अथास्य for यथास्य—स. ना. Ibid.

^१जयेत मृत्युयोगेन योगिना परमात्मना^२ ।
 गच्छेत्प्राप्य क्षयं कृष्णमजन्म शिवमव्ययम् ।
 शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः ॥

तथा

आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।
 नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन् स पुण्यकृत् ॥

१ तत्परात्मना—ना. and स.

२ यजेतमृत्युं योगेन—A. S. B.

॥ २६ ॥

अथोत्क्रान्तिः

तत्र देवलः

त्यक्त्वा भयं विषादं च शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
प्राचीं वा यदि वोदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै द्विजः ॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे समे निःस्थावरे शुचौ ।
द्विजस्तेनैव विधिना सोपदेशो धुतप्लवः ॥
शतमष्टशतं वाऽपि धारणां मूर्द्धि धारयेत् ।
'निःस्थावरे' वृक्षादिरहिते ।

ग्विन्नस्य धारणाभिस्तु वायुरूर्द्ध्वं ततो व्रजेत् ।
त्यक्तोङ्कारमयो योगी अक्षरस्थक्षरी भवेत् ॥
एवं निर्वाणमाप्नोति योगी योगपरायणः ।
दृष्टारिष्टो यतिश्रेष्ठो योगी ध्यानपरो भवेत् ॥
त्यक्त्वा कलेबरं ध्यायन् परं याति महेश्वरम् ।
एकान्तात्यन्तकं सांख्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिभयासङ्गविवर्जितम् ।
देवैर्मुनिगणैर्वाऽपि दुर्गमं दुरतिक्रमम् ॥
उपगच्छति तत्त्वज्ञो योगी तद्गतमानसः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

¹दृष्ट्वाऽरिष्टं ततो योगी त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
 तत्स्वभावं तदाऽऽलोक्य काले यावदुपागते ॥
 तस्य भागे तथैवाहो योगं युञ्जीत योगवित् ।
 पूर्वाह्णे चाऽपराह्णे वा मध्याह्णे वा दिने दिने ॥
 यत्र वा रजनीभागे तदरिष्टं निरीक्षितम् ।
 तत्रैव तावद्युञ्जीत यावत्प्राप्तं हि तद्दिनम् ॥
 ततस्त्यक्त्वा भयं सर्वं जित्वा तं कालमात्मवान् ।
 तत्रैवाऽऽवसथे स्थित्वा यत्र वा स्थैर्यमात्मनः ॥
 योगी युञ्जीत निर्जित्य त्रीन् गुणान् परमात्मनि ।
 तन्मनाश्चात्मना भूत्वा चित्तवृत्तिं त्यजेद्बुधः ॥
 ततः परमनिर्वाणं अतीन्द्रियमगोचरम् ।
 यद्बुद्धेर्यज्ञ चाऽऽख्यातुं शक्यते तत्समश्नुते ॥

²महाभारते

भगवानुवाच ।

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
 यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥
³यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावंभावितः ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर बुध्य च⁴ ।

1 ४३, ४१-४६.

2 भगवद्गीता—८, ५-१५.

3 Omitted in A. S. B.

4 बुध्य च इति भाष्यकाराः पठन्ति : सुव्रत—स. ना

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामिवैष्यस्यसंशयः ।
 अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
 परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिन्तयन् ।
 कविं पुराणमनुशासितारं
 अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
 सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपं
 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
 प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
 भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
 भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्य सम्यक्
 स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥
 यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
 विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
 तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥
 सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
 मूढन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
 यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥
 अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
 तस्याऽहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥
 मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
 नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

मनुः^१

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहात् प्रमुच्यन्ते ॥
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माऽभ्येति सनातनम् ॥

महाभारते

विमुच्यमानः पापेभ्यो वनेभ्य इव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकांक्षन् धीरो धैर्येण सिध्यति ॥

अथार्चिरादिमार्गः

तत्र याज्ञवल्क्यः^२

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।
सितासिताः कद्रुनीलाः^३ कपिलाः पीतलोहिताः ॥
उर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा^४ सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥
यदस्याऽन्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।
तेन देवशरीराणि स धामानि प्रपद्यते ॥
येनैकरूपाश्चाऽधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ।
इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥

१ ६, ७८-७९.

२ ३, १६६-१६९.

३ कर्बुरूपाः इति पाठान्तरम्.

४ योगी तु आसूर्यमण्डले—A. S. B.

महाभारते

पद्मचासुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ।
 जङ्घाभ्यां तु वसून्देवानामुयादिति नः श्रुतम् ॥
 जानुभ्यां तु महाभागान् सर्वसाध्यानवाप्नुयात् ।
 पृथिवीं जघनेनाऽथ ऊरुभ्यां च प्रजापतिम् ॥
 पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान् नागाद्यानीन्दुमेव च ।
 बाहुभ्यामिन्द्रमित्याहुररसा रुद्रमेव च ॥
 धारयात्तमृषिं देव नित्यमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 विश्वान् देवान् मुखेनाऽथ विश्वान् श्रोत्रेण चाप्नुयात् ॥
 घ्राणेन [चैव^१ तान्सर्वा]न्नेत्राभ्यां सूर्यमेव च ।
 भ्रूभ्यां चाऽप्यश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनथ ।
 ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा ॥

याज्ञवल्क्यः^२

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
 द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥
 य एवमेनं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।
 उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥
 क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं^३ तथोत्तरम् ।
 अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥
 तत्रस्थान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।
 करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥

1 The elision is in Udaipur and A. S. B. Mss. and is supplied from ना.

2 ३, १९१-१९७.

3 शुक्लं for शुक्लं—A. S. B.

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।
 धूमं ^१रात्रिं कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥
 पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
 क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥
 एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः ।
 दंदशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥

सकलाश्रमिभिः असौ परमात्मा नानाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारमाह—‘द्रष्टव्यो’ ऽपरोक्षी कर्तव्यः । तदुपायमाह ‘श्रोतव्यो मन्तव्य’ इति । ‘श्रोतव्यो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः । ‘मन्तव्यो’ युक्तिभिर्विचारयितव्यः । ततोऽसौ ध्यानेनाऽपरोक्षी भवति । ये द्विजातयः श्रद्धातिशययुक्ता आरण्यकं निर्जनप्रदेशमाश्रिताः ‘एव’ मुक्तेन मार्गेण ‘एन’ मात्मानं सत्यं ब्रह्मोपासते ‘विन्दन्ति’ लभन्ते प्राप्नुवन्ति । ब्रह्मप्राप्तिमार्गं देवयानमाह—‘क्रमात्ते संभवन्तीति’ । ते विदितात्मानः ‘क्रमात्’ अग्न्याद्यभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गभूतेषु । ^२विप्रा पिताः परमं पदमाप्नुवन्ति । ‘अर्चि’ र्वह्निः । ‘अह’ र्दिनम् । ‘शुक्लः’ शुक्लपक्षः । ‘उत्तरं’ उत्तरायणम् । ‘देवलोकम्’ सुरसद्व । ‘सविता’ सूर्यः । ‘तेजः’ तानेवंक्रमादर्चिरादिस्थानगतान् मानसः ‘पुरुषो’ ब्रह्मलौकिकान् करोति’ ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः तं गमयति । परमात्मनैकी भवति । पितृयानमाह ‘यज्ञे’ नेत्यादि । ‘ये पुन’ रिति तैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारः ते क्रमात्

१ निशाम् इति मिताक्षरपाठः

२ Lacuna here in all four Mss.

धूमादिपदार्थाभिमानिनीर्देवताः ^१प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टि-
जलभूमीः प्राप्य व्रीह्याद्यनुरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो
योनिं व्रजन्ति । ‘दन्दशूकः’ सर्पादिः^२ ।

महाभारते^३

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति नं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥
नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुख्यानि कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ॥
^४वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति ^५चाऽऽद्यम् ॥
^६‘अग्निः ज्योतिरिति ^६अर्चिर्देवता लक्ष्यते ।

१ प्राथमः which seems correct as प्राप्य comes later—A. S. B.

२ The explanation of Lakṣmidhara agrees with that described
by Vedānta Deśika in his परमपदसोपानम्.

३ भगवद्गीता— ८, २३-२८.

४ वेदेषु यज्ञेषु—A. S. B.

५ वाद्यम् for चाद्यम्—Ibid.

६ Nagpur Ms. ends with अर्चिर्देवता.

तथा च श्रुतिः

अर्चिषोऽहः अह्ना आपूर्यमाणपक्ष इति^१ ।

अहरादिपदैस्तदभिमानिन्यो देवता लक्ष्यन्ते ॥

तथा

सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।

देवापि मार्गे मुह्यन्ति स्वपदस्य पदैषिणः ॥

यथागतिर्न दृश्येत तथैवाऽस्य महात्मनः ।

इति महागजाधिगज श्रीमद्गोविन्दचन्द्र^२ महासन्धिविग्रहिकेण श्रीहृदयधरात्मजेन
श्रीलक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्यकल्पतरौ मोक्षकाण्डं समाप्तम्^३ ।

१ बृहदारण्यकोपनिषत्, ६, १५ :—“तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिषोऽहः । अह्ना आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षान् यान् षण्मासान् उदङ् आदित्य एति ॥” इति.

२ A. S. B. inserts देव here.

३ A. S. B. gives the date of its transcription as संवत् १९५०, आश्वि. शु. ९. बु.—काश्यां लिखितम्—[i.e., 1892 A. D.].

“इति श्रीमहाधिराजाधिराज श्रीमद्गोविन्दचन्द्रदेव महासन्धिविग्रहिकेण श्रीहृदय-
धरात्मजेन श्रीलक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्यकल्पतरौ मोक्षकाण्डम् समाप्तम् । संवत् १७२१.
In Sarasvatibhavan Ms. संख्यग्रन्थाः २६५०.

अनुबन्धः

INDEX OF AUTHORS AND WORKS CITED IN THE TEXT

* An asterisk indicates that the passage referred to is in prose.

अनामकः, ५३, ५९, १४८	बोधायनः or बौधायनः, २१, *३३,
असहायः, ४९	*५४, *५५, *५८
*आपस्तम्बः, १४, १५, १८	ब्रह्मपुराण, ६, ९, १३४, १३५, १३६,
*गीताभाष्यम्, ९९	१३७, १६०, २०८, २०९, २५२,
*गौतमः, २१, २३, ४८	२५३, २५४
छागलेयः १४, १९, ३२, ५५	ब्रह्माण्डपुराण, ८, ९, १२२, १२३,
*छान्दोग्योपनिषत्, ६	१२४, १९४
तैत्तिरीयब्राह्मणम्, १८	भगवद्गीता, ७५, ८३, ९४, ९८,
दक्षः, ६, ४०, ४१, ४३, ५५, ५६,	९९, ११९, १२०, १२३, १२५,
७६, १६५, १८१, १८२, १८४,	१२६, १२८, १२९, १३२, १३३,
२०७, २०८	१३७, १३८, १३९, १४०, १४७,
देवलः, ७, ८, *२१, *४९, *५०,	१४८, १४९, १५०, १५१, १५२,
*५५, ७०, ७२, ८४, ८५, ८६,	१५३, १५४, १५५, १५६, १५७,
८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४,	१५८, १५९, १६१, १६२, १६३,
*१००, *१०१, *१०९, ११०,	१६४, १६७, १७९, १८१, १८२,
*१२४, *१६५, *१६८, *१७०,	१८८, १९६, २०९, २१०, २१९,
*१७३, *१७४, *१८१, *२१२,	२२०, २२१, २२२, २२३, २४७,
*२१६, २४८, २५५	२५६, २५७, २६१
नगसिंहपुराण or नृसिंहपुराण, ११, ३२,	भर्तृयज्ञः, ४९
३९, ४०, ६०, ६१, १९१, १९२,	मत्स्यपुराणम्, ४४
१९४, १९५, १९६	मनुः, १३, १७, २३, २४, २८,
*पातञ्जल, १७३	३०, ३२, ४२, ४३, ४४, ४५,
*पेठीनसिः, २१, २२	५७, ६०, ६२, ६४, ६५, ९७,
प्रह्लादचरित (विष्णुपुराण), २४४	१११, ११३, १२६, १२७, १४५,
बृहस्पतिः, २०, १४६, १६९, १७०	१४६, १४७, २०१, २५८
बोधायनभाष्यकारः, ३८	मत्स्करिः, ४९

महाभारतम्, ४, ७, ८, १०, १२, ३१, ३२, ४०, ४७, ५१, ५५, *६३, ६४, ६६, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८८, ८९, ९०, ९१, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, १०८, १११, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२२, १२३, १२५, १२६, १२८, १२९, १३२, १३३, १३७, १३८, १३९, १४०, १४४, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६६, १६७, १७७, १७९, १८१, १८२, १८३, १८४, १८७, १८८, २०२, २०३, २०९, २१०, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २४७, २५६, २५७, २५८, २५९, २६१	१८५, १८६, १९४, २१८, १५८, २५९, २६० योगियाज्ञवल्क्यः, १४६, १४९, १६६, १७१, १९६, १९७ रामायणम्, २५, ८३ *वसिष्ठः, २०, ३१, ५०, ५१ वायुपुराणम्, २५, १६९, १७६, १७८, १७९, १८०, २११, २१५, २५०, २५१ विष्णुपुराणम्, ४, ५, ६, २६, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ८३, ८६, ८७, ८८, ९२, ९३, ९९, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, ११०, ११३, १४०, १४१, १४२, १६५, १६८, १७३, १७४, १८९, १९०, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २३२, २४४, २४५ विष्णुपुराणम्, or विष्णुस्मृतिः (?), १९७ to २०१ विष्णुस्मृतिः, *२३, *४९, ७२, ७३, बृहद्देशातातपः, ८७ वेदान्त (for बृहदारण्यकोपनिषत्), ६२ वेदान्तसूत्रम्, ७, १४३ शङ्खः, २७, २८, ५७, ११२, १७४, १९३ *शङ्खलिवित्तौ, १२, १३, २४, ३१, ४७, ४८, ६० श्रुतिः, १४३, २६२ संवर्त्तः, ५६ सुमन्तुः, २० *हागीतः, २२, २४, ४२, ५२, ५३, ६०, ८१, ८२, १७४
गमः, १२, १३, १८, १९, २४, २५, २९, ४५, ५७, ६०, ६२, १०१, १०२ याज्ञवल्क्यः, १३, १९, २६, ३१, ५८, ६१, ६२, ६४, १०२, ११६, ११७, १२२, १३०, १३१, १३३, १३४, १६०, १६१, १६४, १८०,	

INDEX OF AUTHORS AND WORKS CITED ONLY
IN THE FOOT NOTES

- अपगर्कः, ३८, ६४, १८०, १८५
असहायः, ४९.
आनन्दतीर्थः, १४९.
आपस्तम्बः, १४९.
उज्ज्वला, १५
कठोपनिषत्, १९३, १९९
कल्पतरुः, ३८, १३१, १४९
कुल्लूकः, १५, ४३, १११, १२६
कृत्यकल्पतरुः, तीर्थकाण्डम्, ४४
गर्भोपनिषत्, ६७
गीताभाष्यम्, (रामानुजीयम्), ९८
१५३, १६४, १८५
गीताभाष्यम् (शाङ्करम्), ९८, १५१,
१५३, १६२, १६३, १६४,
१८२
गोविन्दस्वामी, ३८
गौतमधर्मसूत्रम्, ४९
छान्दोग्योपनिषत्, ७४
जीवानन्दः, १२०
तैत्तिरीयब्राह्मणम्, ३५, ५९
तैत्तिरीयसंहिता, ३४, ३५, ५५, ५८,
५९
तैत्तिरीयारण्यकम्, १९३
तैत्तिरीयोपनिषत्, १९४, २२३
निर्णयसिन्धुः, १५
परमपदसोपानम्, २६१
पारस्करगृह्यसूत्रम्, ४९.
बृहदाग्न्यकोपनिषत्, ६२, २६२
ब्रह्मसूत्रम्, ६२
भर्तृयज्ञः, ४९
भागवतम्, ६७
भाष्यकाराः, २४६, २४७, २५६
मनुः, ३८, ३९, ६४, १४५
मस्करिः, ४८, ४९
महानागयणोपनिषत्, १९३
मार्कण्डेयपुगणम्, २३०
मिताक्षरा, ६१, ६२, ११६, ११७,
१३०, १३१, १३३, १६१, १८०,
२१८
मेधातिथिः, १३
मोक्षप्रकाशः (वीरमित्रोदयः), २०, ३८,
५१, ५२, ५३, ५४, ६३, ६४,
११५, ११६, १२१, १२४,
१३१, १३८, १४२, १४९,
१५१, १५३, १८९, २१७,
२३२
याज्ञवल्क्यः, ३८, ३९, १२२, १४५,
रामानुजाचार्याः, ९९, १५२

लक्ष्मीधरः, ९९, १४९, १५१, १५२,	शङ्कराचार्याः, ९९, १५२
२३२, २६१	शाङ्करः, १२९
विज्ञानेश्वरः, १४, १०२, १३१,	श्वेताश्वतरोपनिषत्, १९३, (वाजसनेयि-
१८०	संहिता), १९९
वेदान्तदेशिकः, २६१	सिद्धित्रयम्, २३२

INDEX OF HALF-VERSES

* Prose citations. ** Citations in foot-notes. References are to pages.

अ

अ उ म इति तिस्रो मात्राः, विष्णु., १९७
 अकृत्येषु नाध्वीवत्, म. भा., ८८
 अकस्माच्च स्फुरेद्यस्य, ब्रह्म. पु., २५३
 अकस्मादेव लोकोयं, म. भा., ८८
 अकस्माद्वा भवेत् स्थूलः, देवल, २४८
 अकारे पीड्यमाने तु, विष्णु., १९७
 अकारश्चायुकारश्च, यो. याज्ञ., १९६
 अकारश्चायुकारश्च, विष्णु., १९९
 अकृतस्यागमो नास्ति, म. भा., ८८
 अकृष्टोषं मूलफलं, यम, १८
 अकान्त इन्धनैः स्थूलैः, म. भा., २१७
 अकुन्दोऽपरितुष्टश्च, याज्ञ., ८६
 अकुन्दयन्तमहृष्यन्तं, म. भा., २२७
 अक्रोधनप्रहृष्टात्मा, यम, ५७
 अक्षरैश्च पदैश्चैतत्, विष्णु., २००
 अक्षरोऽग्रे ततो वायुः, म. भा., १०८
 अक्षीणेषु समस्तेषु, वि. पु., २०३
 अखिलाश्शोधयेत्तास्तु, संवर्त्त, ५६
 अगाधबुद्धिं पृथिवीं, ब्र. पु., २०९
 अगारादतिनिष्क्रान्तः, मनु, ३२
 अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य, नृ. पु., ३९
 अमिकार्यमभीषेको, सुमन्तु, २०
 अग्निज्योतिरहः शुक्रः, म. भा., २६१
 अग्निपक्वाशनो वा स्यात्, मनु, २४
 अग्निर्जरयते चापि, म. भा., १११

अग्निर्जरयते चैव, म. भा., ११५
 अग्निवायुरविभ्यश्च, यो. याज्ञ., १९६
 अग्निहोत्रं समादाय, मनु, १३
 अग्नीनात्मनि वैतानान्, मनु, २८
 अग्नेः धूमस्तथा विष्णोः, ब्र. पु., १३५
 अग्नेः शीतेन तोयस्य, वि. पु., ७१
 *अग्न्यर्थं शरणं, आप, १५
 अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि, देवल, २४८
 अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च, मनु, १२७
 अज्ञानीमानि देहस्य, मा. पु., २३०
 अज्ञारसदृशी नारी, म. भा., ७६
 अङ्गुलिमोक्षवितयं, यो. याज्ञ., १७१
 अचलमनिधनं शिवं विशोकं, म. भा., २२५
 अचलितमतिरच्युतः स्वधर्माण, म. भा., २२५
 अच्छेष्टमानमासीनं, म. भा., ७८
 अच्छेष्टोऽयमदाह्योऽयं, म. भा., १२०
 अज्ञः शरीरप्रहणान्, याज्ञ., १३०
 अजगरचरितव्रतं महात्मा, म. भा., २२७
 *अजस्रनिश्वासो रेचनं, देवल, १७०
 अजातं नैव गृह्णाति, म. भा., ७४
 अजानस्तदनित्यत्वं, देवल, ९०
 *अजिने यो गोप्रलूतः, वसि, ५०
 *अजिघ्रोऽशठो, वसि, ५१
 अजो नित्यदशाश्रुतोऽयं पुराणः, म. भा., ११९
 अजोऽपि सन्नव्ययात्मा, म. भा., १४०
 अज्ञश्चाश्रद्धानश्च, म. भा., १५९
 अज्ञाना दुःखसंप्राप्तिः, देवल, ८५

अज्ञानं चाभिजातस्य, म. भा., १६३
 अज्ञानं तामसो भावः, वि. पु., ६९
 अज्ञानं संशयज्ञानं, देवल, ८४
 अज्ञानतमसा छन्नः, वि. पु., ६८
 अज्ञानपटसंवीतैः, शङ्ख, १९३
 अज्ञानबन्धमेदस्तु, ब्र. पु., ६
 अज्ञानबन्धमेदस्तु, ब्र. पु., २०९
 अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं, म. भा., ९५
 अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते, वि. पु., ६९
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानं, म. भा., १५८
 *अणिमा महिमा लघिमा, देवल, २१६
 *अणुत्वाच्चापल्यान्, देवल, १७३
 अणोरणीयान् महतो महीयान्, शङ्ख, १९३
 अतः परं प्रवक्ष्यामि, छागलेय, ५५
 *अतएव ब्रह्मचर्यवान्, आप, १४
 अतत्त्वग्रहणं तापो, देवल, ८६
 अतत्त्वदर्शनात्तत्त्वं, ब्रह्मा. पु., १२४
 अतितापिमिरत्यर्थं, वि. पु., ६७
 अतिद्युतिरतिप्रज्ञा, ब्रह्म. पु., २५३
 अतिप्रसक्तो भोगेषु, देवल, ८५
 अतिवादांस्तितिक्षेत, मनु, ४३
 अतीतानागतानर्थान्, मा. पु., १७२
 अतीतार्थे स्मृतिः कस्य, याज्ञ, ११६
 *अतृप्त इव कामानां, हारीत, ८१
 अतैजसानि पात्राणि, मनु, ६०
 अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां, वि. पु., ७१
 अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्ण, वि. पु., ६७
 अत्युच्छिन्नास्ततस्त्वेति, वि. पु., १०३
 अन्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा, म. भा., २६१
 अत्रात्मव्यतिरेकेण, दक्ष, ६
 अत्रापि च विशेषोऽस्ति, म. भा., ७९
 *अत्राप्यसमर्थो हृदय, विष्णु, १८९
 अत्राप्युदाहरन्तीमं, म. भा., २२७
 अथ केन प्रयुक्तोऽयं, म. भा., ८३
 अथ चित्तं समाधातुं, म. भा., २१०
 *अथ निराकारे लक्षबन्धं, विष्णु, १८९

*अथ ब्राह्मे मुहूर्ते, बौ, ३५
 अथ भद्राणि भूतानि, वि. पु., ८६
 *अथ भैक्षचर्या, बौ., ५८
 *अथ भैक्षचर्यादुपावृत्तः, बौ., ५८
 *अथ मूलप्रकृतिः, देवल, १००
 *अथ यत्रोपनिषदमाचार्या, बौ., ५४
 **अथ यदिदमस्मिन्, छा. उ., ७४
 अथवा यदि नित्याः स्युः, देवल, ८९
 अथवा योगिनामेव, म. भा., २४६
 *अथ वानप्रस्थः, आप, १४
 *अथ वानप्रस्थस्य, बौ., २२
 *अथ वानप्रस्थस्यैव, आप, १४
 *अथ शालीनयायावराणां, बौ., ३३
 *अथ षष्ठ्यांस्तीर्त्वाऽपः, बौ., ३५
 *अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र, बौ., ३४
 अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः, च. पु., ६१
 *अथाऽतः पापदोषान्, देवल, ८४
 *अथातः सन्यासविधि, बौ., ३३
 *अथात्मन्यग्नीन्, बौ., ३५
 *अथान्तर्वेदितिष्ठन्, बौ., ३५
 अथाऽऽयते यदि ततः, वि. पु., ९३
 अथारिष्टं प्रवक्ष्यामि, देवल, २४८
 *अथेमानि व्रतानि भवन्ति, बौ., ३६
 *अथैतस्यैवान्तो, बौ., ५५
 अथैतदप्यशक्तोऽसि, म. भा., २१०
 *अथोदुष्यं चित्रं, बौ., ३६
 अदर्शनेन ये धर्म, रामा., २५
 अदृश्यो दृश्यतामेति, ब्र. पु., १३५
 अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां, म. भा., ११८
 अदृष्टविग्रहो देवो, विष्णु., १९९
 अदेहेनात्मनि प्राज्ञो, वि. पु., ९३
 अद्भिः स्पृष्टो न हृष्येत, देवल, २४९
 अद्विद्वीपसमुद्राश्च, वि. पु., १०६
 अद्वैतं भावयेद्ब्रह्म, ब्र. पु., १३७
 अधश्शङ्खनिगद्यं किं, वि. पु., २४२
 अधर्मं धर्ममिति या, म. भा., १२९

अधर्मप्रभवं चैव, मनु, ६३
 अधर्मबहुला चैव, म. भा., ८८
 अधिकारिशरीरेण, म. भा., ४०
 अधियज्ञं ब्रह्म जपेत्, मनु, ६२
 अधिरूढो नृपेन्द्रोऽयं, वि. पु., २४२
 अधिष्टाय मनश्चायं, म. भा., १२३
 अधीतवेदो जपकृत्, याज्ञ., ३१
 अधीत्य चानुवर्तन्ते, मनु, ६५
 अधीत्यविधिवद्वेदान्, मनु, ३०
 अधीत्यवेदांश्च तदीयमर्थं, ब्र. पु., १६०
 *अधोनाभेरुन्मर्गा, देवल, १७०
 अधोमुखो वै क्रियते, वि. पु., ६७
 *अध्यवसायलक्षणो महान्, देवल, १०१
 अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य, वसि, ५०
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, म. भा., १६२
 अध्यात्मपरसन्तुष्टो, छागलेय, १९
 अध्यात्मरतिरासीनो, मनु, ४३
 अध्यात्माधिमूढां, यो. याज्ञ., १९६
 अध्रुवं बहुदुःखं च, देवल, ११०
 अध्वा सूर्येण निर्दिष्टे, यम, ४५
 अनग्निरनिकेतस्स्यात्, बो., ५४
 अनग्निरनिकेतस्स्यात्, मनु, २८
 अनग्निरनिकेतस्स्यात्, मनु, ४३
 अनन्तं बत मे वित्तं, म. भा., ९१
 अनन्तशक्तिं च विभुर्विभुज्ञाः, वा. पु., २१५
 अनन्ता रश्मयस्तस्य, याज्ञ., २५८
 अनन्यकर्मा स्त्रीदोषान्, म. भा., ७६
 अनन्यचेताः मततं, म. भा., २५७
 अनन्यविषयं कृत्वा, याज्ञ., १८५
 अनन्यातिशयाबाधं, वि. पु., ४
 अनन्येनैव योगेन, म. भा., २०९
 अनपाकृत्य मोक्षं तु, मनु, ३०
 अनमिमतमसेवितं च मूढैः, म. भा., २२५
 अनवसितमनन्तदोषपारं, म. भा., २२७
 *अनवस्थितत्वान्मनसः, श. लि., ३१
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे, म. भा., ९९

अनात्मनात्मनो भ्रान्त्या, ब्र. पु., १३६
 अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या, वि. पु., ९२
 अनात्मन्यात्मविज्ञानं, वि. पु., २३५
 अनादिर्भगवान् कालः, वि. पु., १०३
 अनादित्वाभिर्गुणत्वात्, म. भा., १३२
 अनादिमत्परं ब्रह्म, म. भा., १३२
 अनामगोत्रमद्वैतं, नृ. पु., १९२
 अनायत्तैः समस्तैश्च, वि. पु., ६९
 अनाशिनोऽप्रमेयस्य, म. भा., ११९
 अनाश्रितः कर्मफलं, म. भा., १५५
 *अनिचयो मिश्रुः, गौ., ४८
 अनिच्छन्नपि वाष्ण्यं, म. भा., ८३
 अनित्यत्वेन च स्नेहं, म. भा., ९५
 *अनित्यमशुभं, देवल, १०९
 *अनित्यां वसतिं, वसि, ५०
 अनित्यास्सर्वभावाश्चो, देवल, ८९
 अनित्ये नित्यसंज्ञाच, ब्रह्मा. पु., १२४
 *अनिन्यं कुर्यात्, म. भा., ६३
 अनियतफलभोज्यभक्ष्यपेयं, म. भा., २२५
 अनियतशयनासनप्रकृत्या, म. भा., २२६
 अनिवेदो गतकेशो, म. भा., १८४
 अनिष्टमिष्टं मिश्रं च, म. भा., १५५
 अनिष्टयोगजात् द्वेषात्, देवल, ८९
 अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्, म. भा., ९६
 अनिष्टा चैव यज्ञैश्च, मनु, ३०
 अनीर्षवो न चान्योन्यं, म. भा., २२८
 अनुक्रोशदधर्मं च, म. भा., ९५
 *अनुपस्तीर्णे शय्यास्थाने, आप, १५
 अनुभूतमिवान्यस्मिन्, वि. पु., ६९
 अनुभूतानि संगारे, म. भा., ७८
 अनुयुक्तस्समेधावी, म. भा., २०४
 अनुरागं जनो याति, मा. पु., २११
 अनेकजन्मसाहस्रीं, वि. पु., ४
 अनेकजन्मसंसिद्धः, म. भा., २४७
 अनेन क्रमयोगेन, म. भा., ६४
 अनेन क्रमयोगेन, वा. पु., १७८

अन्तःकरणजं दुःखं, मा. पु., २३१
 अन्तःप्रज्ञो बहिःप्रज्ञो, यो. याज्ञ., १९७
 अन्तः शरीरप्रभवं, विष्णु, १९८
 अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते, मनु, १११
 अन्तकाल इवादित्यः, मा. भा., २१७
 अन्तकाले च मामेव, म. भा., २५६
 *अन्नतः प्रवृत्तानि, आप, १४
 अन्तर्ज्ञानसुखाधीरा, मा. पु., ३
 अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः, याज्ञ., २१८
 अन्तवन्त इमे देहाः, म. भा., ११९
 अन्तो नास्ति पिपासायाः, म. भा., ८९
 *अन्यवमायि परिपन्थि, देवल, ५९
 अन्धानां छन्नतां दृष्टिः, याज्ञ, २१८
 अन्नाम्बुपानादिभिरेवमस्य, मा. पु., १२१
 अन्यकामानि यदा विमथ्य, म. भा., ११७
 अन्ये च ते द्विधा भावाः, देवल, ८२
 अन्ये तु पुरुषव्याघ्र, वि. पु., २०५
 अन्येनाऽन्यस्य विश्लेषः, ग. भा., ७८
 अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन, वि. पु., ६९
 अन्विष्यतां नृपप्रेष्ठ, वि. पु., २३५
 अपः पीत्वा पथोमिश्राः, म. भा., १७६
 अपगतफलसञ्चयः प्रहृष्टः, म. भा., २२६
 अपगतभयमन्यु शोभमोदः, म. भा., २२७
 अपगतभयरागमोहदर्पा, य. भा., २२६
 अपगतमसुखार्थमीदृनार्थैः, म. भा., २२६
 अपत्नीकः समारोप्य, छागलेय, १४
 अपगजितां चाऽऽश्वाय, मनु, २८
 अपरान्तकमुल्लोभं, याज्ञ., १८५
 अपरामृष्टमेवाह, विष्णु., १९८
 अपरेयमितस्त्वन्यां, म. भा., १३८
 अपवर्गपथव्यापी, मा. पु., ३
 अपवर्गपथव्यापी, मा. पु., ४
 अपामपि गुणो यस्तु, वि. पु., १०७
 अपिकल्पसहस्रस्तु, मा. पु., २१०
 अपि च भवति मैथिलेन गीतं, म. भा., ९१
 अपि चेदसि पापेभ्यः, म. भा., १५८

अपि ते परमा तृप्तिः, वि. पु., २३९
 अपि ते मानसं स्वस्थं, वि. पु., २३९
 अपिबेयुस्तथा योगी, मा. पु., १७२
 अपिवर्णावकृष्टस्तु, म. भा., १६७
 अपि वा सर्ववर्णेभ्यो, बौ., ५९
 अपि स्वेन शरीरेण, म. भा., ७८
 *अपुनर्भवं नयतीति, बौ., ३३
 अपुष्पाः फलवन्तो ये, मनु, १११
 अप्रकाशकरो बुद्धिः, देवल, ९४
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च, म. भा., १०५
 अप्रतर्क्यं मदा विष्णुं, नृ. प., १९२
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं, मनु, १२६
 अप्रतिष्ठो महाबाहो, म. भा., २४६
 *अप्रतिहतैश्वर्यमीशित्वम्, देवल, २१६
 अप्रमत्तश्चरेद्भयं, याज्ञ., ५८
 अप्रमत्तेन वेदव्यं, विष्णु., १९९
 अप्रमत्तो यथा धन्वी, म. भा., १६६
 अप्रमादाद्भयं भक्षेत्, म. भा., ९५
 अप्रयत्नः मृगार्थेषु, मनु, २८
 अप्राणो विमलश्शुद्धो, विष्णु., २०१
 अप्राप्तैरादिमध्यान्तैः, ब्र. पु., १३६
 अप्राप्य योगसंसिद्धिं, म. भा., २४६
 आसु वा यदि वाऽदर्शो, देवल, २४९
 अबलाश्चैव नश्यन्ति, म. भा., १६६
 अभक्तमटवीप्राथं, म. भा., १६७
 अभयं गत्वसंगुद्धिः, म. भा., १६३
 अभयं सर्वभूतेभ्यो, बौ., ३५
 *अभयं सर्वभूतेभ्यो, बौ., ३५
 अभयं सर्वभूतेभ्यो, वसि., ३२
 अभयं सर्वभूतेभ्यो, वसि., ३१
 अभयं सर्वभूतेभ्यो, हारी., ५३
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणं, म. भा., २२२
 अमिपूजितलाभास्तु, मनु, ५७
 अमिपूजितलाभैश्च, मनु, ५७
 *अस्मिमानलक्षणो, देवल, १०१
 अभियोगात्तथाभ्यामात्, दक्ष, १८५

*अभिषिक्तश्च जुहुयात्, आप., १४
 अमेदव्यापिनो वायोः, वि. पु., २३७
 अमेद्यां विद्युतं पश्येत्, देवल, २४९
 अभ्यसन्नथवा वेदं, याज्ञ., ६१
 अभ्यासयोगयुक्तेन, म. भा., २५७
 अभ्यासयोगेन ततो, म. भा., २१०
 अभ्यासाद्रमते यत्र, म. भा., १२९
 अभ्यसूयापलाशो हि, म. भा., ८१
 अभ्यासेन तु कौन्तेय, म. भा., १८३
 अभ्यासेष्यसमर्थोऽसि, म. भा., २१०
 अभ्युत्थानमधर्मस्य, म. भा., १४०
 अमात्रमव्ययं विष्णुं, नृ. पु., १९२
 अमात्रश्चायमुच्चार्यः, विष्णु., २००
 अमानित्वमदमित्वं, म. भा., १६१
 अमानुषं सत्वमन्तः, मा. पु., १७८
 अमित्राश्च न सन्त्येषां, म. भा., २२९
 अमूर्तं ब्रह्मणोरूपं, वि. पु., २०४
 अमूलफलभिक्षाभिः, मनु, १७
 अमृतं परमानन्दं, नृ. पु., १९२
 अमृतमध्ये वसति, हारी, ५३
 अमृतस्यैव संतृप्येत्, म. भा., २२९
 अमृष्टं जायते मृष्टं, वि. पु., २४०
 अमेध्यमतिदुर्गन्धि, देवल, ११०
 अयं च भवतो लोकः, वि. पु., २३५
 अयं तु परमो धर्मः, मनु, १४५
 अयतिः श्रद्धयोपेतः, म. भा., २४६
 अयथावत् प्रजानाति, म. भा., १२९
 अयनं देवलोकं च, याज्ञ., २५९
 अयमेव क्रियायोगः, म. पु., १६१
 अयाचितमसंस्कृतं, बो., ५९
 अयाचिताशी मितभुक्, याज्ञ., ६१
 अयुक्तः कामकारेण, म. भा., १५३
 अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः, म. भा., १२८
 अयोगी नैव जानाति, दक्ष, २०८
 अरण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य, वसि., ५०
 अरण्यनित्यो मुण्डस्त्यात्, यम., ४५

*अरण्यनिलयः पश्वर्थे, वसि., २०
 अरण्ये निर्जने विप्रः, संवर्त., ५६
 अरश्मिमन्तमादित्यं, देवल, २४८
 अरिष्टानि तथोत्क्रान्ति, ल., २
 अरुन्धतीं ध्रुवं चैव, देवल, २४८
 अरुन्धतीं न पश्यन्ति, ब्रह्म. पु., २५२
 अरूपं सत्यसङ्कल्पं, न. पु., १९२
 अरोषतोषः समलोष्टकाञ्चनः, यम., ४६
 *अर्चिषोऽहः अह, श्रुति., २६२
 अर्थजान्विविदुः प्राज्ञा, म. भा., ७७
 अर्थलोभेन पुरुषैः, म. भा., ७७
 अर्थस्वरूपं पश्यन्तः, वि. पु., १४०
 अर्थानामार्जने दुःखं, म. भा., ७७
 *अर्थाश्च पञ्चभूतविशेषाश्च, देवल, १००
 अर्द्धमात्रात्वमावे सा, विष्णु., १९७
 अलं परिग्रहेणेह, म. भा., ७८
 *अलब्ध्वा न क्रुध्येत्, देवल, ५९
 अलसैरर्वणैरल्पज्ञैः, म. भा., ६४
 अलभे न विषादी स्यात्, मनु, ५७
 अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वम्, मा. पु., २११
 अल्पकश्च यथा राजन्, म. भा., २१७
 अल्पाच्चाभ्यवहारेण, मनु, ४५
 अवजानन्ति मां मूढाः, म. भा., १४०
 अवज्ञातः सुखं शेते, म. भा., २२९
 अवबोधाय ते ब्रह्मन्, वि. पु., २४२
 अवश्यं प्राणिनस्सर्वे, देवल, ११०
 अवाप्तज्ञानतत्त्वस्य, वि. पु., २३८
 अवाप्यते नरैर्दुःखं, वि. पु., ६८
 अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या, वि. पु., ११३
 अविद्यातरुसम्भूति, वि. पु., ९२
 अविद्यान्तर्गतैर्यज्ञः, वि. पु., २४४
 अविद्या सञ्चितं कर्म, वि. पु., २३३
 अविनाशितु तद्विद्धि, म. भा., ११९
 अविभक्तं च भूतेन, विष्णु., १९०
 अविमुक्ते प्रविष्टानां, म. पु., ४४
 अविश्रान्तमनालम्बं, म. भा., ७३

अवेक्षेत गतीर्नृणां, मनु, ६३
 अव्यक्तं कारणं यत्तत्, वि. पु., १०२
 अव्यक्तं तत्परोक्षत्वात्, ब्रह्मा. पु., १९४
 अव्यक्तं नान्यदाधारं, वि. पु., १०२
 अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञ, याज्ञ., १३१
 *अव्यक्तलिङ्गो, वसि., ५०
 अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं, म. भा., २०९
 अव्यक्तेनाऽऽवृत्तो ब्रह्मन्, वि. पु., १०६
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं, म. भा., १२०
 अशुचि प्रस्तरे सुप्तः, वि. पु., ६८
 अशुद्धास्ते समस्तास्तु, वि. पु., २०५
 अश्मकुट्टाश्च शतपाः, रामा., २५
 अश्मकुट्टो भवेद्वापि, मनु, २४
 अश्रद्धानैरज्ञैः, म. भा., ६४
 अश्वस्तनविधानं तु, यम., ४५
 अष्टाङ्गां प्राणवृत्तिं तां, ब्रह्मा. पु., १२३
 अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि, बौ., ५४
 अष्टौ भिक्षास्समादाय, संवर्त्त., ५६
 अष्टौ मासान्विहारस्त्यात्, म. पु., ४४
 अष्टौ मासा मुनेर्भोक्तुं, बो., ५९
 अष्टौ यदा तु दृश्यन्ते, मा. पु., २१३
 असंयतात्मना योगो, म. भा., १८३
 असंशयं महाबाहो, म. भा., १८३
 असक्तं सर्वभृच्चैव, विष्णु., १९०
 असक्तिरनभिष्वङ्गः, म. भा., १६२
 असक्तो ह्याचरन् कर्म, म. भा., १५६
 असम्ब्रयादपूर्वस्य, मा. पु., १४६
 असत्समाविशिष्टानां, देवल, ११०
 असन्तोषोऽसुखायैव, म. भा., ८४
 असौ हृदमतिः पापः, देवल, ८६
 अस्त्रभूषणसंस्थान, वि. पु., २०७
 अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं, देवल, ११०
 अस्यात्मनः कारयिता, मनु, ११३
 अस्वे स्वमिति च ज्ञानं, ब्रह्मा. पु., १२४
 अहं कृत्स्नस्य जगतः, म. भा., १३८
 अहं त्वं च तथान्ये च, वि. पु., २३३

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो, म. भा., १६४
 अहं ममेति चाऽऽत्मानं, देवल, ९२
 अहं ममेत्यविद्येयं, वि. पु., ९२
 अहं सर्वस्य प्रभवः, म. भा., १६४
 अहङ्कार इतीयं मे, म. भा., १३८
 अहङ्कारं तथा बुद्धौ, म. भा., २०३
 *अहङ्कारकामक्रोध, हारी., ५३
 अहङ्कारममत्वाभ्यां, देवल, ९१
 *अहङ्कारात्तन्मात्राणि, देवल, १०१
 अहङ्कारश्च बुद्धिश्च, याज्ञ., १३१
 अहङ्कारस्मृतिर्मैधा, याज्ञ., ११७
 अहङ्कारेण मनसा, याज्ञ., १२२
 अहमित्यङ्कुरोत्पन्नो, मा. पु., ३
 अहमित्यभिमानेन, देवल, ९०
 अहमेतदित्युच्चैः, वि. पु., ९२
 अहिंसया च भूतानां, मनु, ४५
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैः, ब्र. पु., १६०
 *अहिंसा नाम, हारी., ५३
 अहिंसा सत्यमक्रोधः, म. भा., १६३
 अहिंसः सर्वभूतानां, छागलेय, ५५
 अहेरिवगणाद्धीतो, म. भा., ७५
 अहोरात्रेण विज्ञानात्, यम, ६२
 अह्ना रात्र्याच यान्जन्तून्, मनु, ६३

आ

आकण्ठनाभियोगेन, वा. पु., १८०
 आकाशनिलयाश्चैव, रामा., २५
 आकाशपवनज्योतिः, याज्ञ., ११७
 आकाशमिव कुम्भेषु, ब्र. पु., १३५
 आकाशमेकं हि यथा, याज्ञ., १३१
 आकाशवायुतेजांसि, वि. पु., १०५
 आकाशवाय्वग्नि, वि. पु., ९२
 आकाशात्प्राणिनामेते, म. भा., १११
 आकाशे तु हृदि प्राज्ञः, विष्णु., २००
 *आकाशे स्वयम्, आप., १५
 आकाशं चैव भूतादि, वि. पु., १०७

आकाशं यदिदं सर्वं, ब्र. पु., २०८
 आकाशं शब्दतन्मात्रं, वि. पु., १०४
 आकाशस्तु विकुर्वाणः, वि. पु., १०४
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैः, मनु, ५७
 आगतं तु भयं दृष्ट्वा, देवल, ९३
 आगमापायिनो नित्याः, म. भा., ७५
 आगम्यते वा भवता, वि. पु., २३९
 आचार्योपासनं वेद, याज्ञ., १६१
 आचार्योपासनं शौचं, म. भा., १६२
 आत्तगन्धा ततो भूमिः, वि. पु., १०७
 आत्मचिन्ताविनोदेन, दक्ष., १८५
 आत्मछायाकृतिं चैव, ब्रह्म. पु., २५३
 आत्मच्छायां बाहुदण्डौ प्रसार्य, ब्रह्म. पु., २५२
 आत्मज्ञाने शमे च स्यात्, मनु, १४७
 आत्मदोषक्षयोपाय, देवल, ९४
 आत्मनैव सहायेन, मनु, ४४
 आत्मनो ब्रह्मणो भेद, वि. पु., ६
 आत्मनोऽभ्युदयं दृष्ट्वा, देवल, ९३
 *आत्मनः संस्कृतां, देवल, ५९
 आत्मन्यात्ममयं भावं, वि. पु., ९२
 आत्मन्येव च तृप्तस्य, दक्ष., १८५
 आत्मन्येव च सन्तुष्टः, दक्ष., १८५
 आत्मन्येव च सन्तुष्टः, म. भा., १५५
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः, म. भा., २१९
 आत्मन्येष न दोषाय, वि. पु., २३४
 आत्मप्रयत्नसापेक्षा, वि. पु., ५
 आत्मप्रयत्नसापेक्षा, वि. पु., १६५
 आत्मबाधाकरं श्रुत्वा, देवल, ९३
 आत्मलाभसुखं यावत्, नृ. पु., १९५
 आत्मवन्तं न कर्माणि, म. भा., १५९
 *आत्मवश्यता वशिष्टम्, देवल, २१६
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा, म. भा., ९८
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा, म. भा., १८२
 *आत्मस्था आत्मन्येव, बो., ५८
 आत्मा तु करणग्रामे, ब्र. पु., १३५
 आत्मानन्दश्च सततं, दक्ष., १८५

आत्मानमरविन्दस्थं, नृ. पु., १९५
 आत्मानमस्य जगतो, वि. पु., २०६
 आत्मानमात्मना वीरः, मा. पु., २३०
 आत्मानमिच्छंश्च गुहां प्रविष्टं, म. भा., ७३
 आत्मानं तु सहस्राणि, म. भा., २१८
 आत्मानं पृथिवीं चैव, वा. पु., २११
 आत्मानं मन्यते चोर्वी, मा. पु., २१३
 आत्माऽपि चायं न मम, म. भा., ९२
 आत्मारामेण वृद्धेन, म. भा., १८१
 आत्माशुद्धोऽक्षरः शान्तः, वि. पु., २३३
 आत्मा सर्वगतो बुद्धौ, ब्र. पु., १३५
 आत्मासंस्कृत्य संस्कृत्य, म. भा., ७७
 आत्माहि जनयत्येषां, मनु, २०१
 आत्मैव देवतास्सर्वाः, मनु, २०१
 आत्मैवह्यात्मनो बन्धुः, म. भा., ९९
 आत्मैवाहं जगत्सर्वं, ब्र. पु., २०८
 आत्मौपम्येन सर्वत्र, म. भा., १८२
 आत्मौपम्येन सर्वत्र, म. भा., २२२
 आदानं बोधमुत्सर्गं, बृह., १६९
 आदित्येभ्युदिते लोकः, ब्र. पु., १३४
 आदिमध्यावसानेषु, वि. पु., २४०
 आयन्तवन्तः कौन्तेय, म. भा., २२२
 आद्या परा तु सूक्ष्माशां, विष्णु., १९७
 आधाय धारणांश्चैव, ब्रह्म. पु., २५३
 आध्यात्मिकादिमैत्रेय, वि. पु., ६६
 आध्यात्मिको वै द्विविधः, वि. पु., ६६
 आध्यात्मिकं च सततं, मनु, ६२
 आनन्तभुक् तथा प्राज्ञः, विष्णु., २००
 आनन्दो मानसो जातो, देवल, ९३
 आनन्दं च तथा प्राज्ञं, विष्णु., २००
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, विष्णु., १९९
 आनिपाताच्छरीरस्य, मनु, २८
 आपन्ने तूत्तरां काष्ठां, ब्रह्म. पु., २५४
 **आपस्तदा प्रष्टुदास्तु, वि. पु., १०७
 आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं, म. भा., २२०
 आपो ग्रसन्ते वै पूर्व, वि. पु., १०७

आप्नोति ब्रह्मणः स्थानं, म. भा., २२७
 **आप्राद्यावापृथिवी, तै. सं., ५८
 आब्रह्मभवनादेते, म. भा., ७९
 आभाति परमात्मैव, ब्र. पु., १३५
 आमस्तकतलाद्यस्तु, वा. पु., २५०
 आमृत्युतो नैव मनोरथानां, वि. पु., ८८
 आयत्या च जयेदाशां, म. भा., ९५
 आयासायापरं कर्म, वि. पु., २४४
 आयुःसत्वबलारोग्य, म. भा., १२८
 आरमेत शिवं कर्म, देवल, ९४
 आरम्भरतिताधैर्य, मनु, १२७
 आराधयेत्सदा सम्यक्, नृ. पु., १९१
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं, म. भा., १५५
 आर्त्या गत्या तथाऽगत्या, याज्ञ., ११६
 आर्द्रवासास्तु हेमन्ते, मनु, २४
 आवर्त इव तोयस्य, मा. पु., २१३
 आवृतं ज्ञानमेतेन, म. भा., ८३
 आवृत्ता विषयाः सर्वे, देवल, ८५
 आवैष्णकं सरोबिन्दु, याज्ञ., १८५
 आशयन्त्यपिमामन्नम्, म. भा., २२४
 *आशयाच्च वर्द्धते स्नेहा, हारीत., ८१
 आशा हि पुरुषं बाल, म. भा., ८८
 आशां निराशतः कृत्वा, म. भा., ८९
 आशिषः पुण्यविस्त्रंसः, हारी., ५२
 *आशीः प्रतिष्ठासङ्गा, हारी., ५३
 आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति, म. भा., १३३
 आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन, म. भा., १३३
 आश्रमादाश्रमं गच्छेत्, म. भा., १२
 आश्रमादाश्रमं गत्वा, ३०
 आश्रमादाश्रमं गत्वा, बौ., ३४
 आश्रयश्चेतसो ब्रह्म, वि. पु., २०३
 आश्रयश्चैतसोर्मध्ये, देवल, ८४
 आसनं दारुजं प्रोक्तं, नृ. पु., ४०
 आसनं स्वस्तिकं कृत्वा, वा. पु., १८०
 आसन्नान् परतो भावान्, म. भा., ८८
 आसां महर्षिचर्याणां, मनु, २८

आसीनः प्राञ्चुखोमौनी, नृ. पु., ४०
 आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन, वि. पु., ६७
 आस्थाय योगी युञ्जीत, वा. पु., १६९
 आस्थितस्तमहं मार्गं, म. भा., २२९
 आस्वाद्यस्य हि सर्वस्य, म. भा., ७५
 आहवनीय उदानसमानौ, बो., ५८
 *आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि, बौ., ३५
 आहारमात्रं भुञ्जीत, बो., ५९
 आहारा राजसस्येष्टा, म. भा., १२८
 *आहारार्थं कर्मकुर्यात्, म. भा., ६३
 आहारोऽपि न रोचेत, म. भा., ७३
 *आहारं प्राणसंधारणार्थं, म. भा., ६३
 आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः, याज्ञ., १३०

इ

इच्छाद्वेषस्मुखं दुःखं, देवल, १०९
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं, विष्णु., १९०
 इति ते ज्ञानमाख्यातं, म. भा., १६३
 इति तेनानुयुक्तस्तं, म. भा., २२८
 इति दृष्टार्थतत्त्वस्य, देवल, ७५
 इति भावनया योगी, ब्र. पु., २०८
 इति भूतानि संपश्यन्, म. भा., २२४
 इति मत्वा भजन्ते मां, म. भा., १६४
 इति मां योभिजानाति, म. भा., १५१
 इति लक्ष्मीधरः श्रीमान्, ल., २
 इति वस्तुं न शक्नोति, दक्ष., ४१
 इति संसारदुःखार्क, वि. पु., ७२
 इत्थं च पुत्रपौत्रादौ, वि. पु., ९३
 इत्थं पुमान् प्रधानं च, वि. पु., २०७
 इत्थं योगी यताहारः, मा. पु., १७२
 इत्याकर्ण्य वचस्तस्य, वि. पु., २४१
 इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं, वि. पु., १४२
 इत्यापः पञ्चधा देहे, म. भा., १११
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं, म. भा., १४४
 इत्युक्तश्चिन्तयामास, मा. पु., २३०
 इत्युक्तस्सत्वरस्तस्य, वि. पु., २४३

इत्युक्तस्सहस्रारुह्य, वि. पु., २४२
 इत्युक्ता तेन सा पत्नी, वि. पु., २३९
 इत्येतदिहसंख्यातं, म. भा., १११
 इत्येते वायवः पञ्च, म. भा., १११
 इत्येते वै त्रयः प्रोक्ताः, ब्रह्मा. पु., १२४
 इत्येते वै शुभाहाराः, मा. पु., १७५
 इत्येवमादिभिर्दोषैः, वि. पु., ६७
 इत्येवं दृष्टतत्त्वानां, देवल, ९३
 इत्येषा प्रकृतिस्सर्वा, वि. पु., १०८
 इदमन्विच्छतां स्वर्गं, मनु, ६२
 इदमिदमिति तत्र तत्र हन्त, म. भा., २२६
 इदमिदमिति तृष्णयाऽभिभूतं, म. भा., २२५
 इदं ज्ञेय मिदं ज्ञेयं, मा. पु., २१०
 इदं ममेति यत्स्वाम्यं, देवल, ९०
 इदं शरणमज्ञानात्, मनु, ६२
 इदं शरीरं कौन्तेय, म. भा., १३२
 इदं सामासिकं ज्ञेयं, मनु, १२७
 इन्द्रमेके परे प्राण, मनु, २०१
 इन्द्रियग्राममखिलं, म. भा., २०२
 इन्द्रियाणां जयस्तत्त्व, ल, १
 इन्द्रियाणां निरोधेन, मनु, ४५
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन, मनु, ९७
 इन्द्रियाणां विचरतां, मनु, ९७
 इन्द्रियाणां विचरतां, म. भा., ९९
 इन्द्रियाणां स्वकार्येभ्यः, म. भा., १२४
 इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां, मनु, ९७
 इन्द्रियाणामवश्यैस्तैः, वि. पु., १७३
 इन्द्रियाणामुपरमात्, म. भा., १२४
 *इन्द्रियाणि च, देवल, १०१
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि, म. भा., ९८
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः, म. भा., ८४
 इन्द्रियाणि मनः प्राणो, याज्ञ., १३०
 इन्द्रियाणि मनश्चैव, म. भा., १८३
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च, मा. पु., १७२
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः, म. भा., २१९
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः, वा. पु., १८०

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु, म. भा., १५३
 इन्द्रियान्तरसञ्चारः, याज्ञ., ११७
 *इन्द्रियार्थलक्षणा, देवल, १०१
 इन्द्रियार्थान् यतस्तेषां, दक्ष, १८४
 इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा, म. भा., १४८
 इन्द्रियार्थाननादृत्य, म. भा., २२४
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं, म. भा., १६२
 इन्द्रियार्थं विजानीयात्, शङ्ख., ११२
 इन्द्रियेभ्यः पराण्याहुः, शङ्ख., ११२
 *इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु, देवल, १२४
 इमां चिकित्सां कुर्वीत, वा. पु., १७८
 इषुप्रपातमात्रं हि, म. भा., ७५
 *इष्टापूर्तादिभिर्बन्धो, देवल, १२४
 इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा, न. पु., ३९
 इष्टे वा यदि वा द्वेष्ये, यम, ४६
 इष्टोऽसि मे दृढमिति, म. भा., १६३
 इह कर्मापभोगाय, याज्ञ., २५८
 इह चामुत्र वा काम्यं, मनु, १४७
 इहागतोऽहं यास्यामि, वि. पु., २४१
 इहैवतैर्जितस्सर्गः, म. भा., २२१

ई

ईक्षते योगयुक्तात्मा, म. भा., १८२
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठः, दक्ष, १८५
 ईर्ष्या द्वेषं च कामं च, म. भा., ९५
 ईर्ष्या हिंसा च मात्सर्यं, म. भा., ९५
 ईशते नृपते सर्वे, म. भा., २१८
 *ईशित्वेन दैवतान्यप्यतिशेते, देवल, २१६
 ईश्वरः प्रणवस्तेनो, विष्णु., १९८
 ईश्वरः स कथं भावैः, याज्ञ., १३३
 ईश्वरस्सर्वभूतानां, म. भा., १६३
 ईश्वरस्सर्वभूतानां, याज्ञ., १३१

उ

उकारे पीड्यमाने तु, विष्णु., १९७
 उक्ताश्च न विवक्षन्ति, म. भा., २२८

उच्छिद्येतांस्तुमेधावी, देवल, ९४
 उच्छिष्टमपि चामेध्यं, म. भा., १२८
 उत्क्रमेण विरुद्धं च, वि. पु., १०५
 उत्क्रामन्तं स्थितं वापि, म. भा., १२३
 उत्तमाधममध्यानां, ब्र. पु., १३५
 उत्तरायणं च क्रमशो, मनु, १७
 उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य, याज्ञ., १८०
 उत्थाय च जयेत्तन्त्रीं, म. भा., ९५
 उत्पत्तिर्मरणं चेति, देवल, १०९
 उत्पन्नज्ञानवैराग्यः, वि. पु., ६६
 उत्पन्नवैराग्यबलेन योगी, नृ. पु., १९६
 उत्पाद्य धर्मतः पुत्रान्, यम, १२
 उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा, म. भा., १२
 उत्सीदियुरिमे लोकाः, म. भा., १५६
 उदके कण्ठमात्रे तु, वा. पु., १७९
 उदानादुद्धृसिति च, म. भा., १११
 उदासीनवदासीनो, म. भा., २२०
 उदासीनवदासीनं, म. भा., १३९
 उदीच्यां दिशि दृश्यन्ते, यम, २९
 *उदुत्यं चित्रमिति, बो., ५८
 **उदुत्यं जातवेदसं, तै. सं., ५८
 उद्गीथश्च तथादित्यो, यो. याज्ञ., १९६
 उद्भिजाः स्थावरास्सर्वे, मनु, १११
 **उद्वयं तमसस्परि, तै. ब्रा., ५९
 उद्वेगो जायते यस्तु, देवल, ९३
 उद्धरेदात्मनऽऽत्मानं, म. भा., ९९
 उद्धाटयेच्च कवचं, नृ. पु., ६१
 उन्मत्ता गौरिवाऽन्धा श्रीः, म. भा., ७७
 उपगच्छति तत्त्वज्ञः, देवल, २५५
 उपगतफलभोगिनो निशाम्य, म. भा., २२६
 उपगम्य स्वमात्मानं, ब्र. पु., २०९
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं, म. भा., १५८
 उपद्रवांस्तथा रोगान्, म. भा., ९५
 उपद्रष्टानुमन्ता च, म. भा., १३२
 उपभोगनिमित्तं च, वि. पु., २३४
 उपभोगनिमित्तं च, वि. पु., २३४

उपभोगस्तयोस्तुल्यः, म. भा., ७८
 उपयोगेन पुण्यानां, मा. पु., १४६
 उपर्यहं यथा राजा, वि. पु., २४२
 उपविद्यासने युञ्ज्यात्, म. भा., १७९
 उपशमरुचिरात्मवान् प्रशान्तः, म. भा., २२५
 उपसंहरते चान्ते, वि. पु., १०६
 उपसर्गाः क्रमेणाऽत्र, ल., २
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते, मा. पु., २१२
 उपसर्गैः महाघोरैः, मा. पु., २१३
 उपसर्गैर्जितैरेभिः, मा. पु., २१३
 उपसर्गं तमप्याहुः, मा. पु., २१३
 उपसृशेत् त्रिषवणं, मनु, २४
 उपानद्रूढपादस्य, म. भा., ८९
 उपायश्चात्र कथितो, मा. पु., १७२
 उपायाः कथिता ह्येते, वि. पु., २४४
 उपासते द्विजाः सत्यं, याज्ञ., २५९
 उपेक्षकोऽसञ्चयिको, मनु, ४३
 *उपेक्षकः सर्वभूतानां, वसि, ५१
 *उभयत्रापवर्गः फलम्, देवल, १६५
 उभयोरपि दृष्टोन्तः, म. भा., ११९
 उभयं विन्दते यस्तु, विष्णु., २००
 उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं, देवल, ८५
 उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां, नृ. पु., १९५
 उमे सत्यानृते बुध्या, म. भा., ५५
 उमे सत्यानृते खवत्वा, म. भा., ५५
 उभौ तौ न विज्ञानीतः, म. भा., ११९
 उरोघाते रसस्थाने, वा. पु., १७८
 उल्बसंवेष्टितोभयं, वि. पु., ६७
 उल्लापनऽल्लेनाह, मा. पु., १२०
 उवाच कस्मादेकान्ते, वि. पु., २८१
 उवाचश्लक्षण्या वाचा, म. भा., २२४
 उवाच सद्विज्ञेष्ट्रेणः, वि. पु., २३८
 उन्मा प्रकुपितः काये, ब्रह्मा. पु., १२३

ऊ

ऊरुस्थोत्तानचरणः, याज्ञ., १८०

*ऊरुस्थोत्तानचरणः, विष्णु., १८९
ऊरु जङ्घाद्वयावस्थे, वि. पु., २३२
ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्वस्थाः, म. भा., १२६
ऊर्ध्वमेकः स्थितः तेषां, याज्ञ., २५८
*ऊर्द्धरेताः ध्रुवशीलो, गौ., ४८
ऊर्द्धा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा, मा. पु., २५१
ऊष्मपाः सोमपाः केचित्, यम, २५

ऋ

ऋक्षवानरयुक्तेन, वा. पु., २५०
ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव, मनु, १७
ऋग्माथा पणिका दक्ष, याज्ञ., १८५
ऋग्यजुश्च तथा साम, यो. याज्ञ., १९६
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य, मनु, ३०
ऋभुरस्मि तवाचार्यः, वि. पु., २४१
ऋभुर्नामाभवत्पुत्रो, वि. पु., २३८
ऋषयो हि महाभागा, रामा., २५
ऋषिभिः वृत्तयस्त्वेताः, मनु, २८

ए

एक एव चरेद्भैक्ष्यं, यम, ४५
एक एव चरेन्नित्यं, मनु, ४३
एक एव परात्मासौ, ब्र. पु., १३४
एक एव सूर्यो बहुधा, ब्र. पु., १३५
एककालं चरेद्भैक्षं, मनु, ५७
एकत्र चतुरो मासान्, म. पु., ४४
एकत्वेऽपि पृथग्भावः, मा. पु., १२१
एकदाऽसौ विशुद्धात्मा, म. भा., १७५
एकपादेन तिष्ठन्तः, यम, २४
एकपादं द्विपादं च, वि. पु., २०४
एकमप्यास्थितः सम्यक्, म. भा., १५२
एकमात्रं द्विमात्रं वा, विष्णु., १९८
एकमेवमिदं ब्रह्मन्, वि. पु., २४१
एकया याल्यनावृत्तिः, म. भा., २६१
एकवासा अवासा च, यम, ४५
*एकवृत्तिर्दीक्षितो गुरुणा, हा., २३

*एकशटी परिहितः, वसि., ५०
एकशत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्, म. भा., ९५
एकसंघातलक्ष्याश्च, वि. पु., १०५
एकस्मादेव चैतन्यात्, ब्र. पु., १३७
एकस्मिन्नापरे जीवाः, ब्र. पु., १३६
एकाकी यतचित्तात्मा, म. भा., १७९
एकाकी संयतो नित्यं, संवर्त, ५६
*एकामिपरायणः, वसि, २०
एकाग्रभावं मनसः, म. भा., १७५
एकाग्रमनसा विष्णुं, नृ. पु., १९२
एकाङ्गुष्ठेन तिष्ठन्ति, रामा., २६
एकादशं मनश्चात्र, वि. पु., १०५
एकान्तात्यन्तकं सांख्यं, देवल, २५५
**एकारामः परिव्रज्य, याज्ञ., ३९
एकीकृत्य विमुच्येत, दक्ष, १६५
एकैकात्र भवेन्माना, यो. याज्ञ., १९७
एको मिश्र्यथोक्तस्स्यात्, दक्ष, ५५
एको लोभो महाप्राहो, म. भा., ८४
*एको वा शिलोच्छेन, आप., १४
एको व्यापी समश्शुद्धः, वि. पु., २३७
एकं कारणमानन्दं, नृ. पु., १९४
एकं तत्रासनादीनां, वि. पु., १६८
एकं द्वे त्रीणि चत्वारि, वा. पु., १७६
एकं सदेकं परमं परेशः, वि. पु., १४२
एकं सांख्यं च योगं च, म. भा., १५२
एकः क्लेशानवाप्नोति, म. भा., ७८
एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः, वि. पु., १०८
एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्, वि. पु., २४४
एतज्ज्ञात्वा सुमुच्यन्ते, यम, १०२
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं, म. भा., १६२
एतत्तु यत् संव्यवहार भूतं, वि. पु., १४२
एतत्त्वयं हि कुर्वाणो, दक्ष, ५६
*एतत् समादाय ग्रामान्ते, बौ., ३३
एतदालंबनं ज्ञात्वा, विष्णु., १९९
**एतदालम्बनं ज्ञात्वा, १९९
***एतदालंबनं श्रेष्ठं, १९९

एतदालेवनं श्रेष्ठं, विष्णु., १९९
 एतदेवहि पर्याप्तं, म. भा., ४०
 एतद्धि दुर्लभतरं, म. भा., २४६
 एतद्ध्यानं च योगं च, दक्ष., २०७
 एतद्बुद्धिमशेषाणां, मा. पु., २१४
 एतद्ब्रह्म समाश्रित्य, म. भा., २२९
 एतद्यो न विजानाति, याज्ञ., २६०
 एतद्योनीनि भूतानि, म. भा., १३८
 एतद्योऽन्योन्यं वैरूप्ये, म. भा., १४४
 एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः, म. भा., १३२
 एतद्विजस्य सामर्थ्यं, मनु, १४७
 एतद्विजानता सर्वं, वि. पु., २४५
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं, म. भा., ९६
 एतद्वै श्रोतुमिच्छामि, म. भा., १४४
 एतद्वयाप्तिमदेतेषां, मनु, १२६
 एतन्मे संशयं कृष्ण, म. भा., २४६
 एतमेके वदन्त्यभि, मनु, २०१
 एतस्याहं न पश्यामि, म. भा., १८३
 एतानि तस्य लिङ्गानि, नृ. पु., ४०
 एतानेव महायज्ञान्, मनु, १७
 एतान्यन्यानि चोप्राणि, वि. पु., ७०
 एतान्यपि तु कर्माणि, म. भा., १५४
 एतान्यशेषरूपाणि, वि. पु., २०४
 एतान्येवतु बन्धाय, मा. पु., २१४
 *एतामिर्वृत्तिमिराहृत्य, हा., २३
 एतावन्ति स्वनिष्ठानि, ब्रह्म. पु., २५३
 एताश्चान्याश्च विविधा, यम, २५
 एताश्चान्याश्च सेवेत, मनु, २८
 एतासां धारणानां तु, मा. पु., २१४
 एतां गतिमहं गन्ता, मा. पु., ८०
 एतां विमोहनिर्व्यक्तां, ब्र. पु., १३७
 **एतां व्यामोहिनीं व्यक्तां, १३७
 एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ, यम, १०१
 एते कथं भविष्यन्ती, वि. पु., ७०
 एते गृहस्थप्रभवाः, मनु, ६५
 एते चाऽन्ये च धर्मज्ञाः, रामा., २६

एते चान्ये च बहवः, दक्ष, ५६
 एतेन केवलं याति, म. भा., १८७
 एतेनाहं यत स्सर्वे, वि. पु., २३५
 एते मनोभवा दोषाः, देवल, ९४
 एते यमाः सनियमाः, वि. पु., १६८
 एतैरुपायैस्संसिद्धः, याज्ञ., १६१
 एतैर्नाशितयोगास्तु, मा. पु., २१३
 एतैर्विमोहयत्येषः, म. भा., ८४
 एतैश्च युक्ता उपयुज्यमानैः, यम, २९
 एतैस्सर्वैः सुनिष्पन्नो, दक्ष, ४३
 एतौ हि गजराजानौ, वि. पु., २४२
 एमिरावरणैरण्डं, वि. पु., १०६
 एवं छत्रशलाकानां, वि. पु., २३५
 एवं ज्ञाते स भगवान्, वि. पु., २४५
 एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म, म. भा., १५१
 एवं तन्मयतां योगी, ब्र. पु., १०
 एवं तपश्च विद्या च, नृ. पु., १९५
 एवं तपोऽप्यविद्यस्य, नृ. पु., १९५
 एवं ध्यानपथः पूर्णो, म. भा., १८४
 *एवं ध्यायन्, विष्णु., १८९
 एवं निर्वाणमाप्नोति, देवल, २५५
 एवं नीत्वा वने कालं, शङ्ख., २७
 एवं पशुसमैर्मूढैः, वि. पु., ६८
 *एवं पुरुषध्यानमारमेत, विष्णु., १८९
 एवं प्रवृद्धे प्रणुदेन्मनोजं, म. भा., ९६
 एवं प्राणैः परित्यक्तो, ब्रह्म. पु., १२३
 एवं यस्सर्वभूतेषु, मनु, २०१
 एवं युक्तस्य तु मुनेः, म. भा., १८७
 एवं वनाश्रमे तिष्ठन्, नृ. पु., ३९
 एवं व्यवस्थितो तत्त्वे, वि. पु., २३६
 एवं सति कुतः संज्ञा, म. भा., १०
 एवं सति यया बुद्ध्या, ब्र. पु., १३६
 एवं सन्यस्य कर्माणि, मनु, ६५
 एवं सर्वास्तु वै वाचः, विष्णु., १९८
 एवं संसारचक्रेस्मिन्, मा. पु., १४५
 एवं हि तृष्णावित्तेन, म. भा., ८८

एवञ्च परिसंख्याय, म. भा., २०३
 एवमत्याहिते लोके, म. भा., ७४
 एवमस्मिन्निरालम्बे, विष्णु., ७२
 एवमस्य भवेद्भावो, यम, ४६
 एवमुक्त्वाभवन्मौनी, वि. पु., २३३
 एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्, वि. पु., २४३
 एवमेतानि दुःखानि, वि. पु., ६९
 एवमेतानि राजेन्द्र, म. भा., ८४
 *एवमेतानैश्वर्यगुणान्, देवल, २१७
 *एवमेव आशरीर, बौ., ५५
 एवमेवास्य तच्चित्तं, म. भा., १८४
 एषदेवस्तु मर्त्यानां, शङ्ख., १९३
 एषधर्मोऽनुशिष्टो वै, मनु, ६४
 एष धाता विधाता च, शङ्ख., १९३
 *एष नित्यो महिमा, बौ., ३३
 एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं, म. भा., ९२
 एषा वै धारणा ज्ञेया, वि. पु., २०५
 एष वै पुरुषो विष्णुः, शङ्ख., १९३
 एष सर्वाणि भूतानि, मनु, २०१
 एष सर्वेषु भूतेषु, म. भा., १३३
 एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ, म. भा., २२०

ऐ

ऐश्वर्ययोगमेतन्मे, ब्र. पु., २०८
 ऐहिकमुष्मिकान् कामान्, मा. पु., १७१

ओ

*ओमिति ब्रह्म ते, बौ., ३६
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म, म. भा., २५७
 ओषध्यः फलपाकान्ताः, मनु, १११

ओं

ओंकारसंज्ञं त्रिविधं, यो. याज्ञ., १९६
 ओंकारेण तदा ह्यात्मो, विष्णु., १९९
 ओंकारं पद्मनालेन, विष्णु., २००
 ओंकारं प्रथमं कृत्वा, वा. पु., १८०

ओंकारं यस्त्वभिध्यायेत्, विष्णु., १९८
 ओंकारः प्रणवस्तारः, यो. याज्ञ., १९६
 ओं तत्सदिति निर्देशः, यो. याज्ञ., १९६
 *ओं भुवः तर्पयामि, बौ., ३६
 *ओं भुवः सावित्रीं, बौ., ३४
 *ओं भूः तर्पयामि, बौ., ३६
 *ओं भूर्भुवस्वः इति, बौ., ३६
 *ओं भूः सावित्रीं, बौ., ३४
 *ओं भूस्वधा, बौ., ३६
 *ओं स्वस्तर्पयामि, बौ., ३६
 *ओं स्वः सावित्रीं, बौ., ३४

क

कद्गुल्ललवणात्युष्ण, म. भा., १२८
 कर्तुर्वारौ यथाऽपक्वे, याज्ञ., १३४
 *कणपिण्याकयावक, बौ., ५४
 कणानां भक्षणो युक्तः, म. भा., १७५
 कणं कदाचित् खादामि, म. भा., २२४
 कण्टकैरिवतुङ्गाङ्गः, वि. पु., ६८
 कण्ठनालात्प्रलुठितं, म. भा., ७५
 कण्ठे मुखे नासिकाग्रे, मा. पु., १७३
 कण्ठ्यनेऽपि चा शक्तः, वि. पु., ६८
 कथं ते नास्ति निर्वेदो, म. भा., ७३
 कथञ्चिद्दर्शनादासां, म. भा., १७६
 कथयन्तश्चमं नित्यं, म. भा., १६४
 कथयन्ति मनुष्याणां, मा. पु., २५१
 कथयामि यथाख्यातं, वि. पु., २०६
 कथं स पुरुषः पार्थ, म. भा., ११९
 कथ्यतां को भवानत्र, वि. पु., २३४
 कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ, वि. पु., २४२
 कथ्यमानं तथाऽन्यस्य, दक्ष, २०८
 कन्थां पवित्रं पुण्यं च, यम, ४५
 कदम्बानि द्विजैतानि, वि. पु., २३९
 कदाचिन्नभते प्रीतिं, म. भा., १२३
 *कन्दमूलफललवेण, हा., २३
 *कन्दमूलफलशाक, बौ., २२

कपालवृक्षमूलानि, मनु, ४३
 कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णं, वि. पु., २०५
 करणैरन्वितस्यापि, याज्ञ., १३३
 करोति किञ्चिदभ्यासात्, याज्ञ., १३०
 करोति पण्डितः स्वाम्य, वि. पु., ९३
 करोति पुनरावृत्तिः, याज्ञ., २५९
 कर्णनासाविचलनं, ब्रह्म. पु., २५३
 कर्तव्यमिति नित्यानां, मा. पु., १४६
 कर्तव्यानीति मे पार्थ, म. भा., १५४
 कर्मजं बुद्धियुक्ता हि, म. भा., १५०
 कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धाः, म. भा., १६६
 कर्मणा जायते प्रेत्य, म. भा., १४५
 कर्मणा बध्यते जन्तुः, म. भा., १४४
 कर्मणां सन्निकर्षाच्च, याज्ञ., १६१
 कर्मणामिष्टदुष्टानां, मा. पु., १७१
 कर्मणैव हि संसिद्धिः, म. भा., १५६
 कर्मणो बन्धमाप्नोति, मा. पु., १४६
 कर्मणः फलमाप्नोति, म. भा., १४५
 कर्मणः सुकृतस्याहुः, म. भा., १२६
 कर्मण्यमिष्टवृत्तोऽपि, म. भा., १५७
 कर्मण्येवाधिकारस्ते, म. भा., १५०
 कर्मत्वेके प्रशंसन्ति, म. भा., १४५
 कर्मनिष्ठां वदन्त्येके, म. भा., १४४
 कर्मयोगं विना ज्ञानं, म. पु., १६१
 कर्मवद्व्या गुणाश्चैते, वि. पु., २३३
 कर्मविद्यामयावेतौ, म. भा., १४४
 कर्मात्मात्वपरो योऽसौ, म. भा., ११४
 कर्मिभ्यश्चाधिको योगी, म. भा., १६७
 *कर्मैन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणां, हारी., ५३
 कर्मैन्द्रियाणि पञ्चैव, शङ्ख., ११२
 कर्मैन्द्रियाणि संयम्य, म. भा., १४८
 कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगं, म. भा., १४८
 कलत्रमित्रपुत्रात्म, वि. पु., ७२
 कलेबरोऽप्यमोग्यं हि, वि. पु., ९३
 कल्पक्षये पुनस्तानि, म. भा., १३९
 कविं पुराणमनुशासितारं, म. भा., २५७

कश्चित् कर्मापि कुर्वन्हि, म. भा., ७८
 कश्चिदाराधनाकामः, विष्णु., १९९
 *कषायपाचनम्, देवल, १६८
 कषायमोहविक्षेप, दक्ष, १८१
 कषायं पाचयित्वा तु, म. भा., ३१
 कस्तस्य नागाश्वरथादिकोशैः, मा. पु., २३१
 कस्तास्वहिफलच्छत्र, म. भा., ७७
 कस्तृणां शमयेद्भौमैः, वृ. शा., ८७
 कस्यत्वं कस्य वा दुःखं, मा. पु., २३०
 कस्यैषा वाक् भवेत् सत्या, म. भा., ६४
 काकः कपोतो गृध्रो वा, देवल, २४९
 का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा, म. भा., २२८
 कानु प्रज्ञा श्रुतं वापि, म. भा., २२४
 कां दिशं विद्यया यान्ति, म. भा., १४४
 कांसिकस्य तु यत्पापं, नृ. पु., ६१
 कांस्य भोजी यतिस्त्वय, नृ. पु., ६१
 कान्तः प्रसादः स्वरसौम्यता च, मा. पु., २११
 काम एष क्रोध एषः, म. भा., ८३
 कामः सर्वात्मना हेयो, मा. पु., ८२
 कामक्रोधपरित्यागात्, हारी., २७
 कामक्रोधभयद्वेष, वि. पु., ६७
 कामक्रोधवियुक्तानां, म. भा., २२२
 कामक्रोधोद्भवं वेगं, म. भा., २२२
 कामक्रोधौ वशे यस्य, मनु, ४३
 कामरूपेण कौन्तेय, म. भा., ८३
 कामानुसारी पुरुषः, म. भा., ८२
 काम्याः क्रियास्तथा कामान्, मा. पु., २१२
 काम्यानां कर्मणां न्यासं, म. भा., १५४
 कायक्लेशमयश्चैव, यो. याज्ञ., १४६
 कायेन मनसा बुद्ध्या, म. भा., १५३
 कारणं गुणसङ्गोऽस्य, म. भा., १३७
 कारुण्येनाऽऽत्मनो मानं, म. भा., ९५
 कार्पण्यदर्पमानौ च, म. भा., ७७
 कार्यः श्रेयोऽर्थिना तौ हि, म. भा., ८२
 कार्यकारणकर्तृत्वे, म. भा., १३७
 कार्यकारणयुक्तासु, देवल, ९०

कार्यते ह्यवशः कर्म, म. भा., १४८
 कार्यमित्येव यत्कर्म, म. भा., १५४
 *कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि, हारीत., ८२
 कालमेव प्रतीक्षेत, मनु, ४३
 कालस्वरूपरूपं तत्, वि. पु., १०३
 कालातीतं त्रिकालज्ञं, च. पु., १९२
 कालेन महता राजन्, म. भा., १८७
 कालेऽवेतेषु युञ्जीत, मा. पु., १७७
 *काष्ठाळाबुदिल, श. लि., ६०
 किं कर्तव्यमकर्तव्यं, वि. पु., ६८
 किं कार्यं किमकार्यं वा, वि. पु., ६८
 किं ते धनैः किं तव बन्धुमिर्वा, म. भा., ७३
 किं पुनर्मूढभावेन, देवल, ९३
 किं मया स सहोनत्वं, वि. पु., २३२
 किं वक्ष्यतीति तत्रापि, वि. पु., २४०
 किं शीलः किं समाचारः, म. भा., २२७
 किं भ्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं, वि. पु., २३२
 किं हेतुमिर्वदत्येषा, वि. पु., २३५
 किन्तु स्वभाव एवैषः, ब्र. पु., १३५
 किञ्चिन्परस्स्यात् तस्मिन्स्तु, मा. पु., १७३
 किञ्चिद्दृष्ट्यैव यो दोषः, देवल, ८५
 किमस्वाद्वयवा मिष्टं, वि. पु., २४०
 किमु पादादिकं त्वं वै, वि. पु., २३६
 किरीटकेयूरमुखैः, वि. पु., २०६
 किरीटचारुकेयूर, वि. पु., २०५
 कुचादि पीनं पिशितं घनं तत्, मा. पु., ७६
 कुटुम्बैः पञ्चभिर्ग्राम, दक्ष, १८१
 कुतः कुत्र क्व गन्तासि, वि. पु., २४०
 कुतश्चागम्यते ह्यत्र, वि. पु., २४०
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं, म. भा., १५१
 कुर्याच्चित्तानुकारीणि, वि. पु., १७३
 कुर्यात्ततोऽवयविनि, वि. पु., २०६
 कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तः, म. भा., १५६
 कुर्वन्त्यचेतनाः कर्म, ब्र. पु., १३४
 कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं, वा. पु., २५
 कुर्वीत तज्जये यत्नं, मा. पु., १६८

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा, वि. पु., १६८
 कुर्वीत संस्थितिं सा तु, वि. पु., २०५
 कुलबुद्धिबुर्विद्या, देवल, ८९
 कृच्छ्राच्चक्रमणोत्थान, वि. पु., ६९
 कृच्छ्रां वृत्तिमसंहार्या, बो., २१
 कृच्छ्रैर्वाऽपि नयेत् कालं, शङ्ख., २७
 कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं, च. पु., ६१
 कृतस्य कर्मणः स्वर्गं, म. भा., ७९
 कृत्वा शान्तो भवेद्योगी, ब्र. पु., २०९
 कृपणं विलपन्नार्तो, म. भा., ४०
 कृमिर्हि कोशकारस्तु, म. भा., ७९
 कृष्णपक्षे पिवन्त्येके, यम., २५
 कृष्णस्यावच्छविच्छायाः, ब्रह्म. पु., २५३
 कृष्णसर्पपवाधे तु, वा. पु., १७८
 *कृष्णाजिनोत्तरीयः, श. लि., २६
 कृष्णाम्बरधरस्यामा, वा. पु., २५०
 कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन्, वि. पु., १०७
 कृष्णैश्च विकटैश्चैव, वा. पु., २५०
 क्लृप्तकेशनखरमश्रुः, मनु., ४४
 केतनं चाऽभियोगं च, हारी., ५२
 केन बन्धेन बद्धोहं, वि. पु., ६८
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी,
 च. पु., १९२

*केशरमश्रुलोमनखानि, बौ., ३३
 कोऽधर्मः कश्चैव धर्मः, वि. पु., ६८
 कोऽन्यं चैकेन नेत्रेण, याज्ञ., ११६
 कोविदारकरजेषु, च. पु., ६१
 कोऽहं त्वं चेति निपुणो, वि. पु., २३६
 को हि नामश्रियं वाञ्छेत्, म. भा., ७७
 कौपीनाच्छादनं वासः, च. पु., ४०
 *कौपीनाच्छादनार्थं, गौ., ४८
 *क्रमशो यायावराणां, शङ्खलि., १३
 क्रमात्ते सम्भवत्यर्थिः, याज्ञ., २५९
 क्रमात्ते सम्भवन्तीह, याज्ञ., २६०
 *क्रमात् मनुष्यतां, हारीत., ८२
 क्रव्यादाः पक्षिणश्चैव, देवल, २४९

क्रियते न तथा भूरि, वि. पु., ७२
 क्रियते सुखकर्तृत्वं, वि. पु., ७१
 क्रियमाणे न कम्पेच्च, म. भा., १८७
 कुद्वयन्तं न प्रतिकुद्वयेत्, मनु, ४३
 क्रोधमानमहास्कन्धो म. भा., ८१
 *क्रोधाभिनामिभूतः, हारीत., ८२
 क्रोधाद्भवति सम्मोहः, देवल, ९५
 क्रोधो लोभश्च निन्दा च, म. भा., ८४
 *क्रोधो हि तमोरूपः, हारीत., ८२
 क्रोशन्त्यमिमुखाभ्येति, वा. पु., २५०
 क्लेशकर्मविपाकैस्तु, विष्णु., १९८
 क्लेशादुक्कान्तिमाप्नोति, वि. पु., ७०
 क्लेशाद्वा हृदि यद्दुःखं, देवल, ८७
 क्लेशानां च क्षयकरं, वि. पु., १६५
 क्लेशाक्षिष्कान्तिमाप्नोति, वि. पु., ६८
 क्लेशोऽधिकतरस्तेषां, म. भा., २०९
 क्व कान्तिशोभासौरभ्यं, वि. पु., ११०
 क्वचिन्नोभयविभ्रष्टः, म. भा., २४६
 क्व निवासो भवान्विप्र, वि. पु., २३९
 क्व निवासस्तवेत्युक्तं, वि. पु., २४०
 क्व यातं छत्रमित्येष, वि. पु., २३५
 क्व वृक्षसंज्ञा याता स्यात्, वि. पु., २३५
 क्व शरीरमशेषाणां, वि. पु., ११०
 क्षमया बोधमुच्छिन्ध्यात्, म. भा., ९५
 *क्षारलवणमधुमांसानि, आप., १४
 क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मन्, म. भा., २२४
 क्षीयन्ते चाऽस्त्यकर्माणि, ब्रह्मा. पु., १९४
 क्षीरात् समुद्धृतं त्वाज्यं, ब्र. पु., ९
 क्षीरे क्षीरं जले तोयं, ब्र. पु., १०
 क्षुक्षामकण्ठमायान्तं, वि. पु., २४१
 क्षुतृष्णे देहधर्माख्ये, वि. पु., २४०
 क्षुतृष्णोपशमं तद्वत्, वि. पु., ७१
 क्षुचस्य तस्य भुक्तान्ने, वि. पु., २३९
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो ज्ञानं, म. भा., १३२
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं, म. भा., १३३
 क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि, म. भा., १३२

क्षेमणोपरमं मार्गं, म. भा., १६७
 क्षौमं वा कुशसूत्रं वा, नृ. पु., ३९
 क्षोभयामास सम्प्राप्तेः, वि. पु., १०३

ख

खण्डपादं दक्षिणतः, ब्रह्म. पु., २५६
 खरोऽपि चारोहेत्, देवल, २४९
 खिन्नस्य धारणाभिस्तुः, देवल, २५५
 खेदयन्त्यर्जने काले, म. भा., ७७
 खं सन्निवेशयेत् खेषु, मनु, २०१

ग

गङ्गायाः सिकताधाराः, विष्णु., ७२
 गच्छन्ति चायान्ति च सन्ततास्तु,
 म. भा., ११९
 गच्छत्यपानोर्वागेव, म. भा., १११
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं, म. भा., १५८
 गच्छेत्प्राप्य क्षयं कृष्ण., ब्रह्म. पु., २५४
 गजो योऽयमजो ब्रह्मन्, वि. पु., २४२
 गण्डयोः पिठके रक्ते, वा. पु., २५१
 गण्डे च पिठका रक्ताः, देवल, २४९
 गतसङ्गस्य मुक्तस्य, म. भा., १५७
 गन्धर्वयक्षदैत्याद्याः, वि. पु., २०३
 गन्धादिषु समासक्तं, मा. पु., २१४
 गर्भजन्मजराज्ञानं, वि. पु., ६७
 गर्भजन्मजराद्येषु, वि. पु., ७२
 गर्भवासादि यावत्तु, वि. पु., ७०
 गर्भे विलीयते भूयो, त्रि. पु., ७१
 गर्भोदकं समुद्राश्च, वि. पु., १०६
 गायत्रीं वा यथाशक्ति, नृ. पु., ४०
 गायत्र्यथ व्रजेत्स्वप्ने, वा. पु., २५०
 *गार्हपत्येऽरणी, बौ., ३५
 गार्हपत्यो दक्षिणामिः, यो. याज्ञ., १९७
 गीतज्ञो यदि गीतेन, याज्ञ., १८६
 गुच्छगुल्मं च विविधं, मनु, १११
 गुडः फलादीनि तथा, वि. पु., २४०

गुणतो हृदि तान्कृत्वा, देवल, ८५
गुणप्रवाहपतितो, वि. पु., २३३
*गुणप्रवृत्त्या मम किं तत्र तत्स्थः, मा.

पु., २३९

गुणव्यञ्जनसंभूतिः, वि. पु., १०४
गुणमाम्यान्ततस्तस्मात्, वि. पु., १०४
*गुणसाम्यलक्षणमव्यक्तं, देवल, १०१
गुणमाम्यसमुद्रिकं, वि. पु., १०७
गुणसाम्ये ततस्तस्मिन्, वि. पु., १०३
गुणावर्तन्त इत्येवं, म. भा., २२०
गुणेन्द्रियशरीरैश्च, ब्र. पु., २०८
गुरुस्तेहं ऋभुर्नाम, वि. पु., २४३
गृहक्षेत्रादिशाखश्च, मा. पु., ३
गृहमेधिषु चान्येषु, मनु, २८
गृहमेधी यदा पश्येत्, यम, १२
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः, मनु, ६५
गृहीतं च मया किन्तु, वि. पु., २४४
गृहीत्वैतानि संयाति, म. भा., १२३
गृहीयाद्दक्षिणे हस्ते, नृ. पु., ३९
गृहीयान्मन्त्रतो विद्वान्, नृ. पु., ४०
गेयमेतत्तदभ्यास, याज्ञ., १८६
*गोदोहनमात्रमाकाङ्क्षेत्, बो., ५८
*गोदोहनमात्रं स्थित्वा, देवल, ५९
ग्रन्थिभिर्वा त्रिभिर्युक्तं, नृ. पु., ३९
ग्रामादरथं निष्क्रम्य, मनु, १३
ग्रामादाहृत्य वाध्रीयत्, मनु, २८
ग्रामान्ते देवगृहे, वसि., ५०
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा, यम, ४५
*ग्रामे वा वसेत्, वसि., ५१
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यात्, मनु, २४
*ग्लानो विविस्मः, देवल, १७०
ग्रेष्महैमन्तिकान्मासान्, मनु, ४४

घ

घ्राणेन चैव तान्सर्वान्, म. भा., २५९
घोषं न शृणुयात्कर्णे, देवल, २५०

घ्राता स्पर्शयिता देही, ब्र. पु., २०८

च

चक्रस्वरूपञ्च मनो, वि. पु., २०६
*चक्षुर्मनोवाक्, हारी., ५३
*चक्षुः श्रोत्रघ्राण, देवल, १००
चक्षुः श्रोत्रेषु मनसा, म. भा., ९६
चक्षलं हि मनः कृष्ण, म. भा., १८३
चतुरङ्गुलैः प्रच्छाद्य, नृ. पु., ६१
चतुर्णां सन्निकर्षेण, दक्ष., २०७
चतुर्थकालिको वा स्यात्, मनु, २४
चतुर्थमायुषो भागं, मनु, ३०
चतुर्थपाश्र्वमं गच्छेत्, नृ. पु., ३९
चतुर्थश्चौपनिषदो, यम, २५
चतुर्दश विनश्यन्ति, विष्णु., ७२
चतुर्भिरपिचायेतैः, मनु, ६५
*चतुर्मासान्तरं, देवल, ४९
चतुर्विधा भिक्षवस्तु, म. भा., ३२
चतुर्विंशकमिचेतत्, यम, १०२
चतुर्विंशतितत्त्वानि, शङ्ख., ११२
चरन्तं ब्राह्मणं कश्चित्, म. भा., २२३
चराचरं जगत्सर्वं, नृ. पु., १९१
चरेन्माधुकरौ वृत्ति, यम, ५७
चर्मकाशकुशैः कुर्यात्, वि. पु., २६
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि, देवल, ११०
चलत्यचेतनं शस्त्रं, ब्र. पु., १३४
चले चलः स्थिरे तिष्ठन्, ब्र. पु., १३५
चाक्षुषे दश कुर्वीत, यम, ६२
चातुर्मास्यकृताहारा, रामा., २५
चान्द्रायणविधानैर्वा, मनु, २४
चिकित्सितविधिर्घोषः, वा. पु., १७९
चित्तनाशकृदावर्त्त, मा. पु., २१३
चित्तमित्थं प्रवर्तन्ते, मा. पु., २१२
**चित्रं देवानां, तै. स., ५८
चिद्रूपो विमलो व्यापी, ब्र. पु., २०८
चिन्तमानं हिनश्येति, (?) म. भा., ९६

चिन्तयेत्तन्मयो योगी, वि. पु., २०५
 चिन्तयेत्परमं ब्रह्म, मा. पु., २१३
 चिन्तयेद्ब्रह्मरूपं तं, वि. पु., २०५
 चिन्तयेद्भगवद्रूपं, वि. पु., २०६
 चिन्त्यमात्मविशुद्धयर्थं, वि. पु., २०४
 चिन्मात्रः सूर्यवद्ज्ञेयः, ब्र. पु., १३५
 चेतनस्तदधिष्ठाता, ब्र. पु., १३४
 चेतनाधिष्ठितं सूक्ष्मं, विष्णु., २००
 चेतसोतिक्वायत्वात्, मा. पु., १७१
 चेतसो ये तु तत्प्रश्नः, वि. पु., २४०
 चेष्टा तस्याऽप्रमेयस्य, वि. पु., २०४
 चैतन्यबोधितस्यापि, ब्र. पु., १३५
 चोरसंसर्गदोषेण, ब्र. पु., १३७

छ

छागो हरितमुख्येव, म. भा., ८८
 *छायावेशः अवध्यानावेशः, देवल, २१६
 छायां वा विकृतां पश्येत्, देवल, २४९
 छायां वा विकृतां पश्येत्, देवल, २४९
 छित्त्रैर्न संशयं योग, म. भा., १५९
 छिद्रं वासश्च कृष्णश्च, वा. पु., २५०
 छिन्नद्वैधायतात्मानः, म. भा., २२२
 छिन्नो विद्याकुठारेण मा. पु., ३

ज

जगतामुपकाराय, वि. पु., २०४
 जगाम स ऋभुः शिष्यं, वि. पु., २३८
 *जघन्यमनिवृत्तं चरेत्, गौ., ४८
 जघन्यगुणवृत्तिस्थाः, म. भा., १२६
 जङ्गमानां च सर्वेषां, म. भा., १११
 जङ्घाभ्यां तु वसून्देवान्, म. भा., २५९
 जटाश्च बिभृयाजित्यं, मनु, १७
 जनानामविवेकानां, वि. पु., २४५
 जनैस्वर्कर्मस्तिमितात्मनिश्चर्यैः, वि. पु., १४१
 जन्तोः प्रमीयमाणस्य, म. भा., ११५
 जन्मदुःखान्यनेकानि, वि. पु., ६८

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः, म. भा., १५०
 जन्मबुध्यादिरहितः, वि. पु., २३७
 जन्ममृत्युजराव्याधि, देवल, २५५
 जन्ममृत्युजराव्याधि, म. भा., १६२
 जन्मान्तरशताभ्यस्ता, म. भा., ७४
 जन्मान्तरैरभ्यसतः, वि. पु., २४७
 जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं, मनु, २०१
 जपध्यानेतिहासेषु, नृ. पु., ६१
 जयेत् मृत्युयोगेन, ब्रह्म. पु., २५४
 जराजर्जरदेहश्च, वि. पु., ६९
 जरद्वैरिव सस्येषु, म. भा., ७४
 जरयाचाभिभवनं, मनु, ६३
 जराशोकसमाविष्टं, देवल, ११०
 जलप्रवेशादपि वा, मा. पु., २५१
 जलबिन्दुर्यथा लोक, म. भा., १८४
 जलान्प्रसूता जगती, म. भा., १०८
 जलेचेन्द्रधनुर्वापि, देवल, २४९
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि, विष्णु., १९९
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैश्च, ब्र. पु., १३६
 जातमात्रश्च भ्रियते, वि. पु., ७१
 जातिरूपवयोवृत्तं, याज्ञ., ११६
 जानाम्यहं यथा ब्रह्मन्, वि. पु., २४२
 जानुभ्यां तु महाभागान्, म. भा., २५९
 जायते दन्तवर्षं च, वा. पु., २५०
 जायमानः पुरीषासृङ्, वि. पु., ६७
 जितेन्द्रियेन्द्रियग्रामः, दक्ष, १८२
 *जितो येनेन्द्रियग्रामः, १८२
 जितां जिनासनो भूमिं, मा. पु., १७२
 जितात्मनः प्रशान्तस्य, म. भा., ९९
 जिज्ञासुरपि योगस्य, म. भा., २४७
 जिह्वाब्रवीत्यहमिति, वि. पु., २३५
 जिह्वायां पीड्यमानायां, विष्णु., १९८
 जिह्वोपस्थनिमित्तं हि, म. भा., ७५
 जीवसंज्ञोन्तरात्माऽन्यः, मनु, ११३
 जीवः किं लक्षणस्तत्रे, म. भा., ११४
 जीवस्तु देहान्तरगः प्रयाति, म. भा., ११८

जीवभूतां महाबाहो, म. भा., १३८
जीवितं मृत्युरभ्येति, म. भा., ८८
जीवेज्यहं तु विप्रस्सन्, देवल, २४९
जीर्णानि चैव वासांसि, मनु, २३
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा, म. भा., ८८
जीर्यते जीर्यतः सर्वं, म. भा., ८८
जुषन्जोगुणं तत्र, वि. पु., १०६
जैगीषव्यस्य संवादं, म. भा., २२७
जैगीषव्यं महाप्राज्ञं, म. भा., २२७
जोषयेत्सर्वकर्माणि, म. भा., १५६

ज्ञ

ज्ञातामृतं परं गुह्यं, नृ. पु., १९१
ज्ञानुमिच्छाम्यहं कोत्र, वि. पु., २४२
ज्ञात्वैतत् ध्रुवमचलं स चैकरूपं, वि. पु., १४२
ज्ञानकर्मोपयोगित्व, ल., २
ज्ञानकर्मसमायोगात्, यो. याज्ञ., १४६
ज्ञानकर्मसमायोगात्, यो. याज्ञ., १४९
ज्ञानदग्धैस्तथा कृत्स्नैः, म. भा., १५९
ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके, म. भा., १४४
ज्ञानपूर्वो वियोगो यो, मा. पु., ५
ज्ञानमावृत्त्यतु तमः, म. भा., १२५
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां, म. भा., १४८
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां, म. भा., १६०
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं, मा. पु., १४५
ज्ञानयोगेन सांख्यानां, म. भा., १४७
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, म. भा., १८८
ज्ञानद्वेषादसामर्थ्यात्, देवल, ८५
ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि, म. भा., १५९
ज्ञानात् कालात्ययात् धर्मात्, देवल, ८६
ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति, म. भा., ८
ज्ञानादेव च वैराग्यं, म. भा., ६६
ज्ञानानां बहुता येयं, मा. पु., २१०
ज्ञानेन तु तदज्ञानं, म. भा., १५८
ज्ञानं यदा तदा विद्यात्, म. भा., १२५
ज्ञानं लब्ध्वाऽपरां शान्तिं, म. भा., १५९

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं, विष्णु., १९०
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक, वि. पु., १४२
ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं, यो. याज्ञ., १४६
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोसौ, वि. पु., १४१
ज्ञानस्वरूपमखिलं, वि. पु., १४०
ज्ञेयस्सनित्यसन्यासी, म. भा., १५२
ज्ञेया जाग्रदवस्था च, ब्र. पु., १३६
ज्ञेयं चारण्यकमहं, याज्ञ., ६२
ज्योतिरुत्पद्यते वायुः, वि. पु., १०४
ज्योतिर्वायौ लयं याति, वि. पु., १०७
ज्योतिश्चापि विकृर्वाणं, वि. पु., १०४
ज्योतिषामपि तज्योतिः, विष्णु., १९०
ज्योतींषि विष्णुः भुवनानि विष्णुः, वि. पु., १४१
ज्योतींष्यपि यथाकालम्, म. भा., २२४
ज्वरश्च जायते सद्यः, मा. पु., १७७

त

तच्च मूर्तं हरैरूपं, वि. पु., २०५
तच्च विष्णोः परं रूपं, वि. पु., २०३
तच्च सर्वमिदं विश्वं, वि. पु., २०४
तच्छ्रूयतामनाधारा, वि. पु., २०५
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं, मनु, १२७
तत एव च विस्तारं, म. भा., २२१
ततश्च यातनादेहं, वि. पु., ७०
ततस्ततः समादाय, मा. पु., ९१
ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ, याज्ञ., १९४
ततो निर्वर्त्य तत्पात्रं, नृ. पु., ६१
*ततोऽपोवायुमाकाश, आप, १४
*ततो मूलैः फलैः, आप., १४
*ततो मूलैः फलैः, आप., १५
ततो वायुर्विकारेण, वि. पु., १०४
ततो वै हृदयग्रन्थि, म. भा., १२२
ततोऽस्य जायते तीव्रा, म. भा., ७५
ततोऽस्य नश्यते प्रज्ञा, म. भा., ८४
ततोहमिति कुत्रैतां, वि. पु., २३५
ततो हि शैलान्धिधरादिमेदात्, वि. पु., १४१

ततस्तु तत्परं ब्रह्म, वि. पु., १०३
 ततस्त्यक्त्वा भयं सर्वं, मा. पु., २५६
 ततः क्षुत्सम्भवाभावात्, वि. पु., २४०
 ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति, म. भा., ११४
 ततः परमनिर्वाणं, मा. पु., २५६
 ततः प्रसृति पुत्रावैः, नृ. पु., ३९
 ततः प्रयाणकाले हि, ब्रह्मा. पु., १२२
 ततः पापादधः प्राप्तिः, म. भा., ८४
 ततः शङ्खगदाचक्र, वि. पु., २०६
 ततस्ततो नियम्यैतत्, म. भा., १८२
 *ततः समस्तया व्यस्तया, बौ., ३४
 ततः स्थूलं हरेरूपं, वि. पु., २०३
 तत्कथ्यतां कदम्बेषु, वि. पु., २३८
 तत्कथ्यतां महाभाग, वि. पु., २४२
 तत्कर्मणामनुष्ठानं, याज्ञ., १६१
 तत्कर्म यज्ञबन्धाय, वि. पु., २४४
 तत्क्षणेऽयनुभूतानां, वि. पु., ६९
 तत्प्रसादात् परां शान्तिं, म. भा., १६३
 तत्प्रसिद्हेतुर्ज्ञानं च, वि. पु., ७२
 *तत्र ऊर्ध्वं नामर्गतो, देवल., १७०
 *तत्र घोरां नित्यप्रायां हारीत., ८२
 तत्र चान्द्रमसं ज्योतिः, म. भा., २६१
 तत्र तं बुद्धिसंयोगं, म. भा., २४७
 तत्र त्वमहमप्यत्र, वि. पु., २३३
 *तत्र पञ्चमानकाः पञ्चविधाः, बौ., २२
 *तत्र प्रकृतिषु बन्धो, देवल., १२४
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति, म. भा., २६१
 *तत्र मोहरागद्वेषमान, देवल., ८४
 *तत्र मौने युक्तस्त्रैविद्य, बौ., ५४
 तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं, मनु., १२६
 तत्र यः परमात्माहि, म. भा., ११४
 *तत्रऽव्यक्तादिभिरष्टभिर्बन्धः, देवल., १२४
 तत्र सक्तस्तु पुरुषः, ब्र. पु., १३७
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्, म. भा., १२५
 *तत्र सर्वारण्यकानाम, बौ., २२
 *तत्र सर्वासां प्रजानां, हारीत., ८२

*तत्र सांख्यानमेका, देवल., १००
 तत्रस्थानं पुरुषोभ्येत्, याज्ञ., २५१
 *तत्र स्वशरीरत्वमणिमा, देवल., २१६
 तत्रात्माहि स्वयं किञ्चित्, याज्ञ., १३०
 *तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं, विष्णु., १८९
 तत्राऽव्यक्तस्वरूपोसौ, वि. पु., १०६
 तत्राऽशक्ता निबध्यन्ते, म. भा., १६६
 तत्राऽऽसीनः प्रमत्तात्मा, यम., ४२
 *तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम, बौ., २२
 ततौकाग्रं मनः कृत्वा, म. भा., १७९
 तत्रैव तावद्युज्जीत, मा. पु., २५६
 तत्रैवावसथे स्थित्वा, मा. पु., २५६
 *तत्रोन्मज्जकानाम, बौ., २२
 *तत्त्वं जिज्ञासं येनभूयान्नभूयः, म. भा., ६३
 तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्, याज्ञ., १६१
 तत्सन्तु चेतस्यथवापि देहे, मा. पु., २३१
 तत्सर्वं कथ्यतां विद्वन्, वि. पु., २३४
 तत्सर्वं सर्वभूतेश, वि. पु., २०७
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं, म. भा., १२९
 तत्सूक्ष्मत्वादिनिर्देश्यं, दक्ष., २०८
 तत्संयोगान्मनो गुप्तं, देवल., ९४
 तत्स्वभावं तदालोक्य, मा. पु., २५६
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः, म. भा., १५९
 तथाक्षिरोगातीसार, वि. पु., ६६
 तथा च देवमुपशान्तेन, म. भा., १८१
 तथा च ममतात्यक्ते, मा. पु., २३०
 तथा चित्तस्थितो विष्णुः, वि. पु., २०४
 तथा तस्मिन् क्षीणपुण्यं मनुष्यं, म. भा., ८०
 तथात्परतिरेकस्थः, वा. पु., १८०
 तथात्मानं तु तं विद्धि, शङ्ख., ११२
 तथाऽऽत्मा साम्यमध्येति, मा. पु., ९
 तथाऽऽत्मैकोप्यनेकश्च, याज्ञ., १३१
 तथा त्यजन्निमं देहं, मनु., २५८
 तथा त्वमपि धर्मज्ञ, वि. पु., २४३
 तथा देहान्तरप्राप्तिः, म. भा., ११९
 तथा द्वन्द्वैरनेकैश्च, ब्र. पु., १३६

तथान्यच्च नृपेत्यं तत्, वि. पु., २३६
 तथान्यजन्तुभिर्भूष, वि. पु., २३३
 तथापि द्विविधं ध्यानं, म. भा., १७५
 तथापि पुंसां भाग्यानि, वि. पु., २४५
 तथापि भाव्यमेवैतत्, वि. पु., २४५
 तथापि वाङ् नाहमेतन्, वि. पु., २३५
 तथाप्यनुदितं तृष्णा, वि. पु., ८८
 तथा प्रलीनस्तमसि, म. भा., १२५
 तथा मृत्युमुपादाय, ब्रह्म. पु., २५३
 तथावस्थाग्रमेदश्च, ब्र. पु., १३६
 तथाऽविषककरण, याज्ञ., १३४
 तथावै योगयुक्तस्य, मा. पु., १७२
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा, म. भा., १२०
 तथा सर्वाणि भूतानि, म. भा., १३९
 तथा मुवाहुः स च काशिपोऽहं, मा. पु., २३१
 तथेयुक्तो निदाघेन, वि. पु., २४१
 तथेन्द्रियगतो दोषः, बृह., १७०
 तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते, मनु, ६३
 तथैव च सहस्रांशुः, ब्रह्म. पु., २५३
 तथैव ज्ञानकर्मभ्यां, नृ. पु., १९५
 तथैव ध्रुवमित्याहुः, ब्रह्म. पु., २५२
 *तथैव भूतसद्भावं, मा. पु., २३०
 तथैव योगी छन्देन, मा. पु., १७१
 तथैव वागुरां मित्वा, म. भा., १६६
 तथैवाप्सु रसं सूक्ष्मं, मा. पु., २१३
 तथैवाश्रमिणः सर्वे, मनु, ६५
 तथैवोत्तरमाणस्य, म. भा., १८७
 तथोदरसना दान्ता, रामा., २५
 तदक्षरं सदाध्ययेत्, विष्णु., १९८
 तदन्नं रसरूपेण, याज्ञ., १३०
 तदर्थं कर्म कौन्तेय, म. भा., १४८
 तदर्थं प्रणवो जप्यो, विष्णु., १९८
 *तदहरेव सन्यसेत्, श. लि., ३१
 तदहर्जातसंभावां, बो., २१
 तदहं च न पश्यामि, वि. पु., २४४
 तदस्य त्रिविधस्यापि, वि. पु., ७२

तदस्य हस्ति प्रज्ञां, म. भा., ९९
 तदाख्यस्तान्मयो भावी, मा. पु., ९
 तदा तच्छरीरं प्रजहाति बालं, ब्रह्म. पु., २५२
 तदा पीवानसीतीत्यं, वि. पु., २३३
 तदा प्रकृतिमापन्नं, म. भा., १८८
 तदाराधनसिद्ध्यर्थं, विष्णु., १९९
 तदावर्त्तप्रतीकारं, वा. पु., १७८
 तदाऽशोच्येषु भूतेषु, वि. पु., ८६
 तदा संविदिति ख्याता, मा. पु., १७२
 तदा संसारपान्थस्य, वि. पु., ४
 तदा हि को भवान्कोहं, वि. पु., २३५
 तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि, वि. पु., १४१
 तदिदमनुनिशम्य त्रिप्रपातं, म. भा., २२७
 तदुभयमपि लक्षयन्निवाऽहं, म. भा., २२६
 तदेकावयवं देवं, वि. पु., २०६
 तदेतत्कथितं राजन्, वि. पु., १६५
 तदेतदुपतिष्ठन्ते, वि. पु., २४३
 तदेतदवगम्याहं, वि. पु., २४५
 तदेतद्भवता ज्ञात्वा, वि. पु., २४१
 तदेभिरलमत्यर्थं, वि. पु., २४४
 तदेव च यथा स्रोतो, म. भा., २१७
 *तदेव तदपवर्गमिच्छन्, हारी., ४२
 तदेवत्वं समाचक्ष्व, वि. पु., २४३
 तदेव दुःखवृक्षस्य, वि. पु., ७१
 तदेशोहमयं चान्यो, वि. पु., २३५
 तदोत्तमविदांलोकान्, म. भा., १२५
 तद्धेतुः पल्लवोपेतः, ल., १
 तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः, म. भा., १७५
 तद्बुद्धयस्तदात्मानः, म. भा., १५८
 तद्भावभावनापन्नं, वि. पु., ६
 तद्रजो प्रतिघं विद्यात्, मनु, १२६
 तद्रूपप्रत्ययायैकं, म. भा., १७५
 तद्रूपं विश्वरूपस्य, वि. पु., २०४
 तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे, म. भा., २२०
 तद्वच्छरीरोदरपाणिपाद, म. भा., ११७
 तद्वद्भूतेषु भूतात्मा, म. भा., ११८

तद्वद्योगबलं लब्ध्वा, म. भा., २१७
 तद्वन्निरुद्धपवनः, मा. पु., १७१
 तद्वत्सुबुद्धिस्स सद्विन्दितत्वात्, म. भा., ११८
 तद्विद्धि प्रणिपातेन, म. भा., १५८
 तद्विश्वरूपरूपं वै, वि. पु., २०४
 *तद्वैततत्पश्यन्नृषिः, ब्र. उ., ६२
 तन्नुकारणपक्षमौघैः, वि. पु., ७१
 तन्निबध्नाति कौन्तेय, म. भा., १२५
 तन्मनाश्चात्मना भूत्वा, मा. पु., २५६
 तन्मनासमता लम्बी, वि. पु., २४१
 *तन्मात्रावस्थिते सुक्ष्मे, मा. पु., २३०
 तन्मात्रादीन्यहङ्कारा, याज्ञ., १०२
 *तन्मात्राणि द्विविधानि, देवल, १००
 तन्मात्राण्यविशेषाणि, वि. पु., १०५
 *तन्मात्रेभ्यो विशेषाः, देवल, १०१
 तपश्चरंश्चोभ्रतरं, मनु, २४
 तपसश्चरणैश्चोभ्रैः, ब्र. पु., १६०
 तपसा कल्मषं हन्ति, ब्र. पु., १६०
 तपसा सर्वमाप्नोति, हारी., २७
 तपसा सर्वमाप्नोति, हारी., २७
 तपस्विभ्योऽधिको योगी, म. भा., १६७
 तपो जपैः कृशीभूताः, दक्ष., ५६
 तपो दानं तपो यज्ञः, हारी., २७
 तपोपवासपूर्वं च, मा. पु., २१२
 तपो विद्या च विप्रस्य, ब्र. पु., १६०
 तपो हि यस्सेवति काननस्थो, नृ. पु., ११
 तमसा बहुरूपेण, मनु, १११
 तमसा संवृते ज्ञाने, ब्रह्मा. पु., १२३
 तमसो लक्षणं कामो, मनु, १२७
 तमस्येतानि जायन्ते, म. भा., १२५
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि, म. भा., १२५
 तमेव शरणं गच्छ, म. भा., १६३
 तमेव सर्वपापेभ्यो, म. भा., ८८
 तमो मनसि संसृज्य, म. भा., १८३
 तमो महान् श्रममिवोपनीयसे, म. भा., ७३
 तमः कान्तारमध्वानं, म. भा., ७३

तया तिरोहितत्वाच्च, वि. पु., ११३
 *तयोरभ्युदयः, देवल, १६५
 तयोस्तु कर्मसंन्यासात्, म. भा., १५२
 तवोपदेशदानाय, वि. पु., २४३
 तस्थुषं परमं तत्त्वं, म. भा., २०३
 तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति, म. भा., १४४
 तस्मात्कालात्समारभ्य, ब्र. पु., २०९
 तस्मात्कीटोऽपि जन्तूनां, देवल, ११०
 तस्मात्तः प्राप्तये यत्नः, वि. पु., ७२
 तस्मात् सन्तोषमेवेह, म. भा., ८९
 *तस्मात्सर्वमेवक्षरं, विष्णु., १९०
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु, म. भा., २६१
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु, म. भा., २५६
 तस्मात्समस्तशक्तीनां, वि. पु., २०५
 तस्मात्तु लोभसज्जातां, देवल, ८७
 तस्मादज्ञानिनां दुःखं, वि. पु., ६९
 तस्मादज्ञानसंभूतं, म. भा., १५९
 तस्मादसक्तः सततं, म. भा., १५६
 तस्मादस्तिपरो देहात्, याज्ञ., ११७
 तस्मादुपेयं परमं पवित्रं, म. भा., ४
 तस्मादुत्पद्यते प्राणः, विष्णु., २०१
 तस्मादेतानहं त्यक्त्वा, वि. पु., ८८
 तस्मादोमित्युदाहृत्य, यो. याज्ञ., १९६
 तस्मादोमिति पूर्वन्तु, विष्णु., १९९
 तस्माद्वरीह सर्वेषु, देवल, ९४
 तस्माद्विष्णुः प्रवृत्तेषु, हारी., ५२
 तस्माद्यतेत धर्माय, वि. पु., २४५
 तस्माद्युक्तः सदा योगी, मा. पु., १७१
 तस्माद्योगपरो भूत्वा, नृ. पु., १९४
 तस्माद्योगाय युज्यस्व, म. भा., १५०
 तस्मात् द्वयोरेव भवेत्तु सिद्धिः, यो. याज्ञ., १४६

तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि, मा. पु., २१४
 तस्मात् विदूरगां चिन्तां, देवल, ९४
 तस्माद्वैकल्यमासाद्य, म. भा., ८८
 *तस्मान्न श्वश्व, श. लि., ३१

तस्मान्नविज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्, वि. पु., १४१
 तस्मान्नाद सर्वेशं, नृ. पु., १९१
 तस्मान्नमेऽरिर्न च मेऽस्ति दुःखं, मा. पु., २३१
 तस्मात्पक्ककषायेन, दक्ष., ४१
 तस्मात्पुरुष इत्येवं, विष्णु., १९०
 तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयं, वि. पु., १०३
 तस्मात्वमिन्द्रियाण्यादौ, म. भा., ८४
 तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र, वि. पु., १०६
 तस्मिन्स्तस्मिन् लये सूक्ष्मे, मा. पु., २१४
 तस्मिन्स्तस्मिन्स्तु तन्मात्रात्, वि. पु., १०५
 तस्मिन्स्तस्मिन् समासक्तिं, मा. पु., २१४
 तस्मिन्स्तावन्निबोद्धव्यो, विष्णु., २००
 तस्य च मात्रास्तिस्रो व्यक्ताः, यो. याज्ञ., १९६
 तस्य चाऽज्ञानमाधारः, म. भा., ८१
 तस्य तत्पूर्वसंरुद्धं, म. भा., १८४
 *तस्य द्वंद्वद्रव्याणामेके, आप., १४
 तस्य प्रकृतिलीनस्य, विष्णु., १९९
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि, मा. पु., १७०
 *तस्य प्राणो गार्हपत्यो, बो., ५८
 तस्य भागे तथैवाहो, मा. पु., २५६
 तस्य भारं विमुर्धत्ते, ब्र. पु., १३५
 तस्य मुक्तिं निबध्नाति, नृ. पु., १९१
 तस्य विष्णोः प्रसादेन, नृ. पु., १९१
 तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत्, वि. पु., २३८
 तस्य सर्वेभ्यो भूतेभ्यो, हारी., ५३
 तस्यात्मपरदेहेषु, वि. पु., २३७
 तस्याऽनुशयमूलस्य, म. भा., ८१
 तस्यापि शतिमाद्भागात्, शङ्ख., ११२
 तस्याऽपि सर्वभूतेभ्यो, वसि., ३१
 तस्या ब्रह्मणि संयोगो, वि. पु., ५
 तस्या ब्रह्मणि संयोगः, वि. पु., १६५
 *तस्यारण्यमाच्छादनं, आप., १४
 *तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं, आप., १५
 *तस्याऽसंकल्पो, हारीत., ८१
 तस्याहं न प्रणश्यामि, म. भा., १८२
 तस्याहं न प्रणश्यामि, म. भा., २२२

तस्याहं निग्रहं मन्ये, म. भा., १८३
 तस्याहं सुलभः पार्थ, म. भा., २५७
 तस्यैतदात्मजं सर्वं, याज्ञ., १३०
 तस्यै तस्यै तथा सम्यक्, यम, १८
 तस्यैव कल्पनाहीन, म. भा., १७५
 *तस्यैवात्मा पदवित्तं, बौ., ३३
 तस्योङ्कारः परं नाम, विष्णु., १९९
 तातेति किञ्चित्तनयेति किञ्चित्, मा. पु., १२१
 ताननाद्रियमाणस्तु, म. भा., ९६
 तानि सर्वाणि संयम्य, म. भा., ९८
 तानेवचावजानाति, मा. पु., २५१
 तान्येव खलु काम्यानि, म. भा., ७६
 तापत्रयेणामिहतं, वि. पु., ८६
 तापसेष्वेव विप्रेषु, मनु, २८
 तापेन महता व्याप्तः, वि. पु., ७०
 तापो द्विजवर श्रेष्ठः, वि. पु., ६७
 ताभ्यां चाग्न्यधिको भक्ष्यो, मनु, ९८
 तामहं सम्प्रवक्ष्यामि, म. भा., २२८
 तारा नक्षत्रसंचारैः, याज्ञ., ११७
 तालज्ञश्चाप्रयासेन, याज्ञ., १८६
 तालत्रयमपि तज्ज्ञा, यो. याज्ञ., १७१
 तालुस्थाचलजिह्वश्च, याज्ञ., १८०
 तावतोऽस्य निरवन्यन्ते, म. भा., ७९
 तावद्भ्यस्य भेतव्यं, देवल, ९३
 तावद्यावद् दृढी भूता, वि. पु., २०५
 तावप्येतेन मार्गेण, म. भा., १६७
 तासां सर्वे वाङ्मयं तु, यो. याज्ञ., १९७
 तिस्रो मात्रा लयं यान्ति, विष्णु., १९७
 तिस्रः सार्द्धाः तथा मात्राः, विष्णु., २००
 तुर्ये प्राणे तथादित्ये, यो. याज्ञ., १९७
 तुर्यं तु परमात्मानं, ब्र. पु., १३६
 तुल्यजातिवयोरूपान्, म. भा., ७३
 तुल्यप्रभावस्तु यदा, मा. पु., १७२
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरः, म. भा., २२०
 तुषारो बुद्धदः फेनः, ब्र. पु., १३७
 तृतीयमायुषो भाग, यम, १२

तृतीयेयं समाख्याता, म. भा., १४४
 तृणादि चतुरास्यान्तं, नृ. पु., १९१
 तृषितमनियतं मनो नियन्तुं, म. भा., २२६
 तृष्णाखनिरगाधेयं, म. भा., ८९
 तृष्णाहि सर्वपापिष्ठा, म. भा., ८८
 तेजोऽग्निश्चतथाक्रोधः, म. भा., १११
 तेजो मध्ये स्थितं सत्त्वं, शङ्ख., १९३
 तेजोमयं पश्यति वीतशोको, शङ्ख., १९३
 तेजः क्षमा धृतिः शौचं, म. भा., १६३
 तेन ते देहजातानि, म. भा., १४५
 तेन देवशरीराणि, याज्ञ., २५८
 तेन बद्धस्य वै बन्धो, ब्र. पु., ८
 तेनाग्नेसर्वमेवाऽसीत्, वि. पु., १०२
 *तेनातिदूरस्थानपि, देवल, २१६
 तेनास्य क्षरति प्रज्ञा, मनु, ९७
 तेनैव सदृशी वृत्तिः, बो., २१
 तेऽपि कालेन हीयन्ते, विष्णु., ७३
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव, म. भा., २०९
 तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य, मा. पु., २१२
 ते यस्मै स्मृह्यन्ति लब्धपरमानन्दास्सनन्दा-
 दयः, ल., १
 *तेषामणिमा महिमा, देवल, २१६
 तेषामहं समुद्धर्ता, म. भा., २०९
 तेषामद्भिः स्मृतं शौचं, मनु, ६०
 तेषामादित्यवज्ज्ञानं, म. भा., १५८
 *तेषामुत्तर उत्तरः, आप., १५
 *तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः, आप., १४
 तेषामेवानुक्रमार्थं, म. भा., १६४
 *तेषामैश्वर्यावासियुक्त्या, देवल, ८
 तेषां च त्रिविधो मोह, देवल, ८४
 तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि, वा. पु., १७८
 *तेषां त्रिविधो मूर्तिविशेषो, देवल, १०९
 *तेषां त्रीण्यन्तःकरणानि, देवल, १००
 *तेषां मनोबुद्धयहङ्काराः, देवल, १०१
 *तेषां यमनियमलक्षणेन, देवल, १६८
 तेषां सततयुक्तानां, म. भा., १६४

तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं, मनु, ६३
 तेषु सत्करतो लोको, म. भा., ७६
 तेष्विन्द्रियेषु प्रहतेषु पश्चात्, म. भा.,
 ११८
 तैजसानीन्द्रियाण्याहुः, वि. पु., १०५
 तैरेव ग्रन्थितं शिष्यं, नृ. पु., ३९
 तैलपूर्णं यथा पात्रं, म. भा., १८७
 तोयवन्मृगतृष्णास्तु, ब्र. पु., १३५
 *तोयाहाराः केवल, बौ., २२
 तं तमेवैति कौन्तेय, म. भा., २५६
 *तं प्राय मुक्तो भवति, विष्णु., १९०
 तं भुक्तवन्तमिच्छातः, वि. पु., २३९
 तं विद्याहुःखसंयोग, म. भा., १८८
 तं वेद्यमलं विष्णुं, नृ. पु., १९२
 तं वै विदित्वा न बिभेति मृत्योः, शङ्ख.,
 १९३
 तं सर्वहृद्गतं विष्णुं, नृ. पु., १९०
 त्यक्त्वा कर्मफलामृतं, म. भा., १५७
 त्यक्त्वा कलेवरं ध्यायन्, देवल, २५५
 त्यक्त्वा कामं च मोहं च, म. भा., ११
 त्यक्त्वा भयं विषादं च, देवल, २५५
 त्यक्त्वा सर्वविकल्पास्तु, ब्र. पु., २०९
 त्यक्तोङ्कारमयो योगी, देवल, २५५
 त्यज धर्मानधर्मं च, छागलेय, ५५
 त्यज धर्ममधर्मं च, म. भा., ५५
 त्यज धर्ममसंकल्पात्, म. भा., ५५
 त्यजेदाश्वयुजे मासि, मनु, २३
 त्यागः परिग्रहाणां च, याज्ञ., १६१
 त्यागप्रसादतीक्ष्णेन, म. भा., ८१
 त्यागस्य च हृषीकेश, म. भा., १५४
 त्यागाच्च व्यसनादीनां, देवल, ९४
 त्यागी सत्वसमाविष्टो, म. भा., १५५
 त्यागो हि पुरुषव्याघ्र, म. भा., १५४
 त्याज्यं दोषवदित्येके, म. भा., १५४
 त्रयाणामपि चैतेषां, मनु, १२७
 त्रयाणामपि चैतेषां, मनु, १२७

त्रयो ग्रामाः समाख्याताः, दक्ष., ५५

त्रिकालं नामियुञ्जीत, म. भा., १७७

त्रिगुणामिस्तुमात्राभिः, मा. पु., १७१

त्रिगुणं तज्जगद्योनिः, वि. पु., १०२

त्रिदकाशश्वाससफुत्, वि. पु., ६६

*त्रिदण्डकुण्डली, श. लि., ४७

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य, मनु, ४३

त्रिदण्डव्यपदेशेन, दक्ष., ४१

*त्रिदण्डी वा, बौ., ३६

त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं, नृ. पु., ३९

विप्रकारं विदित्वा तु, यो. याज्ञ., १९७

त्रिब्रह्म च त्र्यवस्थानं, यो. याज्ञ., १९६

विभावभावनातीतो, वि. पु., २०५

त्रिभिरेतैर्भवत्येव, देवल, ९४

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः, म. भा., १३९

त्रिविधस्यपि दुःखस्य, मा. पु., २३७

त्रिविधोऽयमदृष्टारो, वि. पु., १०४

*त्रिविधः प्राणायामः, देवल, १७०

*विषत्याहि देवा इति, बौ., ३५

निपु धाममु यद्भोज्यं, त्रिष्णु., २००

विशत् परान् विचदपरान्, दक्ष., ४०

विः पठेदायतप्राणः, बृह., १६९

*वेतां श्रावणकं वाग्निमाधाय, हा., २२

त्वक् चक्षुर्नासिकाजिह्वा, वि. पु., १०५

त्वङ्मांसं च तथास्थीनि, म. भा., १११

*त्वचोवघाते तां वाचि, वा. पु., १७८

त्वदन्यस्संशयस्यास्य, म. भा., २४६

त्वयोढा शिविका चेति, वि. पु., २३२

त्वय्यस्ति भगवान्त्रिष्णुः, वि. पु., २४४

त्वं कञ्चुके शीर्यमाणे निजेऽस्मिन्,

अ. पु., १२१

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु, वि. पु., २३६

त्वं चान्ये च न च त्वं तं, वि. पु., २४०

त्वं राजवद्विजश्रेष्ठ, वि. पु., २४३

त्वं राजा शिविका चेयं, वि. पु., २३५

त्वं राजा सर्वलोकस्य, वि. पु., २३६

द

दक्षिणाक्षिमुखे विष्णोः, विष्णु., २००

दक्षिणामिस्तृतीयेन, ब्रह्मा. पु., १२४

दग्धदोषं द्वितीयेन, मा. पु., ९

दग्धमेवानुदहति, म. भा., ९०

*दण्डपवित्रपाणि, श. लि., ४७

दत्त्वा श्राद्धऋषिभ्यश्च, नृ. पु., ३९

ददामि बुद्धियोगं तं, म. भा., १६४

दन्तोल्खलिनश्चैव, रामा., २५

दद्याच्च भूमानुदकं, नृ. पु., ३९

*दद्याद्वपितृमनुष्येभ्यः, वसि., २०

दन्दशूकः पतङ्गो वा, याज्ञ., २६०

दद्या भूतेष्वलोमिन्, म. भा., १६३

दयार्थं गर्वभूतानां, मनु, ४४

दम्भो दर्पोभिमानश्च, म. भा., १६३

दशद्वादशविंशत्या, यम, ६२

*दशबहिःकरणानि, देवल, १००

दशलक्षणको धर्मः, मनु, ६५

दशलक्षणकं धर्मं, मनु, ६५

दशलक्षणानि धर्मस्य, मनु, ६५

*दशेन्द्रियाणि बुद्ध्यहङ्कार, देवल, १०१

दर्शना धारणाः प्राप्य, मा. पु., १७३

दर्शने निर्मले लोको, व. पु., १३५

दर्शमस्कन्दयन् पर्व, मनु, १७

दर्शने रसने प्राणे, म. भा., ७५

*दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः, छा. उ., ७४

दह्यन्ते ध्यायमानानां, मनु, ६३

दाता नित्यमनादाता, मनु, १७

दानं दमश्च यज्ञश्च, म. भा., १६३

दान्तं जितेन्द्रियं वाऽपि, म. भा., ९०

दान्तः स्त्रिवचनस्त्रायी, याज्ञ., १९

दाराक्षिप्य वा गच्छेत्, यम, १३

दिवसे दिवसे चैव, म. भा., ७५

दिवि सञ्चरमाणानि, म. भा., २२४

दिव्यपितृभ्यो देवेभ्यः, नृ. पु., ३९

दिव्यवर्षसहस्रेषु, वि. पु., २३८
दीपगन्धं च नाऽवैति, वा. पु., २५१
दुःखमित्येव यत् कर्म, म. भा., १५४
दुःखाद्भव्यामिघाताच्च, देवल, ८६
दुःखादित्वात् दुरन्तत्वात्, देवल, ८७
दुःखापहारमयैव, मा. पु., २३०
दुःखार्हमिति विज्ञेयं, देवल, ८६
दुःखार्हश्चेति दोषज्ञैः, देवल, ८५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः, म. भा., २१९
दुःखोपघाते शरीरे, म. भा., ९६
दुःखं सहस्रशो भेदः, वि. पु., ६७
दुर्बलं बलवन्तं च, म. भा., ९०
दुर्बलश्च यथा राजन्, म. भा., २१७
दूरप्रगण्टनयनो, वि. पु., ६९
दूरगच्छज्जेदनार्या तां, म. भा., ७६
दूरेण ह्यवरं कर्म, म. भा., १५०
दूरे स्थितं महाभागं, वि. पु., २४१
**दृशे विश्वाय सूर्यं, तै. सं., ५८
दृश्यते च जगद्रूपं, ब्र. पु., १३५
दृश्यते त्वम्या बुद्ध्या, म. भा., १३३
दृष्टारिष्टो यतिश्रेष्ठः, देवल, २५५
दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्ने, वा. पु., २५०
दृष्ट्वाऽऽत्मानं मृतं स्वप्ने, देवल, २४९
दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततस्मिद्धिं, मा. पु., २१४
दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुः, वि. पु., २४१
दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं, यम, १२
दृष्ट्वा रिष्टं ततो योगी, मा. पु., २५६
दृष्ट्वा श्रुत्वा च या तृष्णा, देवल, ८६
दृष्ट्वा मुतास्तत्तनयं प्रसूतिं, वि. पु., ८७
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं, मनु, ४३
देवता नार्चते वृद्धान्, मा. पु., २५२
देवनाभ्यश्च तद्गत्वा, मनु, १८
देवतायतनस्थश्च, ब्रह्म. पु., २५३
देवतिर्यङ्मनुष्याद्यैः, वि. पु., २०४
देवत्वममरेशत्वं, मा. पु., २१२
*देवमनुष्ययोः द्विविधः, देवल, १६५

देवविप्राभिकार्येषु, बो., २१
देवानामसुराणाञ्च, मा. पु., २१४
देवापि मार्गे मुह्यन्ति, म. भा., २६२
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव, विष्णु., ७३
देवा मनुष्याः पशवः, वि. पु., २४५
*देवायतनं शून्यागार, देवल, १८१
देवारण्येषु पुण्येषु, हारी., २७
देवासुरमनुष्याणां, देवल, ८९
देवासुरमनुष्यैर्वा, दक्ष., १८१
देविकायास्तदे वीर, वि. पु., २३८
देवैर्मुनिगणैर्वापि, देवल, २५५
**देवं देवत्रा सूर्यमगन्म, तै. वा., ५९
देशकालशरीराग्निं, ब्र. पु., १३६
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो, मा. पु., १७७
देहद्वयं त्रिहायाशु, नृ. पु., १९५
देहादुत्क्रमणं चाऽस्मात्, मनु, ६३
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे, म. भा., ११९
देही देहं परित्यज्य, देवल, ११०
देहे च करणग्रामे, ब्र. पु., १३४
देहे चेत् प्रीतिमान् मूढो, वि. पु., ११०
देहेन्द्रियगुणानां च, ब्र. पु., १३६
देहेषु च समुत्पत्ति, मनु, ६३
देहेषु लयमायाति, मा. पु., २१४
देहेषु लोके संज्ञेयं, वि. पु., २३६
देहं चान्यद्यदा पुंसः, वि. पु., ९३
दैवतान्यवजानाति, ब्रह्म. पु., २५३
दैवीसम्पद्विमोक्षाय, म. भा., १६३
दैवी लोषा गुणमयी, म. भा., १३९
दोषदर्शी भवेत्तत्र, म. भा., ९६
दोषानेताननादृत्य, मा. पु., १७७
दोषान्मोहं तथा व्याधिं, मा. पु., १७२
दोषैरधर्षणं चेति, देवल, ८४
द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं, वि. पु., ८७
द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ, वि. पु., ७१
द्रव्येषु समतीतेषु, म. भा., ९६
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मात्, वि. पु., १४०

द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुः, वि. पु., २४५
 द्रष्टव्यश्चाथमन्तव्यः, म. भा., १६४
 द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः, याज्ञ., २५९
 द्रष्टृत्वे चात्मकर्तृत्वे, ब्र. पु., १३५
 *द्वन्द्वानामैकैकमुपादेये, आप., १५
 द्वयोस्तु सन्निकर्षेण, दक्ष., २०७
 द्वाविंशन्तु गृहस्थानां, बो., ५९
 द्वासप्ततिसहस्राणि, याज्ञ., १९४
 द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि, याज्ञ., १८०
 द्विजस्तेनैव विधिना, देवल, २५५
 द्वितीयं विष्णुरूपस्य, वि. पु., २०४
 द्वितीयमायुषो भाग, यम, १२
 द्वे धारणे स्मृतो योगः, मा. पु., १७२
 द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये, विष्णु., १९८

ध

धनधान्यमहापलो, मा. पु., ३
 धनभोगपरित्यागात्, हारी., २७
 धन्यास्ते पुरुषव्याघ्र, रामा., ८३
 धरित्रीं धारयन् योगी, मा. पु., २१३
 धर्मकामार्थकार्येषु, म. भा., २२३
 धर्मक्रियात्मन्विन्ता च, मनु, १२७
 धर्ममेवानुरुध्यन्ते, म. भा., २२९
 धर्मसंस्थापनार्थाय, म. भा., १४०
 धर्मात्सुखं च ज्ञानं च, ब्रह्म., १४६
 धर्मार्थप्रभवं चैव, मनु, ६३
 धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं, वि. पु., २३४
 धर्माधर्मौ न सन्देहः, वि. पु., २३४
 धर्माधर्मौ यतस्तस्मात्, वि. पु., २३४
 धातुदावादिपाषाणैः, विष्णु., १९९
 धारणाभिर्वशीकृत्य, नृ. पु., १९४
 धारणासु सुयोगस्य, म. भा., १७४
 धारणेत्युच्यते ज्ञेयं, मा. पु., १७३
 धारणं प्रेरणं दुःखं, याज्ञ., १३०
 धारयात्तमृष्टिं देवं, म. भा., २५९
 धारयामि च चौराणि, म. भा., २२५

धारयेत्तत्रचात्मानं, याज्ञ., १९४
 धाव्यमानं यथा नश्येत्, बृह., १७०
 धूमाभ्रधूलिभिर्योमि, ब्र. पु., १३६
 धूमेनाऽऽव्रियते वह्निः, म. भा., ८३
 धूमो राविस्तथा कृष्णः, म. भा., २६१
 धूमं राविं कृष्णपक्षं, याज्ञ., २६०
 धृतिः क्षमा दमोऽस्त्यं, मनु, ६७
 धृत्याय या धारयते, म. भा., १२९
 धृत्वाशिश्नोदरं वक्षे, म. भा., ९६
 धेनुर्वत्सस्य गोपस्य, म. भा., ९२
 *ध्याननिरतस्य, विष्णु., १८९
 ध्याननिर्मथनाभ्यासात्, विष्णु., १९९
 ध्याननिर्मथनाभ्यासात्, शङ्ख., १९३
 ध्यानात्कर्मफलत्यागः, म. भा., २१०
 ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि, शङ्ख., १९३
 ध्यायतो विषयान् पुंसः, म. भा., ९४
 ध्यायेत्तु पुरुषं विष्णुं, विष्णु., १९०
 ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ, याज्ञ., १८५
 ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती, नृ. पु., १९२
 ध्येयस्वरूपं योगस्य, ल., २
 ध्वनिप्राप्तिस्तथा संवित्, मा. पु., १७१

न

न कर्तृत्वं न कर्माणि, म. भा., १५८
 न कर्मणामनारम्भात्, म. भा., १४८
 न कर्मफलसंयोगं, म. भा., १५८
 *न कारयेन्नानुमन्येत, श. लि., ४८
 न कुप्रां नोदके सज्जो, वसि., ५१
 न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति, म. भा., २२९
 न केवलं द्विजश्रेष्ठ, वि. पु., ७१
 नक्तं चान्यं समश्नीयात्, मनु, २४
 नक्षत्रे च मुहूर्ते च, ब्रह्म. पु., २५४
 न खल्वप्यरसज्ञस्य, म. भा., ९८
 नगरस्य बहिः सोऽथ, वि. पु., २४१
 नगरं हि न कर्तव्यं, दक्ष., ५६
 नमं वा श्रमणं दृष्ट्वा, वा. पु., २५०

न च जातूपतप्यन्ते, म. भा., २२८
 न च दारुणि तिष्ठन्तः, वि. पु., २३०
 न च निन्दाप्रशंसाभ्यां, म. भा., २२९.
 *न च पुरुषं विना, विष्णु., १९०
 न च मत्स्थानि भूतानि, म. भा., १३९.
 न च मां तानि कर्माणि, म. भा., १३९.
 न च शोचत्यसंपत्तौ, मनु, १२७
 न च गन्धसनादेव, म. भा., १४८
 न च स्पर्शं विजानाति, म. भा., १८८
 न च स्वतां नियच्छन्ति, ग. भा., १०
 *न चात ऊर्द्धमनुदृताभि, धौ., ३६
 *न चात ऊर्द्धं शुक्रं, बौ., ३६
 *न चात ऊर्ध्वं, आप., १४
 न चातिकृच्छ्रव्यसनेषु शोचन्ति, म. भा., ८३
 न चातिस्वप्नशीलस्य, म. भा., १८१
 न चातीतानि शोचन्ति, म. भा., २२८
 न चान्यत् क्रियते कर्म, म. भा., ७९
 न चाऽभावयतः शान्तिः, म. भा., १६७
 न चाऽभिमान्यते किञ्चित्, म. भा., १८८
 न चाश्वनागादिबलं न तस्य, मा. पु., २३१
 न चास्य सर्वभूतेषु, म. भा., १५५
 न चिन्तयति को राज्यं, वि. पु., २४५
 न चैनं क्लेदयन्त्यापः, म. भा., १२०
 न चैनं देहमाश्रित्य, मनु, ४३
 न चोत्तिष्ठति वै श्वभ्रातृ, मा. पु., २५१
 न चोत्पातनिमित्ताभ्यां, मनु, ५७
 न जातु कामः कामानां, मनु, ९७
 न जानाति कुतः कोहं, वि. पु., ६८
 न जायते म्रियते वा कदाचित्, म. भा., ११९
 न जीर्यते यत्र गत्वा, म. भा., १४५
 न जीवनाशोऽस्ति हि देहनाशे, म. भा., ११८
 न तत्राप्यस्ति सन्तोषो, म. भा., ७९
 न तथैतानि शक्यन्ते, मनु, ९७
 न तदस्ति पृथिव्यां वा, म. भा., १२९
 न तत्पुरुषकारेण, म. भा., १८४
 न तत् भूतं प्रपश्यामि, विष्णु., ७२

न तथोगयुजा शक्यं, वि. पु., २०३
 न तस्य सर्वभूतेभ्यो, बौ., ३५
 न त्वजातवलो योगी, म. भा., २१७
 न त्वं स्मरसि वारुण्या, म. भा., ९८
 न तादृग्ममता शून्ये, मा. पु., ९१
 न तानि कुरुते नान्यत्, ब्र. पु., १३४
 न तापमैर्ब्राह्मणैर्वा, मनु, ५७
 न तावच्छिद्देहस्य, च. पु., १९५
 न ते कर्मप्रपश्यन्ति, म. भा., १४५
 न ते पुत्रक निर्वेदो, म. भा., ७३
 न दुष्येताऽस्य तत्पात्रं, च. पु., ६१
 न देवयानं जगैर्वा, च. पु., १९५
 न देहो भविता तत्र, म. पु., ४४
 न दृष्टपूर्वं मनुजैः, म. भा., ११८
 नद्यः नमुद्राश्च स एव सर्वे, वि. पु., १४१
 न दुधेदंशपशकं, यम, १९
 *न द्वितीयानपर्वु, गौ., ४९
 न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि, म. भा., २२०
 न द्वेष्ट्यकुलं कर्म, म. भा., १५५
 न नक्तं किञ्चिदश्रीयात्, यम, १९
 न नामग्रहणादेव, म. भा., ६४
 न निर्वेदं सुनिर्गच्छेत्, म. भा., १८४
 न पञ्चमाधारणमत्र किञ्चित्, म. भा., ११५
 न पण्डितः कुड्यति नाभिपञ्जते, म. भा., ८३
 न प्रहृष्यति संमाने, यम, ४६
 न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य, म. भा., २२१
 न प्रीयसे वन्द्यमानः, म. भा., २२८
 *न फालकृष्टमधितिष्ठेत्, गौ., २१
 न फालकृष्टमश्रीयात्, मनु, १८
 न बिभ्यति च सत्त्वानि, मा. पु., २११
 न दुद्रिमेदं जनयेत्, म. भा., १५६
 न भीनिमेति चान्येभ्यः, मा. पु., २११
 न भोजनाच्छादनगर्वितस्य, वसि., ५१
 नमस्कृत्याऽप्रमेयाय, वि. पु., २०६
 न मां कर्माणि लिम्पन्ति, म. भा., १५१
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः, म. भा., १३९

न मे भुञ्जामवतृप्तिः, वि. पु., २३९
 न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां, म. भा., २२९
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं, म. भा., १५६
 न मौनमन्त्रकुहकैः, दक्ष., १८५
 न यमो नान्तकः क्रुद्धः, म. भा., २१८
 न यस्य हस्तादिकमप्यशेषः, मा. पु., २३१
 न यातयामान्यात्तोऽपि, मनु, १८
 न योगवाञ्छयुक्तोभूत्, वि. पु., २३७
 नरकाय नियोगाद्या, हारी., ५२
 नरके यानि दुःखानि, वि. पु., ७१
 नरकांश्चापि संप्रेक्ष्य, मा. पु., ८०
 नरकं कर्मणां लोपे, वि. पु., ६९
 नराधिपोत्र कतमः, वि. पु., २४२
 न लिप्यते कर्मफलैः, म. भा., ११४
 नवद्वारे पुरे देही, म. भा., १५८
 न वा भवान् रोदिति विश्वजन्मा, मा. पु., १२०
 *न त्रिकुत्सेज्जातिमात्रं, हारी., ६०
 *न विक्षोभणं, हारी., ५३
 न विमुञ्चति दुर्मेधाः, म. भा., १२९
 न विशेषमवाप्नोति, मा. पु., ९
 नवेत्तिगन्धांश्च रसान् श्रुतिश्च, म. भा., ११५
 *नवे सस्ये प्रप्ते, आप., १५
 न वै पद्मासनाधोगो, दक्ष., १८५
 न वै शास्त्रातिरिक्तेन, दक्ष., १८५
 न शङ्खशास्त्राभिरतस्य मोक्षो, वसि., ५१
 न शरीराश्रितो जीवः, म. भा., ११८
 न शान्ता नाऽपि घोरास्ते, वि. पु., १०५
 न शृणोति न चाग्राति, म. भा., १८८
 नश्यते नष्टमेवादथ, म. भा., ९०
 न श्रान्तोस्मि न चायासः, वि. पु., २३२
 नष्टो मोहस्समाकर्ष्य, वि. पु., २४१
 न सन्ति यत्र सर्वेशे, वि. पु., १०८
 न सन्निपतितं धर्म्यं, म. भा., २२५
 न सुखेन न दुःखेन, म. भा., १२४
 न सुप्तेन जयेन्निद्रां, म. भा., ७६
 न हर्षस्यावकाशोऽस्ति, देवल, ९३

न हि कल्याणकृत्कश्चित्, म. भा., २४६
 न हि कश्चित् क्षणमपि, म. भा., १४८
 न हि ज्ञानेन सदृशं, म. भा., १५९
 न हि देहभृता शक्यं, म. भा., १५५
 न ह्यनेन शक्या वै, हारी., २७
 न ह्यसन्यस्तसङ्कल्पो, म. भा., १५५
 न हृदयमनुरुध्यते मनो वा, म. भा., २२६
 न हृष्यति ग्लायति वा, यम, ४६
 न हृष्यति ग्लायति वा, मनु, ९७
 नाकाशं किन्तु शारीरं, मा. पु., २३०
 नागारे नासने नास्ते, वसि., ५१
 नाऽग्निशुश्रूषया दान्त्या, शङ्ख., २८
 नाऽतिशीते न चोष्णे वा, मा. पु., १७७
 *नातिसंवत्सरं भुञ्जीत, गौ., २३
 *नाऽऽत्मनः प्रतीकारं, श. लि., ४८
 नाऽत्यक्त्वा चाऽभयः शेते, म. भा., ९१
 नाऽत्यक्त्वा सुखमाप्नोति, म. भा., ९१
 नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति, म. भा., १८१
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं, म. भा., १७९
 *नाऽत्राचामेन्नभूमौ, श. लि., ६०
 नाऽदत्ते कस्यचित् पापं, म. भा., १५८
 *नाऽधौतः श्मश्रुलोमाणि, देवल, ४९
 नाऽऽध्मातः क्षुधितः श्रान्तः, मा. पु., १७७
 नाऽध्येतव्यं न वस्तव्यं, दक्ष., ४३
 नानवासमवासव्यं, म. भा., १५६
 नानापुष्पसमृद्धेषु, हारी., २७
 नाना रूपाणि कुरुते, याज्ञ., १३१
 नाना विधानां वर्णानां, ब्र. पु., १३५
 *नाविप्रयुक्तमोषधि, गौ., ४८
 नानावीर्याः पृथग्भूताः, वि. पु., १०५
 नानुतिष्ठसि धर्माधी, म. भा., २२४
 नाऽनुशासनवादाभ्यां, मनु, ५७
 नान्यत्राण्यपमा लोके, देवल, ७०
 नान्यस्याद्वैतसंस्कार, वि. पु., २४३
 नाऽन्ये यान्ति मलिनतां, ब्र. पु., १३६
 नाऽपक्रामति संसारान्, म. भा., ४०

नाऽपयाति यदा चित्तात्, वि. पु., २०६
 नाऽभ्रवन्ति महात्मानः, म. भा., २५७
 नरीकूलं यथा वृक्षः, मनु, २५८
 नाऽप्राप्तान्यनुशोचन्ति, म. भा., २२८
 नास्मिनन्दति न द्वेष्टि, म. भा., २१९
 नाऽभिनन्दति यो द्वेषात्, देवल, ८५
 नाऽभिनन्देत् मरणं, मनु, ४३
 नायमत्यन्तसंवासः, म. भा., ७८
 नाऽयं लोकोऽस्ति न परो, म. भा., १५९
 नाऽरप्यसेवनाद्योगो, दक्ष., १८४
 नारिकेलफलस्यान्तः, वि. पु., १०६
 नाऽलमेकस्य तत्सर्वं, म. भा., ८९
 नालं चालयितुं शक्यः, म. भा., १८७
 नाऽशक्नुवन् प्रजास्त्रुं, वि. पु., १०५
 नाऽशक्यं तपसः किञ्चित्, हारी., २७
 नाशयाम्यात्मभावस्थो, म. भा., १६४
 *नाशुचिः संस्पृशेत्, श. लि., ६०
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं, म. भा., ७७
 नाऽसतो दर्शनं योगे, मा. पु., १७७
 नासतो विद्यते भावः, म. भा., ११९
 नासा च वक्त्रा भवति, वा. पु., २५१
 नासाविवरनिर्यात, वि. पु., ६९
 नाऽस्तिबुद्धिरयुक्तस्य, म. भा., १६७
 नास्ति तृष्णामयं दुःखं, देवल, ८७
 नास्यदेवा न गन्धर्वाः, म. भा., २२९
 नाऽऽस्वादयेद्रसनया, शङ्ख., ५७
 नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं, म. भा., ९०
 नाहं कश्चिन्न मे कश्चित्, देवल, ९२
 नाहं गन्ता न वाऽऽगन्ता, वि. पु., २४०
 नाहङ्कारो न च मनो, मा. पु., २३१
 नाहं पीवा न वै वोढा, वि. पु., २३२
 नाहमुर्वी न सलिलं, मा. पु., २३०
 नाहं शरीरं न मनो यतोऽहं, मा. पु., २३१
 नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिः, वि. पु., १०३
 निगृह्य समवायेन, वा. पु., १८०
 निजं शरीरमुत्सृज्य, याज्ञ., २१८

निदाघज्ञानदानाय, वि. पु., २४१
 निदाघनामा योगज्ञः, वि. पु., २३८
 निदाघोऽप्युपदेशेन, वि. पु., २४३
 निदाघः प्राह भगवान्, वि. पु., २४३
 निदाघः प्राह भूपाल, वि. पु., २३९
 निद्रालस्यप्रमादोत्थं, म. भा., १२९
 निद्रा सर्वात्मना त्याज्या, म. भा., ९६
 निद्रां च प्रतिमां चैव, म. भा., ९५
 नित्यं ब्रह्मपरो युक्तः, वा. पु., २१५
 नित्यतृप्त इव ब्रह्मन्, म. भा., २२३
 *नित्यप्रभूतसद्भावे, मा. पु., २३०
 *नित्यमतीन्द्रियमगुणम्, विष्णु., १८९
 नित्ययुक्तः सदायोगी, मा. पु., १७६
 नित्यस्सर्वगतः स्थाणुः, म. भा., १२०
 नित्याभ्यसनशीलस्य, दक्ष., २०८
 नित्यं कर्त्ता न कर्त्ता च, ब्र. पु., २०८
 नित्यं च समचित्तत्वं, म. भा., १६२
 *नित्यं प्रत्यादित्ये, देवल, ५९
 नित्यं स्थण्डिलशायी स्यात्, यम, ४५
 नित्यं हि मृत्युरागच्छन्, म. भा., १२
 निन्दत्सु च समा नित्यं, म. भा., २२८
 निन्दाप्रशंसं नात्यर्थं, म. भा., २२८
 निन्द्यमानः प्रशस्तो वा, म. भा., २२९
 निन्दुवन्ति च ये तेषां, म. भा., २२८
 निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या, म. भा., २२५
 निबध्नन्ति महाबाहो, म. भा., १२५
 निबध्नन्ति महाबाहो, भ. गीता., ६
 निमित्तमक्षरः कर्त्ता, याज्ञ., १३०
 निमित्तशकुनज्ञान, याज्ञ., ११६
 निमीलिताक्षः सत्वस्थः, याज्ञ., १८०
 निमेषश्चेतनायत्तः, याज्ञ., ११७
 निमेषोन्मेषणामात्रा, मा. पु., १७१
 नियतस्य तु सन्यासः, म. भा., १५४
 नियतो वेदमभ्यस्यन्, मनु, ६५
 नियतं कुरु कर्म त्वं, म. भा., १४८
 निरञ्जनपरं शान्तं, नृ. पु., १९१

निरये चैव पतनं, मनु, ६३
 निरस्तातिशयाह्लाद, वि. पु., ७
 निरस्तातिशयाह्लाद, वि. पु., ७२
 निराधिनोऽद्य ध्रुवजीवितस्य, म. भा., ७३
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा, म. भा., १५७
 निराशीर्यतचित्तात्मा, म. भा., १५७
 *निराशीः स्यात्, गौ., ४९
 निरुद्धासः सचैतन्यः, वि. पु., ६७
 निरुद्धकण्ठो दोषौघैः, वि. पु., ७०
 निरुध्यास्ते सदा योगी, मा. पु., १७१
 निरुन्धन्ति महात्मानो, रामा., ८३
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म, म. भा., २२१
 निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो, म. भा., १५२
 निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं, मा. पु., ९
 निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा, वि. पु., ८८
 *निर्ममस्कारः, गौ., ४९
 निर्ममो निरहंकारो, यम, ४५
 निर्मलस्तां गतो यावत्, विष्णु., २००
 निर्ममो निरहङ्कारः, म. भा., २२०
 निर्वाणमनघं विष्णुं, नृ. पु., १९१
 निर्वाणं परमं सौख्यं, म. भा., ७
 निर्वति तु यथा दीपो, म. भा., १८७
 निवसिष्यसि मय्येव, म. भा., २०९
 निर्विकल्पं निराभासं, नृ. पु., १९१
 निवर्तते चेद्वागोयं, देवल, ८५
 *निवृत्ताशीः, गौ., ४८
 निवृत्तेस्तूपहन्त्येव, हारी., ५२
 निवृत्तं सेवमानं तु, मनु, १४७
 निशामय महाभाग, वि. पु., २४५
 निशिरात्मनि? आत्मानं, ब्रह्म. पु., २५३
 निश्चयं शृणु मे तत्र, म. भा., १५४
 निश्चरन्ति यथा लोह, याज्ञ., १३०
 निश्चलोर्द्ध्वशिखस्तद्वत्, म. भा., १८७
 *निश्चयसमिति सांख्ययोगौ, देवल, १६५
 *निश्वासनिरोधः कुम्भः, देवल, १७०
 *निश्वासाध्मानं, देवल, १७०

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु, मनु, १४७
 *निष्ठाभिभवो निद्रा, देवल, २१२
 निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो, म. भा., १८८
 निस्संसारि निरालम्बं, म. भा., १८३
 नीरजाश्च स्वचाचैव, दक्ष., ५६
 नीवारो मांसमथवा, छागलेय., १९
 नेत्रमेकं सवेद्यस्य, वा. पु., २५१
 नेत्रहीनं यथा नारं, म. भा., १७५
 नेन्द्रियार्थेषु सज्जेत, यम, ४५
 नेन्धनेन जयेदग्निं, म. भा., ७६
 नेहातिक्रमनाशोस्ति, यो. याज्ञ., १६६
 नैतत्सम्यग्विजानाति, म. भा., ९०
 नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं, म. भा., १६२
 नैते सृतीपार्थ जानन्, म. भा., २६१
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, म. भा., १२०
 नैव किञ्चित् करोमीति, म. भा., १५२
 नैव तस्यकृते नार्थो, म. भा., १५५
 नैव प्रार्थयसे लाभ, म. भा., २२३
 नैवं हि शोचेत्सत्वस्थः, देवल, ९०
 नैषा गुणेषु रमते, म. भा., ७७
 *नोच्छिष्टं दद्यात्, हारी., ६०
 न्यायार्जितधनस्तत्त्व, याज्ञ., ६४
 **न्यूनातिरिक्तां याति, मा. पु., २३०

प

पक्वविद्या महाप्राज्ञाः, म. भा., २२८
 पङ्क्तिदृष्टयोः परं तेजः, मनु, २०१
 पक्षान्तयोर्वाऽप्यश्रीयात्, मनु, २४
 पक्षान्मासान् ऋतून् स्थित्वा, म. भा., १७६
 पक्षोपवासिनः केचित्, यम, २४
 *पचमानकाश्चापचमान, बौ., २२
 *पञ्चतन्मात्राणि, देवल, १००
 *पञ्चतन्मात्राणीति, देवल, १००
 पञ्चधातून् स्वयं षष्ठ, याज्ञ., १३०
 पञ्चभूतात्मके देहे, वि. पु., ९२
 पञ्चरूपा तु या माला, वि. पु., २०७

पञ्चभूतात्मकैर्भोगैः, वि. पु., ९३
 पञ्चवर्गप्रमाथीनि, म. भा., १८३
 पञ्चविंशकमव्यक्तं, यम, १०२
 *पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं, देवल, १६५
 पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो, यम, १०२
 पञ्चामिधूमपाः केचित्, यम, २४
 पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी, म. भा., ११५
 पञ्चात्मकं देहमिदं नतेस्ति, मा. पु., १२०
 *पञ्चेन्द्रियाणि, देवल, १००
 पञ्चैतानि विजानीयात्, शङ्ख., ११२
 पञ्चैते योगिनो योग, मा. पु., २१३
 पठन्ति चैतमेवार्थं, वि. पु., १०३
 पत्न्याः पतिः पिता सूतोः, वि. पु., २३६
 पदमन्ववरोहन्ति, म. भा., २२९
 पद्भ्यां गता यौवनीनश्च जाता, वि. पु., ८७
 पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य, म. भा., २५९
 पद्ममूर्द्धासनं वाऽपि, वा. पु., १६९
 पन्थानं तस्कराकीर्णं, म. भा., १६७
 पप्रच्छ राजा प्रह्लादः, म. भा., २२३
 पयः पिबति यस्तस्या, म. भा., ९२
 पयः पिबन्ति शुक्लेऽन्ये, यम, २५
 परचक्षुषि चात्मानं, ब्रह्म. पु., २५३
 परज्ञानमथोऽसद्भिः, वि. पु., २३७
 परनेत्रेषु चात्मानं, वा. पु., २५१
 परब्रह्म तदेवाहुः, विष्णु., २००
 परब्रह्मपरो मुक्तिं, वि. पु., २४३
 परं ब्रह्म स्वरूपस्य, वि. पु., २०४
 परमात्मनि गोविन्दे, वि. पु., २४४
 परमात्मा च सर्वेषां, वि. पु., १०८
 परमात्मनि गोविन्दे, वि. पु., ८६
 परमात्मेति चाप्युक्तो, म. भा., १३२
 परमार्थस्तु भूपाल, वि. पु., २३७
 परमार्थं सारभूतं, वि. पु., २४३
 परमार्थस्त्वसंलाप्यो, वि. पु., ९२
 परमं पुरुषं दिव्यं, म. भा., २५७
 परस्य दृष्ट्वा श्रुत्वा वा, देवल, ८५

परस्त्रीषु परस्वेषु, देवल, ८५
 *परातिक्रमक्षीणविगत, देवल, ५०
 परानिष्टचिकीर्षायां, देवल, ८५
 पराञ्च परभोगांश्च, देवल, ८६
 परां गतिं च ये केचित्, म. भा., २२९
 परिगृह्य शुभां वृत्तिं, बो., २१
 परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिः, यो. याज्ञ., १४६
 परित्यजति यो योगी, मा. पु., २१४
 परित्यजति सम्प्राप्य, मा. पु., २१४
 परित्यजति सूक्ष्माणि, मा. पु., २१४
 परित्राणाय साधूनां, म. भा., १४०
 परिणामादिसंभूतं, वि. पु., २३६
 परिणामे विषमिव, म. भा., १२९
 *परिपूतां प्रोक्षितां भूमिं, वसि., २०
 *परिव्राजको दीक्षाप्रभृति, देवल, ४९
 *परिव्राजकः सर्वभूताभय, वसि., ३१
 परेण परधर्मा च, म. भा., १०
 परेण ब्रह्मणा तद्वत्, मा. पु., ९
 परे व्योम्नि अनन्ताख्ये, विष्णु., २००
 *परैरुत्पृष्टान्याश्रमा, वसि., २०
 *परंज्योतिरूपसम्पद्य, छा. उ., ६
 परं भावमजनन्तः, म. भा., १४०
 पर्णैश्च शार्कैर्जलभोजनैश्च, यम, २९
 पर्यङ्कं दण्डक्रोणेषु, यम, ४५
 पर्यायैश्च तथान्यैश्च, यो. याज्ञ., १९६
 *पूर्वभागेषु देवान्, वसि., २०
 पर्वाणां मोक्षकाण्डेऽत्र, ल., २
 पश्चाच्छोकावहत्वाच्च, देवल, ८७
 पश्यता परमा तेन, वि. पु., १७३
 पश्यत्यात्मानमात्मायं, ब्र. पु., १३५
 पश्यत्येवं विधं जीवं, ब्रह्मा. पु., १२३
 पश्यन् प्रह्लाद भूतानाम्, म. भा., २२४
 पश्येत् प्रेतान् पिशाचांश्च, देवल, २४८
 पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्, म. भा., १५३
 पश्येथो दशरात्रं तु, वा. पु., २५०
 पश्यंस्तु तां वामभुजोज्झितांश्च, ब्रह्म. पु., २५२

पश्यंश्च तां दक्षिणबाहुहीनां, ब्रह्म. पु., २५२
 पावं वामकरे स्थाप्य, वृ. पु., ६१
 पादावुपस्थ इति ते, यम, १०२
 पादुके चापि गृह्णीयात्, वृ. पु., ४०
 पापानां विध्यधिष्ठानं, म. भा., ८४
 पाप्मानं निर्दहत्येवं, म. भा., १७६
 पाप्मानं प्रजहि ह्येनं, म. भा., ८४
 पायूपस्थौ करौ पादौ, वि. पु., १०५
 पारं क्लेशोदधेर्गन्तुं, म. भा., ७४
 पार्थनैवेह नासुत्र, म. भा., २४६
 पार्थिवोऽयं तथा देहो, वि. पु., ९३
 पार्थिवोऽयं यदा देहः, वि. पु., २४०
 पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्, म. भा., २५९
 पार्ष्णिभ्यां वृषणौ छाद्य, वा. पु., १८०
 पाषाण इव मेघोत्थैः, म. भा., १८७
 पाषाणैस्ताड्यते स्वप्ने, वा. पु., २५०
 पिण्डीकृत्येन्द्रियग्रामं, म. भा., १८३
 पिण्डः पृथग्यतः पुंसः, वि. पु., २३५
 पितृलोकं चन्द्रमसं, याज्ञ., २६०
 पुण्यापुण्यप्रसूनश्च, मा. पु., ३
 पुत्रदारकुटुम्बेषु, म. भा., ७८
 पुत्रनाशेऽर्थनाशे वा, म. भा., ७८
 *पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य, शङ्खलि., १२
 पुत्रे ज्येष्ठे गुणवति, यम, १३
 पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य, मनु, १३
 पुत्रेषु भार्या संस्थाप्य, छागलेय., १४
 पुनरल्पं पुनस्तोकम्, म. भा., २२४
 पुनरावृत्तये भूप, मा. पु., २१४
 पुनर्वर्षसहस्रे तु, वि. पु., २४१
 पुनर्वसुपथभ्रान्तं, म. भा., १८४
 पुनश्च गर्भे भवति, वि. पु., ७१
 पुनः पुनरुद्वेगात्, दक्ष., १८५
 पुमान्देवो न नरो, वि. पु., २३६
 पुमान् सर्वगतो व्यापी, वि. पु., २४०
 पुमांस्त्री गौरजो वाजी, वि. पु., २३६
 पुरमाक्रम्य सकलं, विष्णु., १९०

पुर्यष्टकेन लिङ्गेन, ब्रह्माण्ड. पु., ८
 *पुराऽऽदित्यस्यास्तमयात्, बौ., ३४
 पुराभावसमुत्थेन, देवल, ८५
 पुरुषश्चाप्युभावेतौ, वि. पु., १०८
 पुरुषस्यापि चिद्दीप्त्या, ब्र. पु., १०
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च, वि. पु., १०५
 पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिः, म. भा., १२३
 पुरुषस्य न सन्त्येते, ब्र. पु., १३५
 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि, म. भा., १३७
 पुरुषः सुखदुःखानां, म. भा., १३७
 पुरोडाशांश्चैव, मनु, १७
 पुरो वीर्घा पदन्यासे, वृ. शा., ८७
 पुष्पमूलफलैर्वापि, मनु, २४
 पुष्पिणः फलिनश्चैव, मनु, १११
 पूज्यमानः प्रवृत्तेषु, हारी., ५२
 पूजितः परया भक्त्या, वि. पु., २४१
 पूतिव्रणान्निपतितो, वि. पु., ६८
 पूर्णेऽपि तत्राप्यपरस्य जन्मनः, वि. पु., ८७
 पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवानां, वि. पु., ८७
 पूर्णं वर्षसहस्रं मे, वि. पु., ८८
 पूरयित्वा समीरं तु, वा. पु., १८०
 पूर्वध्यानपथे धीरः, म. भा., १८३
 पूर्वाह्ने चापराह्ने वा, मा. पु., २५६
 *पूर्वापररात्रात्, हारी., ५३
 पूर्वाभ्यासेन तेनैव, म. भा., २४७
 पूर्वो वियोगोऽज्ञानेन, ब्रह्माण्ड. पु., ९
 पूर्व ध्यानपथं प्राप्य, म. भा., १८४
 पृथक्करणनिष्पाद्यं, वि. पु., २३६
 पृथक्कृतो गुणेश्वरश्च, ब्र. पु., ९
 पृथग्भावेन सिद्ध्येत, यो. याज्ञ., १४९
 पृथग्भावेन सिद्ध्येत, यो. याज्ञ., १४६
 पृथिव्यापस्तथा तेजो, शङ्ख., ११२
 पृथिव्यापस्तथा तेजो, वि. पु., १०६
 पृथिवीं जघनेनाथ, म. भा., २५९
 प्रकटीकृतसर्वाङ्गो, वि. पु., ६९
 प्रकाशं च प्रवृत्तिं च, म. भा., २२०

*प्रकृतिबन्धो वैकारिकबन्धो, देवल, १२४
 प्रकृतिं पुरुषं चैव, म. भा., १३७
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य, म. भा., १३९
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य, म. भा., १४०
 प्रकृतिर्या मया ख्याता, वि. पु., १०८
 प्रकृते विकृतो यो वै, देवल, २४८
 प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः, ब्रह्म. पु., २५३
 *प्रकृतेः महानुत्पद्यते, देवल, १०१
 प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तं, वि. पु., १०३
 प्रक्षालिताङ्घ्रिपद्मं च, वि. पु., २३८
 प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य, वि. पु., ४
 प्रक्षीणाखिलशौचश्च, वि. पु., ६९
 प्रजहाति यदा कामान्, म. भा., २१९
 प्रजापतीन्पृषीन् देवान्, म. भा., २१८
 *प्रजां स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा, बौ., ३३
 प्रज्ञया मानसं दुःखं, म. भा., ९६
 *प्रणवात्मकं तत् ध्यायन्, बौ., ५५
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य, विष्णु., २०१
 प्रणवो धनुश्शरो ह्यात्मा, विष्णु., १९९
 प्रणवं ब्रह्मणि स्थाप्य, विष्णु., २००
 प्रणष्टे गन्धतन्मात्रै, वि. पु., १०७
 प्रणिपत्य महाबाहो, वि. पु., २४१
 प्रतानाश्चैव वल्यश्च, मनु, १११
 प्रतिगृह्य पुटेनैव, मनु, २८
 प्रतिबोधं जनयता, वि. पु., २३८
 प्रतिभान्ति यदस्येति, मा. पु., २१३
 प्रतिसम्मिश्रिते जीवे, म. भा., १०
 प्रतिस्त्रोतोपविष्टस्तु, वा. पु., १७९
 प्रतिहन्तुं च नेच्छन्ति, म. भा., २२८
 प्रतीक्षमाणः तत्कालं, ब्रह्म. पु., २५३
 प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवान्, वि. पु., २३२
 प्रत्यक्षं भवता भूप, वि. पु., २३२
 प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने, देवल, २४८
 प्रत्यस्तमितमेदं तत्, वि. पु., २०३
 प्रत्याचक्षे न चाप्येनं, म. भा., २२५
 प्रत्याहारेण संसर्गं, बृह., १७०

प्रत्याहारेण संसर्गान्, मा. पु., १६८
 प्रत्याहियन्ते योगेन, मा. पु., १७३
 प्रत्युषपटहो राज्ञः, म. भा., ९१
 प्रत्येकशः प्रमियन्ते, म. भा., १११
 प्रथमं जायते मोहः, देवल, ९४
 प्रथमा तस्याकारेण, यो. याज्ञ., १९७
 प्रथमेन जयेत्स्वेदं, मा. पु., १७१
 प्रदक्षिणं प्रसृत्यं च, म. भा., ४७
 प्रधानतत्त्वमुद्धृतं, वि. पु., १०४
 प्रधानतत्त्वेन समं, वि. पु., १०४
 प्रधानं पुरुषं चापि, वि. पु., १०३
 प्रधानं विनियोगज्ञः, वा. पु., २१५
 प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते, वि. पु., २०६
 प्रधानादिविशेषान्तं, वि. पु., २०४
 प्रभवे सुखदुःखेषु, ब्र. पु., १३५
 प्रभृत्यहं पतिष्यामि, मा. पु., ८०
 प्रमादालस्यनिद्राभिः, म. भा., १२५
 प्रमादिष्वल्पसत्त्वेषु, दक्ष., ४१
 प्रमोदमोहौ तमसो, म. भा., १२६
 प्रयत्न आकृतिर्वर्णः, याज्ञ., १३०
 प्रयाति परमात्मानं, ब्र. पु., २०८
 प्रयाणकाले मनसाऽचलेन, म. भा., २५७
 प्रयाता यान्ति तं कालं, म. भा., २६१
 प्रम्लानेषु च माल्येषु, म. भा., ७९
 प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्, म. भा., १५३
 प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुं, वि. पु., २०५
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः, यो. याज्ञ., १९६
 प्रविविधौ पुरं रम्यं, वि. पु., २४१
 *प्रविष्टः सङ्कल्पितानि, देवल, ५९
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य, मनु, १४७
 प्रवृत्तं च निवृत्तं च, मनु, १४७
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च, म. भा., १२९
 प्रवृत्तिर्लक्षणाख्याता, मा. पु., २११
 प्रवृत्त्यालम्बकं शुक्लं, मा. पु., २१३
 प्रवृद्धयुपचयौ नाऽस्य, वि. पु., २३३
 प्रव्रजेच्च परं स्थानं, म. भा., ३१

प्रशान्तजठरामित्वात्, वि. पु., ६९
 प्रशान्तमिव शुद्धमं, मनु, १२६
 प्रशान्तात्मा विगतभीः, म. भा., १७९
 प्रशान्तो व्योमवद्व्यापी, ब्र. पु., १३६
 प्रशासितारमेतेषां, मनु, २०१
 प्रसक्तः पुत्रदारेषु, म. भा., ४
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी, म. भा., १२९
 प्रसन्नचारुवदनं, वि. पु., २०५
 प्रसन्नचेतसोद्वाशु, म. भा., ९८
 प्रसन्नाद्यतमानस्तु, म. भा., २४७
 प्रसादे सर्वदुःखानां, म. भा., ९८
 प्रसाधितवती तस्य, वि. पु., २३९
 प्रसारणाकुञ्चनादौ, वि. पु., ६७
 प्रसीद मद्विद्वत्प्राय, वि. पु., २४१
 प्रसीदति ततस्तत्र, वि. पु., २४५
 प्रहायोभयमप्येतत्, म. भा., १४४
 *प्रहीणमेके निर्णिज्य, गौ., ४८
 *प्राकाम्येन सर्वभोग, देवल, २१६
 प्राकृतेन च वक्त्रेण, ब्रह्मा. पु., १२४
 प्राकृतैरपमृष्टो न, ब्र. पु., १३६
 प्राकृतं ब्रह्म रूपस्य, वि. पु., १०५
 प्रागुदक् प्रवणे देशे, देवल, २५५
 प्रागेवात्मात्मना ज्ञेयो, मा. पु., १६८
 प्राग्रात्रापररात्रेषु, विष्णु., १९०
 प्राङ्नाभ्यमुदरे चाथ, मा. पु., १७३
 प्राचीं वा यदिवोदीचीं, देवल, २५५
 प्राजापत्यसहस्रं च, यम, ५७
 प्राजापत्यसहस्राद्धि, यम, ५७
 प्राजापत्यां तदन्ते तान्, याज्ञ., ३१
 प्राजापत्येन वातेन, वि. पु., ६७
 प्राणयात्रिकमात्रस्स्यात्, मनु, ५७
 प्राणस्थानानि निर्भिन्दन्, ब्रह्मा. पु., १२२
 प्राणख्यमखिलं वश्यं, वि. पु., १६९
 प्राणात्प्राणयते प्राणी., म. भा., १११
 प्राणायनन्तमेदैश्व, ब्र. पु., १३६
 प्राणानामुपसंरोधात्, मा. पु., १७३

प्राणापाननिरोधश्च, मा. पु., १६९
 *प्राणापानव्यानोदान, देवल, १७०
 *प्राणायामसेवनं, हारी., ५३
 प्राणायामा दशद्वौच, मा. पु., १७२
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य, मनु, ६३
 प्राणायामानभ्यसेच्च, यम, ६२
 प्राणायामान् दशाष्टौ वा, यम, ६२
 प्राणायामेन पवनैः, वि. पु., १७४
 प्राणायामेन पवनं, नृ. पु., १९४
 प्राणायामैर्दहेदोषान्, मा. पु., १६८
 प्राणायामैर्दहेदोषं, बृह., १७०
 प्राणायामः सविज्ञेयः, वि. पु., १६९
 प्राणोऽचिरादविज्ञानं, ब्र. पु., १३६
 प्रातिभः श्रावणो देवः, मा. पु., २१३
 *प्रात्यात्मिकं शौचम्, श. लि., ६०
 प्रादादशेषविज्ञानं, वि. पु., २३८
 प्रापणात् सर्वकामानां, म. भा., ८२
 प्राप्ते तु काले पुरुषः, मा. पु., २५२
 प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित्, म. भा., २१८
 प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं, म. भा., १६६
 प्राप्नुवन्ति तथा योगात्, म. भा., १६६
 प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञाः, मा. पु., ३
 प्राप्नोति परमं स्थानं, नृ. पु., ६१
 प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं, म. भा., २२९
 प्राप्नोति ब्रह्मणस्स्थानं, म. भा., १७६
 प्राप्नोति ब्रह्मणस्स्थानं, म. भा., २२७
 प्राप्नोति योगी योगाग्नि, वि. पु., २४७
 प्राप्यते तपसा लोकः, हारी., २७
 प्राप्यते यन्निरालम्बं, मा. पु., २१३
 प्राप्यते मुमहद्दुःखं, म. भा., ७८
 प्राप्यते ह्यात्मनि तथा, याज्ञ., १३३
 प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र, वि. पु., ७१
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्, म. भा., २४६
 प्राप्य ब्रह्मवनं शीतं, मा. पु., ३
 प्राप्याऽपि मेदिनीं कृत्वा, देवल, ८७
 प्राप्येतत् कृतकृत्यो हि, मनु, १४७

*प्राप्त्यादयः पञ्चेन्द्रियाः, देवल, २१६
 *प्राप्त्या सर्वप्रत्यक्षदर्शी, देवल, २१६
 प्रावृत्काले पृथक्त्वेन, ब्रह्मा. पु., १२३
 *प्राप्त्याऽपश्वाचम्य, बो., ५८
 प्रांशुस्थं कर्दमे वाऽपि, देवल, २४८
 प्रासादेवापि शय्या मे, म. भा., २२४
 प्रियेषु स्वेषु सुकृतं, मनु, २५८
 प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा, वि. पु., १०२
 प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः, वि. पु., १०८
 प्रोच्यमानमशेषेण, म. भा., १२८

फ

फलं कतकवृक्षस्य, म. भा., ६४
 फलं प्रकल्प्याऽपूर्णं हि, म. भा., ७९
 फलं मूलं विपक्वं वा, मा. पु., १७५
 फलमग्नौ हुते यद्वत्, हारी., ५२
 फलानामुपभुञ्जीत, यम, १९
 फलहारे च निरताः, रामा., २६

ब

बद्धासनं नियम्यासून, बृह., १६९
 बन्धस्य व्यसनासक्ति, वि. पु., ९९
 बन्धं मोक्षं च या वेत्ति, म. भा., १२९
 बन्धुरात्माऽत्मनस्तस्य, म. भा., ९९
 बलवानबलश्चेति, वि. पु., २३२
 बलवानभवद्वायुः, वि. पु., १०४
 बलस्वरूपमत्यन्तं, वि. पु., २०६
 बलहीनस्तथा योगी, म. भा., २१७
 बलेन परराष्ट्राणि, दक्ष., १८२
 बहिरन्तश्च भूतानां, विष्णु., १९०
 बहिर्मुखानि सर्वाणि, दक्ष., २०७
 बहिःप्रज्ञस्तथान्तश्च, विष्णु., २००
 बहुकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः, म. भा., २२६
 बहुकृत्यो निरुद्योगः, म. भा., ७४
 बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः, म. भा., २२५
 बहूनां जन्मनामन्ते, म. भा., २२३

बहूनीन्द्रसहस्राणि, विष्णु., ७२
 बाधिर्यं जडता लोपः, मा. पु., १७७
 बालभावे यदाप्रोति, वि. पु., ६८
 बालोऽस्मि किं न खडोत, वि. पु., २४४
 बाहुभ्यां इन्द्रमित्याहुः, म. भा., २५९
 *बाहूरुग्रीवा चक्षुः, देवल, १७०
 बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा, म. भा., २२१
 बिभर्ति कौस्तुभमणि, वि. पु., २०६
 बिभर्ति पुण्डरीकाक्षः, वि. पु., २०७
 बिभर्ति भगवान् विष्णुः, वि. पु., २०६
 बिभर्ति मायारूपोसौ, वि. पु., २०७
 बिभर्ति यच्चासिवरं, वि. पु., २०७
 बिभर्ति शङ्कररूपेण, वि. पु., २०६
 *बीजकाण्डरुहाण्येव, म. कु., १११
 बीजान्यन्युपदग्धानि, म. भा., १५९
 बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं, म. भा., ९०
 बुद्धिमन्तं च मूढं च, म. भा., ९०
 बुद्धियुक्तो जहातीह, म. भा., १५०
 बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात्, शङ्ख., ११२
 बुद्धीन्द्रियाणि सर्वाणि, याज्ञ., १३१
 बुद्धेरुत्पन्निरव्यक्ता, याज्ञ., १०२
 बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव, म. भा., १२८
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ, म. भा., १५०
 बुद्ध्या विधिविधानज्ञाः, म. भा., १८८
 बुद्धुदा इव तोयेषु, म. भा., ७९
 ब्रह्मण्याधाय कर्माणि, म. भा., १५३
 ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च, वि. पु., १६८
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च, मनु, ६५
 ब्रह्म चैव शरीरेषु, ब्र. पु., १३५
 *ब्रह्मज्ञानमिति, बो., ५८
 **ब्रह्मज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्, तै. सं., ५८
 ब्रह्म ज्ञेयं शिवं विष्णुं, नृ. पु., १९२
 ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं, म. भा., २२१
 ब्रह्मभावनया योगी, ब्र. पु., १०
 ब्रह्मलोकमतिक्रम्य, याज्ञ., २५८
 ब्रह्मसक्ति मनः कुर्वन्, मा. पु., २१३

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं, बृह., १६९
 ब्रह्माणमाप्नोति विभुं, म. भा., २५९.
 ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्तिः, वि. पु., १०७
 ब्रह्माऽन्तरिक्षसंज्ञो मनोरजः, विष्णु., १९७
 *ब्रह्मान्वाधानमिति, बौ., ३४
 ब्रह्मापि तद्वत्प्रणवोपहृतं, विष्णु., १९८
 ब्रह्मा भूत्वा स जगतो, वि. पु., १०६
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः, म. भा., १५७
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च, यो. याज्ञ., १९६
 ब्रह्मीभूतस्स एवेति, दक्ष., ६
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं, म. भा., १५७
 *ब्राह्मणकुले यत्नभते, वसि., ५१
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च, यो. याज्ञ., १९६

भ

भवत्या ध्रुवादराभ्यां च, विष्णु., १९९
 भक्षयेत्स्वयमाहृत्य, यम, १९
 भक्षये शालिमांसानि, म. भा., २२४
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैः, म. भा., ७७
 भक्ष्यमाणोपि नैतेषां, वि. पु., ६८
 भक्ष्योपसाधनं मिष्टं, वि. पु., २३९
 भजन्यनन्यमनसः, म. भा., १४०
 भयमर्थवतां नित्यं, म. भा., ७७
 भवता न विशेषेण, वि. पु., २४२
 भवतीन्द्रियसंन्यासात्, म. भा., १२४
 **भवतं नरसमनसौ, ३५
 *भवत्पूर्वं प्रचोदयात्, बौ., ५८
 भवत्यत्याग्निनां प्रेत्य, म. भा., १५५
 भवत्यधर्मादज्ञान, देवल, ८५
 भवत्यभेदी भेदश्च, वि. पु., ६
 भवत्यम्भसि च क्षीणे, वि. पु., २४०
 भवन्ति सम्पदं दैवीं, म. भा., १६३
 भवन्यनेकदुःखानि, वि. पु., ७१
 भव सर्वगतं जानन्, वि. पु., २४३
 भवामि न चिरात्पार्थ, म. भा., २०९
 भवितव्यं भवत्येव, देवल, ९३

भस्मन्येव हुते यद्वत्, हारी., ५२
 भस्मांगाराश्च केशांश्च, वा. पु., २५०
 भाग्यभोगानि राज्यानि, वि. पु., २४५
 भावतो मेऽखिलस्यास्य, वि. पु., २३३
 भावैरनिष्टैः संयुक्तः, याज्ञ., १३३
 *भाषणं क्रियागमन, देवल, १०१
 भिक्षाबलिपरिश्रान्तः, बौ., ३४
 भिक्षाबलिपरिश्रान्तः, मनु, ३०
 भिक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत्, बौ., ५४
 भिक्षोदकपवित्राद्या, हारी., ५२
 भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि, दक्ष., ५६
 भिक्षां दत्त्वा न धर्मोऽस्ति, यम, ६०
 *भिक्षां लब्ध्वा न, देवल, ५९
 भित्वा योगात् परं मार्गं, म. भा., १६६
 भिद्यते देहजस्तापो, वि. पु., ६७
 भिद्यते हृदयग्रन्थिः, ब्रह्मा. पु., १९४
 भुक्तपात्रे यतिर्नित्यं, च. पु., ६१
 भुक्तानि यानि तान्येव, देवल, ७५
 *भुक्त्वाऽऽचान्तः, श. लि., ६०
 भुज्जानं यावकं भक्ष्यं, म. भा., १७५
 भुञ्जीत पर्णपुटके, च. पु., ६१
 भूतग्राममिमं कृत्स्नं, म. भा., १३९
 भूततन्मात्रसंज्ञोयं, वि. पु., १०५
 भूतभव्यभवद्रूपं, विष्णु., १९०
 भूतभृज् च भूतस्थो, म. भा., १३९
 भूतादिमिन्द्रियादिं च, वि. पु., २०६
 भूतादिस्तु विकृर्वाणः, वि. पु., १०४
 भूतादीनि हृषीकेशे, वि. पु., २०७
 भूतादीनां विरागोऽत्र, मा. पु., २१४
 भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि, म. पु., १२१
 भूतानां निधनं दिष्ट्या, म. भा., ९०
 भूतान्याविशते चैव, वा. पु., २११
 भूतेन्द्रियाणां हेतु स्सः, वि. पु., १०४
 भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे, वि. पु., १०५
 *भूतेभ्यो दयापूर्वं, बौ., ५८
 भूतं भव्यं भविष्यच्च, यो. याज्ञ., १९७

भूप मूर्तममूर्तं च, वि. पु., २०३
 भूपादजङ्घाकट्यूरु, वि. पु., २३३
 भृशतान्यप्यशेषाणि, वि. पु., २०४
 भूमिरापो ऽनलो वायुः, म. भा., १३८
 *भूमिशिलातृणसिकता, देवल, २१
 भूसौ पादयुगस्यास्था, वि. पु., २३२
 भूमौ विपरिवर्तते, मनु, २४
 भूयो भूयस्त्रसेद्यस्तु, वा. पु., २५०
 भूयो ह्युत्पद्यते सङ्गात्, देवल, ८५
 *भूयांसं वा नियम, आप., १५
 भूर्भुवः स्वस्थवस्थानं, यो. याज्ञ., १९७
 भूषणास्त्रस्वरूपस्थं, वि. पु., २०६
 भूषितोऽपि चरेद्धर्म, म. भा., ५१
 भूषितोपि चरेद्धर्म, म. भा., ६४
 भूस्तृणं सिद्धकं चैव, मनु, १८
 भेषजं भगवत्प्राप्ति, वि. पु., ७
 भेषजं भगवत्प्राप्तिः, वि. पु., ७२
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिः, मनु, ५७
 भैक्षं यवागू स्तक्रं वा, मा. पु., १७५
 भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्यः, बौ., ५९
 भैक्ष्यचर्यामनापन्नो, म. भा., ४७
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य, म. भा., ९६
 भृत्यात्मपुत्रदाराणां, वि. पु., ६९
 भोक्तव्यमिति यत्तन्तो (१) म. भा., ७५
 भोक्ता भोज्यश्च लोकेऽस्मिन्, ब्र. पु., १३४
 *भोगातिशयः कोपनपुण्य, देवल, २१२
 भोगैश्वर्यमदादीनि, देवल, ९४
 भोगैश्वर्यमदोन्मत्तः, नृ. पु., १९१
 भो भो विसृज्य शिबिकां, त्रि. पु., २३४
 भो विप्र जनसंमर्दो, वि. पु., २४१
 भो विप्रवर्य भोक्तव्यं, वि. पु., २३८
 भ्रमं प्रमोहमावर्त, म. भा., ९५
 भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि, वि. पु., २४३
 भ्रान्तिज्ञानावृताङ्गानां, वि. पु., ७१
 भ्रामयन् सर्वभूतानि, म. भा., १६३
 भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्, म. भा., २५७

भ्रूयां चाप्यश्विनौ देवौ, म. भा., २५९

म

मकारे पीड्यमाने तु, विष्णु., १९८
 मग्नः स्वप्ने च मनसा, म. भा., १७६
 मच्चित्ता मद्गतप्राणाः, म. भा., १६४
 मण्डलं तस्य मध्यस्थ, याज्ञ., १९४
 मत्त एवेति तान्विद्धि, म. भा., १३९
 मत्तः परतरं नान्यत्, म. भा., १३९
 मत्स्थानि सर्वभूतानि, म. भा., १३९
 मदर्थमपि कर्माणि, म. भा., २१०
 मदेनैव विनेशुस्ते, देवल, ८९
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय, विष्णु., १९०
 मधु पश्यसि दुर्वृद्धे, म. भा., ८२
 *मधुमांसकुबीज, देवल, ५९
 मध्यमं वा वयः प्राप्य, वि. पु., ७१
 मन एव मनुष्याणां, वि. पु., ९९
 मनसश्चानवस्थानात्, म. भा., ७४
 मनसा कर्मणा वाचा, म. भा., २२८
 मनसा क्लिश्यमानस्तु, म. भा., १८४
 *मनसा ज्ञानमधीयानः, वसि., ५०
 मनसा ध्याननिरता, म. भा., १७५
 मनसा पर्वतं काये, वा. पु., १७८
 मनसो नोपकर्तृत्वात्, वि. पु., १०३
 मनस्तत्र समाधाय, विष्णु., २००
 मनस्तथैवाहङ्कारे, म. भा., २०२
 मनसा सर्वभूतानां, मा. पु., २१४
 मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे, मनु, २०१
 मनसैवेन्द्रियग्रामं, म. भा., १८२
 मनसैवेन्द्रियग्रामं, दक्ष., २०७
 *मनसो धारणं अन्तःशरीरे, हारी., १७४
 मनसः सुस्थता तुष्टिः, वि. पु., २४०
 मनस्यवस्थितं दुःखं, मा. पु., २३१
 मनस्संयमनं तज्ज्ञैः, शङ्ख., १७४
 मनुष्याः पशवः शैलाः, वि. पु., २०३
 मनो बुद्धिरहङ्कारः, यम, १०१

मनो बुद्धिस्ततश्चात्मा, शङ्खः, ११२
मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा, म. भा., १८७
मनो युञ्ज्यात्तथोद्धारे, विष्णुः, २००
मनोरथानां न समस्तिरस्ति, वि. पु., ८७
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं, वि. पु., ८८
मनः संयम्य मच्चित्तो, म. भा., १७९
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि, म. भा., १२३
मन्दीभवद्योत्रनेत्रो, वि. पु., ६९
मन्मना भव मद्भक्तः, म. भा., १६४
मन्मयं हि यथा गेहं, वि. पु., ९३
न्यते बालबुद्धित्वात्, वि. पु., ७१
मन्वन्तरैः युगप्राप्त्या, याज्ञः, ११७
ममत्वमत्या न तथा यथा स्वे, मा. पु., १२१
मम न खलु तुषोऽपि दह्यते, म. भा., ९१
ममवर्तमानुवर्तन्ते, म. भा., १५६
ममेतिकिञ्चिन्नममेति किञ्चित्, मा. पु., १२१
ममेदमिति यो भावः, म. भा., ९१
ममैवांशो जीवलोके, म. भा., १२३
ममोपदिष्टं सकलं, वि. पु., २४४
मया ततस्मिदं सर्वं, म. भा., १३९
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः, म. भा., १४०
मयि चानन्ययोगेन, म. भा., १६२
मयि सर्वमिदं प्रोतं, म. भा., १३९
मयि सर्वाणि कर्माणि, म. भा., १५७
मय्यर्पितमनोबुद्धिः, म. भा., २५७
मय्यावेक्ष्य मनो ये मां, म. भा., २०९
मय्येव मन आधत्स्व, म. भा., २०९
मरणं जन्मदुःखं च, म. भा., १७५
मरणे यानि दुःखानि, वि. पु., ७०
मरुत्प्रपतनं यज्ञो, मा. पु., २१२
मरुतो वसवो रुद्रः, वि. पु., २०३
ममैभिर्द्विस्तथा रोगैः, वि. पु., ७०
मलशः सर्व उच्यन्ते, नृ. पु., ६१
मलिनो हि यथाऽऽदर्शो, याज्ञः, १३४
भशकोदुम्बरेषीका, मा. पु., १२१
मस्तकस्थापितं मृत्युं, म. भा., ७३

मस्तके वा भवेद्भूमः, देवल, २४९
महत्तमसो मध्ये, म. भा., १८७
महता पुण्यपण्येन, म. भा., ७४
*महतोऽहङ्कारः, देवल, १०१
महत्वात् सर्वशरीराणि, देवल, २१६
*महदहङ्कारौ, देवल, १००
महदादेर्विकारस्य, वि. पु., १०७
महदाद्या विशेषान्ताः, वि. पु., १०५
*महदेनं गमयतीति, बौ., ३३
महद्वाक्यमसन्दिग्धं, म. भा., २२८
महर्जनस्तपः सत्यं, वा. पु., १७८
महाशनो महापाप्मा, म. भा., ८३
महात्मानस्तु मां पार्थ, म. भा., १४०
**महादेवान्तरे कृतं, म. भा., २२७
महान्तमेभिस्सहितं, वि. पु., १०७
महाबलपरीवारः, वि. पु., २४१
महाभूतानि सत्यानि, याज्ञः, ११६
महार्हाण्यथ वासांसि, म. भा., २२५
मही घटत्वं घटतः कपालिकाः, वि. पु., १४१
मा कर्मफलहेतुर्भूः, म. भा., १५०
मातापितृसहस्राणि, म. भा., ७८
मातापित्रोरसत्कारं, मा. पु., २५२
मात्राद्भ्रजययोगाच्च, विष्णुः, १९९
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय, म. भा., ७५
मात्रास्वप्नविकल्पा सृष्टिः, विष्णुः, १९७
माध्यस्थ्यमपि दोषाय, देवल, ९३
**मानसस्य तु दण्डस्य, मनु, ३९
मानसीं धारणां बिभ्रत्, मा. पु., २१४
मानसे त्रिशतं कुर्यात्, यम, ६२
मानसोपि द्विजश्रेष्ठ, वि. पु., ६७
मानसं दुःखमूर्खं हि, म. भा., ७९
मानापमानयोस्तुल्यः, म. भा., २२१
मामुपेत्य पुनर्जन्म, म. भा., २५७
मामेव ये प्रपद्यन्ते, म. भा., १३९
मामैवेव्यसि सत्यं ते, म. भा., १६४
माययाऽपहृतज्ञानाः, म. भा., १३९

*मा यज्ञाहिंसिष्टं, ३५

मारुतो यस्य गात्रेषु, देवल, २४९
 मार्जारभक्षिते दुःखं, मा. पु., ९१
 मासद्वयेन म्रियते, देवल, २४९
 मासान् स चतुरो जीवेत्, देवल, २४९
 मां च योऽव्यभिचारेण, म. भा., २२१
 मांसास्थ्यसृग्ममापूय, वि. पु., ११०
 मिथिलायां प्रदीप्तायां, म. भा., ९१
 मिथ्या वितर्कितं चेति, देवल, ८६
 मिथ्याज्ञानमिति प्राहुः, देवल, ८४
 मिथ्याज्ञानात्पतयेव, देवल, ८५
 मिथ्यैतदत्र तु भवान्, वि. पु., २३२
 मिष्टमेव यदामिष्टं, वि. पु., २४०
 मिष्टान्नमिष्टमित्येषा, वि. पु., २४०
 म्रियते रुदनां मध्ये, म. भा., ४०
 मुक्तसत्तोऽनहंवादी, म. भा., १२८
 मुखस्य चोष्मा सुषिरा च नाभिः, मा. पु., २५१
 *मुखेनाऽऽदायिनः, बौ., २२
 मुनयस्सलिलाहारा, रामा, २५
 मुदं तथाऽपि कुर्वीत, वि. पु., ८६
 मुनेः समादधानस्य, म. भा., १८४
 मुन्यन्नैर्द्विविधैर्मध्यैः, मनु, १७
 *मुण्डशिखी वा, गौ., ४९
 *मुण्डोऽममो, वसि., ५०
 *मुण्डोऽममोऽपरिग्रहः, वसि., ५६
 मुमुक्षां प्रतिकार्यः स, मा. पु., ८२
 मुहुर्गानी परवशो, वि. पु., ७०
 मूढानामेव भवति, वि. पु., ८३
 मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च, म. भा., १७७
 मूर्छामवाप्य महतीं, वि. पु., ६८
 मूर्तमेतत्त्वरूपं, वि. पु., २०४
 मूर्ते भगवतो रूपे, वि. पु., २०५
 मूर्धश्चोत्पद्यते धूमः, ब्रह्म. पु., २५३
 मूर्ध्याधायाऽऽत्मनः प्राण, म. भा., २५७
 मूलं पुष्पं फलं पत्रं, यम, १९
 मृगपक्षिमनुष्यैश्च, वि. पु., ६७

मृगैस्मह परिस्पन्दः, बो., २१
 मृत्योर्विभेषि किं मृत्युः, म. भा., ७४
 मृदिते वायुवर्षेण, देवल, २४९
 मृदुत्वं सेवमानस्य, मा. पु., १७१
 *मृद्वारविदलालु, हारी., ६०
 मृन्पथं हि गृहं यद्वत्, वि. पु., २४०
 मेध्यवृक्षोद्भवान्वन्यान्, मनु, १८
 मेरुः श्वमभूतस्य, वि. पु., १०६
 मैत्रश्च सर्वभूतानां, हारी., ५३
 मोक्षधर्मेण नियतः, म. भा., १७६
 मोक्षधर्मेण नियतः, म. भा., २२७
 मोक्षप्रस्तावना मोक्ष, ल., १
 मोक्षस्य नैव किञ्चित्स्यात्, ब्र. पु., २०८
 मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा, म. भा., १४४
 मोघचिन्तेति तामाहुः, देवल, ९३
 मोघाशा मोघकर्माणः, म. भा., १४०
 मोहश्रमं प्रयातोऽसौ, वि. पु., ४
 मोहश्रमे शमं याते, वि. पु., ४
 मोहात्तस्य परित्यागः, म. भा., १५४
 मोहादयस्यमाख्याताः, देवल, ९४
 मोहादुत्पद्यते रागः, देवल, ९४
 मोहितं नाभिजानाति, म. भा., १३९
 मोहिनीभिः पिपासाभिः, म. भा., ८१
 मोनेन बहुभाष्यं च, म. भा., ९५

य

य आत्मनाऽसहायेन, यम, ४५
 य उष्मा हृदये जन्तोः, देवल, ८५
 य एनं वेति हन्तारम्, म. भा., ११९
 य एवमेनं विन्दन्ति, याज्ञ., २५९
 य एवं कुर्वते मर्त्याः, म. भा., २२९
 *य एवं विद्वान्, बौ., ३४
 यच्च दुःखसमायुक्तं, मनु, १२६
 यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो, वि. पु., १४१
 यच्चैतत् भुवनगतं मया तवोक्तं, वि. पु., १४२
 यच्छ्रेय एतयोरेकं, म. भा., १५२

यज्ञदानतपःकर्म, म. भा., १५४
 यज्ञाङ्गान्यमिहोत्रं च, यम, १३
 यज्ञात्वा न पुनर्मोहं, म. भा., १५८
 यज्ञायाऽऽचरतः कर्म, म. भा., १५७
 यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र, म. भा., १४८
 यज्ञेन तपसा दानैः, याज्ञ., २६०
 यज्ञेन देवानाम्प्रोति, म. भा., ८
 यज्ञे पशुर्वह्निशेषकृत्विक्, वि. पु., १४२
 यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च, म. भा., ४
 यज्ञो दानं तपः कर्म, म. भा., १५४
 यज्ञो दानं तपश्चैव, म. भा., १५४
 **यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद, ३५
 यत एतानि लिङ्गानि, याज्ञ., ११७
 यतते च ततो भूयः, म. भा., २४७
 यततो ह्यपि कौन्तेय, म. भा., ९८
 यतश्च फलमादद्यात्, यम, १९
 यतस्तच्छक्तियोगेन, वि. पु., २०४
 यतस्ततो न मे दुःखं, मा. पु., २३१
 यतस्ततोऽयं मित्रं मे, वि. पु., २४४
 यतितव्यं समत्वेन, वि. पु., २४५
 यतिधर्मरतश्शान्तः, नृ. पु., ६१
 यतीनमन्यपात्राणि, यम, ६०
 यतो यतो निश्चरति, म. भा., १८२
 यतो वाचो निवर्तन्ते, विष्णु., १९९
 यतः पत्रमुपादद्यात्, यम, १९
 यतः पुष्पमुपादद्यात्, यम, १९
 यत्करोषि यदश्राप्ति, म. भा., १४९
 यत्कर्म कृत्वा कुर्वश्च, मनु, १२७
 यत्तदग्रे विषमिव, म. भा., १२९
 यत्तपस्यसि कौन्तेय, म. भा., १४९
 यत्तु कालान्तरेणपि, वि. पु., २३६
 यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तं, मनु, १२६
 यत्नेन विषयासङ्गं, म. भा., ७६
 *यत् परस्य छायाप्रवेशमात्रेण, देवल, २१६
 यत्पूर्वं तु समुद्दिष्टं, विष्णु., २००
 यत् पृथिव्यां ब्रीहियवं, म. भा., ८९

यत्प्राप्य न निवर्तन्ते, विष्णु., २००
 यत्याश्रमोऽथ सन्यासो, ल., १
 *यत्र कामावसायित्वेन, देवल, २१७
 *यत्र कामावसायित्वं, देवल, २१६
 यत्र काले त्वनावृत्तिं, म. भा., २६१
 यत्र क्वचन शायी च, म. भा., ४७
 यत्र गत्वा न म्रियते, म. भा., १४५
 यत्र चैवात्मनात्मानं, म. भा., १८८
 यत्र वा रजनीभागे, मा. पु., २५६
 यत्रोपरमते चित्तं, म. भा., १८८
 *यत्सजीवस्योभिस्तेः, देवल, २१६
 यत्सर्वं नेच्छति ज्ञातुं, मनु, १२७
 यत्सांख्ये प्राप्यते स्थानं, म. भा., १५२
 यथा कश्चिद्वनं घोरं, म. भा., १६७
 यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं, म. भा., १३९
 यथागतिर्न दृश्येत, म. भा., २६२
 यथामिच्छतश्शिखः, वि. पु., २०४
 यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थं, मा. पु., २३१
 यथा च शकुनाः सूक्ष्माः, म. भा., १६६
 यथाऽऽचार्यस्य तेन त्वां, वि. पु., २४३
 यथा जलं जलेनैक्यं, मा. पु., ९
 यथा तोयार्थिनस्तोयं, मा. पु., १७२
 यथाऽऽत्मनोऽहं पतितं पृथिव्याम्, म. भा., ११८
 यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये, म. भा., १४८
 यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये, म. भा., १६०
 यथा दीपो निवातस्थो, म. भा., १८८
 यथा नदीनदाः सर्वे, मनु, ६५
 यथाऽङ्गं मधुसंयुक्तं, नृ. पु., १९५
 यथा प्रकाशयत्येकः, म. भा., १३३
 यथा प्रधानेन महान्, वि. पु., १०४
 यथा बलाहकान् व्योम्नि, ब्रह्मा. पु., १२३
 यथा बलं संचरते स विद्वान्, म. भा., ११८
 यथा मम तथाऽन्येषां, म. भा., ९२
 यथा यान्ति तथा प्राणो, मा. पु., १७१
 यथाऽर्चिषोमेः पवनस्य वेगाः, म. भा., ११९
 यथाऽर्णवगता नद्यो, म. भा., १०

**यथाक्छृणु राजेन्द्र, म. भा., २२७
 यथा वा ऽनिमिषाः स्थूलाः, म. भा., १६६
 यथाविधानेन पठन्, याज्ञ., १८५
 यथा वै शङ्कुता पर्णाः, विष्णु., १९८
 यथा शाम्यन्ति ते दोषाः, वा. पु., १७८
 यथा ऋतं तरोः काले, म. भा., ८८
 यथाऽश्वरथहीनस्तु, नृ. पु., १९५
 यथा सन्निधिमवेण, वि. पु., १०३
 यथा समित्सु दग्धासु, म. भा., ११८
 यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्, म. भा., १३२
 यथाऽस्य नेष्टं मरणं, ब्रह्म. पु., २५३
 यथा स्वप्रभया भाति, ब्र. पु., १०
 यथा हि कनकात् लिङ्ग, मा. पु., ९
 यथा हि गौर्वत्सरतं निशम्य, विष्णु., १९८
 यथा हि भरतो वर्णैः, याज्ञ., १३१
 यथा हिमवतः पार्श्व, म. भा., ११८
 यथा हि साधितः सिंहो, मा. पु., १७१
 यथा ह्यामिषमाकाशे, म. भा., ७७
 यथेन्द्रियार्थान् युगपत्समस्तान्, म. भा., ११८
 *यथेष्टचारित्वं प्राकाम्यं, देवल, २१६
 यथैकस्मिन् घटाकाशे, ब्र. पु., १३६
 यथैधांसि समिद्धोऽग्निः, म. भा., १५९
 यथैव कश्चित्परशुं गृहीत्वा, म. भा., ११७
 यथोक्तकारिणं विप्रं, मनु, ६५
 यथोक्तमृषिभिः पूर्वं, देवल, २४८
 यथोक्तान्यपि कर्माणि, मनु, १४७
 यथोपपत्तिं कुर्वन्ति, म. भा., २२८
 यथोल्बेनाऽऽवृत्तो गर्भः, म. भा., ८३
 यदक्षरं वेदविदो वदन्ति, म. भा., २५७
 यदग्रेचानुबन्धे च, म. भा., १२९
 यदस्यान्यद्रश्मिशत, याज्ञ., २५८
 यदाऽभिरमौ प्रक्षिप्तः, मा. पु., ९
 यदा च कृष्णाम्बरपीतवर्ण, ब्रह्म. पु., २५२
 यदाणुमात्रको भूत्वा, याज्ञ., १२२
 यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं, वि. पु., १४१
 यदा नोपचयस्तस्य, वि. पु., २३३

यदा पुंसां पृथग्भावः, वि. पु., २३३
 यदा भूतपृथग्भावं, म. भा., २२१
 यदा यदा हि धर्मस्य, म. भा., १४०
 यदा विनियतं चित्तं, म. भा., १८८
 यदा विसंज्ञः स्थिरनिश्चलेक्षणः, म. भा., ७३
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धेतु, म. भा., १२५
 यदा समस्तदेहेषु, वि. पु., २३५
 यदा संगते चार्यं, म. भा., २१९
 यदाह्यसौ दुःखमुखे जहाति, म. भा., १०
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, म. भा., २५५
 यदिदं वेदवचनं, म. भा., १४४
 यदिन्द्रियैस्तृप्तिहान्यनुरस्तात्, म. भा., ११८
 यदि प्राणायते वायुः, म. भा., ११४
 यदि मे पश्यतः कालो, म. भा., ९०
 यदि वातोपमो जीवः, म. भा., ११५
 **यदि स्यात् मम किं न स्यात्, मा. पु., २३०
 यदिह्यहं न वर्तेयं, म. भा., १५६
 यदृच्छालाभसन्तुष्टः, म. भा., १५७
 यदेतद्भवता प्रोक्तं, वि. पु., २३४
 यदुःखं भ्रियमाणस्य, देवल, ७८
 *यद्दूरस्थानामपि अनुधानेन, देवल, २१६
 यद्बुद्धेयं चाख्यातुं, मा. पु., २५६
 यद्भक्ष्यः स्यात्ततो दद्यात्, मनु, ९७
 यद्यग्निमारुतो भूमिः, म. भा., ११४
 *यद्यत् ध्यायेत् तदामोति, विष्णु., १९०
 यद्यत्प्रातिकरं पुंसां, वि. पु., ७१
 यद्यत्यजति कामानां, म. भा., ८२
 यद्यदाचरति श्रेष्ठः, म. भा., १५६
 यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मात्, म. भा., २२९
 यद्वा शिबिका चेयं, वि. पु., २३३
 यद्यन्तरायदोषेण, वि. पु., २४७
 यद्यन्योऽस्ति परः कोपि, वि. पु., २३५
 यद्युष्मभावमग्नेयो, म. भा., ११५
 यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, याज्ञ., १३३
 यद्योचते द्विजश्रेष्ठ, वि. पु., २३९
 *यन्त्रगतश्चेद्यावत्, बौ., ५४

यज्ञास्ति सर्वलोकस्य, दक्ष., २०८
यज्ञास्य कश्चिन्म्रियते, म. भा., ४०
*यमनियमासनप्राणायाम, म. भा., १६७
यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षयेत्, म. भा.,
९६

यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च, वि. पु., १६८
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा, वि. पु., ११३
यया तु धर्मकामार्थान्, म. भा., १२९
यया धर्ममधर्म च, म. भा., १२९
यया स्वप्नं भयं शोकं, म. भा., १२९
यवगोधूममुद्गादि, वि. पु., २४०
यश्च सर्वावरह्येयः, नृ. पु., १९५
*यष्टयश्शिवयं जलपवित्रं, बौ., ३५
*यष्टयः शिवयं जलपवित्रं, बौ., ३३
यस्तु कर्मफलत्यागी, म. भा., १५५
यस्तु तिष्ठति कौन्तेय, म. भा., १७५
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान्, वा. पु., १८०
यस्तु शब्दमयोङ्कार, विष्णो., २००
यस्तं विश्वमनाद्यन्तं, नृ. पु., १९१
यस्त्वात्ममिथुनो नित्यं, दक्ष., १८५
यस्त्वात्मरतिरेवस्यात्, म. भा., १५५
यस्त्वात्मानं निबध्नाति, नृ. पु., १९१
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा, म. भा., १४८
यस्माद्वाचो निर्वर्तन्ते, ब्रह्मा. पु., १९४
यस्मिन्काले स्वमात्मानं, ब्र. पु., २०९
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं, म. भा., ९६
यस्मिन् यस्मिंश्च कुरुते, मा. पु., २१४
यस्मिन्मयस्मिस्तु विषये, म. भा., २१०
यस्मिन् यस्मिन् ममत्वेन, मा. पु., ९१
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन, म. भा., १८८
यस्य कृष्णा खरा जिह्वा, वा. पु., २५१
यस्य कृष्णौ करौ जिह्वा, देवल, २४९
यस्य गर्ते पतितस्य, मा. पु., २५१
यस्य छायामुपासीत, यम, १९
यस्य जिह्वासहस्रं स्यात्, म. भा., ७६
यस्य वै भुक्तमात्रस्य, वा. पु., २५०

यस्य वै स्नातमात्रस्य, देवल, २४९
यस्यां जाग्रति भूतानि, म. भा., २१९
यस्यैतानि मुमुक्षानि, नृ. पु., ३२
**यस्यैते नियता दण्डाः, मनु, ३९
यस्यैते नियता बुद्धिः, मनु, ४२
यस्यै यस्यै यथा दृष्टं, यम, १८
या गतिर्या परा निष्ठा, म. भा., २२८
याचिष्णुता प्रमादश्च, मनु, १२७
यातयामं गतरसं, म. भा., १२८
यान्ति प्रसादं येनास्य, मा. पु., १७२
यां दिशं विद्यया यान्ति, म. भा., १४४
या निशा सर्वभूतानां, म. भा., २१९
यानीन्द्रियाण्यनेकानि, वि. पु., २०७
यानं क्षितौ यानगतश्च देहो, मा. पु.,
१२१

यान्येव मलवाहीनि, म. भा., ७६
यावज्जीवति तावच्च, वि. पु., ७१
यावतः कुरुते बन्धुः, म. भा., ७८
या विद्या या यथाऽविद्या, वि. पु., २०७
यामहद्विरपि क्षिप्तैः, म. भा., ८९
**या ते अग्ने यज्ञिया तनूः, ३५
*या ते अग्ने यज्ञिया तनूः, बौ., ३५
*यायावरीं वा वृत्तिं, पैठी., २२
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत्, म. भा., ९६
युक्त इत्युच्यते योगी, म. भा., १८८
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा, म. भा., १५३
युक्तः सम्यक् तथा योगी, म. भा., १६७
युक्तस्य तु महाराज, म. भा., १८७
युक्तस्वप्नावबोधस्य, म. भा., १८१
युक्ताहारविहारस्य, म. भा., १८१
युञ्जन्नेवं सदात्मानं, म. भा., १८२
युञ्जीत योगं राजेन्द्र, मा. पु., १७७
ये चैव सात्विका भावाः, म. भा., १३९
ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि, मा. पु., २१२
ये तु बुद्धिं परां प्राप्ताः, म. भा., १४५
ये तु सर्वाणि कर्माणि, म. भा., २०९

येऽत्र सक्ता विलीनास्ते, म. भा., ७६
 ये त्वक्षरमनिर्देश्यं, म. भा., २०९
 येन केन चिदाच्छन्नो, म. भा., ४७
 येन तुष्यति चास्यात्मा, मनु, १२७
 येन भूतान्यशेषेण, म. भा., १५८
 येन वेदयते सर्वं, मनु, ११३
 येन व्याध्यादयो दोषाः, मा. पु., १७२
 येनाऽऽवृतः कुरुते सम्प्रमत्तः, म. भा., ९५
 येनाऽस्मिन् कर्मणा लोके, मनु, १२७
 येनैकरूपाश्चाधस्तात्, याज्ञ., २५८
 येषां न बान्धवास्सन्ति, म. भा., २२९
 येषां विनीतः सततं, मा. पु., २५१
 *येषु कर्मसु पुरोडाशा, आप., १५
 येषु येषु प्रदेशेषु, म. भा., ७६
 ये समर्था जगत्स्मिन्, विष्णु., ७३
 ये हि संस्पर्शजा भोगाः, म. भा., २२२
 ये ह्यतो विच्युता मार्गात्, म. भा., २२९
 यैर्व्याप्यमान् स्थितो भावान्, मनु, १२६
 यैस्तु सत्सङ्गपाषाण, मा. पु., ३
 योगकृत्येषु योगानां, म. भा., १७५
 योगमार्गं समाश्रित्य, म. भा., १६७
 योगयुक्तस्सदा योगी, मा. पु., २१३
 योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म, म. भा., १५२
 योगयुक् प्रथमं योगी, वि. पु., २४७
 योगशास्त्रं च यत्प्रोक्तं, याज्ञ., ६२
 योगसन्धस्तकर्मणि, म. भा., १५९
 योगस्थः कुरु कर्माणि, म. भा., १५०
 योगाभ्यासरतस्येह, नृ. पु., १९४
 योगिनां ज्ञानविदुषां, मा. पु., २५२
 योगिनाञ्चैव सर्वेषां, वा. पु., १७६
 योगिनामपि सर्वेषां, म. भा., १६७
 योगिनो यतचित्तस्य, म. भा., १८८
 योगिनः कर्म कुर्वन्ति, म. भा., १५३
 योगिनः सम्प्रवर्तन्ते, मा. पु., २१३
 योगी याति पृथग्भावं, मा. पु., ९
 योगी युक्तश्च सर्वासां, याज्ञ., १३४

योगी युञ्जीत निर्जित्य, मा. पु., २५६
 योगी युञ्जीत सततं, म. भा., १७९
 योगेनाऽव्यभिचारिण्या, म. भा., १२९
 योगेश्वरं पुराणाख्यं, नृ. पु., १९२
 योगं कुर्याद्वलं प्राप्य, म. भा., २१८
 योजनानां सहस्रेभ्यः, मा. पु., २१३
 यो न पश्येन्न जीवेत्स, देवल, २४८
 यो न पश्येत् न जीवेत्स, देवल, २४८
 योनिकोटिसहस्रेषु, मनु, ६३
 योऽन्तः मुखोऽन्तरारामः, म. भा., २२२
 यो भवान् यन्निमित्तं च, वि. पु., २३४
 यो मां पश्यति सर्वत्र, म. भा., १८२
 यो मां पश्यति सर्वत्र, म. भा., २२२
 यो यथैषां गुणो देहे, मनु, १२६
 यो यस्मान्निःसृतश्चैषां, याज्ञ., १०२
 यो यो योगस्त्वया प्रोक्तः, म. भा., १८३
 योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तं, वि. पु., २४२
 यो वास्य दक्षिणं बाहुं, यम, ४६
 यो वृथा चिन्तयेदर्थान्, देवल, ५३
 योषितां न कथा श्राव्या, म. भा., १७६
 योऽस्ति सोहमिति ब्रह्मन्, वि. पु., २३४
 यो हि ब्रह्म न जानाति, दक्ष., ४१
 यौवनं जरया प्रस्तं, म. भा., ८८
 यं नयेद्दक्षिणामाशां, वा. पु., २५०
 यं यं वापि स्मरन्भावं, म. भा., २५६
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं, म. भा., १८८
 यं सन्यासमिति प्राहुः, म. भा., १५५
 यं हि न व्यथयन्त्येते, म. भा., ७५
 यः कण्टकैर्वितुदति, याज्ञ., २६
 यः करोति तु कर्माणि, मनु, ११३
 यः कामानामुयात् सर्वान्, म. भा., ८२
 यः पुमान् मृत्युमासन्नं, मा. पु., २५१
 यः प्रयाति त्यजन्देहं, म. भा., २५७
 यः प्रयाति स मद्भावं, म. भा., २५६
 यः सर्वत्रानभिल्लेहः, म. भा., २१९
 यः सर्वप्राणचित्तज्ञः, नृ. पु., १९५

यः माधूनपदोषांश्च, देवल, ८६

र

रक्तगन्धाम्बरस्त्रग्वी, देवल, २४९
 रक्तमांसमयो देहः, हारी., २७
 रक्तं पितामहं ध्यायेत्, बृह., १६९
 रजगस्तु फलं दुःखं, म. भा., १२६
 रजस्तमः क्षयः सत्त्व, याज्ञ., १६१
 रजस्तमश्चाभिभूय, म. भा., १२५
 रजस्तमोभ्यां तत्त्वस्य, ब्र. पु., १३५
 रजस्थेतानि जायन्ते, म. भा., १२५
 रजस्वलमनिस्यञ्च, देवल, ११०
 रजसा तमसा चैव, याज्ञ., १३३
 रजसि प्रलयं गत्वा, म. भा., १२५
 रजो रागात्मकं विद्धि, म. भा., १२५
 रजः सत्त्वं तमश्चैव, म. भा., १२५
 रम्योपवनपर्यन्ते, वि. पु., २३८
 रविमध्ये स्थितः सोमः, शङ्ख., १९३
 रयमात्राणि चाम्भांसि, वि. पु., १०४
 रमवर्ज रमो ऽयस्य, म. भा., ९८
 रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः, म. भा., १२८
 रहस्येकान्त आसीनः, नृ. पु., १९५
 राक्षसीमासुरी चैव, म. भा., १४०
 राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः, म. भा., ७५
 रागद्वेषौ समो यस्य, यम, ४६
 रागसङ्कल्पजान् ग्रन्थीन्, देवल, ९४
 *रागद्वेषमोहाः, देवल, १६८
 रागद्वेषविमुक्तैस्तु, म. भा., ९८
 रागद्वेषविवृद्धिश्च, ब्रह्मा. पु., १२४
 रागादिविषयासङ्गः, छागलेय, ३२
 रागीकर्मफलप्रेम्भुः, म. भा., १२८
 रागोत्तौ चरेत्कृच्छ्रं, म. भा., १७६
 रागोद्वेषः कानमोहौ, म. भा., ९५
 राजतः सलिलजग्मेः, म. भा., ७७
 राजर्षयश्च बहवः, विष्णु., ७३
 **रात्र्यस्य वांशं कुरुतेप्रजोस्य, मा. पु., २३१

राजादिवार्ता तेषां तु, दक्ष., ५६
 रात्रौ चित्राम्बरं पश्येत्, वा. पु., २५१
 रात्रौ ध्यानपरो नित्यं, छागलेय, १९
 रुक्मशारवान् कुमान्दृष्ट्वा, देवल, २४८
 रुक्माभं स्वप्रवीगम्यं, मनु, २०१
 रुद्रस्यानुचरो भूत्वा, १८६
 रूपमेतदनन्तस्य, वि. पु., २४५
 *रूपरसगन्धरूपर्शाः, देवल, १००
 रूपं न चक्षुषा विन्द्यात्, म. भा., १८३
 रोषो ऽमर्षोभ्यसूया च, देवल, ८५
 रोद्री मकारसंज्ञा प्राणाग्न्या, विष्णु., १९७

ल

लघुद्वादशमात्रास्तु, मा. पु., १७०
 लघुमध्योत्तरीयाख्यः, मा. पु., १७०
 लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं, म. भा., २२२
 लवणं च स्वयं कुर्यात्, छागलेय, १९
 लाभपूजानिमित्तं हि, दक्ष., ५६
 लिङ्गाभावात् वैकल्यं, ब्रह्माण्ड. पु., ९
 लिप्यते न स पापेन, म. भा., १५३
 लोकयात्राभयं चैव, छागलेय, ३२
 लोकयात्राभियुक्तस्य, दक्ष., १८५
 लोकाधारेणेषु, म. भा., ९१
 लोकसंग्रहमेवापि, म. भा., १५६
 लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा, म. भा., १४७
 लोको वशीकृतो यैस्तु, दक्ष., १८४
 लोभजानि तथा राजन्, म. भा., १६६
 लोभात्तापानि कुर्वन्ति, म. भा., ८४
 लोभाद्वेषाच्च सङ्कल्पः, देवल, ८६
 लोभं मोहं च सन्तोषान्, म. भा., ९५
 लोभः प्रवृत्तिरारम्भः, म. भा., १२५
 लोभः स्वप्नोऽवृत्तिः क्रौर्यं, मनु, १२७
 लोहात् ज्वलनसंघीप्तात्, ब्र. पु., १३७

व

वक्षःस्थलं तथा बाहू, वि. पु., २३२

वक्ष्यामि हृदि दुःखग्रं, च. पु., १९१
 वक्तुं न शक्यते श्रोतुं, वि. पु., २३४
 वचसामात्मसंवेधं, वि. पु., २०३
 वचोघाते तथा वाचि, वा. पु., १७८
 वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्य, वि. पु., १४१
 वदतस्तिष्ठतोन्यद्वा, वि. पु., २०५
 वनप्रतिष्ठस्सन्तुष्टः, बो., २१
 वनवासमुपाश्रित्य, बो., २१
 *वनवासादुद्धं शान्तस्य, श. लि., ३१
 वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टि, याज्ञ., ३१
 वने तपसि युक्तानां, यम, २९
 वनेषु तु विहृत्येवं, मनु, ३०
 वन्यन्नेहेन गात्राणां, वि. पु., २६
 वन्यान् वनवामश्च, मुमुन्तु, २०
 वह्निना पार्थिवे धातौ, वि. पु., २४०
 वटाश्वत्थार्कपत्रेषु, च. पु., ६१
 वर्जयेच्च समं दद्यात्, हारी., ५२
 *वर्जयेद्दीजवधम्, गौ., ४९
 वर्जयेन्मधुमांसानि, मनु, १८
 वर्जितः सर्वभूतात्मा, ब्र. पु., १३७
 वर्णाश्रमास्तथा वासः, ब्र. पु., १३५
 कर्त्याधारस्नेहयोगात्, याज्ञ., १२२
 वर्षासु फलधान्यानि, छागलेय, १९
 वलीविभञ्जिनाभ्रम्, वि. पु., २०५
 *वशित्वेनाऽपरिमितायुः, देवल, २१६
 वशीकृतं ततः कुर्यात्, वि. पु., १७४
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि, म. भा., ९८
 वश्यात्मना तु यतता, म. भा., १८३
 वश्यं सन्त यथेच्छातो, मा. पु., १७१
 वसीत चर्म चीरं वा, बृहस्प., २०
 वसीत चर्म चीरं वा, मनु, १७
 वस्तु राजेति यल्लोके, वि. पु., २३६
 *वाक्चक्षुः कर्मसंयोगः, गौ., ४८
 *वाक्पाणिपाद, देवल, १००
 वागुच्चार्य श्रोत्रवृत्ति, विष्णु., १९८
 **वाग्दण्डोऽथ मनो दण्डः, मनु, ३९

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः, मनु, ४२
 **वाग्दण्डो मौनमातिष्ठेत्, मनु, ३९
 *वाङ्म आसन्नसोः, तै. सं., ५९
 वाचकेन तु विज्ञातः, विष्णु., १९८
 वाचं वां को विजानाति, याज्ञ., ११६
 वाच्यमि मित्रमुत्सर्गे, मनु, २०१
 वाच्यस्तस्येश्वरः प्रोक्तः, विष्णु., १९८
 वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां, म. भा., ४७
 *वानप्रस्थस्य वा कमविरमे, बौ., ३३
 वानप्रस्थाश्रमेत्येताः, वा. पु., २५
 वानप्रस्थो दिवं याति, शङ्ख., २८
 *वानप्रस्थो द्विविधो, हा., २२
 वानप्रस्थो ब्रह्मचारी., याज्ञ., १३
 *वानप्रस्थोरण्य, पैठी, २१
 वानप्रस्थं तथा वान, ल., १
 वामं वाऽप्यस्य यस्तक्षेत्, यम, ४६
 *वायुभक्षानिराहाराश्चेति, बौ., २२
 वायुमण्डलवदृश्येत्, म. भा., ११५
 वायुरेव जहात्येनं, म. भा., ११५
 वाय्वभिधारणादेनं, मा. पु., १७८
 *वाय्वग्न्यम्बवाकाश, देवल, १०१
 वारिणा तर्पयित्वा तु, च. पु., ४०
 वारिवह्नयनिलाकाशैः, वि. पु., १०६
 *वारुणीमिस्रायं, बौ., ५४
 वार्षिकसम्न याः केचित्, वा. पु., २५
 वालाप्रशतिमो भागः, शङ्ख., ११२
 वासन्तशारदैर्मध्येः, मनु, १७
 वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, म. भा., १२०
 वासुदेवस्सर्वमिति, म. भा., २२३
 वासुदेवामिधानस्य, वि. पु., २४१
 वासुदेवं सदा विष्णुं., च. पु., १९१
 वाह्यवाहकसम्बन्धं, वि. पु., २४२
 **विकल्प्यमाना विविधा गुणास्ते, मा. पु., १२०
 विकल्प्यमानो विविधैर्गुणतैः, मा. पु., १२०
 विकाराश्च स्वरूपैश्च, वि. पु., १०३

विकारांश्च गुणांश्चैव, म. भा., १३७
 विक्रियाऽपि च दृष्टैव, याज्ञ., १२२
 विगतभयकषायलोभमोहः, म. भा., २२५
 विगलच्छीर्णदशनो, वि. पु., ६९
 विघ्नाय तस्य ये दोषाः, मा. पु., १७७
 विचरेन्नियतो नित्यं, मनु, ४४
 विचारश्च वितर्कश्च, म. भा., १८४
 विचिकित्सा क्रोधमोहौ, म. भा., ९५
 विजानातीन्दुसूर्यक्षं, मा. पु., १७२
 विज्ञाततत्त्वसद्भावो, वि. पु., २३८
 विज्ञानभ्रंशमामोति, वि. पु., ६८
 विज्ञानमेकं निजकर्मभेद, वि. पु., १४२
 विज्ञानं परमार्थसौ, वि. पु., २३७
 विज्ञानं विलयं याति, मा. पु., २११
 विज्ञानं सर्वविद्यानां, देवल, ८४
 *विज्ञायते च परिमिता वा, बौ., ५५
 विज्ञायते ऽत्र सर्वोयं, मा. पु., १४५
 विष्ण्वृकृमिसम्पूर्णं, देवल, ११०
 विष्णात्मानं वैश्वमानं, याज्ञ., ११७
 *विदां समाप्य दारान्, आप., १४
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि, वा. पु., २१५
 विद्यया जायते नित्यं, म. भा., १४५
 विद्यया तदवाप्नोति, म. भा., १४५
 *विद्याचारकुलवयो, देवल, ४९
 विद्यातपोभ्यां सम्पन्नो, नृ. पु., १९५
 विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं, मनु, २८
 विद्या बुद्धिरविद्यायां, वि. पु., २४४
 विद्यामयं तु तदज्ञानं, वि. पु., २०७
 विद्याविधे च मैत्रेय, वि. पु., २०७
 विद्याविनयसम्पन्ने, म. भा., २२१
 विधित्साभङ्गमालाढयो, मा. पु., ३
 विधिनियतमवेष्य तत्त्वतोऽहं, म. भा., २२६
 विधूमे सन्नमुसले, मनु, ५७
 विनष्टानीह कालेन, विष्णु, ७२
 विनाशमव्ययस्यास्य, म. भा., ११९
 विनिष्पन्नसमाधिस्तु, वि. पु., २४७

विनिष्पन्नसमाधिस्तु, वि. पु., २४७
 विपक्षाधारणा यस्मात्, म. भा., १७५
 विप्रकुर्वाणि चाम्भांसि, वि. पु., १०४
 विप्रयोगं प्रियैश्चैव, मनु, ६३
 विभागत्यागसंयोग, ब्र. पु., १३७
 विभेदजनके ज्ञाने, वि. पु., ६
 विमलात्मा स भवति, म. भा., १०
 विमुक्तकर्मा शुद्धेन, म. भा., १०
 विमुक्तपापो नियतः प्रशान्त, नृ. पु., ११
 **विमुक्तपापो हि मनः प्रशान्तः, नृ. पु., ११
 विमुक्तिपादपच्छाया, वि. पु., ७२
 विमुक्तो देहगहनात्, ब्र. पु., २०८
 विमुक्तस्सर्वपापेभ्यः, म. भा., २२९
 विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः, म. भा., १७७
 विमुच्यमानः पापेभ्यः, म. भा., २१८
 विमुच्य हृदयग्रन्थि, म. भा., २२९
 विमुच्य सुखमासीत्, म. भा., १२२
 विमूढाननुपश्यन्ति, म. भा., १२३
 विमूढेन्द्रियवर्गस्य, म. भा., ७४
 विमृश्यैतदशेषेण, म. भा., १६३
 विमोहयन्ति सम्पत्सु, म. भा., ७७
 वियोगात् कालतः शोकात्, देवल, ८५
 विरजसममलं नित्यं, म. भा., २०३
 विरजः कालमाकाङ्क्षन्, म. भा., २५८
 विवर्तमानताराक्षिः, वि. पु., ७०
 विवर्द्धयति नारोहेत्, मा. पु., १७२
 विवर्द्धते हि भूयोऽपि, देवल, ८७
 विविक्तदेशसेवित्वं, म. भा., १६२
 विविधाश्चौपनिषदीः, मनु, २८
 विवेकश्च शरीरस्य, ल., १
 विशन्ति परशल्यार्थं, म. भा., २१८
 विशिष्टफलदाः काम्याः, वि. पु., १६८
 विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्, म. भा., ७८
 विश्रंभकभयस्थाने, म. भा., ७४
 *विश्वविषयावाप्तिः, देवल, २१६
 विश्वमेतत्परं त्वन्यत्, वि. पु., २०३

विश्वस्वरूपवैरूप्य, वि. पु., २०३
 विश्वान् देवान् मुखेनाथ, म. भा., २५९
 विश्वेश्वरमजं विष्णुं, नृ. पु., १९२
 विषयाणां च दौरात्म्यात्, म. भा., ७४
 विषयान् प्रत्यनुसरन्, म. भा., ७४
 विषया विनिवर्तन्ते, म. भा., ९८
 विषयासक्तचित्तस्तु, दक्ष., ७६
 *विषयेभ्यो निवृत्त्याऽभिप्रेतार्थे, देवल, १६५
 विषयेन्द्रियसंयोग, याज्ञ., १६१
 विषयेन्द्रियसंयोगात्, म. भा., १२९
 विषयेषु प्रदुष्टानि, मनु, ९७
 विषयोपसेवा चाजस्रं, मनु, १२७
 विषस्य तु पलं पीत्वा, वा. पु., १७९
 विषस्येवोद्वेजेन्नित्यं, म. भा., २२९
 विषादी दीर्घसूत्री च, म. भा., १२८
 विषादं हि तृतीयेन, मा. पु., १७१
 विष्णुनाम्ना स वेदेषु, वि. पु., १०८
 विष्णुब्रह्मस्वरूपेण, वि. पु., १०६
 विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता, वि. पु., ११३
 विष्णौ प्रतिष्ठितं विश्वं, नृ. पु., १९२
 विसर्गशिल्पगत्युक्ति, वि. सु., १०५
 विसृज्यध्यानयोगेन, मनु, २५८
 विस्तारः सर्वभूतस्य, वि. पु., १४०
 विहाय कामान् यस्सर्वान्, म. भा., २२०
 विहाय योगक्षतिसर्वमेव, म. भा., ७३
 विहाय शोकमोहौ तु, ब्र. पु., १०
 विहिते भिक्षुकैर्ग्रामे, याज्ञ., ५८
 विहृत्य संहरत्येष, ब्र. पु., १३६
 वीक्षते च परं ब्रह्म, मा. पु., १७२
 वीणावादनतत्त्वज्ञः, याज्ञ., १८६
 वीतरागभयक्रोधः, म. भा., २१९
 वीतशोकभयो विप्रो, मनु, २८
 *वृक्षमूलिक ऊर्ध्वं षड्भ्यो, वसि., २०
 वृक्षसक्ताप्रपादाश्च, रामा., २५
 वृक्षाद्धारु ततश्चेयं, वि. पु., २३५
 वृक्षारूढो महाराजः, वि. पु., २३५

वृत्तैर्दशगुणैरण्डे, वि. पु., १०६
 वृत्तिहीनं मनः कृत्वा, दक्ष., १६५
 वृत्ते शरावसंपाते, मनु, ५७
 वृद्धा गृहगृहीतार्थाः, दक्ष., ५६
 वेत्ति यत्र न चैवार्यं, म. भा., १८८
 वेत्ति सर्वगतां कस्मात्, याज्ञ., १३३
 वेदगर्भं विभुं विष्णुं, नृ. पु., १९१
 वेदवादविदो विद्वन्, वि. पु., १०३
 वेदसन्यासिकानान्तु, मनु, ६४
 वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तः, विष्णु., १९९
 वेदान्तशास्त्रकाण्यात्म, मा. पु., २१३
 वेदान्तान् विधिवच्छ्रुत्वा, मनु, ६५
 वेदान्तोक्तिविवेकवैभवगलहुर्वारमायातमः,

ल, १

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं, मनु, १२७
 वेदार्थवचनं यज्ञो, याज्ञ., १६०
 वेदाऽविनाशिनं नित्यम्, म. भा., ११९
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं, शङ्ख., १९३
 वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव, म. भा., २६९
 वेदैश्शास्त्रैस्सविज्ञानैः, याज्ञ., ११६
 *वेदोवृक्षस्तस्य मूलं, बौ., ५५
 वेणुरन्ध्रविभेदश्च, वि. पु., २३७
 वेणुप्रयामाकनीवारा, यम, १८
 वेदमदारसुतक्षेत्रं, नृ. पु., ३२
 वेष्टितं कृष्णगोवाल, नृ. पु., ३९
 वैकारिकस्तैजसश्च, वि. पु., १०४
 वैरवानसविधानज्ञः, हारी., २७
 *वैरवानसानां विहिता, बौ., २२
 वैरवानसा बालखित्या, रामा., २५
 *वैरवानसाः सिध्यन्ति, बौ., २२
 वैतानिकं च जुहुयात्, मनु, १७
 वैराग्यज्ञानविज्ञानात्, हारी., २७
 वैराग्यं पुनरेतस्य, म. भा., ६६
 व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते, वि. पु., १०८
 व्यक्तरूपश्च तथा, वि. पु., १०४

व्यपेतनिन्दास्तुतिरप्रिया, यम, ४६
व्याख्यातस्तु समासेन, वा. पु., १७९
व्यापारास्तु समाख्याताः, म. भा., १८१
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता, मनु, ६३
व्योमादिपरमाणुश्च, मा. पु., १७२
व्योम्रस्सूक्ष्मप्रवृत्तस्य, मा. पु., २१४
व्रजमानो यथाध्वानं, म. भा., ७८
व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिर्वा, दक्ष., १८४

श

शकृन्मूत्रमहापङ्क, वि. पु., ६७
शक्तः शब्दादिविषये, याज्ञ., ११६
शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे, याज्ञ., ३१
शक्नोतीहैव यस्सोढुं, म. भा., २२२
शक्त्या गणयितुं लोके, विष्णु., ७२
शङ्खदुन्दुभिनिर्घर्षिः, म. भा., १८७
शतमष्टशतं वापि, देवल, २५५
शनैश्शनैरुपरमेत्, म. भा., १८२
*शनैरपोभ्युपेयात्, आप., १४
*शद्वतन्मात्रं, देवल, १००
शद्वब्रह्म परंब्रह्म, विष्णु., १९८
शद्वब्रह्मणि निष्णातः, विष्णु., १९८
शब्दमात्रमथाकाशं, वि. पु., १०४
शद्वरूपरसस्पर्श, यम, १०१
*शब्दस्पर्शरूपरस, विष्णु., १८९
शब्दस्पर्शविहीनं तत्, वि. पु., १०२
शब्दस्पर्शश्च रूपं च, याज्ञ., १०२
शद्वदिभिर्गुणैर्ब्रह्मन्, वि. पु., १०५
शद्वदिभ्यो ऽनिवृत्तानि, मा. पु., १७३
**शब्दादिविषयो योगं, याज्ञ., ११६
शद्वदिष्वनुरक्तानि, वि. पु., १७३
शद्वदीनामवाप्यर्थ, वि. पु., १०५
शद्वार्थानिखिलान्वेत्ति, मा. पु., २१३
शद्वोहमिति दोषाय, वि. पु., २३४
शद्वं न विन्देच्छ्रोत्रेण, म. भा., १८३
शद्वं रूपं तथा स्पर्श, शङ्ख., ११२

शये कदाचित्पर्यङ्के, म. भा., २२४
शये पुनरभुञ्जानः, म. भा., २२४
शय्या च कमणं स्थानं, देवल, ११०
शरभज्ञाश्रमेराम, रामा., २६
शरणेष्वममश्चैव, मनु, २८
*शरण्यस्सर्वभूतानां, वसि., २०
शरीरमहत्वं महिमा, देवल, २१६
शरीरमुपवृत्त्याऽथ, ब्रह्मा. पु., १२२
शरीरपरिसंख्यानं, याज्ञ., १६१
शरीरयात्रापि च ते, म. भा., १४८
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय, म. भा., १३२
शरीरस्याल्यये चैव, मनु, ४४
शरीराकृतिभेदास्तु, वि. पु., २३६
*शरीराशुगामित्वं, देवल, २१६
शरीरेण च नात्मायं, याज्ञ., १२२
शरीरेन्द्रियमनो, देवल, १७४
शरीरं प्रजहत्येवं, ब्रह्मा. पु., १२३
शरीरं यदवाप्नोति, म. भा., १२३
शरीरं यापयन्तीह, देवल, ११०
शरैरिवान्तकस्योग्रैः, वि. पु., ७०
शर्कराशुङ्खण्डा वा, ब्र. पु., १३६
शवगन्धमुपघ्राति, ब्रह्म. पु., २५३
शवगन्धं भवेद्वात्रं, देवल, २४९
शवरूपाण्यशेषाणि, वि. पु., २०७
शाकमूलफलाहारो, छागलेय, १९
शाकाहुःखमवाप्नोति, देवल, ९०
*शाखासम्बन्धिरस्कन्धा, देवल, १७०
शान्तामूढाश्च घोराश्च, वि. पु., १०५
शान्तो घोरस्तथा मूढः, यो. याज्ञ., १९७
शाम्यामि परिनिर्वामि, म. भा., ९२
शारीरो बहुभिः भेदैः, वि. पु., ६६
शारीरं केवलं कर्म, म. भा., १५७
शार्ङ्गशङ्खगदाचक्र, वि. पु., २०५
शाश्वतस्य च धर्मस्य, म. भा., २२१
शाश्वतं चाऽव्ययं चैव, म. भा., २०३
शाश्वतं स्थानमचलं, ब्रह्म. पु., २५४

**शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो, ब्र. सू., ६२
 क्षिथिलत्वं च गात्राणां, यम, १२
 शिबिका दारुसङ्घातः, वि. पु., २३५
 शिबिकायां स्थितं चेदं, वि. पु., २३३
 शिबिकेयं यदा स्कन्धे, वि. पु., २३३
 शिरोरोगप्रतिश्रयाय, वि. पु., ६६
 *शीतोष्णवातवर्षाणि, श. लि., ४८
 शीतोष्णवातवर्षाम्बु, वि. पु., ६७
 शीतोष्णमुखदुःखेषु, यम, ४६
 शीतोष्णमुखदुःखेषु, म. भा., ९९
 शीतोष्णादिभिरत्युग्रैः, मा. पु., २११
 शीर्णनाभिर्यथा चक्रं, ब्रह्म. पु., २५३
 *शीर्णपर्णशैवाल, हा., २३
 शीर्णार्कपर्णपुटकैः, वा. पु., १७९
 शीलस्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं, म. भा., १६२
 शुक्लकृष्णे गतीह्येते, म. भा., २६१
 शुक्लपक्षे पिबन्त्येके, यम, २५
 शुचि पिप्लकं चैव, यम, ४५
 *शुचिर्ग्रामं न प्रविशेत्, वसि., २०
 शुचीनां श्रीमतां गेहे, म. भा., २४६
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य, म. भा., १७९
 शुद्धोपवासः स्वातन्त्र्यं, याज्ञ., १६०
 शुद्धोऽसि रे तात न तेसि नाम, मा. पु., १२०
 शुनि चैव श्वपाकं च, म. भा., २२१
 शुभाशुभफलैरेवं, म. भा., १४९
 शुभाशुभविनिर्मुक्तं, नृ. पु., १९०
 शुभाऽशुभैः कर्मभिर्देहमेतत्, मा. पु., १२१
 शुभाश्रयस्य चित्तस्य, वि. पु., २०५
 शुभेऽशुभे च संक्षीणे, ब्र. पु., २०८
 शुभ्रमेकाक्षरं विष्णुं, नृ. पु., १९२
 शुष्कपर्णचये नद्यां, मा. पु., १७७
 *शून्यदुर्गवर्जम्, हारी., ५२
 शून्यागारे गुहावासी., यम, ४५
 शून्येष्वेवावकाशेषु, मा. पु., १७६
 शृणुष्वैकमनाः पुत्र, म. भा., १४४
 शेषं समुपभुञ्जीत, मनु, १८

शोकहर्षौ तथाऽऽयासः, म. भा., ७९
 शोकासूयावमानेर्ध्या, वि. पु., ६७
 शोषयन्नात्मनो देहं, यम, १९
 शैत्यात्प्रकुपितो वायुः, ब्रह्मा. पु., १२२
 शैलद्रुमगृहस्थोऽपि, वि. पु., २३३
 शौचस्नानादिभिर्मन्त्रैः, हारी., २७
 शौचार्थमासनार्थं च, नृ. पु., ४०
 श्रद्धया पर्योपेताः, म. भा., २०९
 श्रद्धानाशकदानानां, मा. पु., २१२
 श्रद्धावान् भजते यो मां, म. भा., १६७
 श्रद्धावाञ्छभते ज्ञानं, म. भा., १५९
 श्रमश्च भारोद्धहने, वि. पु., २३२
 श्रवणाद्दर्शनाद्वापि, म. भा., ९८
 श्रवणीवाग्निपादोऽथ, वि. पु., ७०
 श्वभ्रवतोऽयहीनं च, म. भा., १६७
 श्वसित्या भाषते चैव, म. भा., ११४
 श्राद्धकृतं सत्यवादी च, याज्ञ., ६४
 *श्रावणेनामिमुपसमाधाया, वसि., २०
 श्रावणेन विधानेन, यम, १८
 श्वासकाशमहायास, वि. पु., ६९
 श्रीवत्ससंस्थानधर, वि. पु., २०६
 श्रीवत्साङ्गं, विष्णु., १९०
 श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च, म. भा., १०
 श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म, नृ. पु., १९५
 श्रुत्वा च मीमांसकधर्मशास्त्र, ब्र. पु., १६०
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च, यम, ४६
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च, मनु, ९७
 श्रूयतां कथयाम्येषः, वि. पु., २४२
 श्रूयतां कोहमित्येतत्, वि. पु., २३४
 श्रूयतां मुक्तिफलदं, मा. पु., १७१
 श्रूयतां नृपशार्दूल, वि. पु., २३८
 श्येनच्छायमनुपतन्, म. भा., ७४
 श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां, याज्ञ., ११६
 श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्, म. भा., १५८
 श्रेयांस्यपि च सर्वाणि, म. भा., १८३
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्, म. भा., २१०

श्रेष्मपित्तमथस्वेदो, म. भा., १११
 श्वेतं त्र्यक्षं हरं चैव, बृह., १६९
 *श्रोत्रहृदयनाभिगतः, देवल, १७०
 श्रोत्राक्षिरसनघ्राण, यम, १०१
 श्रोत्रादिबुद्ध्यद्युपलभ्यमेकं, वि. पु., १०३
 श्रोत्रादियुक्तस्सुमनास्सुबुद्धिः, म. भा., ११८
 श्रोत्रं घ्राणमथास्यं च, म. भा., १११
 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च, शङ्ख., ११२
 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च, म. भा., १२३
 श्रोतस्मार्त्तं फलत्नेहैः, याज्ञ., २६

ष

षट्कालनिरताः केचित्, यम, २४
 षट्मिर्वा पञ्चभिर्युक्तं, नृ. पु., ४०
 षण्मासनिचयो वा स्यात्, मनु, २४
 षोडशविकाराः, देवल, १००

स

ग ऋभुस्तर्कयामास, वि. पु., २३८
 †म एव आत्मयज्ञ., बो., ५८
 म एव क्षोभको ब्रह्मन्, वि. पु., १०३
 *म एव मिथुरानन्त्याय, बौ., ३४
 म एव च यथा राजन्, म. भा., २१७
 स एव सर्वभूतेशो, वि. पु., १०७
 स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता, वि. पु., १०७
 *म एवोऽनलः कामः, हारीत., ८१
 सकाशादात्मनस्तद्वत्, याज्ञ., १३०
 सकृत्वा राजसं त्यागं, म. भा., १५४
 सकृदुच्चारिते वाक्ये, वि. पु., ६९
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः, म. भा., १५६
 सक्त्यावकवाद्यानां, वि. पु., २३९
 सगुणान् समतीत्यैतान्, म. भा., २२१
 सङ्करस्य च कर्ता स्यां, म. भा., १५६
 सङ्कल्पप्रभवान् कामान्, म. भा., १८२
 *सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः, वे. सू., १४३
 *सङ्कल्पादेवास्यपितरः, भुति., १४३

सङ्कल्पाध्यवसायं च, विष्णु., २००
 सङ्गात्सञ्जायते कामः, म. भा., ९४
 सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव, म. भा., १५४
 सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः, मा. पु., १६२
 स चापि विविधः प्रोक्तः, ब्रह्माण्ड. पु., ८
 स चायं सर्वभूतानां, ब्रह्मा. पु., १२२
 स चेतनं जीवगुणं वदन्ति, म. भा., ११४
 सन्निवोत्यशुभं कर्म, म. भा., ७८
 सजपाश्च महात्मानः, रामा., २५
 स जीवश्चाव्यमानश्च, ब्रह्मा. पु., १२३
 सजीवोनाऽभ्यधिष्ठानात्, ब्रह्मा. पु., १२३
 स ज्ञेयस्तं विदित्वेह, याज्ञ., १९४
 स तदा तद्गुणप्रायं, मनु, १२६
 स तथा निवृत्तो निर्गुणमिच्छन्, देवल, ७
 सतमेवामिजानाति, म. भा., २१०
 स तस्य वैश्वदेवान्ते, वि. पु., २३८
 †सत्तामात्रलक्षणानि, देवल, १०१
 सत्तामात्रात्मके ज्ञेये, वि. पु., १०८
 सत्यपूतां वदेद्वाणीं, मनु, ४३
 सत्यात्मकं चित्सुखरूपमायं, नृ. पु., १९६
 सत्यं ब्रूहि किमर्थं ते, मा. पु., २३०
 सत्यं यज्ञस्तपो दानं, ब्रह्., १४६
 सत्वक्षेत्रज्ञयो रेवं, म. भा., १२२
 सत्वभुक् भगवान् विष्णुः, वि. पु., १०६
 सत्वसंवेदनाद्दीरो, म. भा., ९५
 सत्वस्य लक्षणं धर्मा, मनु, १२७
 सत्वस्यानुपपत्तौ च, मा. पु., १७७
 सत्वात् सञ्जायते ज्ञानं, म. भा., १२६
 सत्वोत्कटाः मुरास्तेपि, दक्ष., ४१
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं, मनु, १२६
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं, म. भा., १२९
 सत्त्वं रजस्तम इति, म. भा., १२५
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति, भ. गीता., ६
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति, यो. याज्ञ., १९६
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव, मनु, १२६
 सत्त्वं सुखे सञ्जायति, म. भा., १२५

सदा मूलं पुरीषं वा, देवल, २४८
 सद्भाव एवं भवतो मयोक्त, वि. पु., १४२
 सद्भिस्सह स कर्तव्यः, मा. पु., १६२
 मधो जीवस्सर्वै विप्रः, देवल, २५०
 सद्यः प्रक्षालकाः केचित्, वा. पु., २५
 सद्यः प्रक्षालको वा स्यात्, मनु, २४
 गद्यः सन्यसनदेव, दक्ष., ४०
 *सन्ततोद्भिग्रमसंस्कारं, देवल, १०९
 स निस्तरति संसारं, नृ. पु., १९१
 स निश्चयेन योक्तव्यो, म. भा., १८८
 मन्यज्य ग्राम्यमाहारं, मनु, १३
 मन्निमीलितहृद्मौनी, बृह., १६९
 मन्त्रियम्य तु तन्येव, मनु, ९७
 मन्त्रियम्येन्द्रियग्रामं, म. भा., २०९
 मन्त्रिरुद्वेन्द्रियग्रामः, याज्ञ., १८०
 मन्यसेदकृतोद्वाहो, नृ. पु., ३२
 मन्यस्तमितियद्वयात्, दक्ष., ४०
 मन्यस्य सर्वकर्माणि, मनु, ३५
 मन्यामयोगयुक्तात्मा, म. भा., १४९
 मन्यासस्तु महाबाहो, म. भा., १५२
 मन्यामस्य महाबाहो, म. भा., १५४
 सन्यासाद्ब्रह्मणस्स्थानं, म. भा., ८
 सन्यासेना ऽपहत्यैनः, मनु, ६५
 मन्यासं कर्मणां कृष्ण, म. भा., १५२
 मन्यासः कर्मयोगश्च, म. भा., १५२
 सपल्लावाश्च योगाद्या, ल., २
 *स पुनरेक द्वित्रि, देवल, १७०
 स पूर्वापररात्रिषु, म. भा., १७७
 *सप्तते अग्ने समिधस्सप्त, ३४
 सप्तद्वारावकीर्णं च, मनु, ४३
 *सप्तप्रकृतिविकृतयः, देवल, १००
 *सप्तमिर्व्याहृतिभिः, बौ., ५५
 *सप्त होत्रास्सप्तधात्वा, ३४
 *सप्तागारण्यसंकल्पितानि, वसि., ५६
 सप्तागारं चरेद्विक्षां, शङ्ख., ५७
 सप्तैव धारणा योगी, मा. पु., २१४

*स बुधिया उपमा अस्य, तै. सं., ५८
 स ब्रह्म तत्परं धाम, वि. पु., १०८
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, म. भा., २२१
 समये कूपतीरे वा, मा. पु., १७७
 *स भिक्षुरागानुक्रोश, देवल, ५०
 समकर्णान्तविन्यस्त, वि. पु., २०५
 समतामेव सर्वस्मिन्, मनु, ४३
 समदुःखमुखं धीरं, म. भा., ७५
 समदुःखमुखः स्वस्थः, म. भा., २२०
 समजानुरेकजानुर्वा, वा. पु., १८०
 समस्तविषयाश्चैते, वि. पु., २०४
 समस्तशक्तिरूपाणि, वि. पु., २०४
 समस्ताधारविभ्रंशात्, मा. पु., २१३
 समस्तावयवेभ्यस्त्वं, वि. पु., २३६
 समस्तावस्थकं तावत्, वि. पु., ७०
 समस्थितोरुजङ्घं च, वि. पु., २०५
 समस्योपरमो दृष्टः, म. भा., ६४
 समस्सर्वेषु भूतेषु, म. भा., ५१
 समादध्यात्पुनश्चेतो, म. भा., १८४
 समादध्यान्मनो भ्रान्तं, म. भा., १८३
 समादाय सदारो वा, यम, १३
 समान इति विज्ञेयो, देवल, ८६
 *समाप्ते पुनर्ग्रहणम्, हा., २३
 समारणयुतः कृत्स्नां, म. भा., २१७
 समाविशति संसृष्टः, याज्ञ., १२२
 समाहितमना भूत्वा, विष्णु., १९८
 समाहितं क्षणं किञ्चित्, म. भा., १८४
 समुपोढेषु कामेषु, मनु, ३२
 समृद्धमतिरम्यं च, वि. पु., २३८
 समेत्या ऽन्योन्यसंयोगं, वि. पु., १०५
 स मोघचिन्तया ऽऽत्मानं, देवल, ९४
 समो दृढासनो भूत्वा, वा. पु., १८०
 *समो भूतेषु, गौ., ४९
 समं कायशिरोग्रीवं, म. भा., १७९
 समं पश्यन्नात्मयाजी, मनु, १४७
 समः सर्वेषु भूतेषु, म. भा., ६४

समः साधौ च पापे च, यम, ४६
 समः सिद्धावसिद्धौ च, म. भा., १५७
 *सम्पद्याविर्भावः, वे. सू., ७
 सम्प्राप्तानां च पूज्यानां, म. भा., २२८
 सम्भवन्ति ततोम्भांसि, वि. पु., १०४
 सम्मोहस्कन्धविटपः, म. भा., ८१
 सम्यग्विज्ञाय यो तर्क, मा. पु., २१४
 स यत्प्रमाणं कुरुते, म. भा., १५६
 स योगी ब्रह्मनिर्वाणम्, म. भा., २२२
 सरीसृपायैश्च नृणां, वि. पु., ६७
 सरः पङ्कणवे मन्नाः, म. भा., ७८
 सर्गस्थित्यन्तकरणात्, वि. पु., १०६
 सर्गादिकन्तु तस्यैव, वि. पु., १०७
 सर्गादौ स यथाऽकाशं, याज्ञ., १३०
 सर्व एव महाभाग, वि. पु., २४५
 सर्वकर्मफलत्यागं, म. भा., १५४
 सर्वकर्मफलत्यागं, म. भा., २१०
 सर्वकर्माणि मनसा, म. भा., १५८
 सर्वगन्धान्नसांश्चैव, ब्रह्म. पु., २५३
 *सर्वगमतिसूक्ष्मम्, विष्णु., १८९
 सर्वगात्रप्रकम्पेन, वा. पु., १७८
 सर्वगुह्यतमं भूयः, म. भा., १६३
 सर्वगोऽपि शरीरस्थः, ब्र. पु., १३५
 सर्वगः सर्वभूतेशः, वि. पु., १०३
 सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः, वा. पु., २१५
 सर्वज्ञमचलं विष्णुं, नृ. पु., १९१
 सर्वतत्त्वात्मगम्यं च, विष्णु., १९०
 सर्वतश्च प्रशान्ता ये, म. भा., २२९
 सर्वतश्च समाहृत्य, म. भा., २२९
 सर्वतः पाणिपादं तत्, म. भा., १३२
 *सर्वतः पाणिपादं, विष्णु., १८९
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके, म. भा., १३२
 सर्वतः सनगां पृथ्वीं, वा. पु., १७९
 सर्वत्रगमचिन्त्यश्च, म. भा., २०९
 सर्वत्र सम्पदः तत्र, म. भा., ८९
 सर्वत्रावस्थितो देहे, म. भा., १३२

सर्वत्रोत्कृष्टमात्मानं, देवल, ८६
 सर्वथा वर्तमानोऽपि, म. भा., १८२
 सर्वथा वर्तमानोऽपि, म. भा., २२२
 सर्वदक् शाश्वतं विष्णुं, नृ. पु., १९१
 सर्वदोषाः प्रणश्यन्ति, मा. पु., १७२
 सर्वद्रव्येष्वतीतेषु, देवल, ९३
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तं, नृ. पु., १९२
 सर्वद्वाराणि संयम्य, म. भा., २५७
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्, म. भा., १२५
 सर्वधर्मान् परित्यज्य, यो. याज्ञ., १६६
 सर्वधर्मान् परित्यज्य, म. भा., १६४
 *सर्वपूर्विकाप्रकृतिः, देवल, १०१
 *सर्वप्राणिष्वनुक्रोशो, देवल, २१
 सर्वभावविनिर्मुक्तं, दक्ष., २०७
 सर्वभावविनिर्मुक्तं, नृ. पु., १९१
 **सर्वभूतहितश्शान्तः, याज्ञ., ३९
 सर्वभूतस्थमात्मानं, म. भा., १८२
 सर्वभूतस्थितं यो मां, म. भा., २२२
 सर्वभूतस्थितं यो मां, म. भा., १८२
 सर्वभूतात्मके तात, वि. पु., २४४
 सर्वभूतात्मके तात, वि. पु., ८६
 सर्वभूतात्मभूतस्य, म. भा., २६२
 सर्वभूतात्मभूतात्मा, म. भा., १५२
 सर्वभूतानि कौन्तेय, म. भा., १३९
 सर्वभूतान्यमेदेन, वि. पु., २४३
 सर्वभूतेषु चात्मानं, मनु, १४७
 सर्वभूतेषु भूपाल, वि. पु., ११३
 सर्वभूतेषु नियतः, यम, १९
 सर्वमात्मनि संपश्यन्, मनु, २०१
 सर्वमात्मनि सम्पश्येत्, मनु, २०१
 **सर्वमापूरयन्तीदं, वि. पु., १०७
 सर्वलोकप्रधानाश्च, विष्णु., ७२
 सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं, नृ. पु., ६१
 सर्वसत्त्वसमत्वेन, दक्ष., १८५
 सर्वस्मादुत्तरं विष्णुं, नृ. पु., १९२
 सर्वस्य धातारं अचिन्त्यरूपं, म. भा., २५७

सर्वस्यैवहि भूपाल, वि. पु., २३४
 सर्वात्मकं स्वभावस्थं, च. पु., १९२
 सर्वान्दोषान् परित्यक्तुं, देवल, ९४
 सर्वारम्भपरित्यागी, म. भा., २२१
 सर्वार्थान्विपरीतांश्च, म. भा., १२९
 सर्वाश्रयां निजे देहे, याज्ञ., १३४
 सर्वे धर्माः सदोषास्तु, यो. याज्ञ., १६६
 सर्वेऽपि क्रमशरत्त्वेते, मनु, ६५
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं, विष्णु., १९०
 सर्वेन्द्रियान्तःकरणं, वि. पु., १०६
 सर्वेषामपि चैतेषां, मनु, ६५
 सर्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु, ब्र. पु., १३६
 सर्वोपायेन कामस्य, म. भा., ८२
 सर्व कर्माखिलं पार्थ, म. भा., १५८
 *सर्वं चोपांशु सह, आप., १५
 सर्वं ज्ञानलघ्वेनैव, म. भा., १५८
 सर्वं देहोपभोगाय, वि. पु., ९३
 सर्वं सामान्यतो विद्वान्, म. भा., २२४
 *सलिलेनोर्मिमालेन, वि. पु., १०७
 *स वाचंयमो, बौ., ३५
 स विकारं प्रधानं च, वि. पु., २०७
 स विधूयेह पाप्मानं, म. भा., ६४
 स विमृश्य त्विरं राजा, मा. पु., २३०
 स विषस्येव पानस्य, म. भा., ७७
 स विष्णुः सर्वमेवेदं, वि. पु., १०८
 स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र, म. भा., ११६
 सव्याहृतिं सप्रणवां, बृह., १६९
 स शब्देऽग्निजलाभ्याशे, मा. पु., १७७
 स सन्निकर्षादज्ञानात्, देवल, ८५
 स सन्यासी च योगी च, म. भा., १५५
 स सङ्कोचविकासभ्यां, वि. पु., १०३
 स सप्तदशकेनापि, म. भा., ११४
 ससर्जशब्दतन्मात्रात्, वि. पु., १०४
 स सर्वसमतामेत्य, मनु, २०१
 *ससागराण्यसंकल्पितानि, वसि., ५०
 *ससूर्यचक्षुषो, हारी., ५२

सस्यभक्षाः पयोभक्षाः, रामा., २६
 सहजेन विरज्यन्ते, म. भा., ७८
 सहस्रेण घटानान्तु, वा. पु., १७९
 गहि नारायणो ज्ञेयः, म. भा., ११४
 स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः, याज्ञ., २५९
 गह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः, याज्ञ., १६४
 *सातिशयेन संभूतं, देवल, २१७
 सात्त्विको राजमश्चैव, वि. पु., १०४
 साधुष्वपि च पापेषु, म. भा., २२२
 साध्याभावे महाबाहो, वि. पु., २४४
 सा भूतहेतुसङ्घाता, वि. पु., २०७
 नामचोपप्रदानं च, वि. पु., २४४
 सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्य, मा. पु., ५
 सा यदा धारणा तद्वत्, वि. पु., २०६
 सायाह्निकाले विप्राणां, च. पु., ६०
 *सायुज्यं मालोक्यं, देवल, ८
 *सायंप्रातरग्निहोत्र, बौ., ५४
 सायं प्रातर्न तृप्येत, यम, ४५
 *सायं प्रातर्मधुमांसं, वसि., ५१
 सारभूतमुपासीत, मा. पु., २१०
 सार्वभौमश्च यो राजा, म. भा., ७८
 सावधानस्तथाभ्यामात्, याज्ञ., १८५
 *सावित्रीं सहस्रकृत्वः, बौ., ३६
 सार्वैमदालसापुत्रं, मा. पु., १२०
 सांख्ययोगो पृथक् बालाः, म. भा., १५२
 सितनीलादिभेदेन, वि. पु., २४३
 सितासिताः कङ्कनीलाः, याज्ञ., २५८
 सिद्धिमेकस्य संपश्यन्, मनु, ४३
 सिद्धे योगे त्यजन् देहं, याज्ञ., २१८
 सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः, म. भा., १०८
 सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा, म. भा., १५०
 सुकपोलं सुविस्तीर्णं, वि. पु., २०५
 सुकुमारतनुर्गर्भं, वि. पु., ६७
 सुखदुःखैरहं नित्यं, ब्र. पु., २०८
 सुखदुःखोपभोगौतु, वि. पु., २३४
 सुखमसुखमलाभमर्थलाभं, म. भा., २२६

सुखमात्यन्तिकं यत्तत्, म. भा., १८८
 सुखमेव्यसि तत्तस्य, म. भा., १८४
 सुखव्याप्तमनस्कानां, म. भा., ७९
 सुखपदेन बध्नाति, म. भा., १२५
 सुखाच्च जायते रागो, देवल, ८५
 सुखाभ्युदयिकं चैव, मनु, १४६
 सुखेन ब्रह्मनिर्वाणं, म. भा., १८२
 सुखेन तेन संयुक्तः, म. भा., १८४
 मुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं, म. भा., ९६
 मुखं त्विदानीं त्रिविधं, म. भा., १२९
 सुखं निराशः स्वपिति, म. भा., ८९
 मुखं वा यदि वा दुःखं, म. भा., २२२
 सुखं वा यदि वा दुःखं, म. भा., १८२
 सुखं मोक्षस्तु लोके ऽस्मिन्, म. भा., ४
 मुनविन्यस्त पत्नीकः, याज्ञ., १३
 मुदुष्करं ब्रह्मचर्यं, म. भा., १७६
 मुमहर्द्वैर्यमास्थाय, म. भा., ७४
 मुमहान्तमपि ग्रासं, म. भा., २२४
 मुवर्णरूप्यपात्रेषु, यम, ६०
 मुक्ता प्रगल्भो मेधावी, म. भा., २२३
 मुहज्ज्ञातिसजातीयैर्यथोरु, म. भा., ८०
 मुहदामपि यो नित्य, देवल, ८५
 मुहन्मित्रार्थुदासीन, म. भा., २२२
 मु संवेद्यं हि तद्ब्रह्म, दक्ष., २०८
 मुस्थेयं क्षुरधारासु, म. भा., १७४
 सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत, मनु, ६३
 सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं, विष्णु., १९०
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ध्यायेत्, नृ. पु., १९४
 सूक्ष्मात् सूक्ष्ममवाप्नोति, हारी., २७
 सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त, मा. पु., २१३
 सूर्यादिदेवभूतेभ्यो, नृ. पु., ६१
 सूर्योदये चास्तमये निशायां, ब्रह्म. पु., २०२
 सूर्योदये प्रत्युषसि, वा. पु., २००
 सृजतेति गुणानेक, म. भा., १२२
 सृजत्येकोत्तरगुणान्, याज्ञ., १३०
 सृष्टं च पाल्यनुयुगं, वि. पु., १०६

सेवेत योगी निष्कामो, वि. पु., १६८
 सेवते विषयानेव, म. भा., १२४
 सोढव्यस्तु तदाऽऽयामः, वि. पु., २३३
 *सोऽन एव ब्रह्मचर्यवान्, बौ., ३३
 सोपानमारुहेद्धीतः, म. भा., १८७
 सोऽपि राजावतीर्याव्यां, वि. पु., २३३
 सोप्यंशः सर्वभूतस्य, वि. पु., १०८
 सोऽयं पचति मां कालो, म. भा., ९०
 सोहं स च त्वं म च सर्वमेतत्, वि. पु., २४४
 सौम्या मकारसंज्ञा, विष्णु., १९७
 *संकल्पात् कामः सम्भवति, हारीत., ८१
 संक्षिपेच्च पुनस्तानि, म. भा., २१८
 संगृह्यकृतसन्यासो, नृ. पु., ४०
 संघातो जायते यस्मात्, वि. पु., १०४
 संज्ञा मोहश्च पततां, म. भा., ७९
 संज्ञालोपो निरूपमत्वं, ब्रह्म. पु., २५३
 संपदः प्रमदाश्चैव, म. भा., ७७
 संप्रवर्तमुदीर्णं च, म. भा., १७६
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं, म. भा., १७९
 संशोधः सर्वभावानां, ब्र. पु., १३६
 संयतात्मा भयात्तेषां, म. भा., १८७
 संयमादिन्द्रियाणां च, हारी., २७
 संयमे यत्नमातिष्ठेत्, मनु, ९७
 संयावपायसादीनि, वि. पु., २३९
 संयुक्तः पश्यति ब्रह्म, म. भा., १८७
 संयोगाविप्रयोगास्तु, म. भा., ७९
 संयोज्य तपसात्मान, म. भा., ११
 संरक्षणार्थं तु जन्तूनां, मनु, ४४
 *संवत्सरानिचयी, विष्णु., २३
 संशुष्यमाणतालवोष्ठ, वि. पु., ७०
 संसारतापानखिलान्, वि. पु., ११३
 संसारविनियोगेषु, देवल, ९१
 संसाराध्वपरिश्रान्ता, मा. पु., ३
 संसारे विनिवृत्ते तु, ब्रह्माण्ड. पु., ८
 संसारे सुमहापङ्के, नृ. पु., १९१
 *संस्कृतानि मन्त्रै, वसि., २०

संस्मरन् यैवनेत्यर्थ, वि. पु., ६९
 संहरति जगत्कृत्स्नं, विष्णु., १९७
 स्कन्धाश्रितेयं शिबिका, वि. पु., २३२
 स्त्रियो दानफलं विद्या, मा. पु., २१२
 स्त्रीनाम मायाविकृतिः, म. भा., ७६
 स्त्रीपुंनपुंसकं चैव, यो. याज्ञ., १९७
 स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे, याज्ञ., १३०
 स्त्र्यालोकारम्भविगमः, याज्ञ., १६१
 *स्थण्डिलशार्था, वसि., ५०
 स्थलजोदकशकानि, मनु, १८
 *स्थानमौनवीरासन, बौ., ५४
 *स्थानमौनवीरासनानां, बौ., ५४
 स्थानासनाभ्यां त्रिहरेत्, मनु, २४
 स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा, म. भा., १२
 स्थानं वा धामपरमं, ब्र. पु., २०८
 स्थानुवच्चाप्यकम्पः स्यात्, म. भा., १८८
 *स्थाण्वेकपादैकपार्श्वी, हारी., २६
 स्थितधीः किं प्रभाषेत, म. भा., २१९
 स्थितप्रज्ञस्य का भाषा, म. भा., २१९
 स्थितप्रज्ञस्य चरितं, ल., २
 स्थितस्तेन गृहीतार्घा, वि. पु., २३८
 स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं, च. पु., ६०
 स्थित्वास्यामन्तकालेपि, म. भा., २२०
 स्थिरत्वादिन्द्रियाणाञ्च, म. भा., १८७
 स्थिरबुद्धिरसम्मूढः, म. भा., २२१
 स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं, म. भा., १८७
 स्थूलं तु सर्वतो विश्वं, विष्णु., २००
 स्थूलं वैश्वानरो नित्यं, विष्णु., २००
 स्थूला जाग्रद्वृत्तिः, विष्णु., १९७
 स्नात्वाप्याचम्य विधिवत्, नृ. पु., ४०
 स्नानपानादिकाहार, वि. पु., ६८
 स्नानं शौचं तथा मिक्षा, दक्ष., ५६
 स्निग्धां यवागूमत्युष्णं, वा. पु., १७८
 स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं, दक्ष., ५६
 स्नेहाद्विष्टज्यते जन्तुः, म. भा., ७९
 स्नेहानां वर्जने युक्तो, म. भा., १७५

स्नेहमूलानि दुःखानि, म. भा., ७९
 स्पर्शमात्रस्ततो वायुः, वि. पु., १०४
 स्पर्शं वायौ तथा तद्वत्, मा. पु., २१३
 स्फटिको न च ते तस्मात्, ब्र. पु., १३५
 स्फुरिष्यति समुद्रान्तं, म. भा., १८४
 स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशः, म. भा., ९५
 स्यादर्था यावदाप्तेन, च. पु., ६१
 स्यान्मे हर्षश्च शोकश्च, म. भा., ९०
 स्रष्टा स्रजति चाऽऽत्मानं, वि. पु., १०६
 स्रोतसा ह्रियमाणामु, म. भा., २२३
 स्वप्राह्यमक्षरं नित्यं, च. पु., १९१
 स्वजातिं च परित्यक्तुं, देवल, ११०
 स्वदेहमधरां कृत्वा, विष्णु., १९९
 स्वदेहमरणिं कृत्वा, याज्ञ., १९३
 स्वदोऽक्षिरोगः पारुष्यं, देवल, ८६
 स्वप्रावस्था च हृदयोन्नि, ब्र. पु., १३६
 स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु, मा. पु., २५१
 स्वप्नेऽपि योऽमियुक्तश्च, दक्ष., १८५
 स्वप्ने हि रजसा देही., म. भा., ९६
 स्वभाववैपरीत्यं च, मा. पु., २५१
 स्वयमेव मनश्चैकं, म. भा., १८४
 स्वरूपं शृणु मे तेषां, मा. पु., १७१
 स्वर्गकामो यजेतेति, म. भा., ७९
 स्वर्गताश्च तथैवाऽन्ये, यम, २९
 स्वर्गभाजः प्राप्नुवन्ति, म. भा., ७९
 स्वर्गस्वप्नस्वभावानां, याज्ञ., ११७
 स्वर्गेऽपि दुःखमतुलं, मा. पु., ८०
 स्वर्गेऽपि तात भीतस्य, वि. पु., ७१
 स्वल्पजप्यस्य धर्मस्य, यो. याज्ञ., १६६
 स्ववस्त्रममलं शुक्रं, मा. पु., २५१
 *स्वशास्त्रविधिमभ्युपेत्य, बौ., २२
 स्वसंज्ञां याति भगवान्, वि. पु., १०६
 स्वस्थः शक्तोऽमृदुर्दान्तः, म. भा., २२३
 स्वादुकासककामानां, म. भा., ८२
 स्वाध्यायवान् दानशीलः, याज्ञ., १९
 स्वाध्यायशौचसन्तोष, वि. पु., १६८

स्वाध्याये नित्ययुक्तस्स्यात्, मनु, १७
 *स्वानुज्ञाधिकश्चतुर्विधः, हा., २३
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैः, मनु, २४
 स्वैरेतैर्बाधते यो ऽन्यं, देवल, ८९

ह

हतो देशः पुरं दग्धं, म. भा., ९१
 हन्ति जातानजातान्श्च, वसि., ३२
 हन्यते तान कः केन, वि. पु., ८३
 हर्षशोकात्स्वितः कर्ता, म. भा., १२८
 हर्षोत्सेकावलेपाश्च, देवल, ८९
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च, बौ., ५४
 हविषा कृष्णवर्म्भेव, मनु, ९७
 हविष्यान्नं प्रयच्छेत्तु, यम, १८
 हस्तपादावुपस्थं च, शङ्ख., ११२
 हासोस्थिसन्दर्शनमक्षियगम, मा. पु., ७६
 हास्यः परिजनस्याऽपि, वि. पु., ६९
 *हितवादिनो गुरुन्, हारीत., ८२
 हिताहितानाम नाड्यः, याज्ञ., १९४

हीर्विद्या सत्यमक्रोधो, मनु, ६५

हितं च सर्वभूतानां, देवल, ९४
 हिरण्मयानि पात्राणि, यम, ६०
 हिरण्यगर्भो भगवान्, वि. पु., २०३
 हिरण्यधान्यतनय, वि. पु., ७०
 हृत्पुण्डरीकनिलये, नृ. पु., ६१
 हृत्स्थस्य ध्यानयोगेन, शङ्ख., १९३
 हृदयमुखमसेवितं कदर्यैः, म. भा., २२५
 हृदि कामद्रुमस्थिते, म. भा., ८१
 हृदि कृत्वा समुद्रांश्च, वा. पु., १७९
 हृदि ज्योतीषि सूर्यश्च, शङ्ख., १९३
 हृदिस्था देवतास्सर्वाः, शङ्ख., १९३
 हेतुनाऽनेन कौन्तेय, म. भा., १४०
 हे हे शालिनि मद्ग्रेहे, वि. पु., २३९
 हंसः परमहंसश्च, म. भा., ३२
 *हिसानुग्रहयो, गौ., ४९
 हिसाप्रवर्तके चैतान्, हारी., ५२
 हस्वं दीर्घं प्लुतं शान्तं, विष्णु., १९८
 हासं वृद्धिं विनाशश्च, म. भा., २२४
 ह्रियमाणानि विषयैः, मनु, ४५

NOTES

[N. B. *Figures in thick type refer to the pages of the Mokṣa-kāṇḍa, and in thin type to lines on the page.*]

5, 3 ff. Lakṣmidhara's conception of *Mokṣa* is stated here. To him it means "oneness with Brahman" (*Brahmaṇā saha aikyam*), after *ajñāna* or *avidyā* ceases through knowledge in the form of the final intuition of Brahman. This view is not negative like that of the Sāṃkhya-Yoga (absolute dissociation of *Puruṣa* from *Prakṛti* or the *Guṇas*, vide *Yogasūtra*, IV, 34). As Lakṣmidhara admits neither the intuition of the indeterminate nor the *eternal* distinction of *jīva* and *Brahman*, his view of *Mokṣa* does not accord with either the *Advaitic* or the *Viśiṣṭādvaitic*. *Mukti* is said to consist in the absorption of the *jīva* in *Brahman* (*aikya*, *laya*, or *tanmaya*). This is the view of Bhāskara. See P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Bhedābheda*, 1934, pp. 150-152:—"Bhāskara is not in favour of identity or inseparability but is inclined to interpret *mukti* as self-expansion and *ekībhava* or oneness with the absolute."

5, 7. To Lakṣmidhara *avidyā* or *ajñāna* is that kind of knowledge which is opposed to *true* knowledge; i.e. it is the thinking of something as what it is not, e.g., the non-eternal as the eternal, pain as pleasure, what does not belong to the self as belonging to it and the impure as the pure. See the last three lines of the passage from the *Brahmāṇḍapurāṇa* quoted on p. 124 of the *Mokṣakāṇḍa*. The view (and the illustrations in the above passage) are identical with *Yoga-sūtra*, II, 5:

6, 7-9. Cf. *Sṛībhāgavata*, III, 29, 13:

सालोक्यं सार्द्धं सामीप्यं सांख्यमेकत्वमच्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥

6, 18. The rendering of *upasampādyā* as *bhūtvā* marks a point of difference from *Viśiṣṭādvaita*. Raṅgarāmānuja in his *Viśiṣṭādvaidic* commentary on the *Chāndogyopaniṣad*, p. 577 (Anandāśrama edition) renders *upasamādyā* by *prāpya*.

7, 2. "(On the soul's) having approached (the highest light) there is manifestation; (as we infer) from the word 'own.'" (*Sṛībhāṣya*, E. T., Thibaut). Śaṅkara has 'entered into' instead of Rāmānuja's 'approached,' and adds 'of its own nature' as a qualification of 'manifestation.'

7, 4-5. Vedānta Deśika uses this passage from *Viṣṇupurāṇa* in support of the *Viśiṣṭādvaita* view of *Mokṣa*, that he expounds in his *Rahasyatrayasāra*, xxii. He interprets *bheṣajam* as *Bhagavat-svarūpam bhogyam*.

7, 13. cf. *Sāṃkhyasūtra*, *Ātyantiko duḥkhanvṛttiḥ mokṣah*.

7, 14. *Mokṣaparakāśa* reads *upādhivilaya* for *upādhinilaya*.

7, 14-15. This statement is in accord with the view of Bhāskara that *Brahman* conditioned by *upādhi* is *jīva*. (*Bhāskarabhāṣya*, II, iii, 43 : *Upādhvavaccinna ananyabhūtasya vācakoyam sabbadaḥ*.) See Srinivasachari, *Philosophy of Bhedābheda*, ch. VI, pp. 84-96.

8, 5. *Sāyujya* or intimate union with the Supreme Being, which implies *mokṣa* (" *Mokṣo nāma sāyujyameva*;" Rāmānuja's *Gītābhāṣya*, p. 157, ed. Anandāśrama) is *not* what is meant here, but something similar to it.

8, 11. The quotation cannot be traced. *Mokṣaparakāśa* refers it to *Mahānārada*.

9, 7. *Mokṣaparakāśa* adopts the reading *yatiḥ* for *gatiḥ*.

9, 15. *Sāmya* literally means *sādharmya* or equality, which is a *Viśiṣṭādvaitic* view. Lakṣmidhara's preference to equating it with *ekatvam*, 'oneness,' shows his leaning to the view of Bhāskara. The analogies cited in the *purāṇa* passage (*jalam jalena-aikyam*) would support this conclusion.

10, 3. *tanmayatā*, oneness, identity.

10, 14. *Sametya*, 'having attained'.

11, 2. *Mokṣaparakāśa* reads *santoṣya* for *samyojya*.

11, 5-8. *Mukti* is readily available to the *vānaprastha*, and is therefore not the monopoly of the *sanyāsin*, as held by some extreme *Advaitins*.

12, 4-5. Compare *Sāntiparva*, 250, 26-27 (ed. Kumbakonam) :

आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्मभिः । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्द्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥

12, 6-9. Compare *ibid.* 174, 6 :

वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितृणाम् । अग्नीनाधाय विधिवच्छेद्यज्ञो
वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥

12, 13-14. Compare *Manusmṛti*, VI, 2 :

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्रूपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥

According to *Mokṣaparakāśa*, the birth of a son's daughter or of a daughter's son will not qualify :

'अपत्यस्यापत्यं पौत्रमित्याहुः शिष्टाः' ।

The *Mitākṣara* view that the appearance of grey hair and the birth of a grandson are alternative qualifications is thus condemned by the *Mokṣaparakāśa* :

अत्र वलीपलितवान् जातपौत्रश्चेति विकल्पोक्तो विज्ञानेश्वरेण । तत्र वाशब्दाभावात् उत्पन्नकर्मानुवादेन पदार्थद्वयविधाने वाक्यभेदात् । उभाभ्यां च यो विशेषो लक्ष्यते 'जातपुत्रः कृष्णकेशीऽग्री आदधीत' इतिवदिति केचित् ॥ (मो. प्र. १६).

12, 16. Aparārka takes *Brāhmaṇa* to mean only *dvija*. Mitramisra dissents.

13, 17. 'बह्वचारी' मैथुनत्यागी इति सपत्नीको व्रजेदिति अपराकेऽभिधानात् (मो. प्र., १६).

17, 6. Bühler is wrong in taking the morning and evening baths as alternatives : both are obligatory.

17, 6. चीर may mean a tattered garment (Bühler) or a dress of bark, *Kusa* etc.

17, 8. पालकृष्ट, produced by cultivation, or on ploughed land ; cf. कृष्टं च परिवर्जयेत् (p. 19).

17, 10. दान्तः, 'free from pride' (Medhātithi)

17, 13. योगतः, 'according to Law' (Medhātithi) ; 'at the proper time' (Kullūka).

17, 14. कक्षेष्टि is a sacrifice to the lunar mansions.

17, 15. For the *Dākṣāyana* see *Āsvalayana Srautasūtra*, II, 14.

19, 4-7. Note the consideration for plant life.

20, 10. Kṛṣṇapaṇḍita (commentator on *Vāsisṭhasmṛti*) adopts the reading श्रावणकेन, like Lakṣmidhara.

22, 5 ff. The elaborate classification of Vānaprasthas should be compared with the brief indication of four classes of Sanyāsins on p. 32, ll. 18-19. This is probably intentional (vide note on p. 32).

23, 4. The insistence on the permission of the preceptor by Hārīta may be noted. A similar sanction for entering on *Sanyāsāśrama* is not mentioned, because Lakṣmidhara regards the third stage as only leading to the fourth.

24, 16. उपसृष्टोत्तिष्वणं, 'when he bathes at the three *Savanas* (Morning, noon and evening.) The *yati* must bathe thrice daily, whereas (*inf.* p. 17, 'सायं स्नायात् प्रगे तथा) the *vānaprastha* has to bathe only twice, missing the noon-bath.

25, 15. *Mokṣaparakāśa* (p. 30) reads श्रितपाः for शतपाः

25, 19. *Mokṣaparakāśa* (p. 30) reads तनुदरकरा । for तथोदरसना

26, 9-10, cf. p. 46 *inf.*, ll. 1-2, and *Adiṣṭarva*, 124, 15—
वास्येकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः । नाऽकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयस्तयोः ॥

26, 14-15. Three intervening lines are omitted between the two-halves from the *Viṣṇupurāṇa*, which have been formed into a *śloka* in the text. They are—तद्वत् त्रिसवनं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥ देवताभ्यर्चनं होमः सर्वाभ्यागतपूजनम् । भिक्षाबलिप्रदानञ्च शस्तमस्य नरेश्वर ॥

26, 17. पार्श्वोर्ध्वार्वाग् should read पार्श्वोर्ध्वबाहू.

27, 17. *Mokṣaparakāśa* (31-32) defends thus the opening of *mokṣa* straight to the hermit :

ननु आत्मोपासने सन्यासिन् एव अधिकारात् कथमेतदिति वाच्यम् । मुख्याधिकार-
त्वेऽपि गृहस्थादेरपि गौणाधिकारिकतयाः सा धानाध्यायसिद्धत्वात् ॥

The reference is to *Vedānta Sūtra*, III, 4, 48-49 (कृत्स्नभावात्
गृह्णोपसंहारः ॥ मौनवतिरेषामपि उपदेशात् ॥). *Lakṣmidhara* does not accept
the view that *mukti* is open only to the *yati*.

28, 16-17. This is *mahāprasthāna*. See *inf.* p. 30.

28, 18. अन्यतमया, by other means, e.g., drowning, precipitating oneself from a cliff, starvation and self-cremation. *Medhātithi*, who gives the above interpretation, holds that the reference to the attainment of *Brahmaloka* is not to be taken as complete liberation.

Āpastamba (II, 23, 2) considers death by starvation a proper culmination to the life of a hermit. So do *Jains*.

28, 19. *Mitramis'ra* by this comment—gives an Advaitic turn to this line, while *Lakṣmidhara* leaves it to be literally interpreted, 'ब्रह्मलोकस्य अनर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मप्राप्तिः, न तु नित्यब्रह्मप्राप्तिः ।' (मो. प्र. ३३).

30, 4. *Medhātithi*, whose interpretation *Mitramis'ra* stresses, (and *Lakṣmidhara* ignores) holds that this should not be taken to mean that one should become a *yati* only after he attains the age of seventy-five. and the hermit also need not remain so for a full-quarter of his life. He relies, like *Vijñānes'vara*, on the *Jābālopaniṣad*, which *Lakṣmidhara* ignores.

तपसि ऋद्धे परिव्रजेत् । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' (जाबालोपनिषद्, ४) ॥
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा ऽस्नातको
वोत्सन्नामिको वा । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥

31, 12. *Mitramis'ra* also approves of *sanyāsa* immediately after *gṛhasthya*. He reconciles the apparent conflict of authorities thus :

जन्मान्तरीयाश्रयधर्मानुष्ठानेन कषायपरिपाकात् ब्रह्मचर्यमेष वैराग्योत्पत्तिः तेन तथाऽपि
सन्न्यासोऽनुष्ठेयः । (मो. प्र. ३६) ॥

32. *Lakṣmidhara* does not provide for death-bed (*ātura*) *sanyāsa*, and the entry into *sanyāsa* of defectives, though he may have

been aware of the verse of Āṅgiras, cited by Mitramis'ra (मो. प्र. ३६) which allows such entry :

अन्धः पङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः सन्यसेद्द्विजः । सर्वेषामपि वैराग्यं . . . स तु विधीयते ॥

36, 17. As Lakṣmidhara has rejected the reading "*Ekadaṇḍī tridaṇḍī vā*" on the ground that the commentator of Baudhāyana has rejected it as unauthentic (*apa-pāṭhaḥ*)—vide p. 38, 11, 14-16, "*vā*" in the text should be dropped, as a mistake of copyists.

It is noteworthy that this commentator was apparently unavailable to Vedānta Deśika, who deals with the whole question of errors in *Sanyāsa-vidhi* (such as are also implicitly or explicitly condemned by Lakṣmidhara) in the 64th *vāda* of his *Śatadūṣaṇi* (Vol. I, pp. 294-309, ed. P. B. Anantacharya, 1926). Vedānta Deśika accepts the reading with "*vā*", which allows an option, but explains it away thus :

अथ स्यात्—“न चात ऊर्ध्वं शुक्लांबरं बिभृयात् एकदण्डी त्रिदण्डी वा” इति बोधायनादि वचनात्त्रिदण्डैकदण्डधारणयोर्विकल्प इति । भवत्वेवं, तथापि परमहंसस्य एकदण्डधारणमेव । इतरेषां त्रिदण्डधारणमेवेति नास्ति नियमः, अविशेषेण तेषां प्रसक्तेः । भवत्वेवं का नो हानिरिति चेत् नियमाभिमानहानिः । गुरुलघुनोस्तुल्यविकल्पानुपपत्तिं चात्र यादवप्रकाशादयः प्राहुः । अतो मुख्यामुख्यतयैवायं विकल्पस्स्यात् । तदेतद्गुणवान् व्यासः स्पष्टयति—“त्रिदण्डधारणं शस्तम्” इति । बोधायनादिसामान्यवचनविकल्पितैकदण्डधारणं त्रिदण्डालाभात्प्रापद्विषयता हारीत-मेधातिथिभ्यां व्यवस्थापिता । “त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् । वेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलम् ॥ नष्टे जल्पवित्रे च त्रिदण्डे वा प्रमादतः । एकन्तु वैणवं दण्डं पालाशं बैल्वमेव वा ॥ गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावन्नभ्यं त्रिदण्डकम् । यत्नेनान्वेषेन्नित्यमप्रमत्तः समाहितः” इति हारीतः ॥ मेधातिथिस्तु—“यावन्नास्यस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत्” इति । न चैतत्प्रक्रान्तत्रिदण्डधारणपुरुषविशेषविषयमिति नियन्तुं शक्यम्, “एकदण्डी त्रिदण्डी वा” इत्यस्याद्यापि तुल्यत्वनिश्चयाभावात् । यद्यपि च प्रथममेव कस्यचित् त्रिदण्डालाभादेकदण्डग्रहणं संभवति, तथापि न तत्र प्रक्रमपरिनियतिरङ्गीकर्तुं शक्या, अमुख्यत्वात् । “यावन्नास्यस्त्रयोदण्डास्तावदेकेन पर्यटेत्” इत्यस्य चाविशेषेण प्रक्रमेऽपि प्रवृत्तेः ।

Vedānta Deśika then proceeds to support his position on three further grounds: (1) Vedic authority upholds the *tridaṇḍa*, whereas only *smṛti* authority is cited in support of the option to use an *ekadaṇḍa*; (2) Manu's authority supersedes by convention those of all other *smṛtis*, and what is opposed to his statement is to be rejected, and Manu is for *tridaṇḍa* only; and (3) a number of *smṛtis* (which he cites, e.g., Śāṇḍilya, Atri, Dattātreya, Dakṣa and Hārīta) prescribe only the *tridaṇḍa*.

36, 18. cf. *Yogasūtra*, II, 302—तत्रार्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥

31, 7-8. “अतो ब्राह्मणधर्म एव चातुराश्रम्यं इति सिद्धम्” (Medhātithi, ed. Jha, I, p. 533). Mitramisra, who cites with approval Lakṣmidhara's verdict (मो. प्र. ४५), reproduces the elaborate discussion of the subject in the *Madanapūrijāta* (Bib. Ind., pp. 365-373) to establish the right of the Brāhmaṇa alone to *sanyāsa*.

41, 4. पक्कपाय—one who has destroyed his worldly attachments.

42, 9. मो. प्र. ७५ reads निरासार्थं for निरासार्थ.

43, 7-8. Medhātithi takes the *śloka* to mean that the *yati* should wander forth alone, after sending away the companion he had with him till then. Mādhavācārya points out that a *sanyāsin* having abandoned everything, before entering the *āśrama*, has nothing left that can be given up, unless it be his *guru*, whom also he should leave so as to begin his lonely wandering, and he should do so if he is confident of being able to stand on his own knowledge. The *śloka* is a clear prohibition of the *parivāra* with which many ascetics surround themselves.

44, 20-21. The *ślokas* occur in *Matsyapurāṇa*, 148, 32-31, and are cited in the *Tīrthakāṇḍa*, p. 24. The duty to live in Kāśī till one dies is emphasized in a curious verse : अत्रिमुक्ते यदा गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् । अश्मना चरणौ भित्त्वा तत्रैव निवसन् व्रजेत् ॥ (l. c. p. 16.)

45, 12. अवासा does not mean ‘nude’ and implies only ‘covered with a skin or grass that has been nibbled by a cow,’ as indicated by Vasiṣṭha (*inf.* p. 50 and p. 51).

45, 20. मुण्ड does not mean one whose hair is *completely* shorn. See p. 49 ‘शिखावर्जं मुण्डो वा’.

48, 16. ‘प्रतीकार’ is ‘remedy’ for disease. The prohibition to undergo treatment in his illness seems to be in conflict with Baudhāyana's inclusion of medicine (औषध) among the eight things which do not infringe the *yati*'s vows (p. 54). The implication is that the *yati* should not himself seek a *remedy*.

49, 12. The *yati* should utter no benediction and make no formal salutation, but simply utter ‘Nārāyaṇa’ when saluted or when he himself worships.

निराशीः स्यात् । नमस्कृतोऽपि आशिषं न प्रयुज्जति । किं तु नारायणस्मरणं कुर्यात् ॥
“नमो नारायणायेति गृहस्थः प्रणमेयतिम् । ब्रूयुर्नारायणेत्येव यतयो ह्यभिवादिताः, इति ॥
भिक्षार्थमाशिषं न प्रयुज्जीतेत्यन्ये ॥ ‘निर्नमस्कारः’—नमस्कृतो न नमस्कुर्यात्, किं तु नारायणं स्मरेदिति उक्तम् । भिक्षार्थं प्रणतिं न कुर्यादित्यन्ये ॥ (केशव वैजयन्ती)

The *yati* who proceeds to Gaya is enjoined not to make his obeisance to the *viṣṇupāda* there like others, but simply show his *daṇḍa*, (*Vāyupurāṇa*, cited in *Yatidharmasaṃgraha*, p. 106).

50, 17-20. Cited as from Atri in *Yatidharmasaṃgraha*, p. 24.

51, 1. 'There is no liberation for one devoted to grammatical studies.' This is opposed to the view of Patañjali that the study of grammar is obligatory to Brāhmaṇas as a *nitya-karma* (ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् ।). Grammar should be studied for *mukti* (महता देवेन नः सायं यथा स्यात् इत्यध्येयं व्याकरणम् ।). Nāgoji Bhaṭṭa is of opinion that the four ṛks cited and explained by Patañjali show that the study of grammar enables one to attain *mokṣa* (P. S. S. Sastri, *Lectures on the Mahābhāṣya*, 1944, p. 40).

51, 1-4. Though couched in general terms, the condemnation is of the *yati* who devotes himself to grammar-teaching, aims at gathering a following, takes pride in his food and raiment and finds pleasure in the beautiful surroundings of his hermitage. The gathering of disciples and the giving of discourses (*vyākhyānam*) in order to obtain gains and adoration (*lābhapūjā-nimittam*) are forbidden on p. 56, 1, 5.

53, end of the page. The ślokas are from the *Sāntiparva*, ch. 190, sl. 4-5.

54, 8. The printed text reads संभाषीत for संभावयेत्. Bühler takes the clause (S.B.E., II, p. 281) as a prohibition of all conversation with women.

55, 4. The printed text interposes एष between शवयेव and आशरीर.

55, 10-16. Compare these with p. 156, 11. 2-5.

55, 19-20, and p. 56, 11. 1-2. The *yati* should lead a lone life and should not associate with even other ascetics. The inhibition, combined with others against gathering disciples, taking pride in the beauty of the hermitage etc. is an implied condemnation of *maṭhas*. It will be noted that modern *maṭha* life is opposed to *yatidharma*.

56, 3. Talks on politics and on alms are forbidden by the illustration.

56, 19. *Parigraha* may mean either "following" or "property." In the context, which deals with the mode of collecting his *bhikṣā*, it implies condemnation of going round begging, followed by disciples (as was the habit of the Buddha).

57, 13-14. A *yati* who makes himself pleasant to the donors of alms will continue in the fetters of rebirth. Bühler takes the prohibition to imply that the *yati* makes humble salutations to the givers of alms, in order to obtain alms. This interpretation is alluded to by Nandapaṇḍita in his comment on the sūtra of *Viṣṇusmṛti*, p. 49, 1. 12 *inf.*

57, 16-17. The prohibition of the practices named here is absolute, though they are related to the obtainment of alms as their

object. Astrology and palmistry have always been looked down on as beneath a pious person. *Āṅgavidyā*, which is taken as 'palmistry' (which makes it fit with *nakṣatra-vidyā*, which is astrology) is interpreted by two commentators of Manu as "the science of grammar and the five *aṅgas* of the Vedas"; they also interpret '*anusāsanaṁ*' as 'teaching the Veda.' Medhātithi and Govindarāja take '*anusāsanaṁ*' to mean 'giving advice' (on worldly matters). *Vāda* is taken to mean "exposition of the *śāstras*" by Govindarāja, 'disputations' by Medhātithi, and 'the science of dialectics' by Rāghavānanda. "This verse, which occurs also in Vasiṣṭha, X, 21, is historically important, as it shows that in ancient, as in modern times, ascetics followed worldly pursuits and were the teachers or advisers of the people." (Bühler, *Manu*, p. 208).

59. 17-18. Food cannot be accepted from *caṇḍālas* (*antyavāsi*) robbers (*paripanthī*), relations (*jñāti*), temples (*īśvara-bhūta*), and crematoria.

59, 19. The prohibition of meat and wine as *bhikṣā* may be noted.

60. 1. The substances of which the begging bowl may be made are named in an order suggestive of decreasing preference. In the last resort, food may be received in the cupped palm.

61, 17-18. Metal bowls as well as bowls which have fractures (*vraṇāni*) are forbidden.

61, 9-10. The leaves which are *not* to be used for receiving alms are indicated.

61, 20-21. The 'highest place' (परमं स्थान) from which there is no rebirth is *Mokṣa*.

61, 24. परमं निधि is the condition of which the attainment of परमं स्थान is the effect.

62, 1-8. The enumeration of the studies suitable to the ascetic is illustrative not exhaustive. For instance, the study of the epics (*itihāsa*) recommended on p. 61, l. 17 is missing in this list.

62, 13-18, and p. 63, 2-7. The *prāṇāyāma* is prescribed here for its expiatory value. It is treated as an element of Yogic discipline on pp. 169-175.

63, 9-18. The injunction to ponder over the consequences of actions (*Karma*) is to induce thereby the spirit of dispassion (*vairāgya*), which is dealt with more fully in the next chapter.

64, 9-10. That *mukti* is open *only* to the ascetic is a doctrine that has been upheld by certain schools of thought. Yājñavalkya rebuts the idea here by declaring that liberation (*mokṣa*) is open to

the householder who lives virtuously, is hospitable and regular in the performance of *śrāddhas*, and is diligent in the pursuit of the knowledge of the Truth. It may be noted that it is *mokṣa* in the strict sense, and not attaining the world of the *Saguṇa* Brahman that is promised.

64, 12-15. The same idea is enforced by the citation from the *Mahābhārata*. How can *mukṭi* be denied to the *gṛhastha* when, in one who becomes an ascetic, all defects that are unspiritual are held as destroyed by mere *sanyāsa*?

64, 13. A syllable is missing in the first quarter : अनङ्गे; is suggested for अङ्गे:

64, 18-19. The *śloka* commences a long passage from *Manu-smṛti* which shows how the house-holder's life may lead to emancipation, and how a *mumukṣu* (seeker of liberation) need not formally abandon the *gṛhasthāśrama* from which itself he can gain *mokṣa*. The passage develops two ideas envisaged earlier in *Manusmṛti*, IV, 22-24 and IV, 257-258.

In the second of these, the aged *gṛhastha*, who has discharged his 'threefold-debt' to the sages, the manes and the gods, is advised to retire from worldly concerns, but continue to dwell in his old house and engage in solitary meditation, and he is then assured of *mukṭi*.

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि । पुत्रे सर्वे समासज्य वसेन् माध्यस्थ्यमास्थितः ॥ एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ४, २५७-२५८.

The expression *param śreyah* is synonymous with *nisreyas* or *mokṣa*. He need not enter the order of ascetics formally, because he will, for all intents and purposes, lead an ascetic life like the *kuṭīcaka* ascetic. In fact, Kullūka calls such a person a *sanyāsin*, even though he has not donned the red raiment (*kāśāyā*). Govindarāja regards him as still a *gṛhastha* only. But, a householder is bound to perform the fire-rite as long as life lasts. Is this virtual renunciate to perform this duty? A way-out is shown in *Manusmṛti*, IV, 22-24 : the great sacrifices *can* be offered through the sense organs, as well as through speech and breath and knowledge :

एतानेके महायज्ञान्यज्ञास्त्रिविदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहति ॥ वाच्येके जुहति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा । वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमव्ययम् ॥ ज्ञानेनैवापरे विप्राः यजन्त्येतैर्मन्त्रैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ ४. २२-२४ ॥

Such a householder is termed वेदसत्यासिक here. But, if the renunciation of activity (एवं सन्यस्य कर्माणि, p. 65, l. 19) is taken in the

sense of the renunciation merely of the *fruits* of action (कर्मफल)—as explained later on pp. 152-154—the वेदसंन्यासिक must continue to perform his appointed *yājñika* duties (यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । p. 154 *inf.*). The ten-pointed duty, दशलक्षणको धर्मः, (p. 65, ll. 10-12) is as obligatory for the वेदसंन्यासिक as for every *āśramin*, i.e., for everyone.

Vedasanyāsa is not new *āśrama* but is only a mode of life recommended for the spiritually inclined and aged householder. The commentators on *Manusmṛti* make this clear: there are only four *āśramas*, no fifth. The significance of tacking a description of *Veda-sanyāsa* at the end of a chapter dealing with ascetic duties (*yati-dharma*), after an eulogy of the householder's life as the best, lies in the need to emphasize the *spirit* of renunciation, as contrasted with the *form* of *sanyāsa*, for securing liberation (*mukti*).

NOTE ON CH. VI & VII. (*Sanyāsa-vidhi* and *Yati-dharma*).

The treatment of the different classes of *yatis* by Lakṣmidhara is in marked contrast to his enumeration of many types of anchorites on pp. 18-28. On p. 32 he cites a *śloka* from the *Anusāsana-parva* which names (but does not describe the distinguishing marks of) four classes of begging ascetics (*bhikṣu*). The four are: *kuṭīcaka*, *bahūdaka*, *hamsa* and *parama-hamsa*. Mitramiśra (*Mokṣaparakāśa*, pp. 86 ff.) gives, from the minor *upaniṣads*, dealing with *sanyāsa*, and from minor *smṛtis*, a full account of the features of each of these four classes. Mādhvācārya (*Parāśarasmiṛti*, Vol. I, pt. ii, pp. 175-176) discriminates between two types of *parama-hamsa*, viz. *vidvat* (the *jīvan-mukta*, who has realized *mukti* in life) and the *vividīṣu*, who aspires to *mukti* after death. A minor *upaniṣad* mentions two more classes, who are super-*paramahamsas*: the *turyātita* ('above the fourth class' i.e. *paramahamsa* class) and *avadhūta*. Both these are nude ascetics. The first of these does not grasp his food with his hands but takes it in his mouth like an animal; the second is beyond all rules and convention, takes food from one of any caste, and eats like a boa-constrictor, (*ajagara*), i.e. keeps his mouth open for any food that may fall within it, and starves if he does not get food. This life is *not* however identical with that described (on pp. 177, ll. 17-37) as *ajagara-vratam*, which is only symbolic of the even-mindedness which comes to the *yogin*.

The *kuṭīcaka* is formally enrolled among *sanyāsins*, after the completion of the usual ceremonies, but he continues to live with his sons and relatives in the family house, or in a hut put up by them for

his use, and he takes his *bhikṣā* from them. He does not move about from place to place. Or, he lives in the hermitage of some great sage (who leads a *gṛhastha* life). This mode of life is contrary to the rule that an ascetic should move about from place to place, except for four months in a year, and that he must not beg food of his relations (*jñāti*, p. 59). He does not lead also the solitary life enjoined for the ascetic by the authorities cited by Lakṣmidhara. The *hamsa* and *parama-hamsa* are described as giving up their *sikhā* (top-knot) and sacred thread (*yajñopavīta*) and as bearing only an *ekadaṇḍa*. Lakṣmidhara stresses the *tridaṇḍa*. The *paramahamsa* is nude, takes food from any caste and may throw off his staff altogether. Both are enjoined to conduct themselves, while really sane, as if mad. This advice is embodied in a *sūtra* of Vasiṣṭha, cited on p. 50 as a general rule for all ascetics (*anunmatta unmattaveśaḥ*), as a preventive against being made much of by the public (*loke pūjāparihārārtham caitat*, p. 52). The normal type of ascetic is the *bahūdaka*, and it is to it that the rules extracted by Lakṣmidhara approximate. The *bahūdaka* is invested by him with features (supposed to be characteristic of other types) so far as they are not in conflict with the *śāstraic* rules : e.g., living under trees, or caves or on river banks ; *appearing* mad etc. The graduated starvation (*cāndrāyaṇa*) and consumption of the excreta of the cow (*go-sakṛt*), which are described as features of the *hamsa* type of ascetic, are indicated by Lakṣmidhara as practices of the *vānaprastha* (pp. 24-25), and not of the *Sanyāsin*.

In the attempt to reflect in their appearance and modes of life the spirit of renunciation, many ascetics went to extremes. A Jaina ascetic, who went nude, acted on this principle, as did the *avadhūta* or some *paramahamsas*. The idea that the ascetic, who led the most exacting life, was above ordinary rules or even the *śāstras*, was an exaggeration of the features of the *jīvan-mukta*. Writers on Dharma-śāstra like Viśvarūpa and Medhātithi, whom Lakṣmidhara usually follows, have said emphatically that the ascetic is *not* to do as he pleases (Yājñavalkya, III, 66 und Manu, VI, 32). That the defiance of rules by ascetics, on the score of their supreme knowledge, is old is evident from the criticism of this attitude by Āpastamba (*Dharmasūtra*, II, 9, 21, 13-17) and by the *Vedāntasūtra* (III, iv, 27-31).

66. The longing for life, which will lead to rebirth, should be overcome by making the mind dwell on the incidents of life which will induce disgust for it, and produce the spirit of dispassion (*Vairāgyam*). तत्र देहादिभ्यः वैराग्याय प्रपन्नस्य दुःखमयत्वं प्रस्तूयते विष्णुपुराणे

(मो. प्र. १६२) cf. *Yogasūtra*, I, 15—दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकरसंज्ञा वैराग्यम् ॥

66, 13. प्रतिश्यायः, पीनसः

66, 14. श्वयथु, शोकः

67, 2. मोहो, मूर्च्छा.

67, 13. The Grantha edn. reads भुम् for भम्, interpreted as चक्रीभूत.

67, 21. 'प्रजापत्येन वातेन', ब्रह्मणा निर्मितेन वायुना । 'तस्माज्जायान्स गर्भः कनीयांसं सूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि सकृत्' इति श्रुतेः । (विष्णुचिन्तीये)

68, 4. ककच, दारणयन्त्र.

68, 5. The Gr. ed. reads कमिको for कमिको.

68, 14. "आत्यन्तिक दुःखनिवृत्तिः मोक्षः" इति सांख्ये ।

69, 3. कर्मणां, वैदिककर्मणाम् (वि. चि.)

69, 6. 'वलिल्लायुशिरावृतः'—'वलिः' त्वच्करङ्गः, रक्तवहानाडी सिराः, सैव बन्धना स्नायुः (वि. चि.) । 'वलिः' लंबमानत्वक्, 'सिरा' रक्तवसादि, सैव स्नायुः अस्थिबन्धनी (श्रीधरः) ।

70, 21. Prahlāda's speech to his school-mates.

71, 3. अत्यन्तं स्तब्धज्ज्ञानां मल्लश्रमादिना सुखमिच्छतां मुष्ट्यादिपातः सुखमिव भवति । तथा मोहपिहितदृष्टीनां प्रणयकुपितरमणीचरणघातोऽपि सुखायते (श्रीधरः) ।

71, 21-22. Cf. अश्वमेधपर्व, १७, २९-३१.

73, 18. 'आत्मानं', परमात्मानम् (शान्तिपर्व, १७४, ३८.)

74, 12. See Max Müller's *Upanishads*, E.T., I, p. 125 f.

75, 11. मो. प्र. (p. 168) read यः खिन्नो for 'यत्तन्तो.'

75, 17. 'मात्रा' मीयन्ते इति विषया उच्यन्ते (मो. प्र. १६९)

76, 5-8. If one visualizes the skeleton beneath her smile, her bright eyes and her plump breasts, a woman is as frightful as hell.

76, 10. ff. The *Mahābhārata* is full of denunciations of women, and this is a sample.

81, 11. Note that for every named vice a remedy is also indicated.

81, 14. संकल्पः, desire.

82, 20. Cf. p. 85, l. 16 where 'anger' is described as springing from *rajoguṇa*.

83, 10-11. From Hanumān's soliloquy, after he had burnt down *Laṅkā* and fears that *Sitā* has perished in the conflagration.

84, 13. Discrimination (which can conquer covetousness) perishes like learning through lack of exercise.

84, 17. Cf. p. 94, l. 9.

86, 5. Bad qualities are the result of bad actions in past lives. (From Prahlāda's reply to *Hiraṇyakāśipu*).

86, 9. For *tāpatraya* see *Sāṃkhya Kārikā*, 1.

87, 10 ff. From the soliloquy of the Sage Saubhari, who underwent rejuvenation and married the fifty daughters of King Māndhātā.

88, 7-8. Not found in printed editions of *Viṣṇupurāṇa*, or in *Bhāgavata*, IX, 6, 39-55, where the story of Saubhari is given.

89, 4-5. This is the conclusion of a fallen woman named Piṅgalā who having proceeded to place of assignation, did not find her lovers there, and in the reaction gained tranquillity of soul.

90, 5 ff. Admonition of Bali, son of Virocana, to Indra, when the latter saw the former humbled but contented, because he knew that things occurred as fore-ordained. The śloka are in *Sāntiparva*, Ch. 231 and 235.

91, 9 ff. *Sāntiparva*, Ch. 175, 222 and 223.

92, 1-7. These must be part of *Mankigītā*, (*Sāntiparva*, Ch. 176) but the verses do not appear in the printed editions.

92, 6-7. 'एवं च ममताभिमानेव स्वामिनः मदीयेति वृथाश्रमः' इत्यर्थः (मोक्षप्रकाश, पृ. १८८) ।

92, 12-13. Omitted by both *Sṛīdhara* and *Viṣṇucitta*.

94, 9 Cf. p. 84, ll. 15-17.

94, 19. 'अपरस्परान्' सातत्येन परस्परविवेकरहितान्, अर्थविषयध्यानपरंपरावान् इति कल्पतरुः (मोक्षप्रकाश, पृ. १९०.)

95, 4-7. *Sāntiparva*, 303, 28.

95, 8-9. *Ibid.*, 157, 6.

95, 12 ff. *Ibid.*, 280, 5-11.

96, 8. *Mokṣaparakāśa* reads नान्येति for नश्येति and न बालैः for निबलैः in l. 10.

96, 12-19. *Sāntiparva*, 233, 17-18.

97, 8-9. The verse occurs also in *Anusūsanaparva*, (141, 35).

97, 10. Medhātithi explains 'asevayā' as avoiding places where enjoyments are obtainable, i.e. by dwelling in a forest.

102-108. The description of the origin of the world given here is not the Sāṃkhya view. Sāṃkhya accepts only twenty-four categories besides the Self, and lands in dualism. Vedānta, on the other hand, recognizes besides these twenty-five principles, the Supreme Self or Paramātman as a twenty-sixth, who controls Prakṛti and Puruṣa. The dualism of Sāṃkhya is thus overcome. We have *Sesvara* or theistic Sāṃkhya. The Supreme Lord is described as entering of his own will (*svēcchayā*) Prakṛti and Puruṣa and agitating the immutable and mutable principles. The hypothesis of Īśvara as the stimulus (*kṣobhaka*) to evolution and involution gets over a defect of Sāṃkhya. "The theory of creation *ex nihilo* is unknown to

Vedāntic cosmogony." (*Phil. of Bhedabheda*, p. 319). The view unfolded here is the doctrine of *pariṇāma* (*pariṇāma-vāda*), "the perpetual unfolding of what is enfolded," which is opposed to the *vivarta-vāda* of *Advaita-vedānta*, which views creation as illusory, and even to the *Brahma-pariṇāma-vāda* of Bhāskara (*op. cit.* pp. 102-104). The conception of the Supreme Being as indwelling in all (*antaryāmin*) and of starting of His own will the cycle of evolution and involution of the cosmos, leans to the Viśiṣṭādvaita view. In fact, the long quotation from *Viṣṇupurāṇa*, which is held up as the true view (and so the author's), contains many indications of a trend to Viśiṣṭādvaita and of opposition to Advaita. Some of these may be specified: (1) the description of Prakṛti, on p. 102, as *nitya*; (2) the description of *kāla* (time) as beginningless and endless (*ananta*) on p. 103; (3) the identification of *Para-Brahman* with Viṣṇu on pages 106 and 108; and (4) the description of Brahman in the state of involution as *prādhānikam pumān* etc. on p. (103) *i.e.* Brahman as qualified by *Pradhāna*. In Viśiṣṭādvaita, Prakṛti, Kāla and Suddha-satva are the three kinds of *a-cit* (*trividha-acetana*): cf. Vedānta Deśika's *Rahasya-traya-sāra*, ch. V. The view that Brahman is present in *Pradhāna*, both when it is contracted and when it is expanded (*sa saṃkoca-vikasābhyām pradhānatvepi samsthiti*, p. 103) enunciates two states, viz. *pralaya*, in which Brahman exists qualified by the subtle Prakṛti (*sūkṣma-cit-acit-viśiṣṭa-Brahma*) and evolution, in which Brahman exists in manifest Prakṛti. The process of evolution and involution described in the passage corresponds to the Viśiṣṭādvaita account of creation (See Srinivasachari, *Philosophy of Viśiṣṭādvaita*, pp. 261-262).

106, 15-18. Śrīdhara's readings are *kalpavikalpanā, karanīm Brahma*, and *sa samjñam*.

108, 15. The Kumbakonam edition of *Sāntiparva*, cci, 1, reads "Akṣarāt kham" instead of "akṣaro agre." It makes a difference, The form adopted by Lakṣmidhara is significant.

111, 8-9. Cf. *Manusmṛti*, XII, 42:

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः । पशवश्च मृगार्थैव जघन्या तामसी गतिः ॥

112, ff. heading and head-lines. All the MSS. have adopted the printed form, which is manifestly incorrect. It should read *deha-sarīri-viveka*.

113, 2-7. "To Rāmanuja, Brahman is *sat* or supreme reality that is the pervading essence of the universe and its indwelling self and is therefore *satya* or true. The universe is not Brahman enveloped

by *māyā* or *avidyā*, but is *Brahmamāyā*, pervaded by Brahman. . . It exists in Brahman and not as Brahman, and does not exhaust its content. Reality exists as Brahman in *cit* and *acit*. *Acit* is matter which is ever-changing and perishing and may be called *asatya*. *Cit* is the eternal self with a uniform nature or intelligence, which is realized as distinct from the perishing *prakṛti* or matter, and may be called *satya* or the true and the inner self of the existent *prakṛti*; Brahman may be called *Satyasya satyam*, the real of all reals or the true of the true or Vāsudeva." (*Phil. of Viśiṣṭādvaita*, p. 46). In the passage from *Viṣṇupurāṇa* quoted here, Lakṣmīdhara takes *viṣṇusakti* as Brahman, *kṣetrajñā* as *jīva*, which is the *āpara tatva* (the other reality) and *avidyā*, which is the *ajñāna* or *karma* that causes bondage, to the self. The three are treated as real and distinct, and correspond to *sat*, *cit* and *acit*, the three ultimate reals of *Viśiṣṭādvaita*, as set out in the passage quoted above. The leaning of Lakṣmīdhara to *Viśiṣṭādvaita* in this may be noted. The quotation from *Viṣṇupurāṇa* that is commented on here is used by Vedānta Deśika, the Viśiṣṭādvaita philosopher, in his *Rahasyatrayasāra*. *Avidyā* will, in this sense, be equated with *prakṛti*. Mitramiśra interprets *Viṣṇusakti* as *Isvara*, *kṣetrasakti* as *jīva* and *avidyāsakti* as *māyā*.

114, 4-8. The passage is also used by Vedānta Deśika in *Rahasyatrayasāra*, ch. 22. *Nirguṇa* in line 4, is the negation, not of *saguṇa*, but of *heyagūṇa*, or evil in the divine nature. That this is the sense is evident from the description, lower down in the passage—'na līpyate karmaphalaih.' *Karmātmā* is *jīva* or *jīvātmā*. *Āpara* means "different" i.e. from the Absolute. *Jīvātmā* is subject to *saṃsāra*, and release from it (*mokṣa*). Note that the distinction between *jīva* and *paramātmā* is emphasized here as well as the ultimate reality being *Nārāyaṇa*, as held by the school of Rāmānuja. *Advaita* regards the distinction between *jīva* and *Brahman* as illusory and unreal.

115, 16-17. Note the word *vetti* in relation to the inner self (*antarātmā*). It declares that he is the cognizer and experiencer of the sensory feeling. This view is non-Advaitic.

116, 10. Note the assertion that the self is real (*satya*), as are the elements. The declaration of the reality of the external world ranges the author against *Advaita*.

118, 14. *Sarīri* here denotes the Supreme Self, to whom the universe, consisting of *cit* and *acit*, is a body, or *Sarīra*. The relation of the Absolute and the Universe thus conceived is a cardinal doctrine of *Viśiṣṭādvaita* (*sarīri-sarīra-bhāva-saṃbandha*). See *Phil. of Viśiṣṭādvaita*, pp. 241-249.

122, 12. The idea that *jīva* is atomic in size (*aṇumātra*), which is set out here, is common to the schools of both Bhāskara and Rāmānuja. See Srinivasachari, *Bhedābheda*, p. 86 and *Phil. of Viśiṣṭādvaita*, p. 234.

124, 11-12. Compare *Yogasūtra*, II, 5, which describes *aṇmāna* in similar terms :—अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविधा ॥

130, 5 ff. The description of the soul as springing from the Supreme Self (*ātmanah sakasāt prabhavati*)—as also the expression on p. **131**, *ekasmādeva caitanyūjjātaḥ*)—and the use of the analogy of sparks and fire, in both contexts, show clearly the trend to Bhāskara's views. The word *prabhavanti* is interpreted as "become associated with gross bodies governed by the law of *karma* (*subhāsubha-karma-vasena sthūlasarīrābhimānino jāyante*, p. 131). According to Bhāskara "the association of the absolute with its adjuncts is governed by the moral law of *karma*" (*Bhedābheda*, p. 86).

131, 2-10. The illustrative analogies that are used *e.g.*, the actor transforming himself as different persons by painting himself differently, ether which is one but is different in different pots, the sun reflected as many suns in different vessels of water, all suggest that the one and only self, which is unconditioned, becomes manifold when conditioned by *upādhis*, and bring the view upheld here into line with that of Bhāskara. According to him "the Absolute is both conditioned and unconditioned; it differentiates itself into the manifold of finite selves and things, and when the condition is removed, the finite becomes one with the infinite." (*Bhedābheda*, p. 6). The omission to refer to *māyā* or *avidyā* in this context, by Lakṣmidhara precludes the possibility of giving an *Advaitic* turn to his view.

133, 12. *Yadyevam*, it should be noted, is interpreted (on p. 134) as *yadi atmaiva jīvabhāvam bhajate*.

134, 15-16. The two lines, and in fact the whole passage from the *Brahma purāṇa*, lean to the *Bhedābheda* view of Bhāskara. The Lord, the one Supreme Self (*eka eva Paramātmā*) is found differentiated as two; the enjoyer (the individual self) and the enjoyed (the universe). This is possible only when the Absolute is conditioned or limited. Cf. *Bhāskarabhāṣya*, II, iii, 45 :—*sa ca bhinnābhinna-svarūpaḥ* Lakṣmidhara's own interpretation (p. **138**, 2-3)—*puruṣaḥ paramātmāṃso anādirabhinno api san na kadācid-vyaktapūrvakaḥ*) makes it even clearer. The word *api*, in the above comment, is significant. It implies that, though they are not different, they are yet different, owing to *upādhi*. That this difference is adventitious (*aupādhika*), while the non-difference is natural

(*svābhāvika*), is indicated by the use of the expression *paramārthataḥ abhinno api*, i.e., "though in fact undivided."

143, 11-12. The reference to Vāsudeva as the Supreme Being is noteworthy. See *Phil. of Viśiṣṭādvaita*, p. 226.

144, 16. The Kumbakonam ed. reads *kṣarūkṣarau* for *sutā-kṣarau*.

144-159. The entire chapter on *Jñāna-karmayoga* emphasizes the need for **both** *jñāna* and *karma* for *mukti*. One of these alone is inadequate: both must operate together. On p. 145, l. 3, the *Bhagavadgīta* is cited to show that *karma* alone will fail, and *vidyā* (explained as *Brahmajñānam*) leads to 'the goal from which there is no return' (*yatra gatvā na vārdhate*). On p. 146, ll. 6-9 the joint operation of *both* is up held as necessary, as both wings of a bird are for its flight (*na hyekapakṣo vihaḡaḡ prayāti*). On p. 146, l. 13, *Dharma* (enjoined duty i.e., *karma*) is described as the source of *jñāna*, which leads to *mokṣa*. In his comments on p. 148, the performance of the duties enjoined on the different *āśramas* (*karma*) is explained as meant to avoid evil and to lead to *jñāna karmāpi yathāprāptam āśramavihitam jñānaparipākārtham pratyavūyaparihārartham ca astyeva*.

This view is maintained both by *Viśiṣṭādvaita* and *Bhedābheda* (See Srinivasachari, *Phil. of Viśiṣṭādvaita*, pp. 131-132, where Bhāskara's doctrine of *jñāna-karma-samuccaya*, which holds that both *karma* and *jñāna* are necessary to the seeker of Brahman, is explained, and his *Bhedābheda*, pp. 108-115.) But, some passages, like *advaita-darśane sthitaḡ* (p. 153) show that Lakṣmidhara leans more to Bhāskara.

146, 13. Compare it with p. 154, ll. 14-15 (quotation from *Bhagavadgīta*). "*Tapas* is the duty to the self, and is the practice of self-purification in thought, word and deed, and connotes the virtues of truthfulness, *ahiṃsā* and patience. *Dāna* as a duty to others is the exercise of benevolence without any egoistic calculation, and is a gift to the needy man in which the right hand does not know what the left hand does. *Yajña* as a duty to the gods is offering sacrifices to the *devas*, who help in maintaining the cosmic order, without the taint of bargaining with them for boons." (*Phil. of Viśiṣṭādvaita*, p. 331.)

148, 13-19. The comments lean to *Viśiṣṭādvaitic* views.

148, 23. The Vedic reference is to *Taittirīya Upaniṣad*, III, ii, 1.

149, 3-6. The *Advaitic* view that *mukti* is solely due to *jñāna* is repudiated here (*nirākṛtam*).

149, 7. *Yajña* is one of the thousand names of Viṣṇu in *Viṣṇu-sahasra-nāma*. The citation from the Veda is from *Taittirīya Samhita*, I, vii, 4.

149, 9-10. Action, except as an act of adoration of God, is upheld here as leading to the bondage of rebirth. This is a Vaiṣṇava view.

It may be noted, that Mitramiśra, who upholds *Advaitic* views, also rejects Śaṅkara's emphasis on *jñāna* as the sole agent of *mukti* (*Mokṣaparakūṣa*, fol. 326).

151, 11. *Viṣṇoḥ sthānam* is *Vaikunṭha*, Rāmānuja's *parama-padam*.

156, 5. This sentence is probably a proverb, and occurs also in *Sāntiparva*, ccxxiv, 48, 51.

157, 6-7. The passage refers to *sātvika-tyāga* and not to non-difference (*advaita*) in a philosophical sense.

158, 16-17. All *karma* culminates in (*i.e.*, leads to) *jñāna*—an enunciation of their interdependence.

160. The Dharmasāstra attitude to *mokṣa* is clearly seen here. Cf. *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*, IV, iv, 22 :—तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणे विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ॥

Lakṣmīdhara appears to hold, like the Viśiṣṭādvaitin, that the study of the Veda, sacrifices, *brahmacaryā* etc., as stated by Yājñavalkya (ll. 4-5), are accessories to self-knowledge. *Advaitins* hold these to be accessories to the desire to know Brahman (*vividiṣa-sādhana*).

160, 16-17. The *śloka* has already been cited in the comment on p. 148.

161, 3. The complementary character of *karma* and *jñāna* is stressed.

161, 10. Note the interpretation of *śarīra-parisaṅkhyānam* given by Lakṣmīdhara as the (*anusandhāna*),—careful recalling of the impurity and impermanence of the body.

165, 10-11. The conception of *yoga* as *samyoga* (union)—*i.e.* of *jīva* and Brahman, is not the same as Patañjali's idea of it, that it is the restraint of mental action (*Yogasūtra*, I, 2, *yogascittavṛtti-nirodhaḥ*.)

167, 5. *Atitaren-naraḥ* is a better reading than *atipaten-naraḥ*.

167. The sentence from the *Mahābhārata* on the eight accessories of *Yoga* is identical with *Yogasūtra*, II, 29.

168, 4-5. Compare with p. 170, ll. 1-2.

168, 13. Cf. *Yogasūtra*, II, 30—*Tatrāhimsāsatyāsteyabrahmacaryā-parigrahā yamāḥ*.

168, 15. Cf. *Yogasūtra*, II, 32 : *Sauca-saṁtoṣa-tapaḥ-svādhyāyesvara-praṇidhānāni niyamah.*

169, 5. Cf. *Yogasūtra*, II, 49 : *Tasmin sati svāsa-prasvāsayor-gati-vicchedaḥ prāṇāyāmah.*

170, 8-9. Cf. *Yogasūtra*, II, 50—*Bāhyābhāntara-sthambhavṛttir-desakāla-samkhyābhiḥ paridṛṣṭo dīrgha-sūkṣmah.*

173, 1-2. Cf. *Yogasūtra*, III, 1, and *Vyāsa-bhāṣya* thereon.

Desabandhascittasya dhāraṇā. (P.) *Nābhicakre hṛdayaṇḍarthe mūrdhni jyotiṣi nāsikāgre jīhvāgre iteyavamādiṣu deseṣu bāhye vā viṣaye cittasya vṛttimātreṇa bandha iti dhāraṇā.* (V.)

173, 7-8. Cf. *Yogasūtra*, II, 54 : *Sva-viśayāsamprayoge cittasya svarūpānukāra ivendriyāṇām pratyāhārah.* (Abstraction or *Pratyāhāra* is that by which the senses do not come into contact with their objects and follow as it were the nature of the mind.)

173, 19-20. Cf. *Yogasūtra*, II, 55—*Tataḥ paramāvasyateन्द्रियāṇām.* (Thenceforth the senses are under the highest control.)

174, 7-8. *Apahata-pāpmā* is a better reading than *apahṛta-pāpmā*. The expression *guṇaka-parabrahmāda* makes it clear that in Lakṣmidhara's view Brahman is *saguṇa*, and not *nirguṇa*, as held by Advaita.

175, 2. The Kumbakonam ed. reads thus : *Netrhiṇā yathā nāvah puruṣānarṇave yathā.*

183, 7-9. Cf. *Yogasūtra*, I, 12 : *Abhyāsa-vairāgyābhyām tannirodhaḥ.*

186, 6-15. The *Mitākṣarā* has a comment in almost the same words.

187-188. The state of *samādhi* is described here.

Cf. *Yogasūtra*, III, 3 : *Tadevārthamātranirbhāsam svarūpa-Sūnyamiva samādhiḥ* ; and *Vyāsabhāṣya* ; *Dhyānameva dhyeyākāranirbhāsam pratyayātmakena svarūpeṇa sūnyamiva yadā bhavati dhyeyasva-bhāvavāvesāttadā samādhiritiucyate.* (P.) The same when shining with the light of the object alone, and devoid, as it were, of itself, is trance (*samādhi*). *Com.* When on account of the object of contemplation taking entire possession of the mind, contemplation shows only the light of the form of the contemplated object, and, devoid, as it were, of its nature of self-cognition, then it is called trance (*samādhi*).

189, 4. The posture described is *padmāsana*.

189, 5-6. The object of contemplation is the self.

196, 5. *Yogī-Yājñavalkya* is an error for *Mahābhārata*. The citation from the former begins with *Oṃkāra* on l. 14. Viṣṇu, the

Para-brahman, is conceived as *Oṃkārasvarūpin* : hence the eulogy of the mystic syllable follows.

197, 12. The long passage, which begins here, is headed *Viṣṇuh* in *Mokṣapṛakāśa* also, but it has not been traced either in *Viṣṇu-smṛti* or in *Viṣṇupurāṇa*, from, both of which many citations are made in the book. Mitramiśra, however, ends the quotation, as from Viṣṇu, with the penultimate śloka on the page, and attributes what follows to *Saunaka* (p. 376).

198, 21-24. These ślokas and those which follow on pp. 199-200 are ascribed by *Mokṣapṛakāśa* to *Yogi-Yājñavalkya*.

202, 9-10. *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*, III, viii, 9.

202, 16. *Ibid.*, II, i, 20.

202, 18-20. *Chāndogyopaniṣad*, I, v, 3.

208, 21. *Viṣṇoh paramam padam* is, as explained earlier, His abode, i.e. *Vaiṣṇuṭha*.

209, 7. In view of his affiliation to Bhāskara's views, of which many indications in his book have been noted, this reference to *jīvan-mukti*, which is denied and criticized by Bhāskara (see *Bhedābheda*, pp. 127-128 and 136-138), must be deemed as merely rhetorical.

217, 7 ff. The ślokas are ascribed to the *Mahābhārata* by *Mokṣapṛakāśa*.

220, 1-4. The verse occurs also in *S'āntiparva*, CCLVII, 9.

232, 4. The line should read *Kimāyāsasaho na tvam pṛvānasi nirikṣyase*.

243, 17-18. Śrīdhara reads *Tathā Brahmaparo*, while Lakṣmīdhara separates the *tathā*, and reads *Para-Brahmaparo*, which would make it non-Advaitic.

248-254. The signs of approaching death are obviously only in regard to those who have practised *Yoga*.

253, 18 ff. An adept in *Yoga* can postpone the moment of his death to *uttarāyaṇa*, as was done by Bhīṣma. (*Mokṣapṛakāśa*, p. 458.)

255, 2. The expression '*utkrāntiḥ*' is noteworthy, as descriptive of Lakṣmīdhara's conception of the dissolution of the body of the *mukta* or *yogin* and the ascent of the self by the shining path (*arcī-rādi-mārga*), as conceived by Viśiṣṭādvaitins. The ascent by the path of light (*arcirādigatiḥ*) is criticized by Advaitins, but is upheld by Bhāskara (*Bhedābheda*, pp. 140-149), as well as by Rāmānuja.

MANUSCRIPTS OF THE MOKṢAKĀṆḌA

ASSIDUOUS search has disclosed the existence of only three complete manuscripts of the *Mokṣakāṇḍa*. The oldest of the three is that in the Udaipur (Rajputana) Palace Library. Dr. P. Peterson first described it in his *Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle*, 1882-83, p. 110. It consists of 89 folia, written on both sides, in clear Nāgarī, with 14 lines to a page and an average of 51 letters to a line. I have used a transcript made for me by order of the Udaipur Darbar. It has an entry at the end giving the copyist's estimate of the *granthasaṃkhyā* as "2650." It gives the date of the manuscript as *Samvat* 1708, i.e. 1650-51 A. D. It shows several lacunæ (see pp. 7, 25, 27, 31, 60, 61 and 104), which suggest that it was copied from an already defective and older manuscript.

The next manuscript, judged by age, is in the library of the Government Sanskrit College (Sarasvatī Bhavan) at Benares. It consists of 89 folia, written in legible-Nāgarī on both sides of the leaf. The colophon gives the date of its transcription as *Samvat* 1721 (1663-64 A. D.). While apparently no folio of this MS. is missing, judging from continuous pagination, it has several lacunae, which show that it was also copied from an older but defective manuscript.

The third manuscript lacks three intervening folia, (7, 8, and 39) as well as the last leaf. Its colophon is missing. It is written in flowing Nāgarī and must have been copied about the end of the seventeenth century. It is now in the Library of the Junior Bhonsle Maharaja at Nagpur.

Besides these three manuscripts, which are more or less complete, use has been made of a fragment now in the Government Collection in the custody of the Royal Asiatic Society of Bengal. It is a modern transcript from an undated, older

manuscript, and the copy was made as recently as *Samvat* 1950 i.e. 1892 A. D. It is described by MM. Haraprasad Shastri in his *Descriptive Catalogue of the Smṛti Manuscripts in the Government Collection under the care of the Asiatic Society of Bengal*, (1925), p. 61. It comprises only eleven folia, numbered consecutively as 102 to 112. It begins at ch. 32 and goes to the end of the *kāṇḍa*. It was copied at Benares, and the earlier part was apparently unavailable to the scribe. The original of this manuscript cannot be traced.

The Rāj Library at Dharbanga has a solitary leaf of a manuscript of the *Mokṣakāṇḍa*. It takes us to the end of ch. 2. It is described in Dr. K. P. Jayaswal's *Catalogue of the Smṛti Manuscripts in Mithila* (1927). It is written in Maithili characters and apparently belongs to an old manuscript transcribed in the latter half of the seventeenth century.

The Library of the S'āṅkarācārya at Puri once had a manuscript of the *Mokṣakāṇḍa*, that was apparently old and complete. Rajendralala Mitra has described it in his *Notices of Sanskrit Manuscripts*, Vol. VIII, p. 297. I tried hard to secure it, but was told by those in authority, who sought for it on my behalf, that it had been lost.

Mitra Misra, who follows closely on the steps, of Lakṣmīdhara, and absorbs large slices of the latter's digest, has also written on *Mokṣa*, under the caption of *Mokṣaparakāśa*. It was, like the *Mokṣakāṇḍa*, the last section of the digest (*nibandha*) of which it formed a part. I secured a copy of the only known manuscript of it. *Vīramitrodaya* was composed at the beginning of the seventeenth century. It is therefore not more than a generation earlier than our oldest extant manuscript of the *Mokṣakāṇḍa*. While *Mokṣaparakāśa* has been helpful in clearing up occasional difficulties in the manuscripts used, the circumstance that only one manuscript of it exists, has limited its value in collation. I have undertaken to edit it for the Chowkhamba Sanskrit Series in which several sections of the *Vīramitrodaya* have already appeared.

SUPPLEMENTARY IDENTIFICATIONS OF CITATIONS

Mahābhārata (Kumbakonam edition)

- p. 4, ll. 5-9, S'āntiparva, **323**. S'l. 110-111.
- p. 8, ll. 12-14. Cited by *Moks'aparakāśa* as from *Mahānāradya*.
- p. 10, ll. 8-11, S'ānti., **222**, 52-53.
- „ ll. 15-18, S'ānti., **222**, 55-56.
- p. 12, ll. 4-5, S'ānti., **250**, 26-27.
- „ ll. 6-9, *Ib.*, **174**, 6 or **283**, 6.
- p. 31, ll. 8-9, *Ib.*, **251**, 3.
- p. 47, ll. 4-6, S'ānti., **284**, 8, 21.
- „ ll. 7-8, *Ib.*, **251**, 12.
- p. 76, ll. 10-11, Anusāsanaparva, **74**, 9.
- p. 81, ll. 4-9, S'ānti., **260**, 1-3.
- „ ll. 10-11 *Ib.* 7.
- p. 84, ll. 6-7, S'ānti., **156**, 2.
- „ ll. 4-9, S'ānti., **173**, 68.
- p. 90, ll. 6-7, *Ib.* **231**, 28.
- „ ll. 10-11, S'ānti., **235**, 84.
- p. 91, ll. 9-10, S'ānti., **175**, 22.
- „ ll. 15-18, S'ānti., **222**, 61.
- „ ll. 19-20, S'ānti., *Ib.*, **176**, 56 ; **223**, 17.
- p. 92, ll. 2-5, (*Mañki-gītā*).
- „ ll. 6-7, S'ānti., **174**, 33.
- p. 95, ll. 4-7, *Ib.*, **303**, 28.
- „ ll. 8-9, *Ib.*, 157, 6.
- „ ll. 12-25, S'ānti., **280**, 5-11.
- „ ll. 11-18, S'ānti., **233**, 17-18.
- p. 108, ll. 15-16, S'ānti., 200, 7.
- p. 111, ll. 11-24, S'ānti., **182**, 19-25.
- p. 114, ll. 12-15, S'ānti., **185**, 26.
- „ ll. 20-21, *Ib.*, **184**, 1.
- p. 115, ll. 1-6, *Ib.*, **184**, 2-4.
- p. 117. 15-20, S'ānti., **200**, 12-13(a).
- p. 118, ll. 1-6, *Ib.*, 13 (b)-14.
- „ ll. 7-14, *Ib.*, **201**, 1-2.¹
- „ ll. 15-18, *Ib.*, 6-7.
- „ ll. 21-24, S'ānti., **185**, 27 ; वनपर्व, **213**, 27.

- p. 119, ll. 1-4, *Ib.* **200**, 11.
 „ ll. 11-20, *S'ānti.*, **247**, 1-4, 7.
 p. 145, ll. 1-10, *Ib.*, 8-12.
 p. 162, ll. 15-18, *S'ānti.*, **174**, 37.
 p. 175, l. 5, *S'ānti.*, **301**, 7.
 „ ll. 6-7, *Ib.* 8.
 „ ll. 22-23, *S'ānti.*, **311**, 14.
 p. 188, ll. 1-6, *Ib.*, 15-17.
 p. 202, ll. 24-25, *S'ānti.*, **321**, 14.
 p. 203, ll. 1-4, *Ib.*, 15-16.
 p. 259, ll. 1-11, *S'ānti.*, **322**, 1-7.

Vedic (श्रुतिः)

- p. 6, ll. 15-16, *Chāndogyopaniṣat*, 8, 3, 8.
 p. 18, ll. 9-10, *Taittirīya Brāhmaṇa*,
 p. 143, ll. 6-7, *Chāndogyopaniṣat*, 8, 2, 1.
 p. 148, l. 23, *Tāittirīyopaniṣat*, 3, 2, 1.
 p. 149, l. 9, *Taittirīyasamṛhita*, 1, 7, 8.
 p. 202, ll. 9-10, *Brhadāranyakopaniṣat*, 3, 8, 9.
 „ l. 16, *Ibid.*, 2, 1, 20.
 „ l. 18, *Chāndogyopaniṣat*, I, 5, 3.

Darsanas

- p. 143, l. 8, *Vedāntasūtra*, 4, 4, 8.
 p. 167, ll. 12-20, cf. *Yogasūtra*, II, 29.
 p. 174, ll. 12-13, *Pātañjalasūtra*, IV, 1.

CORRECTIONS

INTRODUCTION

- p. 4, l. 17: for 'trya' read 'traya.'
p. 16, l. 22: Insert ')' after *Vedāntasūtra*.
p. 18, last line: insert '(' before *Isvara*.
p. 19, l. 20: omit the comma after *Saguṇa*.
p. 22, l. 21: insert 'of' before 'scripture.'
p. 33, l. 24: insert 'or' before 'refer.'
p. 34, l. 12: omit 'or' after 'horse' and insert a comma.
p. 34, l. 13: insert 'a' before 'car.'
p. 37, l. 6: substitute 'are' for 'is'.
p. 38, l. 20: substitute 'on' for 'in'.
p. 38, l. 22: for 'and; so' read 'and his.'
p. 40, l. 14: omit bracket after 'scheme.'
p. 45, l. 15: for 'that' before 'Paramātman' read 'the'.
p. 48, l. 24: insert an asterisk *above* 'literature' and *before* the footnote.
p. 49: last line, for 'with' read 'by'.
p. 60, l. 2: for 'selffilled' read 'self filled'.

TEXT

- p. 6, l. 9: Insert ९ between विभेदजनके and ज्ञाने.
p. 6, l. 11: for ऽहमस्मीतित्या read ऽहमस्मीत्या.
p. 6, l. 15: Add c, ३, ४] after छान्दोग्योपनिषदि.
p. 7, l. 14: insert [वि] after नि in निलये.
p. 17, footnote 1, insert १४, before १६.
p. 22, footnote 1, for १३ read ३.
p. 23, l. 2: add visarga after संप्रक्षालक.
p. 26, l. 5: for वाम read राम.
p. 26, l. 16: for वाग् read बाहू.
p. 27, l. 3: for कथं चन read कथंचन.
p. 28, l. 15: for वृद्धर्थ read वृद्धयर्थ.
p. 31, l. 8: for काषायं read कषायं.
p. 36, l. 17: delete वा after त्रिदण्डी.

- p. 37, l. 4 : for दिशान्ति read दिशन्ति.
- p. 38, footnote, last line, for ' 10. 8 ' read p. 957.
- p. 43, l. 19 : for कुः read कुट्.
- p. 43, l. 19 : footnote 1, for ४५ read ५२.
- p. 44, l. 11 : for एक read एव.
- p. 46, l. 15 : insert | after सूत्रं and त्रिपदिका.
- p. 47, l. 2 : insert | after इति.
- p. 47, l. 2 : for शास्त्रेण read शस्त्रेण.
- p. 47, penultimate line : omit the | before पक्षम्.
- p. 48, l. 1 : insert single quotation mark before कौपी.
- p. 48, l. 9 : substitute a comma for each |.
- p. 49, l. 10 : omit | before भर्तृयज्ञ.
- p. 50, l. 4 : after निरपेक्षः have a comma instead of |.
- p. 50, l. 5 : for स्वमात्रा स्वय्यसक्तो read स्वमात्रास्वसक्तः
- p. 50, l. 11 : for ससागार read ससागर.
- p. 51, l. 5 : for कुघ्नां read कुट्यां.
- p. 51, l. 12 : insert | between सर्वाश्रमाणां and धर्मिष्ठः
- p. 53, l. 4 : insert single quotation mark before नरकायेति.
- p. 53, l. 12 : insert | after सेवनं.
- p. 53, l. 13 : insert | after वर्षासु.
- p. 53, l. 19 : after the line insert [महाभारते].
- p. 54, ll. 10 and 11 : for यन्त्र read यत्र.
- p. 55, l. 4 : insert [एष] after एवमेव.
- p. 58, l. 9 : omit the | after निवेदयेत् and insert it before ब्रह्मणे.
- p. 58, l. 10 : for विज्ञायत read विज्ञायते.
- p. 58, footnote 2 : for 2, २, १, ४, read २, १८, ४-१४.
- p. 59, l. 9 : for अपि व read अपि वा.
- p. 59, l. 15 : for स्थित्वा read स्थित्वा.
- p. 66, l. 20 : insert [स] before भिक्षाटन.
- p. 60, l. 21 : for सायाह्ने काले read सायाह्नकाले.
- p. 62, l. 8 : for स्वर्गे मिदमन्नं read स्वर्गमिदमन्नं.
- p. 62, l. 11 : for वेदान्ते read वेदान्त.
- p. 62, l. footnote 3 : for सूर्यश्चेति read सूर्यश्चेति.
- p. 63, ll. 20-22 : to be corrected and rewritten in verse-form thus
आहारार्थं कर्मकुर्यादनिन्यं कुर्यादाहारं प्राणसन्धारणार्थम् ।
प्राणा धार्यास्तत्त्वजिज्ञासार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयान्न भूयः ॥
- p. 64, l. 9 : for न्यायाजितधनं तत्त्व read न्यायाजितधनस्तत्त्व.

- p. 64, l. 13 : for अभद्रधानैरज्ञैः read अभद्रधानैर[ल्प]ज्ञैः
 p. 64, l. 14 : for अलसैरर्वणैरल्पज्ञै read अलसैरर्वणैस्त्वज्ञैः
 p. 65, l. 8 : for तथैवा read तथैवा.
 p. 66, l. 13 : read दृढकाशश्वासश्चयथु.
 p. 72, footnote : for २०, २७, read २०, २२-२७.
 p. 74, l. 11 : for दुर्गम् read दुर्ग[म]म्.
 p. 75, l. 18 : for पायिनो निव्याः read पायिनोऽनित्याः
 p. 77, l. 18 : for स्वहिफल read स्वहिफण.—
 p. 80, l. 8 : for पतिष्यामि read पतिष्यामी.
 p. 82, l. 6 : for त्यजति read त्यजति.
 p. 82, l. 7 : for कामननु read कामाननु.
 p. 82, l. 12 : for प्रति कार्यः read प्रतिकार्यः
 p. 85, l. 16 : for दोषज्ञैर्दोषः read दोषज्ञैर्दोषः
 p. 86, l. 21 : for दृष्टा read दृष्ट्वा.
 p. 87, l. 8 : for शमयेद्भोगै read शमयेद्भोगै.
 p. 87, l. 16 : for प्रसुता read प्रसुताः
 p. 87, l. 17 : for दृष्टा read दृष्टाः
 p. 92, l. 1 : for यङ्क्ति read मङ्क्ति.
 p. 92, footnote 3 : for ११. read ११-१८.
 p. 93, l. 8 : for मृदं भोलेपन स्थितिः read मृदंभोलेपनस्थितिः
 p. 93, l. 10 : for अथऽऽप्यते read आप्यायते.
 p. 93, l. 14 : for भेतव्यं read भेतव्यं.
 p. 94, l. 15 : for रागाद्वेषः read रागाद्वेषः
 p. 96, l. 20 : insert (?) after वक्षे.
 p. 98, footnote 1 : for ६३ substitute ६४.
 p. 101, l. 14 : for इन्द्रियाणि read इन्द्रियाणि.
 p. 102, l. 7 : for व्यक्ता ततो read व्यक्तास्ततो.
 p. 104, l. 13 : for भूतादिः read भूतादिस्तु.
 p. 112, l. 2 : for शरीर read शरीरी.
 p. 113, l. 8 : for रूपात् read रूपा ।
 p. 113, l. 9 : insert । after जीवस्वरूपा.
 p. 115, l. 11 : insert comma after न चैवं.
 p. 115, footnote 5 : for १७, read १९-२०.
 p. 115, l. 16 : for श्रुतिश्च read श्रुतीश्च.
 p. 120, f. n. 2 : read जीवानन्दमुद्रिते.
 p. 121, footnote 6 : for ४८ read ३८.

- p. 122, l. 16 : for तीव्र read तीव्र.
- p. 122, l. 20 : for नेष्ववस्थितः read नेष्ववस्थितः
- p. 123, l. 2 : for सजीवोनाऽभ्य read सजीवो नाऽभ्य.
- p. 125, l. 11 : for संजये read संजय.
- p. 131, l. 16 : insert | between दीनि and 'गुणी'.
- p. 132, l. 1 : insert | before वशी.
- p. 132, l. 11 : for अनादिमत्परं read अनादि मत्परं.
- p. 133, footnote 3 : after १२९ insert ' -१३०.'
- p. 138, footnote 1, l. 1 : for तेजोवन्न read तेजोवन्न.
- p. 138, footnote 2, l. 2 : substitute semi-colon for comma after कल्पतरुः
- p. 140, footnote 2 : for २८ read १८.
- p. 143, l. 9 : for ब्रह्माद्यतिरिक्तं read ब्रह्मादतिरिक्तं.
- p. 146, footnote 4 : insert-१३ after ८८.
- p. 147, l. 10 : for एतद्विजस्य read एतद्विजस्य.
- p. 148, l. 15 : divide by space प्राधान्येन and स्थितिरुक्ता.
- p. 152, l. 16 : for सन्न्यास read सन्यास.
- p. 157, l. 20 : for निर्वृत्यं read निर्वर्त्य.
- p. 169, l. 15 : for बोध read रोध.
- p. 170, l. 16 : for विविस्सः read विवित्सः
- p. 171, l. 4 : for जान्वोपरि मार्जनं read जान्वोः परिमार्जनं.
- p. 171, l. 20 : for साध्वस्ति read सा ध्वस्ति.
- p. 172, l. 2 : for सूर्यक्षं read सूर्यक्षं.
- p. 172, l. 14 : for परमाणुश्च read परमाणुश्च.
- p. 173, l. 15 : for अर्थो त्रऽत्मा read अर्थोऽत्रात्मा.
- p. 174, ll. 11-12 : for देशवन्न read देशवन्न.
- p. 175, l. 14 : for यवागू तक्रं read यवागूस्तक्रं.
- p. 181, l. 16 : for तथाच देव read तदेव.
- p. 184, l. 18 : insert (?) after वंस्यते.
- p. 185, l. 21 : for आवणकं read औवैणकं.
- p. 186, l. 6 : rewrite as 'अपरान्तकोल्लोप्यमक्षप्रकर्यवैणकानि सरो.
- p. 186, l. 16 : for गीतिज्ञो read गीतज्ञो.
- p. 196, for योगीयाज्ञवल्क्यः in l. 6, substitute महाभारते.
- p. 198, after line 20, provide the heading [योगीयाज्ञवल्क्यः].
- p. 200, l. 14 : for मौकारो read मौकारो.
- p. 202, l. 18 : for प्राणमुद्गीत read प्राण[स्त]मुद्गीत.

- p. 202, l. 18 : for नियोजयती read नियोजयन्ती.
- p. 203, l. 3 : for विरजस read विरजस्क.
- p. 206, l. 16 : for विभन्नि read विभर्ति.
- p. 212, l. 4 : for [नि ?] read [अनि].
- p. 212, footnote 1 : for निष्ठा read अनिष्ठा.
- p. 216, l. 5 : for लघिमास्त्रयः read लघिमानस्त्रयः
- p. 216, last line, *insert* within the brackets जित before ?
- p. 217, l. 2 : for हेतोर्द्ध read हेतोर्ध.
- p. 217, before the verses insert the heading [महाभारते]—
- p. 217, footnote 3 : for १९. read १९-२७.
- p. 225, last line : for व्रत्त read व्रत.
- p. 230 : Move जड उवाच below the next *sloka*.
- p. 232, l. 4 : for किं मया स सहो नत्वं read किमायाससहो न त्वं.
- p. 245, l. 7 : close the space between नोद्यमा and भूति.
- p. 254, l. 1 : for मृत्युयोगेन read मृत्युं योगेन.
- p. 262, l. 4 : insert [महाभारते] after तथा.
- p. 262, footnote 1 : for ६, १५ read ६, २, १५.
- p. 265 : under भगवद्गीता add २४६, before २४७.
- p. 265 : under मनुः add ६३, before ६४.
- p. 266 : under महाभारतम् add २६२ at the end.
- p. 266 : under मार्कण्डेयपुराणम् add १४५ before १४६.
- p. 266 : under श्रुतिः insert between १४३ and २६२, १४८, १४९, २०२ and २२३.
- p. 267 : under कठोपनिषत् add १३३.
- p. 327, l. 5 : Read 'Brahmaṇā' for 'Brahm aṇā.'

